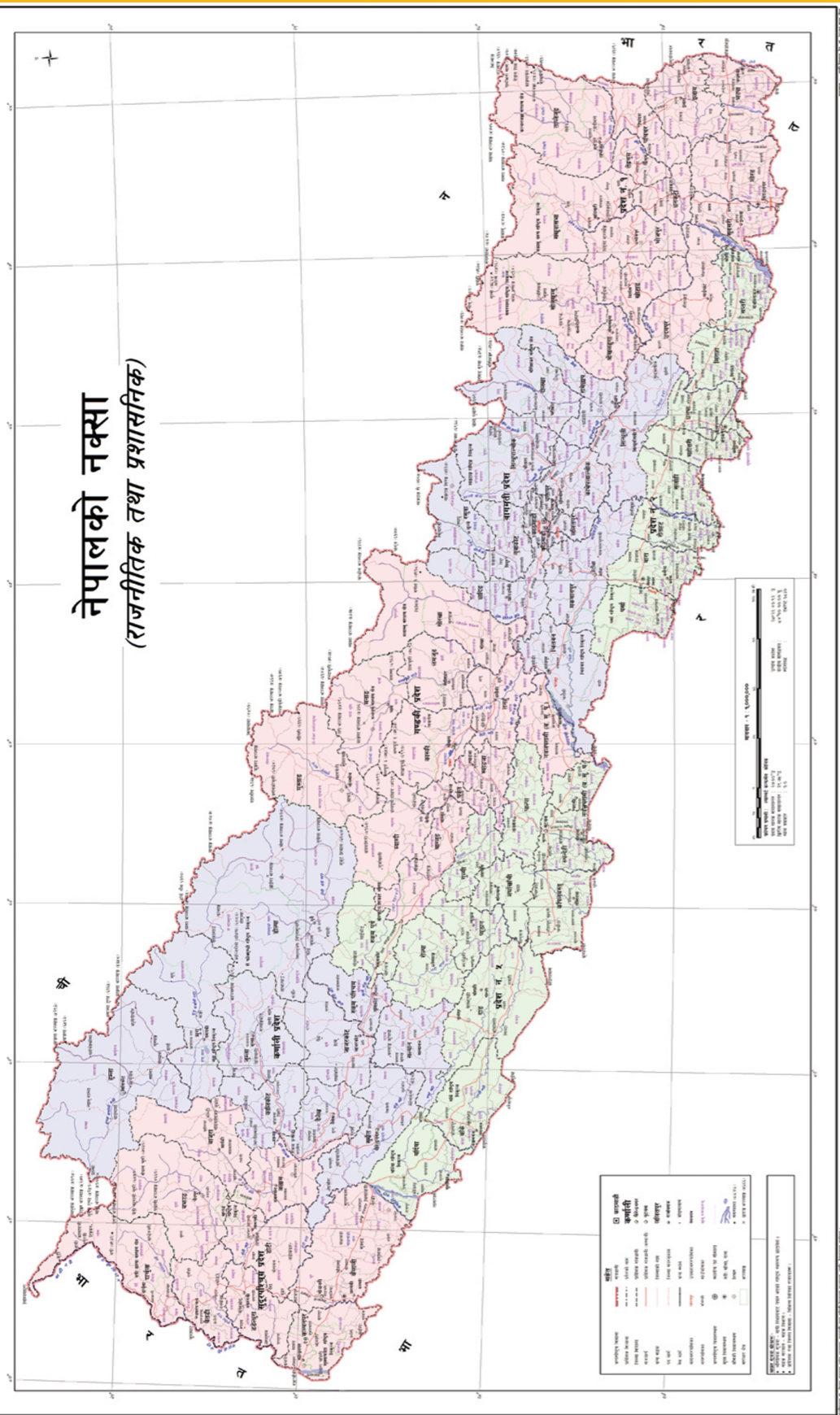

नेपालको नक्सा (राजनीतिक तथा प्रशासनिक)

शैक्षिक स्मारिका

२०७८

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

शैक्षिक स्मारिका

भदौ २०७८

अङ्क १

सल्लाहकार

वैकुण्ठप्रसाद अर्याल

केशवप्रसाद दहाल

सम्पादक मण्डल

अम्बिकाप्रसाद रेग्मी

तोयानाथ खनाल, पीएचडी

सविता दङ्गाल

पुरुषोत्तम घिमिरे

वासुदेव वस्ती

रजनी धिमाल

भीमादेवी कोइराला

लेआउट डिजाइन

खडोस सुनुवार

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

© : प्रकाशकमा

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेखरचनाहरूमा अभिव्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् ।

आवरण : दीपेन्द्रमान बनेपाली

मुद्रण प्रति : १०००

प्रकाशन मिति : २०७८, भाद्र

प्रकाशकीय

नेपालको संविधानअनुसार राज्यको सङ्घीय पुनःसंरचनासँगै वि.सं. २०७४ मा साबिकका शिक्षा विभाग, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र आपसमा समायोजन भई शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको स्थापना भएको हो । यस केन्द्रको मुख्य उद्देश्य विद्यालय शिक्षामा सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न प्राप्त स्रोत परिचालन, शैक्षिक जनशक्ति व्यवस्थापन, समन्वय, सहजीकरण तथा शैक्षिक सूचना प्रवाह गर्नु रहेको छ । संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा अङ्गीकार गर्नुका साथै आधारभूत शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक शिक्षा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम निःशुल्क हुन मार्ग निर्देश गरेको छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन तथा सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि विद्यालय क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस योजनाको कार्यान्वयन गर्ने गराउने प्रमुख जिम्मेवारी शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको हो । केन्द्रले मानव संशाधन विकास, शैक्षिक योजना विकास तथा कार्यान्वयन, शैक्षिक प्रविधि तथा अनौपचारिक शिक्षा र निःशुल्क पाठ्यपुस्तकको व्यवस्थालगायतका कार्य गर्दै शैक्षिक सेवा प्रवाहमा तीनै तहका सरकारका बिचमा समन्वयसमेत गर्दै आएको छ । यसका साथै समय समयमा विभिन्न प्रकाशनमार्फत शैक्षिक सूचना तथा महत्त्वपूर्ण जानकारीहरू आम सरोकारवालासमक्ष सम्प्रेषण गर्दै आएको छ ।

शिक्षाले व्यक्तिको चौतर्फी विकासमा सहयोग गर्नुका साथै सामाजिक परिवर्तन र सांस्कृतिक रूपान्तरणका लागि अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ । औपचारिक, अनौपचारिक वा अरीतिक माध्यमबाट प्राप्त हुने शिक्षाले व्यक्तिलाई जीवनपर्यन्त दिशानिर्देश गर्दछ । ५५ औँ अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवसको अवसरमा केन्द्रले शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न विज्ञहरूबाट लेखरचना सङ्कलन गरी सदा झैं शैक्षिक स्मारिका प्रकाशन गर्न लागेको छ । यस स्मारिकामा समय सन्दर्भअनुसार शिक्षा, साक्षरता तथा अनौपचारिक शिक्षा, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र व्यवस्थापनदेखि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा, आपत्कालीन शिक्षाको प्रबन्ध, परीक्षा, मातृभाषामा शिक्षा, वैकल्पिक शिक्षा प्रणालीको व्यवस्थापन, शिक्षक विकास, समावेशी शिक्षालगायत समसामयिक शैक्षिक विषय एवम् शिक्षा क्षेत्रका विविध गतिविधिमा केन्द्रत अनुसन्धानमूलक, विश्लेषणात्मक, विचारमूलक तथा मौलिक लेखरचनाहरू समावेश गरिएका छन् । यी सामग्रीहरू शैक्षिक नीति निर्माण, योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा संलग्न एवम् शिक्षा क्षेत्रका अध्येतासहित जिज्ञासु पाठक वर्गका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अन्त्यमा, कोभिड-१९ को विषम परिस्थितिमा पनि आफ्ना अमूल्य विचारहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने विद्वान् लेखकहरू, सम्पादक मण्डल तथा यस प्रकाशनमा संलग्न सबैप्रति धन्यवाद छ । आगामी दिनमा यस प्रकाशनलाई अझ उपयोगी बनाउन पाठकवर्गहरूबाट शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र सधैं रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दछ ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

विषय सूची

क्र.स.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	अनलाइन कक्षा: साना बालबालिकाका सन्दर्भमा	प्रा. डा. किशोर श्रेष्ठ	१
२.	अनिवार्य शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि समय र प्रक्रिया	हरिप्रसाद लम्साल, पीएचडी	६
३.	अर्थपूर्ण शैक्षिक रूपान्तरणको आधार: शिक्षकको सिर्जनशीलता	वासु प्रसाद सुवेदी, पीएचडी	१८
४.	असल अभ्यास: समस्या र समाधानको कसीमा स्थानीय सरकारको शैक्षिक प्रयास	तोयानाथ खनाल, पीएचडी	२९
५.	आवश्यकताका आधारमा अटिजम भएका बालबालिकाको सिकाइ र सहजीकरण	दिव्या दवाडी, पीएचडी	४३
६.	गुरुकुल र गुरुकुलको दिनचर्या	खगराज बराल, पीएचडी	५१
७.	दिगो सिकाइका घरेलु कडीहरू	प्रा. डा. विद्यानाथ कोइराला	५९
८.	नेपालमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको वर्तमान अवस्था र भावी कार्यदिशा	विष्णुप्रसाद अधिकारी	६४
९.	नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा: विगत, वर्तमान र भविष्य	नीलकण्ठ ढकाल	७९
१०.	नेपालमा साक्षरता र महिला सशक्तीकरणको अभ्यास र अवस्था	बाबुकाजी कार्की	८५
११.	नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र: अवधारणा, अवस्था र परिवर्तित सन्दर्भमा व्यवस्थापन ढाँचा	गोपालप्रसाद भट्टराई	९२
१२.	परीक्षाकेन्द्रित शिक्षण र कमजोर सिकाइ अवस्था	देवीराम आचार्य	१०६
१३.	पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता, भावी स्वरूप, समस्या र समाधानका उपायहरू	वसन्तप्रसाद कोइराला	११६
१४.	प्रतिभा पहिचान तथा विकास कार्यक्रम: गुणस्तरीय शिक्षाको नवीन आयाम	दुर्गाप्रसाद भुर्तेल	१२४
१५.	भौचरमा आधारित तालिम: नेपाली व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा एउटा नवीन प्रयोग	चन्द्रकान्त भुसाल	१२८

१६.	मातृभाषा पाठ्यपुस्तकमा लिपिको प्रयोग	गणेश राई	१३६
१७.	मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धमा भाषा आयोगबाट भएका सिफारिसहरू	गेहनाथ गौतम	१४१
१८.	राणाकालीन शिक्षा पद्धति	प्रकृति अधिकारी	१५०
१९.	वर्तमान परिवेशमा कोरोना महामारी र सुरक्षाका उपायहरू	सञ्जीव चौधरी	१५७
२०.	विद्यालय तहमा आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम तयारी तथा कार्यान्वयन	तुलसीप्रसाद आचार्य	१६६
२१.	विद्यालय शिक्षामा नेतृत्व र रामायणका भगवान् श्रीराम	नवराज सञ्जेल	१७४
२२.	वैकल्पिक शिक्षा प्रणालीको कार्यान्वयनको अवस्था तथा सुधारका प्रयास	श्याम सिंह धामी	१८४
२३.	वैकल्पिक सिकाइ: आवश्यकता, अवस्था, समस्या र समाधान	जनकराज भट्ट	१९१
२४.	शिक्षक सेवा आयोग: वर्तमान अवस्था, चुनौती र भावी कार्यदिशा	दिनेशकुमार श्रेष्ठ	१९७
२५.	सक्षम तथा सिपवान् मानव संसाधन विकासका लागि जनशक्ति प्रक्षेपण र शिक्षा क्षेत्रको दायित्व	ईश्वरीप्रसाद पोखरेल	२०६
२६.	साक्षर देश निर्माणमा स्थानीय सरकारका प्रतिबद्धता	होमनारायण श्रेष्ठ	२१८
२७.	Teacher Education for Better Teaching Learning	Ram Sagar Pandit PhD	220
२८.	Early Childhood Development Status and the Role of Educators in Nepal	Purushottam Ghimire	231
२९.	साक्षरता र सिकाइ	पेशला दाहाल	२४०
३०.	साक्षरता र सिकाइ	गीताकला ढकाल	२४२
३१.	साक्षरता र सिकाइ	मिरा कटुवाल घिमिरे	२४३

अनलाइन कक्षा: साना बालबालिकाका सन्दर्भमा

प्रा. डा. किशोर श्रेष्ठ

लेखसार

नेपाललगायत विश्वका सबैजसो देशहरूमा कोभिड १९ को कारणबाट अधिकांश विद्यालय र महाविद्यालयहरूको पठन-पाठन ठप्पप्रायः भएको छ । ठूलासाना सबै बालबालिकाहरूको नियमित पढाइमा असर परिरहेको वर्ष दिनभन्दा बढी समय भइसकेको छ । निकट भविष्यमा महामारी नियन्त्रण भई छिट्टै दैनिक जीवन सहज हुने सम्भावना अझै देखिँदैन । जस्तोसुकै समयमा पनि प्रारम्भिक बालविकास उमेरका बालबालिकाहरू हरेक क्षण केही न केही सिकिरहेका हुन्छन् । यस उमेरका बालबालिकालाई औपचारिक शिक्षाका लागि पूर्वतयारी गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि पारिवारिक वातावरणमा अभिभावकले नै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ । अतिसाना बालबालिकाहरू (तीन वर्षभन्दा मुनि) का लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्न नहुने र सोभन्दा माथिका बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्दा प्रशस्त पूर्वतयारी र सम्भावित नकारात्मक पक्षहरूको निराकरणका लागि आवश्यक सबै उपायहरू अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।

पृष्ठभूमि

बालबालिकाहरू हरपल हरक्षण घरमा होस् वा विद्यालयमा केही न केही सिकिरहेकै हुन्छन् । बालबालिकाले जन्मेदेखि नै सिक्न थाल्ने हुनाले संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संस्था युनेस्कोले सिकाइ जन्मदेखि नै सुरु हुन्छ (Learning begins at birth) भन्ने तथ्यलाई जोड दिइआएको छ । अतः कुनै पनि परिस्थिति र वातावरणमा पनि बालबालिकाहरूको पढाइ र सिकाइलाई निरन्तरता दिनु अपरिहार्य छ । विश्वभर फैलिरहेको कोभिड-१९ को महामारीमा पनि कुनै न कुनै वैकल्पिक माध्यमबाट बालबालिकाहरूको सिकाइलाई निरन्तरता दिनु जरुरी छ । यसमा कुनै दुईमत हुन सक्दैन ।

साना बालबालिकाहरूलाई औपचारिक शिक्षाभन्दा अनौपचारिक माध्यमबाट सिकाउँदा वा सिक्ने अवसर र वातावरण प्रदान गर्नु सिकाइका सिद्धान्त र बाल मनोविज्ञानका दृष्टिकोणले बढी सान्दर्भिक हुन्छ ।

त्यसैले प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र वा पूर्वप्राथमिक कक्षाहरूको सिकाइ प्रक्रिया अनौपचारिक हुनुपर्ने कुरा सबै देशहरूले मानिआएका छन् । कतिपय देशहरू विशेषतः युरोपका मुलुकहरूमा बालबालिकाहरूलाई औपचारिक रूपमा विद्यालय भर्ना सात वर्षमा मात्र गरिन्छ भने ती बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धि पनि अन्य बालबालिकाहरू जसलाई पाँच वर्षभन्दा कम उमेरमै विद्यालयमा भर्ना गरेकाहरूभन्दा राम्रो रहेको पाइएको छ ।

नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले “विद्यार्थी सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका २०७७” जारी गरेको छ जसअनुसार देशभरका बालबालिकाको स्रोतसाधनमा पहुँचको आधारमा पाँच अवस्था रहेको छ :

(क) सबै किसिमको प्रविधिको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका विद्यार्थीको समूह

- (ख) रेडियो, एफएम रेडियोमा पहुँच भएका विद्यार्थीको समूह
- (ग) टेलिभिजनमा पहुँच भएका विद्यार्थीको समूह
- (घ) कम्प्युटर भएको तर अनलाइन कनेक्टिभिटी नभएका विद्यार्थीको समूह
- (ङ) इन्टरनेट तथा सूचना सञ्चार प्रविधिमा पहुँच भएका विद्यार्थीको समूह।

उल्लिखित सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्दा अनलाइन कक्षा मात्रैले सबै बालबालिकाहरूको निरन्तर सिकाइको आवश्यकता पूरा हुन सम्भव छैन तर नेपालका सहरी क्षेत्रका विद्यालयहरू विशेष गरेर संस्थागत अर्थात् निजी विद्यालयहरूले गत एक वर्षभन्दा बढी समयदेखि साना बालबालिकाहरूलाई समेत अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरिराएको पाइन्छ।

यस परिप्रेक्ष्यमा आजको यस विषय परिस्थिति र समस्यालाई सकारात्मक ढङ्गबाट बुझ्ने र समस्या समाधानका उचित उपायहरू अवलम्बन गरी बालबालिकाहरूको सिकाइलाई निरन्तरता दिनु आजको आवश्यकता हो। यस लेखमा साना बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालनका चुनौतीहरू र समाधानका लागि केही महत्वपूर्ण पक्षहरूको चर्चा गरिन्छ।

वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण

घटना १. प्रारम्भिक बालविकास समाज नेपालद्वारा सञ्चालित कोभिड-१९ बाट साना बालबालिकाहरूमा परेको प्रभाव सम्बन्धको वेबिनार (छलफल) कार्यक्रममा सहभागी काठमाडौं निवासी एक अभिभावकले प्रश्न गरेका थिए, “मेरो छोरा साढे २ वर्षको छ। ऊ घरनजिकैको एउटा विद्यालयमा नर्सरी कक्षामा जाने गर्थ्यो तर कोभिड-१९ का कारणले विद्यालय बन्द भएपछि त्यत्तिकै घरमै बस्यो। केही समयअघिदेखि विद्यालयले अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरेको छ तर

मेरो बच्चा ल्यापटपको अगाडि बस्नै मान्दैन। कर गरेर ललाईफर्काई गरेपछि १०—१५ मिनेट बस्छ। त्यसपछि मान्दैन मान्दैन। म के गरौं?”

घटना २. काठमाडौंका निजी विद्यालयका केही सञ्चालक तथा शिक्षकहरूसँगको संवादमा उहाँहरूको भनाइ थियो, “हो, साना बालबालिकाहरू धेरै समय अनलाइन कक्षामा ध्यान दिएर बस्न सक्दैनन्। तर पनि हामी हरेक दिन प्रारम्भिक बालविकास उमेर समूहका (नर्सरी, केजी कक्षाका) बालबालिकाहरूका लागि पनि ३ देखि ५ घन्टासम्मको अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरिराएका छौं।” किन त्यसो गर्नुभएको त भन्ने प्रश्नमा उहाँहरूको भनाइ थियो, “सामान्य अवस्थामा विद्यालयको बेला बालबालिकाहरू कम्तीमा पनि ४-५ घन्टा विद्यालयमा बस्छन्। हामीले आधा घन्टा वा १ घन्टामात्रको अनलाइन कक्षा राख्दा अभिभावकहरू पूरा शुल्क तिर्न मान्दैनन् र कम समयमात्रै पढाउने हो भने त्यसैअनुसार ४-५ गुणा कममात्र शुल्क तिर्ने कुरा गर्छन्। त्यसो भएपछि हामी कसरी विद्यालय चलाउन सक्छौं?”

यी दुई घटनाहरूले साना बालबालिकाहरूका लागि सञ्चालित अनलाइन कक्षाको वर्तमान स्थितिलाई धेरै हदसम्म स्पष्ट पार्दछ।

अनलाइन कक्षाका चुनौतीहरू

हाम्रो समाजमा अधिकांश विद्युतीय उपकरणहरू, जस्तै: कम्प्युटर, ल्यापटप, मोबाइल, ट्याबलेटहरू गीत सुन्न, फिल्म वा भिडियो हेर्न, समाचार हेर्न र सुन्न, चिठीपत्र आदान-प्रदान गर्न, फोटो खिच्न, भिडियो बनाउन प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। त्यसमध्ये धेरैले फेसबुक चलाउने, युटुब र टिकटक हेर्ने र बनाउने गरेको पाइन्छ भने केहीले दैनिक लेखपढ र गुगल सर्चजस्ता वेभसाइट प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। तर अधिकांश शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका लागि यसको माध्यमबाट औपचारिक शिक्षा प्रदान गर्ने वा शिक्षा

हासिल गर्ने कार्य नौलो विषय हो। यसका थुप्रै चुनौतीहरू छन्, जस्तै :

- तीन वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरिनुहुन्न। बाल स्वास्थ्य तथा बाल-मनोवैज्ञानिकहरूका अनुसार साना बालबालिकाहरूलाई अनलाइन सिकाइमा समावेशगराउँदा प्रशस्त शारीरिक एवम् मनोवैज्ञानिक असरहरू पर्न सक्दछन्। धेरैओटा अध्ययन-अनुसन्धानहरूको नतिजालाई केलाएर TRUCE ले तीन वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूलाई कुनै पनि प्रकारको स्क्रिन (टेलिभिजन, कम्प्युटर, मोबाइल, ट्याबलेट) प्रयोग गर्न नहुने कुरामा पैरवी गर्दै आएको छ। बाल-चिकित्सकहरूका अनुसार पनि स्क्रिनको प्रयोगबाट साना बालबालिकाहरूको आँखामा प्रत्यक्ष असर पर्नुका साथै धेरै समय एकै ठाउँमा हलचल नगरी बस्दा र कम्प्युटर वा मोबाइलमा मात्र अन्तरक्रिया गर्दा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक एवम् सामाजिक सिपहरूको विकासमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दछ। त्यसैले तीन वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नुहुँदैन।
- यो एउटा मँहगो पद्धति हो। यसका लागि इन्टरनेटको सुविधाका साथै प्रत्येक बालबालिकाका लागि कम्प्युटर÷ल्यापटप वा ट्याबलेट वा मोबाइल/स्मार्ट फोनको आवश्यकता पर्दछ। जुन गरिब तथा अधिकांश सर्वसाधारण परिवारका बालबालिकाहरूलाई सहज उपलब्ध छैन।
- यसका सम्भावित नकारात्मक पक्षहरूलाई राम्ररी सम्बोधन गरिएन भने यसले बालबालिकाहरूको जीवनमा पछिसम्म

नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ।

यसको उचित प्रयोग नभएमा प्रशस्त नकारात्मक प्रभावहरू पर्न सक्छन्। इन्टरनेट वेबसाइटहरू सबै ज्ञानवर्धक र राम्रामात्रै छैनन्। यसमा कतिपय विषयहरू जुन द्रन्द्व, घृणा, अपराध, धम्की, दुर्व्यवहार र यौनजन्य क्रियाकलापसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यसले उक्त विषय र तिनको प्रस्तुतिमा बालबालिकाहरूको सहज पहुँच सुनिश्चित गरिदिन्छ। अर्कोतर्फ बालबालिकाहरू बाल हिंसा र यौन दुराचारीहरूको चङ्गुलमा फस्ने सम्भावना पनि रहन्छ। धेरै दिन धेरै समयसम्म बालबालिकाहरू अनलाइनमा बस्दा उनीहरूमा इन्टरनेटको लत लाग्न सक्दछ। यो एक प्रकारको दुर्व्यसन हुन्छ र यसले बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक विकासमा नकारात्मक असर पार्न सक्दछ।

- यसले डिजिटल डिभाइड अर्थात् धनी र गरिब बालबालिकाबीचको असमानता अझ बढाउन सक्छ।

यसले धनी र गरिब बालबालिकाबिचमा रहेको खाडल (अर्थात् डिजिटल डिभाइड) बढाउन सक्छ। हुने-खाने परिवारका बालबालिकाले अनलाइन माध्यमबाट आफ्नो सिकाइ निरन्तरता दिन्छन् तर गरिब र दुर्गम क्षेत्रका बालबालिकाहरू जसलाई इन्टरनेट र अनलाइन शिक्षाको अवसर प्राप्त हुँदैनन् भने उनीहरू शिक्षा हासिल गर्ने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित हुन्छन्। त्यसैले अधिकांश शिक्षाविद्हरूको भनाइअनुसार सबै बालबालिकाहरूको निरन्तर सिकाइ सुनिश्चितताका लागि उत्तम दूरशिक्षा कार्यक्रमले अनलाइनका साथै अफलाइन (जस्तै: इन्टरनेट÷वेबसाइट नभईकन पनि पढ्न, लेख्न र व्यावहारिक क्रियाकलाप गर्ने सामग्री, अभ्यास पुस्तिका आदि) सुविधा पनि सँगसँगै सञ्चालन

गरिनुपर्दछ ।

सुझाव

चार वर्ष र सोभन्दा माथिल्लो उमेरका बालबालिकाहरूका लागि केही सावधानीहरू अपनाएर अनलाइन कक्षा सञ्चालन गरिनुपर्दछ, जस्तै:

शिक्षक, अभिभावक र बालबालिकाले आवश्यक पूर्वतयारी गर्ने

अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नुभन्दा पहिले शिक्षक, अभिभावक र बालबालिका स्वयंले पूर्वतयारी गर्नु र गराउनु अतिआवश्यक हुन्छ । शिक्षक तथा अभिभावकहरूमा विद्युतीय उपकरणहरू, जस्तै: कम्प्युटर, मोबाइल वा ट्याबलेट आफूले जे प्रयोग गर्ने हो सोबारे र इन्टरनेट/वेबसाइट कसरी जोड्ने र सञ्चालन गर्ने भन्ने आधारभूत ज्ञान अनिवार्य हुन्छ ।

यसमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण काम शिक्षकको हुन्छ । शिक्षकले कुन पाठ कसरी सिकाउने, के-कस्ता क्रियाकलापहरू गराउने, बालबालिकाले सिके-नसिकेको कसरी थाहा पाउने भन्ने कुराका साथै पाठयोजना प्रत्यक्ष भौतिक कक्षाकोठाको पढाइमा जस्तै बनाउनुपर्दछ । यस काममा शिक्षकले दुई प्रकारका क्रियाकलापहरू समावेश गरिनुपर्दछ - (क) समकालिक र (ख) असमकालिक । शिक्षक र सबै बालबालिकाहरू वास्तविक एउटै समयमा सँगै हुने र प्रत्यक्ष कुराकानी हुने क्रियाकलापलाई समकालिक (synchronous) भनिन्छ भने तत्तक्षण अर्थात् वास्तविक समयमै अन्तरक्रिया गर्न नपर्ने, प्रत्येक व्यक्तिलाई अलग अलग अन्तरक्रिया गर्न सकिने क्रियाकलापलाई असमकालिक (asynchronous) भनिन्छ ।

यसका अलावा कुन बालबालिकासँग कस्तो सामग्री (कम्प्युटर, मोबाइल, ट्याबलेट) उपलब्ध

छ भन्ने कुरा पनि बुझ्नुपर्दछ ।

शिक्षक, अभिभावक र बालबालिकाहरूले आफूले प्रयोग गर्ने विद्युतीय साधन (कम्प्युटर, मोबाइल वा ट्याबलेट) कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा पोख्त हुनुपर्दछ । त्यसका लागि अनलाइन कक्षापूर्व प्रशस्त पूर्वाभ्यास गरिनुपर्दछ ।

शिक्षक तथा अभिभावकले बालबालिकाले प्रयोग गर्ने विद्युतीय साधनमा कतिपय हिंसा, दुर्व्यवहार र यौनसँग सम्बन्धित वेबसाइटहरू बन्द गरिनुपर्दछ । यसले गर्दा बालबालिकाहरूलाई केही हदसम्म ती सामग्रीहरूबाट अलग राख्न र तिनको प्रभावबाट बचाउन सकिन्छ ।

बाल स्वास्थ्य र बालमनोविज्ञानका तथ्यहरूलाई पालना गर्ने

साना बालबालिकाहरू स्वभावैले चञ्चल हुन्छन् । उनीहरू उफ्रन, दौडन तथा खेल्न मन पराउँछन् । उनीहरू एकै ठाउँमा एउटै काममा एकाग्र भएर धेरै बेर बस्न सक्दैनन् । पाँच वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूको (Attention span) एकाग्र भएर बस्ने वा सिकने भनेको बढीमा १५ मिनेटमात्र हुन्छ । त्यसैले यस उमेरका बालबालिकाहरूलाई स्क्रिनको अगाडि हलचल नगरी राख्नु र दिनमा ३-४ घन्टा अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नु भनेको बाल-मनोविज्ञान, उनीहरूको स्वास्थ्य र बाल सिकाइका सिद्धान्तविपरीत हुन् । अतः चार वर्षभन्दा माथिका साना बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्दा निम्नलिखित कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ:

- एक दिनमा बढीमा दुईओटा सत्रमात्र सञ्चालन गर्ने र एउटा सत्र बढीमा १५ मिनेटको मात्रै बनाउने
- सत्र सञ्चालन गर्दा अभिभावक/वयस्क

व्यक्तिको अनिवार्य उपस्थिति र संलग्नता सुनिश्चित गर्ने

- प्रत्येक सत्रमा अभिभावक वा वयस्क व्यक्तिका बीचमा अन्तरक्रिया गर्ने र पाठसँग सम्बन्धित सामूहिक क्रियाकलाप समावेश गर्ने

अनलाइन कक्षा सम्बन्धमा विद्यालयको आफ्नै नीति र योजना बनाउने

शिक्षकले अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नुभन्दा पहिले कुन-कुन कक्षा र समूहलाई के-कति समय, कसरी, कुन विधिको प्रयोग गरी पाठ्यक्रमका कुन पाठ वा परिच्छेदहरूलाई समेटेर अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्ने हो ? सोबारे विद्यालय प्रशासनसँग मिलेर विद्यालयको वैकल्पिक शिक्षासम्बन्धी नीति तथा योजना बनाउनुपर्दछ । अनलाइन कक्षामा आउन नसक्ने बालबालिकाहरूका लागि कसरी सिकाइको अवसर प्रदान गर्ने भन्ने बारे पनि विद्यालयको नीति हुनु अति जरुरी हुन्छ ।

निष्कर्ष

उल्लिखित विश्लेषणहरूका आधारमा चार वर्ष र सो वर्षभन्दा मुनि उमेर समूहका बालबालिकाहरूका लागि अनलाइन कक्षा उपयुक्त छैन, अनलाइन

कक्षामात्रैले सबै साना बालबालिकाहरूको निरन्तर शिक्षाको आवश्यकता पूरा हुन सक्दैन, प्रभावकारी अनलाइन कक्षाका लागि विद्यालय, शिक्षक र अभिभावकको सहकार्य जरुरी छ, अनलाइन कक्षा सञ्चालनका लागि विद्यालयको वैकल्पिक शिक्षासम्बन्धी नीति तथा योजना हुनुपर्दछ र अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्नुभन्दा अघि शिक्षक, अभिभावक र बालबालिका स्वयंले पूर्वतयारी र पूर्वाभ्यास गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ-सामग्री

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७७), वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका २०७७ । काठमाडौं: लेखक ।

<https://www.childsafenet.org/risks-for>

UNESCO (2018). Global Education Monitoring Report: Migration, displacement, and education, building bridges, not walls. Paris: UNESCO.

<https://www.unicef.org/nepal/reports/online-safety-resources>

अनिवार्य शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि समय र प्रक्रिया

हरिप्रसाद लम्साल, पीएचडी

लेखसार

शिक्षा मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको ७३ वर्ष पुगिसक्यो जसको सुनिश्चितता राज्यले गर्नुपर्छ । यस क्रममा राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्व र भूमिकाका बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा केही मापदण्ड र सूचक तय गरिएका छन् । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सदस्य मुलुकले यिनै मापदण्ड र सूचकका आधारमा आफ्ना संविधान र कानूनमा उक्त मानव अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रावधान समावेश गर्नुपर्छ । नीति तथा कार्यक्रम, संरचना एवम् जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्छ । नेपालको सन्दर्भमा संविधान र कानूनमा निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षा र निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । तर कार्यान्वयन पक्षमा जति मात्रामा प्रभावकारी हुनुपर्थ्यो सो हुन सकिरहेको छैन । सबै नागरिकले अनुभव गर्न पाएका छैनन् । महसुस गर्ने ढङ्गबाट शिक्षा मानव अधिकारको रूपमा कहिले कार्यान्वयनमा आउला ? अहिलेको मूल प्रश्न यही नै हो । प्रस्तुत लेख यिनै सन्दर्भमा केन्द्रित भई तयार गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

बितेको दुई शताब्दीमा संसारमा शिक्षाको विस्तार व्यापक मात्रामा भएको देखिन्छ । अझ प्राथमिक शिक्षाको विस्तार त उल्लेख्य मात्रामा भएको छ । यसै गरी बालबालिकाहरूले विद्यालयमा बिताउने दरमा पनि धेरै नै सुधार आएको छ । प्राथमिक शिक्षामा जत्तिकै नभए पनि राम्रै ढङ्गको सुधार माध्यमिक र उच्चशिक्षामा समेत भएको छ । तर यी सुधार संसारका सबै क्षेत्र, भूगोल र स्थानमा एकनास अर्थात् समरूपमा भएका छैनन् (<https://ourworldindata.org/global-education>) । संसारमा अझै पनि धेरै बालबालिका विद्यालय शिक्षाको पहुँचबाट टाढा छन् । यसका पछाडि धेरै कारण छन् । समय-समयमा आउने महामारी प्रमुख कारण बनेको छ । यस्ता महामारीले विद्यालयबाहिर रहने सङ्ख्यामा अझ बढोत्तरी गरेका छन् । शिक्षालाई मानव अधिकारको रूपमा विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको (युनेस्को, २०१९) ७३ वर्ष

भइसकदा पनि सबै बालबालिका विद्यालयसम्म पुग्न सकेका छैनन् । शिक्षालाई मानव अधिकारकै रूपमा महसुस त कहिले गर्न पाउलान् ?

माथिकै तथ्याङ्कले देखाएअनुसार सन् २००० पछिका वर्षहरूमा छोराछोरीलाई विद्यालयमा पठाउनुपर्छ भन्ने विषयमा अभिभावकको सचेतना बढेको छ । दुःख-सुख गरेर भए पनि छोराछोरीलाई विद्यालय पठाएकै छन् । तर अझै पनि विद्यालय आउन नसक्नेको सङ्ख्या ठुलै छ । अब पनि विद्यालय आउन नसक्ने बालबालिकाहरू रहने नभई बाध्यताले घरमै रोकिएका हुन् । यिनले झेलिरहेका समस्या धेरै छन् । तीमध्ये आर्थिक समस्या प्रमुख हो, जसका कारण उनीहरूको गाँस, बास र कपासको अभाव छ । दैनिकी कष्टकर छ । विपन्नतामा जीवन बिताएकाहरू छोराछोरीको शिक्षाका लागि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष खर्च व्यवस्था गर्ने अवस्थामा छैनन् । यसले त थप तनाव बढाउने काममात्र गर्छ । यी र यस्तै अन्य समस्या समाधान नगरीकन विद्यालय

आउन नसकेका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाऊ वा आऊ भनेर मात्र राज्यको कर्तव्य पूरा हुँदैन । अनुगोधमात्रले आर्थिक समस्या वा खाने-बस्ने समस्याको समाधान नहुने रहेछ ।

मानिसको जीवनमा खाने र बाँच्ने विषय ठुलो हो कि शिक्षा ठुलो हो ? बाँच्ने समस्या भइरहेको बेलामा साक्षर बन्नुपर्छ भन्ने भनाइले केही अर्थ र महत्त्व राख्ला र ? अवश्य पनि गाँस, बास र कपास नै मानिसको पहिलो प्राथमिकतामा रहन्छ । यसको व्यवस्था गरेपछि सायद मानिसले शिक्षाका बारेमा सोच्छ होला । शिक्षासँग खर्च जोडिन्छ । स्वास्थ्य पनि सँगै जोडिन्छ । अझ अहिलेका जस्ता महामारीमा त स्वास्थ्य प्रमुख बनिरहेको छ । यी सबैको अध्ययन गर्दा मानवीय आवश्यकताको चक्र गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य र शिक्षा बन्ने देखियो । खाने-बाँच्ने समस्यामा परेको परिवारलाई खर्च आवश्यक पर्ने शिक्षाको व्यवस्था उनीहरूले आफ्नो तर्फबाट गर्न सक्दैनन् । के खाने, बाँच्ने, उपचार पाउने र शिक्षालाई सँगै जोडेर लैजाने कुनै उपाय छ ?

मानवीय आवश्यकतामा आधारभूत शिक्षा

मास्लोल्ले मानवीय आवश्यकताहरू शूङ्खलामा हुन्छन्, जब एउटा पूरा हुन्छ अर्को प्राप्त गर्ने चाहना हुन्छ भनेर उल्लेख गरे । उनका अनुसार मानिसलाई तत्कालको आवश्यकता पूरा गर्ने चाहना बढी हुन्छ । आधारभूत आवश्यकता पूरा नभएको अवस्थामा अन्य चाहनाले त्यही महत्त्व नराख्न सक्छ । अहिलेको महामारीले पनि महत्त्वपूर्ण सन्देश सिकाएको छ । हुनेखानेलाई भाइरसले लैजान्छ कि भन्ने चिन्ता छ भने गरिब-विपन्नलाई भोकले लैजान्छ कि भन्ने चिन्ता देखियो । एउटाले बन्दाबन्दी गर्नुपर्छ भन्छ भने अर्कोले बजार खोल्नुपर्छ भन्छ । महामारी र विपन्नतामा शिक्षा भनेर मात्र नपुग्ने रहेछ । अहिले त खोप, सामाजिक सुरक्षा र शिक्षालाई जोडेर जानुपर्ने देखियो । शिक्षालाई

एकलै होइन कि अन्य पक्षसँगै लैजानुपर्छ भन्ने सोच यसपटकको महामारीले सिकायो ।

जब अवस्था महामारीबाट सामान्यतर्फ फर्किन्छ अनि शिक्षा किन र कसरी भन्नेमा बहस गर्न उपयुक्त हुन्छ । शिक्षा किन त ? मुलुकका सबै नागरिकलाई किन साक्षर बनाउनुपर्ने ? के फरक पर्छ नागरिक साक्षर हुनु र नहुनुमा ? यसमा धेरै बहस र तर्क गर्न सकिन्छ । सारमा भन्नुपर्दा शिक्षाले व्यक्तिगत, सामाजिक र मुलुक विकासमा सहयोग गर्छ, यिनलाई लाभ सिर्जना गर्छ (युनेस्को, २०१९) । साथै शिक्षाको एक्सटर्नल एवम् स्पिलओभर इफेक्ट पनि हुन्छन् । यसले वातावरण संरक्षण, जीवन र जगतको समग्र इको-सिस्टमलाई प्रभावकारी एवम् सन्तुलित बनाउन सहयोग गर्छ । नागरिक अधिकार र कर्तव्यप्रति सचेत बनाउँछ, कुरीति र बेथितीप्रति बोल्न सक्ने बनाउन सक्छ । अध्ययन-अनुसन्धानका प्राप्तिले पनि यही भन्छन् । उनीहरूले साक्षर हुनु र नहुनुलाई जीवन र जगतमा उज्यालो र अँध्यारोजस्तै हो भनेका छन् । स्वयम् व्यक्ति, समाज र मुलुकको विकासका लागि सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउनुपर्छ । त्यही भएर शिक्षालाई मुलुक विकासको आधारस्तम्भ मानिन्छ । यसले नै विकासका अन्य सम्भावना खोल्ने हुँदा यो आफैंमा साँचो हो । त्यही भएर नै विश्व समुदायले शिक्षालाई मानव अधिकारको रूपमा लिएको हो (युनेस्को, २०१९) । कसैले पनि हरण गर्न नसक्ने अधिकार । मानव भएको कारणले उपभोग गर्न पाउने अधिकार । यस्तो अधिकार राज्यले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसका लागि राज्य नैतिक, राजनैतिक, सामाजिक, कानुनी एवम् प्रयोजनका हिसाबले बाध्यकारी छ (युनेस्को, २०१९) । वातावरणमा रहेको अक्सिजन मानवले आफ्नो आवश्यकताअनुसार उपभोग गर्न पाउँछ । सूर्यको किरणबाट लाभ लिन पाउँछ । हिँडडुल गर्न पाउँछ । बगैँचामा रहेको हरियाली

र सौन्दर्यको पान गर्न पाउँछ । यी सबै सार्वजनिक वस्तु वा सेवा भएकाले सम्भव भएको हो । शिक्षा पनि यस्तै किसिमबाट उपभोग गर्न पाउनुपर्छ । आधारभूत तहसम्म सबैले लिनै पर्छ । कसैले लिन्न भनेर उम्कन पाउँदैन । यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्न नै आधारभूत तहसम्मको शिक्षा कानुनबमोजिम बाध्यकारी बनाइएको हो, बालबालिकालाई औषधी बलजपती खुवाएजस्तै । आधारभूत शिक्षा चाहनाले भन्दा पनि बाध्यकारी ढङ्गबाट लिनुपर्ने शिक्षा हो । यस्तो गर्ने दायित्व र कर्तव्य राज्यको हो । सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले पारित गरेको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रले राज्यको लागि बाध्यकारी भूमिका उल्लेख गरेको छ ।

मानवीयता, कानुनी, सामाजिक, राजनीतिक, अन्तर्राष्ट्रिय, नैतिक आदि दृष्टिकोणबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा मानवका लागि अनिवार्य र अपरिहार्य हुन्छ । यो मानव भई बाँच्नका लागि नभई नहुने विषय हो । तसर्थ राज्यले यसलाई सार्वजनिक बनाएर सबैले निर्बाध रूपमा पाउन सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्छ ।

आधारभूत शिक्षा नभएमा के हुन्छ ?

आधारभूत शिक्षाको अभावमा व्यक्तिमा सचेतनाको कमी हुन सक्छ । यसको असर मानवीय जीवनका धेरै पक्षमा पर्छ । स्वास्थ्य प्रभावित हुन्छ, आयमा असर गर्छ, व्यक्तिको भविष्य नकारात्मक ढङ्गबाट प्रभावित हुन सक्छ । नेपाल जनसाङ्ख्यिकीय स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६ (एनडीएचएस, २०१७) का प्राप्तिले देखाएअनुसार निरक्षर आमाका भन्दा साक्षर आमाका बालबच्चाको सङ्ख्या कम छ । निरक्षरतामा जन्मदर एवम् मृत्युदर आदिको मात्रा बढी छ, बच्चाको स्वास्थ्य र पोषणको अवस्था पनि नकारात्मक ढङ्गबाट प्रभावित भएको पाइयो । यसरी एउटा व्यक्तिमा परेको नकारात्मक असरबाट ऊ आफूमात्र नभई समग्र

घरपरिवार प्रभावित हुन पुग्छ । घरपरिवारका सदस्यको स्वास्थ्य कमजोर भएपछि त्यसमा खर्च बढ्छ । जीवन असन्तुलित हुन पुग्छ । यी सबैको असर समाज र मुलुकको विकासमा पर्छ (युनेस्को, २०१९) ।

माथि नै भनियो कि शिक्षाले व्यक्ति र घरपरिवारको आयमा समेत असर गर्छ । आधारभूत तहको शिक्षाको अभावमा प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्ति स्वयम् र अप्रत्यक्ष रूपमा घरपरिवार नै नकारात्मक ढङ्गबाट प्रभावित हुन्छ । सारमा भन्नुपर्दा घरपरिवार अभावमा बाँच्नुपर्ने दिन आउन सक्छ । यस्तो अवस्था एक पुस्तामा मात्र सीमित रहँदैन, अनन्त शृङ्खलाको रूपमा आउने पुस्तामा पनि सदैँ जान्छ । व्यक्तिले प्रयोग गर्ने राजनीतिक, नागरिक अधिकार नकारात्मक ढङ्गबाट प्रभावित हुने भएकाले (युनेस्को, २०१९) यस्ता व्यक्ति र र घरपरिवार समाजको पिँधमा बस्न बाध्य हुन्छन् । यी सबैको नकारात्मक प्रभाव समाजको अमनचयनजस्ता पक्षमा पनि पर्छ ।

आधारभूत शिक्षाको अभावमा व्यक्तिको स्वास्थ्य अवस्था पनि प्रभावित हुन पुग्छ । बिरामी भएपछि उपचार गर्नुपर्दा थप रकम लाग्छ । उक्त रकम नभएपछि ऋण लिनुपर्छ । एउटा ऋणले अर्को ऋण थप गर्दै जान्छ । ऋण तिर्न जायजेथा बेच्नुपर्ने होला । यसरी स्वास्थ्य सेवा खरिद गर्नुपर्ने भएपछि बिपन्नहरू थप जोखिममा पर्छन् । सके विदेश, नसके स्वदेशकै सहरतिर हानिनुको विकल्प के होला र ? मानव जीवनमा यी र यस्तै खालका धेरै नकारात्मक असर आधारभूत शिक्षाले ल्याउने निश्चित छ ।

आधारभूत शिक्षाको विश्वव्यापी अवस्था

नारायण गिरी (२०७६) ले अनुवाद गरेको एचजी वेल्सको विश्वको इतिहास (अ सर्ट हिस्ट्री अफ द वर्ल्ड) पुस्तकमा युरोपले एघारौँ शताब्दीपछि शिक्षामा योजनाबद्ध विकास गर्दै आएको छ, जसको प्रभाव

मानव जीवनका अन्य पक्षमा पनि पर्दै गयो । स्वास्थ्य पनि यसबाट अछुतो रहेन । यिनबाट जापानलगायतका केही मुलुकले लाभ लिन सके, पछिल्लो दिनमा सन् १९६० पछि सिङ्गापुर, कोरिया, हङकङ, ताइवान, मलेसियाले गरेको विकास पनि उल्लेख्य रह्यो । सन् १९९० पछि चीनले फड्को मार्यो । विकसित मुलुकका सबै बालबालिकाको पहुँचमा आधारभूत शिक्षा पुगेको छ । कानुनमा मात्र नभएर व्यवहारमा नै अनिवार्य छ । विद्यालय उमेर समूहका सबै जना विद्यालयमा पुगेका छन् ।

अनिवार्य आधारभूत शिक्षाका लागि राज्यले आफ्नो दायित्व र कर्तव्य पूरा गरे-नगरेको पनि विश्लेषण हुनुपर्छ । युनेस्को (२०१९) ले प्रकाशित गरेको राइट टु एजुकेसन हेन्डबुकमा शिक्षा अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गर्नका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने चरणहरू उल्लेख गरिएको छ । यसका लागि मुलुकले विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणापत्र अनुसमर्थन (समर्थन वा अनुमोदन) गर्नुपर्ने, संविधान र कानुनमा व्यवस्था गर्नुपर्ने, नीति तथा कार्यक्रममा व्यवस्था गर्नुपर्ने, वित्तीय व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, प्रशासनिक संरचना र जनशक्ति आदिको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आदि बताइएको छ । यसमा न्यायिक पक्ष पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । यसमा पनि कम विकसित मुलुकहरू चुकेका छन् ।

युनेस्कोले आफ्नो वेबपेज (<https://en.Unesco.org>) मा दिएको तथ्याङ्कअनुसार सन् २०१८ सम्म विश्वभरमा करिब २५ करोड ८० लाख बालबालिका तथा युवा विद्यालयबाहिर छन्, जसमध्ये ५ करोड ९० लाख प्राथमिक विद्यालय जाने उमेर समूहका छन् भने ७ करोड २० लाख निम्नमाध्यमिक विद्यालय उमेर समूहका र माध्यमिक (उच्चसमेत) विद्यालय उमेर समूहका १३ करोड ८० लाख युवा छन् । त्यस्तै विश्वभरमा अहिलेसम्म १५५ मुलुकहरूले

९ वर्ष वा सोभन्दा बढी अवधिको अनिवार्य शिक्षाको बारेमा कानुनी व्यवस्था गरेका छन् । जम्मा ९९ मुलुकहरूले मात्र १२ वर्षको विद्यालय शिक्षा निःशुल्क गरेका छन् । अहिलेको अवस्था हेर्दा सन् २०३० सम्म प्राथमिक तहका विद्यालय उमेर समूहमध्ये करिब ८.२% विद्यालय जान पाउँदैनन् । यसैगरी हरेक १० जनामध्ये छ जनाले मात्र माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्न सक्छन् ।

शैक्षिक तथ्याङ्क (Flash Report 2019/2020, 2076) का अनुसार मुलुकमा आधारभूत तहका उमेर समूहमध्ये लगभग ९३.९ प्रतिशत बालबालिका विद्यालयमा पुगेका छन् । यसको मतलब हरेक १०० जनामा ९४ जना विद्यालय पुगेका छन् भने बाँकी ६ प्रतिशत जति विद्यालय पुग्न सकेका छैनन् । विद्यालय पुगेर विद्यालय छाड्नेको सङ्ख्या पनि ठुलो रहेको छ । आधारभूत तहमा विद्यालय जानेमा छात्र र छात्राको सङ्ख्या र अनुपात लगभग बराबर जस्तो छ । तर छोराहरूको अधिक सङ्ख्या निजी विद्यालयतर्फ छ भने छोरीहरू सार्वजनिक विद्यालयमा छन् । कुन विद्यालय राम्रो छ भन्दा पनि समाजले निजीमा जानुलाई प्रतिष्ठा र हैसियत हुन्छ भन्ने ठानेको छ ।

कोभिड १९ को समयमा आएको आर्थिक मन्दीले बालबालिकाको शिक्षामा असर गर्यो (data.unicef.org) । घरपरिवारको दैनिकी र जीवन नै विपन्नतातर्फको यात्रामा छ । विद्यालय एवम् शैक्षिक संस्था बन्द छन् । बालबालिकाहरू घरमै रहन बाध्य छन् । यसले विद्यालय जान बाँकी बालबालिकामात्र नभएर गएकाहरू पनि विद्यालय छाड्ने अवस्थामा पुगेका छन् । नेपालमा विद्यालय वातावरणअनुकूल नभएर बिचैमा छोड्न बाध्य भएका विद्यार्थी सङ्ख्या उच्च नै थियो । तर अहिले कोभिड १९ ले ल्याएको आर्थिक र मानवीय सङ्कटका कारण विद्यालय छाड्ने बालबालिकाको सङ्ख्या बढ्दो क्रममा छ । यसले

शिक्षामा थप सङ्कट ल्याउने निश्चित छ ।

माथि नै भनियो कि अनिवार्य आधारभूत शिक्षा शैक्षिक प्रणालीसँग मात्र जोडिएको विषय होइन । यो विषय त सामाजिक आर्थिक पक्षसँग पनि उत्तिकै मात्रामा जोडिएको छ । समाजको बनावट र यससँग जोडिएको सामाजिक आर्थिक पाटोलाई नजोडी गरिने अनिवार्य शिक्षाका सम्बन्धमा गरिने विश्लेषण अधुरो हुन्छ । सामाजिक आर्थिक पक्षले अनुकूल वातावरण बनाउने काम गर्छ जुन नभई नहुने सर्त हो ।

सामाजिक आर्थिक अवस्थामा आधारित अनिवार्य आधारभूत शिक्षा

नेपालमा आधारभूत शिक्षाका बारेमा चर्चा गर्दा सामाजिक आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु जरूरी हुन्छ । किनकि माथि भनिएँ विद्यालय जाने विषय घरपरिवारको सामाजिक एवम् आर्थिक पक्षसँग जोडिन्छ । यस क्रममा सबैभन्दा पहिला मुलुकमा गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवार अर्थात् विपन्नतामा रहेका परिवारका बारेमा केही खोतल्नै पर्छ ।

पन्ध्रौँयोजनाले उल्लेख गरे अनुसार आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्म मुलुकमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको परिवारको जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको १८.७ प्रतिशत छ, बहुआयामिक गरिबी त २८.६ प्रतिशत छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६) । सन् २०११ को जनगणनाको अन्तिम प्रतिवेदन अनुसार मुलुकको जनसङ्ख्या २६४९४५०४, जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.३५, घरपरिवारको सङ्ख्या ५४२७३०२ र प्रतिघरपरिवारको आकार औसतमा ४.५५ जना रहेको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६९) ।

आजको मितिमा मुलुकमा तीन करोड जनसङ्ख्या छ भनेर मान्ने हो भने त्यसको १८.७ प्रतिशतले लगभग ५५ लाख जनसङ्ख्या निरपेक्ष

गरिबीको रेखामुनि पर्ने देखिन्छ । एउटा परिवारमा जम्मा सङ्ख्या ५ जना हुन्छ भनेर मान्ने हो भने पनि मुलुकमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि पर्ने परिवारको सङ्ख्या १० लाखभन्दा बढी हुन्छ । निरपेक्ष गरिबीको रेखाभन्दा ठिक माथि रहेको समूहको अवस्था पनि जोखिमपूर्ण नै हुन्छ । सो घरपरिवारको सङ्ख्या अर्को पाँच लाख हुन्छ भनेर मान्ने हो भने मुलुकमा १५ लाख घरपरिवार अत्यन्त जोखिमपूर्ण अवस्थामा छन् । बहुआयामिक गरिबीमा रहेकाहरूको सङ्ख्या हेर्ने हो भने यस्तो जोखिममा रहेका घरपरिवारको सङ्ख्यामात्र १७ लाखभन्दा बढी हुन्छ । सरसर्ती हेर्दा पनि यो भन्न सकिन्छ कि नेपालमा १५ देखि २० लाख घरपरिवारको आर्थिक अवस्था जोखिमपूर्ण नै छ । यी परिवारको जीवन कष्टकर छ । निर्वाहमुखी छ । यसमा सानो वित्तीय भार थप हुनासाथ यिनको दैनिकी अस्तव्यस्त नै बन्ने देखिन्छ ।

आर्थिक वर्गको हिसाबले नेपालको जनसङ्ख्यामा मध्यम वर्गको हिस्सा ठुलो छ । यो वर्ग पढे-लेखेको छ, चलायमान छ, सञ्जालमा आबद्ध छ । तुलनात्मक रूपमा सचेत छ । मिडियामा संलग्न छ । राज्यमा विभिन्न निकाय र संयन्त्रमा जोडिएको छ । व्यापार-व्यवसायमा आबद्ध छ । आफ्ना एजेन्डा मुखरित गर्न सक्षम पनि छ । आफ्ना एजेन्डा पूरा गराउन दबाव दिन सक्छ । आवश्यक परेको स्थानमा आदर्शका कुरा गर्न सक्छ तर आफूलाई परेको अवस्थामा पावर लगाउन सक्छ । यसरी मध्यम वर्ग आफू र आफ्नो वर्गकेन्द्रित हुन्छ । मध्यम वर्गको यही स्वभावका कारण सरकार पनि यिनका माग पूरा गर्न बाध्यकारी बन्छ । समाजमा मध्यम वर्ग यत्रतत्र देखिन्छ ।

मुलुकको मध्यम वर्ग दलमा हैसियत राख्छ, व्यवसायमा हैसियत राख्छ, निजी विद्यालय चलाउँछ । यही विद्यालयको माध्यमबाट कतिपय उच्च वर्गमा पुगिसके । सार्वजनिक प्रशासनमा दखल राख्छ,

शिक्षण पेसामा रहन्छ। तर यो मध्यम वर्ग यति आडम्बरी हुन्छ कि उसको जीवनशैली पूर्णतः पुँजीवादी हुन्छ, उपभोगमा विलासी बन्छ, खान लाउनमा ब्रान्ड सचेत छ, तर बोलीमा सामाजिक न्याय र समाजवाद भन्छ, टुला-टुला आदर्शका कुरा गर्छ। भएको रकमको पुनर्वितरणमा यस मध्यम वर्गको घुमाउरो पारामा अवरोध हुन्छ।

सार्वजनिक नीति निर्माण गर्नमा प्रचलनमा ल्याइने सिद्धान्तमध्ये एलिट थ्योरी पनि एउटा हो। यसको तात्पर्य समाजमा हैसियत भएका वा बनाएका व्यक्ति, समूह एवम् सङ्घ-संस्थाहरूले सार्वजनिक नीति निर्माणमा हैसियत राख्छन् (कार्येनि, २०२०)। यस्ता हैसियत बनाउनेमा टुला राजनीतिक दलका नेता, व्यापारिक घराना, राज्यका सयन्त्र, सुरक्षा फौज, कर्मचारी तन्त्र, पेसागत समूह, व्यापारी आदि हुन सक्छन्। यिनले पावर अभ्यासमात्र गर्दैनन्, नदेखिने ढङ्गबाट अरूबाट पनि अभ्यास गराउने क्षमता राख्छन्। यिनीहरूको प्रभाव प्रमाणित गर्न सजिलो हुँदैन। माथि भनिएँ नेपालको सन्दर्भमा मध्यम वर्गको प्रभावबाट कुनै पनि दल वा राजनीति अलग छैन। सरकारका नीति तथा कार्यक्रममा यिनै वर्गको प्रभाव छ। यस्ता नीति तथा कार्यक्रमलाई वर्गीय आँखाबाट हेरेनौँ। वर्गीय आँखाबाट हेरेको भए विपन्न र गरिबले बढी पाउने कार्यक्रम बन्थे होलान्। भूगोल वा समूहलाई इन्सेन्टिभ दिनेभन्दा पनि आर्थिक वर्ग विशेषमा केन्द्रित हुन्थे होलान्।

जबसम्म नीति तथा कार्यक्रममा वर्ग विशेषलाई वा उनीहरूका आवश्यकतालाई सम्बोधन गरिँदैन, तबसम्म गरिबको अवस्थामा गुणात्मक परिवर्तन आउँदैन। मुलुकका विपन्न परिवारलाई निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षामात्र भनेर पुग्दैन। उनीहरूका लागि त पोसाक, पाठ्यपुस्तक, स्टेसनरी, झोला, कपी, पेन्सिल, दिवा खाजा र अभिभावकका लागि कामसमेतको व्यवस्था चाहिन्छ। वैयक्तिक रूपमा रहेको विशेषता

नहेरी बल्याङ्केट रूपमा सबैलाई बराबर दिने सोचले उनीहरूलाई लाभ दिन सक्दैन। किनकि यस्ता कार्यक्रम सबैमा पुग्ने हुनाले सहयोगको प्याकेजको मात्रा न्यून हुन्छ। अनि यहींबाट विपन्न र कमजोरलाई न्याय हुँदैन। उनीहरूलाई न्याय गर्ने भनेको त उनीहरूको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने हो। विविध सुविधा उपलब्ध गराउने हो। कार्यान्वयन गर्न सकिँदैन वा कठिन छ भनेर यस्ता कार्यक्रम टार्ने काम हुन्छ। परिवर्तन गर्न सजिलो हुँदैन। भएकालाई निरन्तरता दिन सबैलाई सजिलो देखिन्छ। भएको स्रोतलाई पुनर्वितरण गर्नुपर्छ, जसका लागि परिवर्तनको हैसियत चाहिन्छ।

मुलुकमा शिक्षा र स्वास्थ्यको अवस्थामा सुधार ल्याउन सबैभन्दा पहिला माथि भनिएका २० लाख घरधुरीका बारेमा बोल्नुपर्छ। यो टुलो समूह हो। आफैँमा चलायमान पनि छ। यिनको उद्धार नगरीकन समाजमा विभेद कम हुन सक्दैन। विभेद जति बढ्दै जान्छ समाजमा द्वन्द्व भुसको आगोजस्तै भित्रभित्रै बढ्दै जान्छ। तसर्थ पिँध र सोभन्दा माथिको वर्गको जीवन रूपान्तरण गर्न आधारभूत तहसम्मको शिक्षा र स्तरीय स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितताका लागि सबैले बोल्नुपर्छ। नेपालमा समन्यायिक विकासको कुरा गर्ने हो भने विपन्न र कमजोर आर्थिक हैसियत भएकाहरूको मुद्दा मध्यम वर्गले बोक्नुपर्छ, जुन अहिलेसम्म भएको छैन।

कार्येनी (२०२०) ले सार्वजनिक नीतिमा प्रयोग गरिने प्लुरालिज्म (बहुलता) लाई एलिटिज्म (सम्भ्रान्त) को नजिकको भतिजा (Close Cousin) भनेका छन्। सार्वजनिक नीतिमा बहुलताको अवधारणा प्रयोग गरिए पनि उपप्रणालीभित्र पनि पावर इन्फ्लुअन्स गर्न सक्नेले एलिटिज्ममा जस्तै प्रभाव पारिहाल्छ। तसर्थ मध्यम वर्गको हैसियत मुलुकको एउटा प्रणालीमा मात्र नभएर यसभित्रका धेरै उपप्रणालीमा उत्तिकै ढङ्गबाट परिरहेको हुन्छ। जब कमजोर वर्गका लागि सुविधा

दिने विषय उठ्छ अनि विभिन्न बहानामा परिवर्तनभन्दा बढोत्तरीलाई जोड दिइन्छ ।

अहिलेकै विधि र पद्धति पालनाबाट परिवर्तन सम्भव छैन । अहिले हामी यही चक्रमा परिरहेका छौं । भएकै विधि र पद्धतिबाट परिवर्तन गर्न खोज्छौं जुन त्यति व्यावहारिक र सम्भव छैन । समग्र संरचना भएकै काममा निरन्तरता दिन चाहने खालको छ । बलियाले एकपटक जे-जसरी भए पनि लिइहाल्छ अनि उसले केही गर्दै पढेन । निरन्तरताले उसलाई पुगिहाल्छ । जानेर नजानेर यस्ता काम हामीबाट भइआएका छन् । कस्तो अचम्मको प्रणाली छ, बलियाले लिइरहने अनि कमजोर र विपन्न पिँधमा बसेर हेरिमात्र रहने ।

कार्येनी (२०२०) ले अगाडि सार्वजनिक नीति निर्माण र पावरको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध मसिनोसँग केलाएका छन् । नीति कसले बनाउँछ ? नीति बनाउने कामको नेतृत्व कसले लिएको छ ? यही पावरले एजेन्डा सेट गर्छ, ज्ञान र विश्वासको म्यानिपुलेसन गर्न सक्छ, बहसलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ । यस्तो पावर एक्टरले देखाएर पनि प्रभाव प्रयोग गर्न सक्छ । नदेखिएर पनि अरूबाट नै आफ्नो प्रभाव सिर्जना गर्न सक्छ । नेपालको सन्दर्भमा मध्यम वर्गले यस्तो पावरको प्रभाव देखाइआएको छ । राज्यको स्रोत-साधनमा मध्यम वर्ग र सोभन्दा माथिको वर्गको पहुँच छ । राज्यको प्रतिनिधित्व सरकारले गर्छ तर सरकार बनाउने हैसियत मध्यम वर्गमा रहन्छ । तसर्थ सरकारको एजेन्डा यिनै मध्यम वर्गले तय गर्छन् । अनि तिनै एजेन्डामा राज्यको स्रोत प्रयोग हुन्छ । अथवा नेतृत्वले यिनै वर्गको एजेन्डालाई आफ्नो एजेन्डा बनाउँछन् । मुलुकमा रेल चलाउने होस् कि पानीजहाज, उच्चशिक्षा निःशुल्क होस् कि सहर-बजारमा वाईफाई निःशुल्क गर्ने कार्य यी सबै मध्यम वर्गका लागि पपुलिष्ट एजेन्डा हुन् । उपचार नपाएर परिवारको सदस्य गुमाएको व्यक्ति, आर्थिक अभावमा छोराछोरी विद्यालय पठाउन

नसकेको वा पढ्दै गरेका छोराछोरीलाई विद्यालयबाट छुटाउने अभिभावक वा कामको अभावमा बिहान-बेलुका खानाको जोहो गर्न नसक्ने घरमूली सबैलाई निःशुल्क उच्चशिक्षाको के अर्थ ?

मिसेल फुकोले भनेझैं जानेर नजानेर समाजको पिँधमा रहेको वर्ग पनि मध्यम वर्गकै एजेन्डामा बहकिन बाध्य हुन्छ । सुरुमा उसले पनि मध्यम वर्गको एजेन्डालाई आफ्नै ठान्छ । जब थाहा पाउँछ अनि ढिलो भइसक्छ सुधार गर्नका लागि । समाजको पिँधमा रहेकालाई लाभ दिने हो भने किन्तु परन्तु केही नलगाईकन स्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क र सहज हुनुपर्छ । आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनुभव गर्न सकिने ढङ्गबाट अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्छ । यसका साथमा गरिब घरपरिवारलाई आर्थिक सहयोगको प्याकेजको उपलब्धता हुनुपर्छ ।

सर्वप्रथम जोखिमपूर्ण एवम् विपन्नतामा रहेको परिवारलाई राज्य छ भन्ने अनुभूति दिलाउनु आवश्यक छ । राज्यले यिनका लागि आर्थिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त नीति तथा कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ । तर राज्यले भाषणमा जे भने पनि व्यवहारमा आर्थिक हिसाबले मध्यम र माथिल्लो तहमा रहेकाका लागि काम गरिरहेको हुन्छ । नीति तथा कार्यक्रम समन्यायिक कम र पपुलिस्ट बढी हुन्छ । आधारभूत तहमा लगानी नगरीकन माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क गरिनु, विश्वविद्यालय वा उच्चशिक्षामा कम शुल्क लगाउनु, उच्चशिक्षामा शैक्षिक ऋण नहुनु, युनिभर्सल शिक्षा र स्वास्थ्यका कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्नु यस दिशामा केही उदाहरण हुन् ।

निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षाको कार्यान्वयनः कहिले र कसरी ?

यस प्रश्नको उत्तर सजिलो छैन । किनकि संविधानलाई समाजवाद उन्मुख भनिएको छ । तर व्यवहारमा निजी विद्यालयले प्राथमिकता पाउने क्रम

घटेको छैन । विद्यमान संवैधानिक, कानुनी, संस्थागत व्यवस्था हेर्दा मुलुकमा अनिवार्य शिक्षा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा आउन सक्छ । तर व्यवहारमा अलमिलएको अवस्था छ । एकैपटक महसुस गर्न सकिने ढङ्गको अनिवार्य शिक्षा कार्यान्वयन हुन त कठिन तर क्रमशः अगाडि बढेका मुलुकमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न धेरै समय नलाग्नु सक्छ । अबको पाँच वर्षमा उल्लेख्य प्रगति हासिल गर्न सकिन्छ । यसका लागि भएको स्रोत-साधनको परिचालनमा उचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ । थप केही उपायहरू देहायबमोजिम हुन सक्छन् ।

१. अनिवार्य शिक्षा कार्यान्वयन गर्न ठुलै लागत चाहिन्छ । सामान्यतः यसले मनगै रूपमा सरकारको लगानी माग गर्छ । यस्तो रकम तीन तहका सरकारले व्यहोर्नुपर्छ (MoEST, 2005) । यो स्थानीय तहको जिम्मेवारीको विषयमात्र होइन । संविधानको साझा अधिकार सूची (अनुसूची ९) को मर्म र भावना पनि साझा नै हो । यस मर्मलाई निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०७५ ले पनि बोकेको छ । समग्रतामा भन्नुपर्दा स्टेट र ननस्टेट एक्टर दुवै मिलेर अनिवार्य शिक्षाका लागि लागत जुटाउनुपर्छ । यस्तो बुझाइ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा क्रियाशील राजनीतिक एक्टर र कर्मचारी संयन्त्रको बिचमा विकसित हुनुपर्छ, जसका लागि नियमित छलफल एवम् अन्तरक्रिया आवश्यक हुन्छ ।

२. जापानको शिक्षा हेर्ने मन्त्रालयले सन् २००५ मा रिडिजाइनिङ्ग कम्प्लेसरी एजुकेसन फर अ न्यु इरा भन्ने प्रतिवेदन तयार गर्यो, जुन नेपालका लागि पनि उत्तिकै उपयोगी हुने देखिन्छ । सङ्घले मापदण्ड बनाउने, बजेट

सुनिश्चितता गर्ने, आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्ने, शैक्षिक उपलब्धि यकिन गरी सोको मापन गर्ने काम गर्नुपर्छ । स्थानीय तहले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भने प्रदेश तहले आवश्यकताअनुसार समन्वय गर्नुपर्छ । प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्घीय मापदण्डबमोजिम काम गर्नुपर्छ । कार्यान्वयन गर्न सङ्घीय तह जानै हुँदैन ।

३. शिक्षा अधिकारको विषय हो भनेर राइट होल्डर र ड्युटिबियर दुवैलाई बुझाउन प्रभावकारी सञ्चार योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ । आम सरोकारवालाहरूमा सचेतना बढाउन स्टेट र ननस्टेट एक्टर दुवै मिलेर काम गर्नुपर्छ, सहकार्य गर्नुपर्छ (युनेस्को, २०१९) । यसबाट कसको दायित्व र कर्तव्य के भन्नेमा बुझ्न र बुझाउन सहयोग पुग्छ । जवाफदेहिता कायम गर्न पनि सहयोग पुग्छ । पूरा नगर्ने पदाधिकारी वा निकायलाई प्रश्न गर्न छोड्ने हुँदैन ।

४. प्रत्येक स्थानीय तहले सार्वजनिक विद्यालयहरूको क्लस्टर यकिन गर्नुपर्छ । यस्तो क्लस्टर कानूनको आधारमा भन्दा पनि व्यावहारिक अवधारणामा तय गरिएको हुनुपर्छ । क्लस्टरभित्रका सबै पक्षलाई स्थानीय रूपमै परिचालन गर्ने सोच चाहिन्छ । सङ्घ र प्रदेशले यस्ता संयन्त्रलाई सहयोग गर्ने हो । यिनले आफूले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न जाने होइन ।

५. स्थानीय तहका विद्यालयका प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष सम्मिलित बैठकबाट अनिवार्य शिक्षा, निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा, शैक्षिक सुशासन, गुणस्तरमा सुधार आदि जस्ता विषयमा सामूहिक प्रतिबद्धता

- जनाउनुपर्छ । यसको सुरुवाती काम स्थानीय तहको शिक्षा समितिले गर्नुपर्छ । स्थानीय तहभित्र सामूहिक प्रतिबद्धताबाट सबैमा नैतिक बन्धन सिर्जना गर्न सक्नुपर्छ । यसबाट सबैको परिचालनमा सहयोग पुग्छ ।
६. जब विद्यालय क्लस्टर बनाइन्छ, उक्त क्लस्टरभित्र विद्यालय आएका र आउन बाँकी बालबालिकाहरूको लगत विवरण तयार गर्ने काममा क्लस्टरका विद्यालय प्रधानाध्यापकलाई जिम्मा लगाउनुपर्छ । यस्तो लगत तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि मात्र भन्दा पनि विद्यालयबाहिर रहेको बालबालिकाहरूको विवरण यकिन गर्ने प्रयोजनका लागि तयार गर्नुपर्छ । यो काम गर्न सजिलो छैन तर गर्नुपर्छ । जबसम्म यो विवरण तयार हुँदैन, यसपछिका अरू सबै काम यसको अभावमा प्रभावित हुन्छन् ।
७. जब विद्यालय आउन बाँकी बालबालिकाको विवरण यकिन हुन्छ, त्यसपछि उक्त बालबालिकासम्म कसरी पुग्ने वा उनीहरूलाई सहयोग गरेर कसरी विद्यालय ल्याउने भन्नेबारेमा उपयुक्त नीति र स्पष्ट कार्यक्रम चाहिन्छ, कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र प्रभावकारी बनाउनुपर्छ । विद्यालयले लिने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष शुल्क कसरी न्यूनीकरण गर्नेबारेमा पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ । शिक्षामा निजीकरण भनेको निजी विद्यालय सञ्चालन गर्न दिने मात्र होइन । सार्वजनिक विद्यालयले शुल्क लिने कार्य पनि यही निजीकरणको अवधारणाभित्र पर्छ जसलाई रोक्नु आवश्यकमात्र नभएर अनिवार्य नै हुन्छ ।
८. माथि प्रकरण सातसँगै समुदायमा साक्षरता, पूर्वप्राथमिक शिक्षा, वैकल्पिक प्रकृतिको आउट

रिचर एक्सटेन्डेड कार्यक्रम, विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम र सचेतनामूलक कार्यक्रमलाई एकीकृत गरेर सँगै लैजानुपर्छ । यसका लागि त्यहाँ अवस्थित बालविकास केन्द्र, समुदायिक अध्ययन केन्द्र, सामुदायिक सङ्घ-संस्था एवम् गैरसरकारी सङ्घ-संस्थालाई एकआपसमा जोडेर परिचालन गर्नुपर्छ । विद्यालय आउन बाँकी बालबालिकाका लागि उनीहरूलाई उपयुक्त हुने समयमा अनौपचारिक प्रकृतिका शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरेर विद्यालयतर्फ आकर्षित गर्नुपर्छ । यस्ता बालबालिकालाई चित्रसहितका केही पुस्तक उपलब्ध गराउन सक्नुपर्छ । समुदायमा पहिला सबैलाई साक्षर अनि अनिवार्य शिक्षा भन्ने नाराका साथ कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

९. जब विपन्न समुदायमा माथि प्रकरण सात र आठबमोजिमको कार्यक्रम लगिन्छ, त्यसको साथमा स्थानीय तहबाट गर्न सकिने स्वास्थ्य परीक्षण, स्वास्थ्य परामर्श, औषधी वितरणजस्ता कार्यलाई सँगै लैजानुपर्छ । मानिसकै श्रमदानबाट हुन सक्ने विकास-निर्माणका काममा विपन्न परिवारका सदस्यलाई श्रममा लगाएर उनीहरूका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय ल्याउने वातावरण थप सहज बनाउन सकिन्छ । यसबाट उनीहरूलाई केही आयआर्जन गर्ने मौका पनि मिल्छ । अभिभावक पनि छोराछोरीका शिक्षाप्रति केही सकारात्मक हुन सहयोग पुग्छ ।
१०. अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहमा थप स्रोत खोजी गर्नुपर्ने त छ नै । सोभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय अहिले भएको स्रोतको परिचालन हुन्छ । जबसम्म भएको

- स्रोतको समुचित परिचालन हुन सक्दैन, बजेट बढ्दैमा उपलब्धि हासिल हुन्छ भन्न सकिँदैन। साथै भएका संरचनालाई उपयुक्त ढङ्गबाट परिचालन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। विद्यालय, प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई क्रियाशील बनाउनुपर्छ। यसका लागि स्थानीय तहका प्रतिनिधिले बैठक अन्तरक्रिया, छलफललाई निरन्तरता दिनुपर्छ। स्थानीय तहबाट विद्यालय जे-जसरी परिचालन हुनुपर्थ्यो अहिले सो हुन सकेको छैन। सबैको ध्यान भौतिक निर्माणमा मात्र देखिन्छ। स्थानीय तहका पदाधिकारीले विद्यालय व्यवस्थापन समिति, प्राधानाध्यपक, शिक्षकसँग सामूहिक र छुट्टाछुट्टै रूपमा अन्तरक्रिया गर्नुपर्छ। छलफलको मुख्य एजेन्डा स्तरीय अनिवार्य शिक्षा बन्नुपर्छ।
११. शिक्षा प्राथमिकतामा पर्नुभनेको धेरै पैसा दिएर हुन्छ भन्नेमात्र होइन। रकमको अपर्याप्तता त हेरक स्थानमा भई नै रहन सक्छ। यसलाई प्राथमिकतामा पार्न बहस, अन्तरक्रिया छलफल पनि भइरहनुपर्छ। अनुगमन भइरहनु पर्छ। यसले एक अर्कालाई बुझ्न-बुझाउन र शैक्षिक क्रियाकलापमा सिनर्जी सृजना गर्न थप मद्दत पुग्छ। बितेको चार वर्षको अवधिमा कतिपय स्थानीय तहका पदाधिकारीहरू विद्यालय नपसेको वा त्यहाँ गएर बैठक अन्तरक्रिया नगरेको पनि हुन सक्छ। अबका दिनमा कम्तीमा पनि १५ दिनमा एउटा विद्यालयमा उद्देश्यमूलक ढङ्गबाट छलफल अन्तरक्रिया बैठक गर्ने कार्यतालिका बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ, अनुगमन गर्नुपर्छ, विद्यालयका समस्या सुन्नुपर्छ।
१२. शिक्षक तालिम र शिक्षकको क्षमता विकासमा जोड दिनुपर्छ (MoEST, 2005)। समय-समयमा विज्ञसँग अन्तरक्रिया गर्ने मौका उपलब्ध गराउनुपर्छ। शिक्षकको प्रतिबद्धता जगाउन उनीहरूलाई समय-समयमा रिफ्रेसर प्रकृतिका तालिम तथा कार्यशाला आयोजना गर्नुपर्छ। शिक्षक र अभिभावकको बीचमा नियमित अन्तरक्रिया गर्ने संस्कृतिको विकास गरी सोको पालना गर्नुपर्छ।
१३. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन शिक्षक स्वयंलाई क्रियाशील बनाउनुपर्छ। शैक्षिक सामग्री तयार गर्न र प्रयोग गर्नमा जोड दिनुपर्छ। विद्यार्थीमा पठन संस्कृतिको विकास गर्नुपर्छ। विद्यालय पुस्तकालय र सामुदायिक पुस्तकालयमा जोड दिनुपर्छ।
१४. स्वयंसेवा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ। कक्षा १० भन्दा माथि अध्ययन गर्नेहरूलाई यस्ता स्वयंसेवाका कार्यक्रममा समावेश गराउन सकिन्छ। सामुदायिक स्वयंसेवाका विषय र क्षेत्र स्थानीय तहमा यकिन गर्न सकिन्छ।
१५. अनिवार्य शिक्षाका लागि तत्कालै विकसित मुलुकको मोडल प्रयोग गर्ने अवस्थामा हामी छैनौं। सामाजिक सञ्जालमा हेरेको भरमा त्यसलाई प्रयोग गर्न सक्दैनौं। हामीले हाभ्रै परिवेशमा रही हाभ्रा संरचना र जनशक्ति परिचालन गर्न सक्नुपर्छ। यस्तो सुरुवाती चरणमा साक्षरतासँग आबद्ध गर्दै त्यहाँको नसर्ती (ब्याड) मा सिकेका बालबालिकालाई विद्यालय शिक्षाको ५ कक्षासम्म भर्ना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ। भर्नामात्र नभएर सिकाउने र टिकाउने विषयमा पनि जोड दिनुपर्छ।

१६. अनुगमन गर्ने प्रणाली बलियो बनाउनुपर्छ । यसमा स्टेट र ननस्टेट एक्टर दुवैको सहकार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ । काम भइहाल्छ नि किन चाहियो भनेर पुग्दैन । कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने एकाइ र अनुगमन गर्ने एकाइ स्पष्ट रूपमा यकिन गर्नुपर्छ । अनुगमनपश्चात् त्यसको सुझाव कार्यान्वयन भएको यकिन गर्नुपर्छ ।

महसुस गर्न सकिने ढङ्गबाट स्तरीय आधारभूत शिक्षाको उपलब्धताका लागि अहिलेका बजेट तथा कार्यक्रमको इन्जिनियरिङ र रिस्ट्रक्चरिङ गर्नुपर्छ । सार्वजनिक निकायलाई सबल बनाउनुपर्छ । अनुगमन र जवाफदेहिता प्रभावकारी बनाउनुपर्छ । अन्यथा कोभिड १९ विरुद्धको खोपजस्तै हुन्छ । नेपालमात्र नभएर संसारका विकसित मुलुकको अवस्था मिल्दोजुल्दो हुन सक्छ । नेपालमा पहुँच हुनेका परिवारले खोप लगाइसके, दूरदराजमा लक्षित समूह बाँकी नै छन् । द इकोनोमिस्ट पत्रिकाको ३१ जुलाई २०२१ को अनलाइन अड्कमा कोरोना भाइरस कभरेज लेखमा खोपमा मध्यम आय भएका मुलुकमा धनी र सत्तासँग सम्बन्ध भएकाहरू खोप लगाउने लाइनमा अघिल्लो पङ्क्तिमा कसरी बस्छन् भनेर विश्लेषण गरेको छ । कतिपय अवस्थामा त यिनले लाइनमा नबसीकन खोप लगाएको तथ्य पनि लुकाउनुपर्दैन ।

निष्कर्ष

निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा एकलै कार्यान्वयन गरेर सफलता हासिल गर्न सकिँदैन । यो आफैँमा अन्य विषय वा पक्षसँगको अनुकूलतासँग जोडिएको हुन्छ । साक्षरता, वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम, दिवा खाजा, पोषण स्वास्थ्य परीक्षण एवम् सामाजिक सुरक्षाका अन्य कार्यक्रम जोडेर एकीकृत रूपमा लैजानुपर्छ । सहयोग पाउने एकाइ विद्यार्थी नभएर घरपरिवारलाई बनाउनुपर्छ । जब सहयोग पाउने

एकाइ घरपरिवार हुन्छ, त्यस अवस्थामा घरपरिवार बालबालिकाका लागि अनुकूल र सहयोगी बन्न सक्छ ।

माथिका उपायहरू तत्कालमा गर्न सकिने खालका छन् । कति त भोलिबाट नै सुरु गर्न सकिने खालका छन् । स्थानीय तहले यिनको कार्यान्वयनमा मात्र नअल्मलिएर दीर्घकालका लागि नीति, योजना, रणनीति आदि पनि तय गर्नुपर्छ । यसैका आधारमा प्रदेश सरकार र सङ्घीय सरकारसँग लबिङ गर्नुपर्छ । योजनाबद्ध ढङ्गबाट अगाडि बढनुपर्छ । यसबाट आदर्श अवस्थाको शिक्षा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

द इकोनोमिष्ट पत्रिका ३१ जुलाई २०२१ को अनलाइन अड्क ।

गिरी, नारायण (अनु.) (२०७६), एच जी वेल्सको विश्वको इतिहास (अ सर्ट हिस्ट्री अफ द वर्ल्ड)

नेपाल सरकार (२०७५), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ । काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१) । काठमाडौँ : लेखक ।

Cairney, P. (2020). Understanding Public Policy, Theories and Issues (2nd edition). UK: Red Globe Press.

Center for Education and Human Resource Development (2076). Flash Report 2019/20 (2076), In <https://cehrd>.

- gov.np/file_data/mediacenter_files/media_file-17-1589823848.pdf
- <https://data.unicef.org/topic/education/covid-19/>
- <https://en.Unesco.org>
- <https://ourworldindata.org/global-education>
- Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology [MoEST] (2005). Redesigning Compulsory Education, Summary of the Report of the Central Council for Education. Japan. October 2005.
- Ministry of Health, Nepal; New ERA; and ICF, 2016 (2017). Nepal Demographic and Health Survey Key Findings. Kathmandu, Nepal: Ministry of Health Nepal.
- National Planning Commission (NPC) and Central Bureau of Statistics (CBS) (2011). National Population and Housing Census 2011 (National Report). Kathmandu: CBS
- UNESCO (2019) | Right to Education Handbook, UNSECO and Right to Education Initiative 2019. Paris: UNESCO.

अर्थपूर्ण शैक्षिक रूपान्तरणको आधार: शिक्षकको सिर्जनशीलता

✍ वासु प्रसाद सुवेदी, पीएचडी

लेखसार

सान्दर्भिक साहित्यहरूको सिंहावलोकनका अतिरिक्त कोभिड-१९ को विषम परिवेशमा समेत शिक्षण सिकाइ गतिविधिहरूलाई सिर्जनात्मक रूपमा अघि बढाइरहनुभएका नेपालका विभिन्न क्षेत्रका सिर्जनशील सात जना शिक्षक एवं प्रधानाध्यापकसँग शैक्षिक रूपान्तरण कार्यक्रमको सिलसिलामा गरिएको भर्चुअल कुराकानीका आधारमा यो लेख तयार गरिएको हो । अध्ययनको क्रममा खास गरी नेपालमा सन्दर्भसहितको शिक्षण सिकाइले प्राथमिकता नपाएको, कोभिड-१९ को विषम परिवेशमा सञ्चालित सिकाइ गतिविधिमा सबै विद्यार्थीहरूको समान सहभागिता हुन नसकेको प्रसङ्गका अतिरिक्त सामुदायिक एवं संस्थागत विद्यालयहरूले प्रदान गरिरहेको शिक्षामा प्रशस्तै गुनासाहरू रहेको महसुस गरियो । यद्यपि वर्तमान विषम परिवेशमा पनि सिर्जनशील शिक्षकहरू भर्चुअल कक्षालाई प्रभावकारी बनाउन, आफ्नो विषयको शिक्षणलाई अर्थपूर्ण बनाउन, सहकार्य एवं समूह कार्यलाई प्रोत्साहन गर्न, आफ्ना विद्यालयबाहिरका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका लागि सहज हुने सामग्रीको निर्माण एवं वितरणका अतिरिक्त विभिन्न भर्चुल सिकाइ सिपहरूको ग्रहण तथा प्रशिक्षण कार्यमा निरन्तर जुटेर निर्माणात्मक शिक्षण शैलीलाई अङ्गीकार गर्दै शैक्षिक रूपान्तरणमा सहयोग पुर्याइरहेको पाइयो । जिम्मेवार शिक्षकहरूले सिर्जनशीलतालाई शिक्षकको अपरिहार्य विशेषताको रूपमा ग्रहण गरेर सक्रिय रहेको पाइएको छ । शैक्षिक रूपान्तरणमा सिर्जनशील शिक्षकहरूले पुर्याइरहनुभएको योगदानको चर्चा गरी अन्य शिक्षकहरूलाई समेत उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

विषय प्रवेश

मेरो अनुभवमा शिक्षक केवल एक व्यक्तिमात्र नभई समाज रूपान्तरणका लागि नेतृत्वकर्ता हुन् । मैले मेरो जीवनको लामो समय यस पेसामा खर्चिने अवसर प्राप्त गर्ने । यस पेसामा अनुभव गरेका कारणले अहिले पनि म खुसी छु साथै यस अनुभवले जीवनभर मेरो खुसी बढ्छ भन्ने विश्वास छ । मलाई लागेको छ शिक्षक भएर अनुभव गरेका कारणले मैले नदीजस्तै बग्ने अवसर प्राप्त गर्ने । यस बगाइले मलाई विषयवस्तुमा अद्यावधिक भएर आफैलाई रूपान्तरण गर्न र सरोकारवालाहरूसँग

साक्षात्कार गर्ने अवसर प्राप्त भयो । बगाइको क्रममा धेरै किसिमका सिकारुहरूसँग साक्षात्कार गर्ने अवसर प्राप्त भयो । मलाई सिकारुहरू बगैँचाका विभिन्न थरीका फूल हुन् भन्ने लाग्छ । फूलका जातअनुसार मलजल, गोडमेल, स्याहार-सम्भारमा विविधताको खाँचो भएजस्तै सिकारुहरूका लागि पनि फरक-फरक स्याहारको खाँचो मैले महसुस गरेको छु । मैले पढ्ने गरेको थिएँ शिक्षक कुमालेको भूमिकामा हुन्छन् जसले काँचो माटोरूपी बालबालिकाबाट परिपक्व मानव निर्माणमा सहजीकरण गर्दछन् । तर मलाई लाग्छ

✍ काठमाडौँ विश्वविद्यालय, स्कुल अफ एजुकेशन

शिक्षक कुमाले नभई बगैँचाका माली हुन् । सिकारुलाई आफूले चाहेको आकारमा बदल्नुभन्दा उनीहरूमा निहित सम्भावनाहरूको पहिचान गरी उपयुक्त वातावरण प्रदान गरेर एउटा मौलिक पहिचान बोकेको वास्तविक मानिसको रूपमा विकास गर्न शिक्षकले सहजीकरण गर्नुपर्दछ । सिकारुका पृष्ठभूमि, आनीबानी, स्वभाव, रुचि, इच्छा, चाहना बुझेर उनीहरूको सिकाइमा सहयोग पुर्याउनु शिक्षकको प्रमुख कार्य हो । यसका साथै सिकारुमा सामाजिक तथा संवेगात्मक सिप विकास गराउनु शिक्षकको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य हो (Thapa, et al., 2013; NSCC, 2014) । यसका लागि शिक्षकले केवल सिकारुमा बाहिर देखिने व्यवहारमात्र नभएर समग्र पृष्ठभूमि बुझेर उनीहरूलाई समयसापेक्ष अभिवृत्ति, सिप एवं ज्ञानको विकासमा सहजीकरण गर्नु जरुरी छ । यस अर्थमा शिक्षकले एउटा कुशल अनुसन्धानकर्ताको भूमिकासमेत निर्वाह गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसैले शिक्षक सिर्जनशील हुनु अपरिहार्य छ । सिर्जनशील शिक्षकले सिकारु एवं समसामयिक समाजको आवश्यकताको विश्लेषण गरी निर्माणात्मक सिकाइ विधि (Constructivist Pedagogy) को प्रयोगबाट सिकारु, शिक्षक एवं सिकाइ सन्दर्भसमेतको अन्तरक्रियाबाट ज्ञानको सिर्जनामा सदैव सहजीकरण गरिरहेका हुन्छन् (Baviskar, Hartle & Whitney, 2009) । यसरी सिर्जनशील शिक्षकहरू निरन्तर सह-क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट ज्ञान निर्माण अभियानमा निरन्तर लागिपरेका हुन्छन् ।

शिक्षाले समाजको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, वातावरणीयलगायत विज्ञान तथा प्रविधिको विकासमा सहयोग गर्नुपर्दछ । शिक्षाले केवल सिपमात्र नभएर असल संस्कार दिन सक्नुपर्दछ । शिक्षाले जीविकामात्र नभएर जीवन दिन सक्नुपर्दछ । शिक्षाले जीवनोपयोगी सिप हस्तान्तरण एवं निर्माण गरी

मानव व्यवहारमा अपेक्षित परिवर्तन ल्याउन सक्नुपर्दछ । सिकाइलाई जीवनसापेक्ष बनाउने क्रममा विधागत ज्ञान र सिपबाहेक व्यवहारकुशल सिपहरू जस्तै: सञ्चार सिप, बहुसाक्षरता सिप, उद्यमशीलता सिपजस्ता सिपहरूको त्यत्तिकै आवश्यकता पर्ने कुरालाई उत्तिकै ध्यान दिनु जरुरी छ (Luitel & Panta, 2019)। परिवर्तित समाजका आवश्यकता पूरा गर्नका लागि २१ औं शताब्दीको सिकाइ तथा नवीनतासम्बन्धी सिपहरू जस्तै: समालोचनात्मक सोचाइ सिप (Critical Thinking), सञ्चार सिप (Communication Skill), सहकार्य सिप (Collaboration skill) एवं रचनात्मकतासम्बन्धी सिप (Creativity skill) विकास गर्नु अत्यन्त जरुरी देखिएको छ । यसै गरी सूचना छनौट तथा प्रयोगसम्बन्धी सिप (Information Selection and Utilization Skill), सञ्चार माध्यमसम्बन्धी सिप (Communication Media Skill) तथा प्रविधिसम्बन्धी सिप (Technology Skill) विकास गर्नु उत्तिकै जरुरी भएको छ (Battelle for Kids, 2019) ।

उल्लिखित सिकाइ तथा सिप विकासका निम्ति सोहीअनुरूपको पाठ्यक्रम विकास तथा प्रयोगको खाँचो छ । यस क्रममा आजका दिनमा बहुविषयक (Multidisciplinary) पाठ्यक्रम ढाँचाबाट विस्तारै अन्तरविषयक (Interdisciplinary) ढाँचाको पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोगको दिशामा अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ (Lamichhane, 2019)। नेपालको सन्दर्भमा यस किसिमको पाठ्यक्रमको निर्माण र प्रयोगको सुरुवात विद्यालय तथा विश्वविद्यालय तहमा भएको देखिन्छ । हाल विद्यालय तहको कक्षा १-३ को एकीकृत पाठ्यक्रममा सामाजिक अध्ययन, विज्ञान तथा वातावरण, स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा तथा सिर्जनात्मक कला विषयलाई अन्तरविषयक

(Interdisciplinary) ढाँचाको पाठ्यक्रमको रूपमा हाम्रो सेरोफेरो विषय क्षेत्रमा समावेश गरी कार्यान्वयन गरिएको छ । यसै गरी पाठ्यक्रमका समग्र संरचनामा हाम्रो सेरोफेरो, गणित, नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा विषय क्षेत्रलाई समावेश गरी बहुविषयक (Multidisciplinary) ढाँचाको एकीकृत पाठ्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ भने कक्षा १-३ का विद्यार्थीका लागि आवश्यक हुने व्यवहारकुशल सिपहरू (Soft Skills) लाई आवश्यकताअनुसार सबै विषय क्षेत्र र कक्षामा एकीकृत गरिएको छ (CDC, 2019)। अहिले माथिल्ला कक्षाहरूमा पनि यस किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोगको नीति लिइएको पाइन्छ । विश्वविद्यालय तहमा पनि अन्तरविषयक (Interdisciplinary) ढाँचाको पाठ्यक्रमको प्रयोगको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यसरी शैक्षिक रूपान्तरणका पहलहरू अघि बढिरहेको सन्दर्भमा यसलाई सफल पार्न सिर्जनशील शिक्षकको भूमिका ज्यादै महत्त्वपूर्ण देखिएको छ ।

शैक्षिक रूपान्तरणमा सिर्जनशील शिक्षकहरूले पुर्याइरहनुभएको योगदानको चर्चा गरी अन्य शिक्षकहरूलाई समेत उत्प्रेरणा बढाउनु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यो उद्देश्य परिपूर्तिका लागि सान्दर्भिक साहित्यहरूको सिंहावलोकन गरी विद्वान्हरूका विचारहरूको संश्लेषण गरिनुका साथै कोभिड-१९ ले निम्त्याएको विषम परिवेशमा समेत शैक्षिक रूपान्तरणको अभियानमा सिर्जनशील शिक्षकका रूपमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ र समाज रूपान्तरणमा क्रियाशील शिक्षकहरूसँग अनलाइनमा आधारित अन्तर्वार्ता र अन्तरक्रियाका माध्यमबाट प्राप्त प्राथमिक तथ्याङ्क विश्लेषणका आधारमा उनीहरूसँग पुगिरहेको योगदानको विश्लेषण र विवेचना गरी नयाँ अन्तर्दृष्टिको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण

समग्रमा कुरा गर्दा शैक्षिक रूपान्तरणका सन्दर्भमा विशेष गरी विद्यालय शिक्षालाई नियाल्दा सन्तुष्टिको पक्षभन्दा बढी गुनासाहरू सुन्ने गरिएको छ । प्रथमतः नेपालमा विशेष गरी आफ्नो परिवेशलाई मध्यनजर राखी सान्दर्भिक (Contextual) शिक्षण सिकाइ अभ्यासलाई खासै प्राथमिकता दिइएको पाइँदैन (Wagle, Luitel & Krogh, 2019)। स्थानीय ज्ञान तथा स्रोतहरूलाई शैक्षिक रूपान्तरणका निम्ति खासै प्रयोग गरिएको देखिँदैन । स्थानीय ज्ञानलाई भन्दा पनि बढी पाश्चात्य ज्ञानलाई प्राथमिकतामा राखिएको आभास पनि भइराखेको छ । कोभिड-१९ को प्रभाव हुनुभन्दा अघिकै अवस्थामा पनि विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भमा सकारात्मकभन्दा पनि बढी नकारात्मक टीका-टिप्पणीहरू नै बढी मात्रामा सुनिन्थे । खास गरी सामुदायिक विद्यालयहरूका सन्दर्भमा शिक्षकहरू जाँगरिला एवं सिर्जनशील नभएका प्रशस्त गुनासाहरू सुनिएका छन् । बालबालिकाहरूको सुरक्षा सन्तोषजनक नभएको, प्रधानाध्यापकको नेतृत्व प्रभावकारी नभएको, शिक्षकहरूले निर्माणात्मक शिक्षण विधिको प्रयोग गरेर व्यावहारिक एवं जीवनोपयोगी शिक्षण सिकाइमा ध्यान दिन नसकेको, केबल तोकिएको पाठ्यांश पूरा गर्ने कार्यमात्र भएको, २१ औं शताब्दीको सिकाइ आवश्यकतालाई ध्यान दिन नसकेको जस्ता अनगिन्ती गुनासाहरू सुन्नुमा आएका छन् । विद्यार्थी उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षणमा अधिकांश सिकारुमा न्यूनतम सिकाइ उपलब्धिसमेत हासिल नभएको अवस्थासमेत देखिएको छ (Education Review Office, 2019)। यद्यपि कतिपय सामुदायिक विद्यालयहरूले अत्यन्त राम्रो क्षमता प्रदर्शन गरेका उदाहरणहरू पनि पाइएका छन् । कर्मठ, लगनशील एवं जिम्मेवारी बोध भएका सिर्जनशील शिक्षकहरूले अन्यन्त प्रभावकारी

कार्यहरू गरिराखेका उदाहरणहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा कम भए पनि अनुभव गर्न पाइएको छ । यता संस्थागत विद्यालयका सन्दर्भमा पनि गुनासाहरू कम छैनन् । तुलनात्मक रूपमा सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था सबल भएका अभिभावकहरूको बाहुल्यता रहेको संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीले परीक्षामा उच्च अङ्क वा ग्रेड हासिल गरेको देखिए तापनि व्यावहारिक एवं जीवनोपयोगी सिपका सन्दर्भमा भने उनीहरूको अवस्था सन्तोषजनक देखिएको छैन । उनीहरूमा समालोचनात्मक सोचाइ, सिर्जनात्मकता एवं सहयोगी भावनालगायतका सिपहरू कमजोर रहेको समुदायले महसुस गरेको अनुभूति भएको छ ।

हाल कोभिड-१९ को प्रभावपछि विद्यालय तहको शिक्षा अझ बढी प्रभावित भएको छ । प्रविधिको प्रयोगबाट अध्यापन गराउनुपरेका कारण शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैले कठिनाइहरू भोगिरहेको महसुस गरिएको छ । कोभिड-१९ को प्रभावको करिब १८ महिनाको अवधिमा गरिएका अनुभवहरू, प्रकाशित भएका लेख, रचना, समाचार आदिको विश्लेषणका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ एवं खुसीमा नराम्रो प्रभाव परेको छ (Wagle, Luitel & Krogh, 2019)। विशेष गरी प्रविधिको पहुँच भएका र नभएका सिकारुहरूका बीचमा ठूलो अन्तर देखिएको छ र प्रविधिको पहुँच नभएका बालबालिकाहरू सिकाइ प्रक्रियाबाट वञ्चितसमेत हुनुपरेको अवस्था छ । यद्यपि केही विद्यालय एवं सिर्जनशील शिक्षकहरूको अथक परिश्रमबाट बैकल्पिक विधिहरूको समेत प्रयोग गरेर विद्यार्थीहरूले सिकने अवसर प्राप्त गरेका छन् । यस किसिमका अवसरबाट प्रविधिको पहुँच नभएका सबै बालबालिकाहरू भने लाभान्वित हुन सकेका देखिंदैनन् । भनिन्छ कसैको परिचय अप्ट्यारोमा मात्र खुल्दछ । यसै क्रममा कोभिड-१९ को यस किसिमको अत्यन्त कठिन

समयमा पनि देशका विभिन्न विद्यालयमा कार्यरत सिर्जनशील शिक्षकहरूले शैक्षिक रूपान्तरणका लागि गरेको योगदान भने प्रशंसनीय छ । उपलब्ध भएसम्मका विकल्पहरूको प्रयोगबाट उनीहरूले योगदान पुर्याइरहेका छन् । म आफू स्वयंले पनि सिर्जनशील शिक्षकहरूलाई उनीहरूको शिक्षण सिकाइ कार्यमा सहयोग पुगोस भन्ने अभिप्रायले कोभिड-१९ को प्रभावको करिब १८ महिनाको अवधिमा तीन दर्जनभन्दा बढी विभिन्न स्वैच्छिक भर्चुअल सेसनहरूको आयोजना गरेर शिक्षकहरूको पेसागत सिप विकासमा सहयोग पुर्याउने प्रयत्न गरेँ । ‘सिर्जनशील शिक्षक’का नामबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूबाट धेरै शिक्षकहरूलाई पेसागत विकासमा सहयोग पुगेको महसुससमेत भएको छ । यसैअन्तर्गत देशका विभिन्न भागमा यो विषय परिवेशमा समेत सिर्जनशील रूपमा कार्य गरिरहनुभएका सामुदायिक एवं संस्थागत विद्यालयका विभिन्न तह र विषय क्षेत्रका सात जना शिक्षकहरूसँग ‘शैक्षिक रूपान्तरण’ नामक कार्यक्रममार्फत अन्तर्वार्ता लिई उहाँहरूका सिर्जनशील कार्यहरूलाई यूट्यूबमार्फत अन्य शिक्षकहरूसमक्ष पुर्याउने प्रयास भएको छ । पक्कै पनि उहाँहरूले गर्नुभएका सिर्जनशील कार्यहरूले शैक्षिक रूपान्तरणमा ठूलो मद्दत पुगेको छ । उहाँहरूले गर्नुभएका सिर्जनशील प्रयासहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

कम मूल्य र विनामूल्यका सामग्रीबाट निर्माणात्मक गणित शिक्षण

आफ्नो आमाको चुरामात्र पनि बालबालिकाहरूलाई अर्थपूर्ण गणित सिक्न महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री हुन सक्छ भन्ने कुरामा जोड दिँदै सन्दर्भ-परिवेशसहितको (Contextual) गणित शिक्षणमा सदैव अभ्यास गर्दै आउनुभएका युवा शिक्षक मञ्जु बस्याल काठमाडौँ बौद्धस्थित जनकल्याण माध्यमिक विद्यालयमा माध्यमिक तहमा गणित विषय शिक्षण

गर्नुहुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई सधैंभरि निर्माणात्मक शिक्षण विधि (Constructivist Pedagogy) को माध्यमबाट शिक्षण गराउन रुचाउनुहुने निज सिर्जनशील शिक्षक सिकारुहरूलाई गणितका सान्दर्भिक परियोजना कार्यहरू प्रदान गरी परियोजनाको प्रस्तुतिको अवसरसमेत प्रदान गर्दै प्रभावकारी गणित शिक्षणमा सक्रिय रहनुभएको छ । भर्चुअल माध्यमबाट गणित सिक्न-सिकाउन कठिन भइरहेको गुनासाहरू सुनिइरहेकै समयमा निज शिक्षक आफूलाई गणित शिक्षण कठिन नभएको र विद्यार्थीहरूले पनि सहज एवं रमाइलोसँग गणित सिक्किरहेको अभ्यास बताउनुहुन्छ । आफ्नो विद्यालयमा गणित शिक्षण विभागको प्रमुखको रूपमा नेतृत्व लिँदै आउनुभएका निज शिक्षक कोभिड-१९ को विषम परिस्थितिको सुरुवाती समयदेखि नै आफ्ना विभागका शिक्षकहरूसँगको पटक-पटकको बैठक एवं नियमित प्रशिक्षणको माध्यमबाट भर्चुअल एवं अन्य वैकल्पिक माध्यमबाट गणित शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन निरन्तर लागिपरिहनुभएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त उहाँको नेतृत्वमा विद्यालयमा गणित प्रयोगशालाको स्थापना र प्रयोग गरी प्रभावकारी गणित शिक्षणमा योगदान पुर्याइरहनुभएको छ । आफ्नो विद्यालयभित्र मात्र सीमित नभई गणित विषयको पाठ्यपुस्तक लेखनका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक मञ्चहरूको माध्यमबाट सकारात्मक योगदानसमेत पुर्याइरहनुभएको पाइन्छ । मञ्जु बस्यालजस्ता सिर्जनशील शिक्षकहरूको निरन्तर सक्रियता र नेतृत्वबाट पक्कै पनि शैक्षिक रूपान्तरणमा सहयोग पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

एउटैमात्र उद्देश्य सामुदायिक विद्यालयको रूपान्तरण

जीवनको १५ वर्षको कलिलो उमेरबाट नै आफूले अध्ययन गरेको विद्यालयमा एक स्वयंसेवी शिक्षकको रूपमा शिक्षण पेसामा आबद्ध हुनुभएका नयाँ पुस्ताका शिक्षक रबिना महर्जन हाल काठमाडौं

जिल्लामा पर्ने तारकेश्वर नगरपालिकाअन्तर्गतको मनमैजु माध्यमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापको समेत जिम्मेवारी लिँदै क्रियाशील हुनुहुन्छ । उहाँले कोभिड-१९ का कारणले सिर्जना भएको बन्दाबन्दीको अवस्थामा बैकल्पिक सिकाइ माध्यमका रूपमा स्वीकारिएको सिकाइ व्यवस्थापन प्रणाली (Learning Management System) को सिप विकासमा निकै रुचि राख्दै अनलाइनमा आधारित शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालनका लागि आवश्यक सिप र दक्षता हासिल गर्नुभयो । आफूले हासिल गरेको सिप र दक्षताका कारणले आफ्ना विद्यालयका शिक्षकहरूका अतिरिक्त अन्य विद्यालयका शिक्षकहरूलाई समेत प्रशिक्षण प्रदान गरेर क्षमता बढाउँदै आउनुभएका रबिना महर्जनले आफ्नो विद्यालयमा सफलतापूर्वक कक्षा ३ देखि कक्षा १२ सम्मका विद्यार्थीहरूको सिकाइका लागि अनलाइनमा आधारित शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गर्दै आउनुभएको छ । यसका साथै उहाँले कक्षा ३ भन्दा मुनिका विद्यार्थीहरूका लागि work sheet का माध्यमबाट सिकाइमा सहभागी बनाएर सिकाइका लागि सहज वातावरण निर्माणका लागि नेतृत्व गरेर शैक्षिक रूपान्तरणमा सहयोग पुर्याइरहनुभएको पाइएको छ । कोभिड-१९ को प्रभावभन्दा अघि आमने-सामने पद्धतिमा सञ्चालन गरिएको शिक्षण सिकाइका तुलनामा हाल अभिभावको सक्रियता बढेको अनुभव बताउनुहुने रबिना महर्जन आफ्ना विद्यालयका शिक्षकहरूबीचमा प्रभावकारी समूह कार्य व्यवस्थापन गरिएबाट अप्ट्यारो परिस्थितिको सामाना गर्न सकिएको धारणा राख्नुहुन्छ । स्थानीय सरकार तथा सरोकारवाला अन्य निकायहरूसँग विद्यालय सुधार र विकासका सन्दर्भमा असल सम्बन्ध स्थापना गर्न सदैव सक्रिय रहनुहुने रबिना महर्जन आफ्नो सपना भनेकै सामुदायिक विद्यालयको रूपान्तरण हो भन्ने कुरामा दृढ देखिनुहुन्छ । रबिना महर्जनजस्तै

सिर्जनशील युवा शिक्षक तथा प्रधानाध्यपकबाट पक्कै पनि शैक्षिक रूपान्तरणको अभियान सफल हुनेमा विश्वास राख्न सकिन्छ ।

आपसी सहयोग र साझेदारीमा शैक्षिक रूपान्तरण

एमबीबीएसको प्रवेश परीक्षामा दुई अङ्क नपुगी चिकित्साशास्त्रतर्फको अध्ययनको अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्थामा शिक्षण पेसामा प्रवेश गरेको बताउनुहुने युवा शिक्षक सागर दाहाल हाल सेलिब्रेसन को-एड स्कुलको सहायक प्राचार्यको भूमिकामा रही एक सफल शिक्षक तथा शैक्षणिक नेतृत्वकर्ताको रूपमा कार्य गर्दै आउनुभएको छ । विद्यालय-विद्यालयबीचको सम्बन्ध र सञ्जाल विकासको माध्यमबाट विद्यालय सफल रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्ने सागर दाहाल आफ्नो विद्यालयले कोभिड-१९ को विषम परिस्थितिमा भर्चुल शिक्षण सिकाइमा निकै ठूलो फड्को मारेको अनुभव बताउनुहुन्छ । खास गरी निश्चित दिनको एकोहोरो तालिमभन्दा पनि अध्यापनकै क्रममा नयाँ-नयाँ सिपहरू, क्रमबद्ध रूपमा सिक्ने-सिकाउने अवसर प्रदान गर्दै जाँदा शिक्षकहरूमा छिटो सिप विकास हुने कुरामा आफू विश्वस्त रहेको उहाँको अनुभव छ । यसका अतिरिक्त अभिभावकहरूसँगको निरन्तर सम्पर्क र सहयोगबाट मात्र कोभिड-१९ को प्रभाव जस्तो जटिल परिवेशमा पनि विद्यालय र अभिभावकबीचको सम्बन्ध सुदृढ हुन गई विद्यालय सुचारु हुन सकेको र बालबालिकाको सिकाइ एवं खुसीमा खासै कमी हुन नपाएको तर्क सागर दाहाल गर्नुहुन्छ । विशेष गरी विज्ञान र गणित विषयका सिर्जनात्मक क्रियाकलाप पहिचान, निर्माण, प्रयोग र अभ्यासमा दक्षता प्रदर्शन गर्न सक्षम सागर दाहाल आफ्ना सहकर्मी शिक्षकहरूबीच सिप विकास तथा अनुभवको साझेदारीमा निरन्तर

सक्रिय रहनुभएको पाइएको छ । सागर दाहालजस्ता सिर्जनशील शिक्षकको नेतृत्वमा आपसी सहयोग र साझेदारीका माध्यमबाट नै शैक्षिक रूपान्तरण सम्भव देखिन्छ ।

मौलिक रचनाको प्रस्तुतिबाट नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइ

शिक्षक केवल शिक्षकमात्र नभई गुरु बन्न सक्नुपर्दछ भन्ने धारणामा विश्वास राखेर जिम्मेवारीमा सक्रिय दीपक गौतम जीएस निकेतन, मकवानपुर, हेटौँडामा अध्यापनरत सिर्जनशील नेपाली भाषा विषय शिक्षक हुनुहुन्छ । विद्यार्थीको सक्रिय सहभागिताबाट मात्र भाषा शिक्षण सिकाइ सफल हुन्छ भन्ने उहाँको अनुभव छ । शिक्षक दीपक गौतमको अनुभवमा भाषा सिकाउनु भनेको केवल पाठ्यपुस्तकमा तोकिएका पाठहरू पढाएर अभ्यासहरू गराउनुमात्र होइन । भाषा शिक्षण भनेको आफ्नो समसामयिक परिवेशमा देखा परेका घटना एवं सन्दर्भहरूलाई कथा, कविता, गीत, लेख, निबन्ध, संवाद, मुक्तक आदिका माध्यमबाट ग्रहण र अभिव्यक्त गर्न सक्षम बनाउनु हो भन्ने कुरामा उहाँको विश्वास र निरन्तरको अभ्यास छ । उहाँ भन्नुहुन्छ “म विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूका रुचिका क्षेत्रमा अवसरको खोजी गरिदिन्छु र सहभागिताका लागि सहज वातावरण मिलाइदिन्छु । मैले कक्षा कोठामा किताबका पानाहरू पढेर यसो गर्नुपर्छ भनेर उपदेश दिनुभन्दा विद्यार्थीहरू नै सहभागी भई सिक्न पाउँदा धेरै गुणा प्रभावकारी सिकाइ हुने गरेको मैले महसुस गरेको छु । म आफू पनि साहित्य सिर्जनामा रमाउने व्यक्ति भएकाले मलाई यस किसिमबाट शिक्षण गर्न निकै आनन्द आउँछ ।” कोभिड-१९ को वर्तमान विषम परिवेशमा पनि देशभरिका बालबालिकाहरूलाई भर्चुल माध्यमबाट साहित्य सिर्जनामा सघाइरहनुभएका दीपक गौतमजस्ता सिर्जनशील शिक्षकहरूको प्रयासबाट भाषा

शिक्षण सिकाइको सफलतासँगै शैक्षिक रूपान्तरणको जग दरिलो बनाउन सकिन्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षणमा भाषा प्रयोगशाला र प्रविधिको प्रयोग

सामान्य Power point slide को सहयोगमा आफूले अध्यापन गराउने सबै विद्यार्थीको कार्यसञ्चयिका (Portfolio) राखेर विद्यार्थी अभिलेखीकरणलाई सहज बनाउँदै सहकर्मी शिक्षकबीचमा आफ्नो अनुभव प्रस्तुतिमार्फत् उक्त सिप हस्तान्तरण गर्दै आउनुभएका अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षक देवप्रसाद पण्डित चितवन जिल्ला, खैरहनी नगरपालिकास्थित श्री जनजीवन माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापनरत हुनुहुन्छ । प्रविधिमार्फत् भाषा शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी र सफल बनाउनका लागि निरन्तर प्रयासरत देवप्रसाद पण्डितले आफ्नो निजी ब्लग तथा यूट्यूब च्यानलमार्फत् विविध अध्ययन सामग्रीहरू निर्माण गरी देशका विभिन्न भागका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूबीचमा पुर्याउन सफल भइरहनुभएको छ । आफ्नो विद्यालयमा नगरपालिकासँगको समन्वयमा अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोगशालासमेत स्थापना गरेर विद्यार्थीहरूलाई प्रभावकारी अङ्ग्रेजी सिकाइमा सहजीकरण गरिरहनुभएका निज देवप्रसाद पण्डितजस्ता सिर्जनशील शिक्षकहरूको पहलबाट शैक्षिक रूपान्तरणको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

गणित विषय शिक्षणमा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग

विद्यार्थीहरूमा गणित गाह्रो विषय हो भन्ने कुरा सम्प्रेषण गर्ने व्यक्ति गणित शिक्षक नै हुन् भन्ने धारणा राख्ने र सिकारूलाई सधैंभरि मायाले प्रयोगात्मक विधिबाट गणित विषय शिक्षणमा सक्रिय अर्का सिर्जनशील शिक्षक नवराज पाठक धादिङ जिल्ला त्रिपुरासुन्दरी नगरपालिकास्थित अचाने माध्यमिक विद्यालयमा माध्यमिक तहको गणित शिक्षकको रूपमा कार्यरत

हुनुहुन्छ । कोभिड-१९ का कारणले विद्यार्थीहरूको सिकाइमा नकारात्मक प्रभाव परेको वर्तमान अवस्थामा विद्युत् तथा इन्टरनेट सेवा उपलब्ध हुन निकै कठिन ग्रामीण परिवेशमा सामान्य मोबाइलबाट पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिने सिकारूमैत्री गणित सामग्रीको उत्पादन तथा प्रयोग गरेर गणित शिक्षणमा सहजीकरण गरिरहनुभएका नवराज पाठकले शैक्षिक रूपान्तरणमा निकै योगदान पुर्याइरहनुभएको महसुस हुन्छ । आफूले उत्पादन तथा सङ्कलन गरेका सामग्रीहरूलाई सामाजिक सञ्जालका विविध माध्यमहरूबाट समेत अन्य शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूसमक्ष पुर्याउन निरन्तर क्रियाशील निज शिक्षक आफ्नो विद्यालयबाहिरका प्रशिक्षण कार्यहरूमा पनि सक्रिय रही कोभिड-१९ को कठिन घडीमा पनि योगदान पुर्याइरहनुभएको छ । यसका अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक एवं स्रोत-सामग्री लेखनको माध्यमबाट पनि सिर्जनात्मक कामहरू गरिरहनुभएको देखिन्छ । नवराज पाठकजस्ता सिर्जनशील शिक्षकको निरन्तर सक्रियताबाट शैक्षिक रूपान्तरणमा सहयोग पुग्ने कुरामा दुक्क हुन सकिन्छ ।

कथाकथन विधिबाट नक्सा निर्माण सिप

सामाजिक अध्ययनअन्तर्गत नक्सा निर्माणको सिप कथाकथन विधिबाट सिकाउन सक्षम अर्का सिर्जनशील शिक्षक युवराज ढकाल सैनिक आवासीय माध्यमिक विद्यालय सल्लाघारी, भक्तपुरमा शिक्षण गर्नुहुन्छ । सामाजिक अध्ययनलाई समाज, परिवार एवं व्यक्तिगत जीवनसँग जोडेर अध्यापन गराउँदै आउनुभएका निज शिक्षक आफ्नो विद्यालयभित्रका गतिविधिमा मात्र सीमित नरही भर्चुअल माध्यमबाट विद्यार्थीहरूलाई अध्ययन सामग्री निर्माण कार्यमा निरन्तर लागिपरिरहनुभएको छ । NCED virtual platform को माध्यमबाट सबैभन्दा बढी सिकारूको पहुँचमा पुग्न सफल निज शिक्षक सामाजिक अध्ययन

विषयका पाठ्यपुस्तक लेखनमा पनि क्रियाशील हुनुहुन्छ । युवराज ढकालजस्ता शिक्षकहरूको निरन्तर सक्रियताबाट सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण सफल भई शैक्षिक रूपान्तरणमा पाकेको ईंटा थपिन सक्छ ।

समूह कार्य (Team Work) संस्कार सफलताको आधार

विद्यालयमा केवल प्रधानाध्यापकले मात्र नेतृत्व गर्ने नभई शिक्षकले पनि शैक्षणिक नेतृत्व प्रदर्शन गर्न सक्छन् भन्ने कुराको ठोस उदाहरणका रूपमा चितवन जिल्ला, खैरहनी नगरपालिकास्थित दिव्यज्योति आधारभूत विद्यालयकी शिक्षक विस्मिता ढकाललाई लिन सकिन्छ । कोभिड-१९ को जटिल परिवेशमा पनि आफ्ना सहकर्मी साथीहरू एवं प्रधानाध्यापकसँगको समन्वयमा ग्रामीण परिवेशको आधारभूत विद्यालयमा कक्षा ६, ७ र ८ का लगभग शत प्रतिशत विद्यार्थीहरूलाई अनलाइनमा आधारित शिक्षण सिकाइको पहुँचमा ल्याई सिकाइ सहजीकरण गर्न निज शिक्षकको ठूलो योगदान रहेको पाइएको छ । यसका साथै कक्षा ५ सम्मका विद्यार्थीहरूलाई सीयूजी सिमको माध्यम एवं बालविकासका बालबालिकाहरूलाई घरमै समेत पुगेर सिकाइमा सहजीकरण गर्ने वातावरण बनाउन विद्यालयमा समूहकार्य (Team Work) को अनुपम नमुना तयार गराउन निज शिक्षकको सहजकारी र नेतृत्वदायी भूमिका रहेको पाइएको छ । लामो शिक्षण अनुभव नभए पनि शिक्षण पेसालाई जिम्मेवार एवं मर्यादित बनाउन आफू निरन्तर सक्रिय रहेर जिम्मेवारी पूरा गर्ने विस्मिता ढकालजस्ता सिर्जनशील शिक्षकहरूको सङ्ख्या र सक्रियता बढ्यो भने शिक्षाको जग बलियो भई शैक्षिक रूपान्तरणमा गति बढ्न सक्छ ।

शिक्षकहरूबाट सम्पादन भइरहेका उल्लिखित रचनात्मक क्रियाकलापहरूलाई नियाल्दा वर्तमान कोभिड-१९ ले निम्त्याएको जटिल शैक्षिक परिवेशलाई

नेतृत्व गर्न सिर्जनशील शिक्षकहरूले आ-आफ्ना ठाउँबाट प्रयत्न गरेको देखिन्छ । आफूमा भएको जिम्मेवारी बोध गर्दै २१ औं शताब्दीका लागि अपरिहार्य सिकाइ तथा सिप हासिल गराउने कार्यमा सिर्जनशील शिक्षकको भूमिका स्वभावैले नेतृत्वदायी र अर्थपूर्ण हुन्छ (Fullan, M. (2011))। अष्टयारो परिस्थितिमा बाटो देखाउने मानिसहरू धेरै हुँदैनन् । यस्तो अवस्थामा जसले बाटो पहिचान गर्दछ (Knows the way), अरूलाई बाटो देखाउँछ (Shows the Way) र आफू पनि सँगै हिँड्छ (Goes the way) वास्तवमा उसले नै नेतृत्व गरेको हुन्छ (Castledine & Chalmers, 2011) । यस अर्थमा यो विषम परिवेशमा असहज परिस्थितिको सामना गर्दै जो व्यक्ति रूपान्तरणका निम्ति सक्रिय रहन्छ वास्तवमै सिर्जनशील व्यक्ति ऊ नै हो (Aslan & Reigeluth, 2013) ।

सुझावहरू

उल्लिखित विश्लेषणका आधारमा समग्र शैक्षिक रूपान्तरणका लागि निम्नानुसार सुझाव पेस गरिएको छ :

- प्रथमतः विद्यालय तहमा प्रदान गरिँदै आएको शिक्षा वास्तविक जीवन-जगतभन्दा केही पर भएको महसुस गरिएकाले यसलाई सान्दर्भिक (Contextual) बनाउन प्रयत्न गर्नु जरुरी छ । यस कार्यका निम्ति शिक्षकको लगन र सिर्जनशीलताले ठूलो अर्थ राख्ने हुनाले शिक्षकलाई सिर्जनशील बनाउन सकारात्मक प्रोत्साहनका मनोवैज्ञानिक उपायहरूको अवलम्बन गर्न विद्यालय, समुदाय, स्थानीय तहलगायत प्रदेश एवं सङ्घीय सरकारले प्रभावकारी प्रोत्साहन तथा पेसागत विकास र सहयोग कार्यक्रममा प्रभावकारिता बढाउन जरुरी छ ।

- सान्दर्भिक (Contextual) विषयवस्तुहरूको सिकाइका निम्ति निर्माणात्मक सिकाइ विधि (Constructivist Teaching Methods) को प्रयोगको खाँचो पर्ने हुँदा सिर्जनशील शिक्षकहरूले अवलम्बन गरेझैं सबै शिक्षकहरूलाई यस्ता विधिको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ गतिविधि अघि बढाउन प्रोत्साहन गर्नुका साथै आवश्यक सिप प्रदान गर्न आवश्यक छ ।
- शैक्षिक रूपान्तरणका लागि एक्काइसौं शताब्दीको सिकाइ तथा सिपहरू जस्तै: समालोचनात्मक सोचाइ सिप, सञ्चार सिप, सहकार्य सिप एवं रचनात्मकतासम्बन्धी सिप विकास गर्नुका अतिरिक्त सूचना छनौट तथा प्रयोगसम्बन्धी सिप, सञ्चार माध्यमसम्बन्धी सिप तथा प्रविधिसम्बन्धी सिप सिकारूमा विकास गर्नु आवश्यक भएकाले यसका लागि शिक्षकको सिर्जनशीलतामा जोड दिनु आवश्यक छ ।
- सिकाइलाई जीवनासापेक्ष बनाउने क्रममा विधागत ज्ञान र सिपबाहेक व्यवहारकुशल सिपहरू जस्तै: सञ्चार सिप, बहुसाक्षरता सिप, उद्यमशीलता सिपजस्ता जीवनोपयोगी सिपहरूको त्यत्तिकै आवश्यकता पर्ने कुरालाई मध्यनजर राखी शिक्षकको सिर्जनशीलता बढाउन आवश्यक छ ।
- सिर्जनशील शिक्षकहरूले आफ्ना विद्यालयमा गरेका आफ्नै विद्यालयभित्रका विषयगत शिक्षकहरूको पेसागत सिप अभिवृद्धिसम्बन्धी प्रशिक्षणहरू जस्तै: विभिन्न विद्यालयहरूले आफ्ना शिक्षकहरूबीचमा नै आन्तरिक व्यवस्थापनवाट निरन्तर शिक्षक पेसागत विकास (Continuous Teacher Professional Development) कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिन सक्ने हो भने यसले शिक्षकहरूमा दिगो सिप विकासमा सहयोग पुग्न गई सिर्जनशीलता बढाउन मद्दत गर्ने कुरालाई सम्बद्ध पक्षले ध्यान बढाउनुपर्दछ । यस्ता कामहरूमा विद्यालयका प्रधानाध्यापकले अगुवाइ गर्दा अझ प्रभावकारी हुने देखिनन्छ ।
- विद्यालयका हरेक शिक्षकसँग एक न एक किसिमको विशेष रुचि एवं क्षमता हुने हुँदा उनीहरूलाई आफ्नो रुचिको क्षेत्रमा नेतृत्व गर्न अवसर प्रदान गर्ने हो भने शिक्षकमा सिर्जनशीलता बढ्न गई शिक्षक नेतृत्व (Teacher Leadership) को संस्कार विकास हुन गई शैक्षिक रूपान्तरणमा मद्दत पुग्दछ । यसका साथै शिक्षक आफैँले पनि आफ्नो रुचि एवं दक्षताको क्षेत्रमा केही रचनात्मक कार्य गरेर देखाउन प्रयत्न गर्ने हो भने शिक्षकमा सिर्जनात्मकता बढ्नुका साथै आफ्नो विद्यालय र पालिकामा त्यस्ता शिक्षकको फरक पहिचान पनि बन्छ ।
- समूहकार्य (Team work) विद्यालयको सफलताको महत्त्वपूर्ण उपाय भएकाले यसको अभिवृद्धिका लागि विद्यालयसम्बद्ध जो-कोहीले पनि अगुवाइ गर्न सक्ने हो भने 'हामी' संस्कारको विकास हुन गई शैक्षिक रूपान्तरणमा मद्दत पुग्दछ ।
- सामाजिक, आर्थिक तथा भौगोलिक परिवेशका कारण सबै बालबालिकाहरूको हालको भर्चुअल सिकाइ एवं अन्य वैकल्पिक सिकाइ प्रक्रियाहरूमा पहुँच नपुगेको अवस्थालाई मध्यनजर राखी विद्यालय तथा स्थानीय

सरकारहरूले त्यस्ता बालबालिकाहरूको पहिचान गरेर आवश्यक स्रोत व्यवस्थापनमा सहजीकरण गरी उनीहरूको सिकाइ निरन्तरताका लागि सहयोग गर्न जरुरी छ । यसमा सिर्जनशील शिक्षकले सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।

- वर्तमान समयमा पाठ्यक्रम बहुविषयक (Multidisciplinary) ढाँचाबाट अन्तरविषयक (Interdisciplinary) ढाँचातर्फ उन्मुख भई कार्यान्वयनमा समेत गएकाले सोहीअनुसारका शिक्षण र सिकाइ संस्कार विकास गर्न विभिन्न विषय शिक्षकहरूबीच एकआपसमा समन्वय गरी एकीकृत रूपमा अघि बढाउनुपर्ने विषयमा सम्बन्धित शिक्षकहरूले समन्वय गरी अघि बढ्ने प्रयत्न गर्दा शैक्षिक रूपान्तरणमा सहयोग पुग्दछ ।

निष्कर्ष

सिर्जनशीलता जिम्मेवार र सफल शिक्षकको अपरिहार्य विशेषता हो । सिर्जनशीलताले शिक्षकलाई नदीजस्तै कलकल बग्ने सघाउँछ र निरन्तर सिर्जनशील सिकाइ गतिविधिहरूमा सरिक गराउँछ । शिक्षकको सिर्जनशीलताले सिकारुको वास्तविक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सघाउँछ । जब सिकारुको जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन देखा पर्छ त्यसैमा शैक्षिक रूपान्तरण मुखरित हुन्छ । सिकाइ कक्षा उत्तीर्ण गर्नका लागि नभई जीवन सफल बनाउनका लागि हो । जीवन सफल हुनका निम्ति विधागत ज्ञान तथा सिपका अतिरिक्त जीवनोपयोगी सिपको समेत उत्तिकै भूमिका हुन्छ । वास्तवमा सिकारुलाई जीवनका लागि तयारी गर्नु भनेकै सही शिक्षण सिकाइ हो । यस्तो कार्य सिर्जनशील शिक्षकबाट मात्र सम्भव छ । सिर्जनशील शिक्षकले सदैव शैक्षिक रूपान्तरणको सपना देखेको हुन्छ, सपना साकार

पार्नका लागि निरन्तर चिन्तन गर्दछ, विद्यार्थीको सिकाइ सन्तुष्टिलाई आफ्नो पेसागत सन्तुष्टि ठान्दछ । यसैले सिर्जनशील शिक्षकको सङ्ख्या बढ्दै जानु नै शैक्षिक रूपान्तरणको सङ्केत हो । यसका लागि शिक्षकले काँधमा जिम्मेवारी, मस्तिष्कमा समझदारी एवं हृदयमा इमानदारिता अँगालेको हुनुपर्दछ । यसका अतिरिक्त शिक्षकलाई निरन्तर उत्प्रेरित (Inspire) गरिरहनुका अतिरिक्त पेसाका लागि सशक्त (Empower) समेत बनाइरहनुपर्दछ । यसो भएमा सिर्जनशीलता निरन्तर कायम रहिरहन्छ र शैक्षिक रूपान्तरणको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । सिर्जनशील शिक्षकहरूलाई प्रोत्साहित गरी शैक्षिक रूपान्तरणमा नेतृत्व गर्ने कामका लागि मुख्य जिम्मेवार विद्यालयीय शिक्षाको जिम्मेवारी भएको स्थानीय सरकार नै हो ।

सन्दर्भ(सामग्री

Aslan, S., & Reigeluth, C. M. (2013).

Educational technologists:

Leading change for a new paradigm of education.

TechTrends, 57(5), 18-24.

Baviskar, N. S. Hartle, R. T. and Whitney, T. (2009). Essential Criteria to Characterize constructivist teaching: Derived from a review of the literature and applied to five constructivist teaching method articles, *International Journal of Science Education*, 31(4), 541-550.

Battelle for Kids (2019). *Framework for 21st century learning*. <https://www.battelleforkids.org/>

- networks/p21/frameworks-resources
- Castledine, A., & Chalmers, C. (2011). LEGO Robotics: An authentic problem solving tool? *Design and Technology Education*, 16(3), 19-27.
- Curriculum Development Centre (2019). *Integrated curriculum grade 1-3*. Author.
- Education Review Office (2019). *National Assessment of Student Achievement 2019, Main report* (Report on National Assessment of student achievement in Mathematics, science, Nepali and English for Grade 10). Author.
- Fullan, M. (2011). Whole system reform for innovative teaching and learning. ITL Research. Retrieved from: <http://www.itlresearch.com/images/stories/reports/ITL%20Research%202011%20-%20Findings%20and%20Implications.pdf>
- Lamichhane, M.P. (2019). Development and use of integrated curriculum. *Siksa*, 35 (48), 44-61.
- Luitel, B.C. & Panta, B. (2019). Integrated curriculum and soft skills. *Siksa*, 35(48), 32-43.
- National School Climate Centre [NSCC]. (2014). *The 12 dimensions of school climate measured*. Retrieved from http://www.schoolclimate.org/programs/documents/dimensions_chart_pagebars.pdf
- Thapa, A., Cohen, J. Guffey, S. & D'Alessandro, A. (2013). A review of school climate research. *Review of Educational Research*. Published online 19 April. doi: 10.3102/0034654313483907
- Wagle, S. K, Luitel, B.C. & Krogh, E. (2019). Irrelevance of basic school education in Nepal: An anti-colonial critique on problems and prospects. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 13, 31-39. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/Irrelevance_of_Basic_School_Education_in_Nepal_An_.pdf

असल अभ्यास: समस्या र समाधानको कसीमा स्थानीय सरकारको शैक्षिक प्रयास

✍ तोयानाथ खनाल, पीएचडी

लेखसार

संविधानसभाले विद्यालयीय शिक्षामा अपेक्षित मात्रामा सुधार र विकास हुन्छ भन्ने विश्वासका साथ संविधानमा नै व्यवस्था गरेर यस तहको शिक्षालाई स्थानीय सरकारको एकल अधिकार क्षेत्रभित्र राखेको हो । विद्यालयीय शिक्षाको सुधार र विकासलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर सरकारले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ पनि समयमै जारी गरेर स्थानीय सरकारका आधारभूत र माध्यमिक तहको शिक्षासम्बन्धी अधिकारहरू उल्लेख भएका छन् । वास्तवमा स्थानीय सरकारले शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्यो भने विद्यालयीय शिक्षामा अपेक्षा गरेभन्दा बढी नै सुधार हुन्छ किनभने यस तहको शिक्षाको सुरुआतकर्ता नै स्थानीय स्तरका जनसमुदाय हुन् अनि तिनै जनताको मतबाट स्थानीय सरकार बनेका हुन् । शिक्षाको महत्त्वलाई सबै स्थानीय सरकारहरूले पक्कै पनि बुझेका हुनाले नै त्यहाँ राम्रा कामहरूको थालनी पनि भएका छन् । स्थानीय सरकारहरूबाट भएका राम्रा कामहरूमा शिक्षा ऐन-नियमावलीको निर्माण र कार्यान्वयन, स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण र कार्यान्वयन, जनशक्तिको क्षमता विकास, शिक्षक दरबन्दी थप र सिकाइमा थप सहजीकरण, सट्टा शिक्षकको व्यवस्था र बाल विकास केन्द्रका शिक्षकहरूको सुविधामा वृद्धि इत्यादि पाइएका छन् । ठुलो क्षेत्र भएकाले विद्यालयीय शिक्षामा धेरै समस्या र चुनौतीहरू पनि रहेका छन् । समस्या र चुनौतीहरूलाई अवसरका रूपमा रूपान्तरण गरेमा सही गन्तव्यमा पुगिन्छ र एउटा नयाँ इतिहास बन्छ भन्ने कुरालाई राम्रा कामहरूको सुरुआत गर्ने पालिकाहरूले आत्मसात् गरेर अगाडि बढ्नेमा विश्वास गर्न सकिन्छ । पालिकाहरूले थालनी गरेका राम्रा कामहरूका कारणले अरू पालिकाहरूलाई पनि आफ्नो पालिकाका आवश्यकताहरूका आधारमा नयाँ र रचनात्मक कामहरूको थालनी गरेर अगाडि बढ्ने प्रेरणा मिल्नेछ । शिक्षा क्षेत्रको विकासले अन्य क्षेत्रको विकासका लागि पनि गति दिने भएकाले सङ्घीयतालाई सफलताको गन्तव्यमा पुग्नका लागि सहयोग गर्नेछ । हामीले आत्मसात् गरेको सङ्घीयता प्रतिस्पर्धी नभएर परस्पर सहयोगमा आधारित भएकाले सङ्घीय सरकारले अभिभावकीय भूमिका र प्रदेश सरकारले समन्वयकारी भूमिका खेलेमा मात्र अपेक्षित शैक्षिक गन्तव्यमा पुग्न सकिन्छ ।

पृष्ठभूमि

शिक्षा सभ्यताको मुहान र विकासको मेरुदण्ड हो । विद्यालयीय शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जग हो । औपचारिक शिक्षालाई समाज, देश र विश्वले चाहेअनुसार विकास र विस्तार गर्नका लागि जगका रूपमा रहेको विद्यालयीय शिक्षालाई दरिलो बनाउनुपर्छ । विद्यालयीय

शिक्षालाई दरिलो बनाउनका लागि अधिकारप्राप्त सरकारले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नुपर्छ । नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक अधिकारभित्र समेटेको छ । संविधानले नै माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा स्थानीय सरकारको एकल अधिकार क्षेत्रमा राखेको छ । त्यसैले अहिले विद्यालयीय शिक्षा स्थानीय सरकारको अधिकार

✍ दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका ७, दोर्पा, खोटाङ

क्षेत्रको विषयवस्तु बनेको छ । यस बारेमा गौतम (२०७७) के भन्छन् भने विद्यालयीय शिक्षाको अधिकार स्थानीय तहमा हुनु भनेको शिक्षाको विकासमा स्थानीय समुदायको महत्त्वलाई आत्मसात् गर्नु हो । नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुआत, विकास र विस्तारमा स्थानीयजनताहरूको ठुलो योगदान रहेका सन्दर्भमा विद्यालयीय शिक्षा स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रको विषयवस्तु बन्नु सकारात्मक रूपमा लिइएको छ । त्यसैले अहिले कतिपय स्थानीय सरकारहरूले शिक्षालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर यसको विकासमा ध्यान बढाएका छन् । यस लेखमा अहिले स्थानीय सरकारहरूले विद्यालयीय शिक्षाका क्षेत्रमा गरेका राम्रा कामहरू, शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका समस्या र ती समस्याहरूको समाधानका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

लामो समयसम्म स्थानीय निकायमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू नहुँदा जनताहरूले निकै कठिनाई भोग्नुपरेको यथार्थ हाम्रा सामु छ । नयाँ संविधान जारी भएपछि जनताद्वारा निर्वाचित स्थानीय सरकारहरू अस्तित्वमा आएर क्रियाशील रहेका छन् । स्थानीय सरकारका कार्यभारहरू धेरै क्षेत्रका छन् । तीमध्येको शिक्षा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो । शिक्षा क्षेत्रको प्रभाव तत्काल नदेखिने हुन्छ । त्यसैले “एक वर्षका लागि हो भने धान रोप, दश वर्षका लागि हो भने बिरुवा रोप अनि सय वर्षका लागि हो भने शिक्षामा लगानी गर” भनी चाइनिज उखान आएको हुन सक्छ । यस उखानको आशय दिगो र दीर्घकालीन विकासका लागि शिक्षामा लगानी गर्नुपर्छ भन्ने हो । यस तथ्यलाई आत्मसात् गरेर बजेट, कार्यक्रम, कार्यान्वयन र अनुगमनका माध्यमबाट शिक्षा क्षेत्रलाई जुन पालिकाले महत्त्व दिएर अगाडि बढ्छन् उनीहरूको विकासले दिगो रूप लिन्छ र जनताहरूका बीचमा पालिकाहरूको फरक पहिचान पनि बन्छ ।

अध्ययनको औचित्य

संविधानले नै विद्यालयीय शिक्षालाई स्थानीय सरकारको एकल अधिकार क्षेत्रमा व्यवस्था गरेको अवस्थामा सरोकारवालाहरूले यस तहको शिक्षाको विकास अब अपेक्षा गरेअनुसार हुन्छ । ऊर्जाशील नयाँ नेतृत्व र स्रोतसाधनसमेत भएका पालिकाहरू पक्कै पनि शैक्षिक गन्तव्य बन्छन् भनेर भरोसा र विश्वासको नजरले हेरिरहेका छन् । केही स्थानीय सरकारहरूले शिक्षालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर काम गरिरहेको पाइएको पनि छ तर यसबारेमा आवश्यक मात्रामा अध्ययन अनुसन्धान हुन बाँकी रहेको छ । अहिलेको युगलाई अनुसन्धानका निष्कर्षका आधारमा अगाडि बढ्ने युग पनि भनिन्छ । सङ्घीय शासन प्रणाली लागु भएको यस प्रारम्भिक चरणमा राम्रो काम गर्ने पालिकाहरूका असल अभ्यासहरू उजागर गरिदिनाले राम्रो काम गर्न गराउनका लागि थप वातावरण बन्छ । साथै शिक्षा क्षेत्र ठुलो क्षेत्र भएकाले यसमा धेरै समस्या र चुनौतीहरू पनि रहेका छन् । यी समस्याहरूको समाधानका उपायहरू पहिचान गरेर अगाडि बढ्नु आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनका Research participants भनेका निजामती सेवामा प्रवेश गरेको १ वर्षमात्र अनुभव भएका र स्नातकोत्तर तहको शैक्षिक योग्यता भई पालिकाहरूको शिक्षा तथा खेलकुद शाखामा प्राविधिक सहायकका रूपमा काम गरिरहेको युवा जनशक्ति हो । स्थायी सरकारका रूपमा रहेको कर्मचारीतन्त्रको युवा पुस्ताले १ वर्षको अनुभवमा देखेका राम्रा कामहरूले पक्कै पनि अरू पालिकाहरूलाई ऊर्जा दिन्छ भन्ने अपेक्षा पनि गर्न सकिन्छ । स्थानीय तहहरूले गरिरहेका राम्रा कामहरू के के छन् त ? भनेर अध्ययन अनुसन्धान कम मात्रामा भएको अवस्थामा गरिएको यस अध्ययनले राम्रो काम गरिरहेका स्थानीय सरकारहरूलाई थप राम्रा कामहरू निरन्तर रूपमा गरेर अगाडि बढ्न सकारात्मक ऊर्जा

बढाउनेछ । यस लेखले राम्रा कामहरू गरेर अगाडि बढ्न चाहने स्थानीय तहहरूलाई मार्ग निर्देशनको काम गर्छ भने यस विषय क्षेत्रका अनुसन्धानकर्ताका लागि स्रोत सामग्रीको काम गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यो लेख गुणात्मक (Qualitative) अध्ययन विधिका आधारमा तयार पारिएको छ । अध्ययन गर्नका लागि शिक्षा तालिम केन्द्र धुलिखेलमा ३० कार्यदिने सेवाकालीन तालिममा सहभागी हुन वाग्मती प्रदेशअन्तर्गतका १२ ओटा जिल्लाका २४ ओटा स्थानीय तहको शिक्षा तथा खेलकुद शाखाबाट आएका २४ जना प्राविधिक सहायकलाई प्रश्नावली भराइयो । प्रश्नावलीको सुरुमा उहाँहरूको सामान्य वैयक्तिक विवरण आउने व्यवस्था गरिएको थियो भने त्यसपछि 'तपाईंको पालिकाले शिक्षा क्षेत्रमा गरेका राम्रा कामहरू उल्लेख गर्नुहोस्' भनी उहाँहरूका स्वतन्त्र विचारहरू आउने व्यवस्था गरिएको थियो । प्रश्नावलीमा उहाँहरूबाट आएका स्वतन्त्र विचारहरूलाई नोटकपीमा टिपोट गरी तिनीहरूको गहन रूपमा अध्ययन गरियो । गहन अध्ययन गरेपछि प्राप्त भएका विचारहरूको विषय क्षेत्रका आधारमा उपशीर्षकमा सङ्गठन गर्ने व्यवस्था गरियो । प्राप्त सूचना र जानकारीका बारेमा थप स्पष्ट भई विश्लेषण गर्नका लागि सम्बन्धित कर्मचारीसँग टेलिफोन अन्तर्वार्ता गरियो । टेलिफोनबाट प्राप्त सूचना र जानकारीहरू समेतलाई सङ्गठन गरिएका उपशीर्षकहरूमा समावेश गरी यो लेख तयार गरिएको छ ।

विद्यालयीय शिक्षासम्बन्धी स्थानीय तहका जिम्मेवारीहरू र तिनीहरूको समीक्षा

वि.सं. २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी हुँदा विद्यालयीय शिक्षा स्थानीय सरकारको

एकल अधिकारमा पर्यो । संविधानको यस व्यवस्थाका आधारमा सङ्घीय सरकारले मिति २०७४ साल असोज २९ गतेका दिन स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ जारी गरिसकेको छ । यस ऐनको दफा ११ को उपदफा २ को ज मा गाउँपालिका र नगरपालिकाका आधारभूत र माध्यमिक शिक्षासम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकारहरू उल्लेख भएका छन् । उल्लेख भएका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

१) प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा, आधारभूत शिक्षा, अभिभावक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाइ, सामुदायिक सिकाइ र विशेष शिक्षासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन २) सामुदायिक, संस्थागत, गुठी र सहकारी विद्यालय स्थापना, अनुमति, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा नियमन ३) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको योजना तर्जुमा, सञ्चालन, अनुमति, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन ४) मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, अनुगमन र नियमन ५) गाभिएका वा बन्द गरिएका विद्यालयहरूको सम्पत्ति व्यवस्थापन ६) गाउँ तथा नगर शिक्षा समिति गठन तथा व्यवस्थापन ७) विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन तथा व्यवस्थापन ८) विद्यालयको नामकरण ९) सामुदायिक विद्यालयको जग्गाको स्वामित्व, सम्पत्तिको अभिलेख, संरक्षण र व्यवस्थापन १०) विद्यालयको गुणस्तर अभिवृद्धि तथा पाठ्यसामग्रीको वितरण ११) सामुदायिक विद्यालयको शिक्षक तथा कर्मचारीको दरबन्दी मिलान १२) विद्यालयको नक्साङ्कन, अनुमति, स्वीकृति, समायोजन तथा नियमन १३) सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक पूर्वाधार निर्माण, मर्मत सम्भार, सञ्चालन र व्यवस्थापन १४) आधारभूत तहको परीक्षा सञ्चालन, अनुगमन तथा व्यवस्थापन १५) विद्यार्थी

सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण र व्यवस्थापन १६) निःशुल्क शिक्षा, विद्यार्थी प्रोत्साहन तथा छात्रवृत्तिको व्यवस्थापन १७) ट्युसन, कोचिडजस्ता विद्यालयबाहिर हुने अध्यापन सेवाको अनुमति तथा नियमन १८) स्थानीय स्तरको शैक्षिक ज्ञान, सिप र प्रविधिको संरक्षण, प्रवर्धन र स्तरीकरण १९) स्थानीय पुस्तकालय र वाचनालयको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन २०) माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक कार्यक्रमको समन्वय र नियमन २१) सामुदायिक विद्यालयलाई दिने अनुदान तथा सोको बजेट व्यवस्थापन, विद्यालयको आयव्ययको लेखा अनुशासन कायम, अनुगमन र नियमन २२) शिक्षणसिकाइ, शिक्षक र कर्मचारीको तालिम तथा क्षमता विकास २३) अतिरिक्त शैक्षिक क्रियाकलापको सञ्चालन ।

विद्यालयीय शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारमा भएका सन्दर्भमा धामी (२०७७) ले यसका फाइदाका बारेमा के भनेका छन् भने विद्यालय शिक्षालाई स्थानीय सरकारको जिम्मेवारीभित्र राख्नाले शैक्षिक सुशासन कायम हुने, शैक्षिक सेवा प्रवाहमा सङ्घको नियन्त्रण कम हुने, सार्वजनिक शिक्षामा समुदायको अपनत्व बढ्ने र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुने । पौडेल (२०७४) ले भने विविध समस्या र चुनौतीहरूका बीचमा रहेको विद्यालयीय शिक्षालाई स्थानीय सरकारले उचित ध्यान दिएर अगाडि बढ्नुपर्ने सुझाएका छन् । जनताहरूको मतबाट संविधान बनाउने जिम्मेवारी लिएर संविधान सभामा गएका नेतृत्वकर्ताहरूले लामो छलफल, अन्तरक्रिया र बहस गरी दीर्घकालीन रूपमा सोचविचार गरेर स्थानीय सरकारलाई संवैधानिक व्यवस्थाबाटै विद्यालयीय शिक्षाको अधिकार दिनु आफैँमा स्वागतयोग्य र गर्वको कुरा हो । यसमा सङ्घीय सरकारले विद्यालयीय शिक्षाको अधिकार त स्थानीय सरकारमा गइहाल्यो अब हामीले केही

गर्नुपर्दैन भन्नुहुँदैन । साथै स्थानीय सरकारले पनि अब सङ्घीय र प्रदेश सरकारले विद्यालयीय शिक्षाका बारेमा चिन्ता गर्ने प्रसङ्ग सकियो भन्ने कुरा कहीं कतै गर्नु र सुनिनु हुँदैन । किनभने नेपालको सङ्घीयता परस्पर सहयोगमा आधारित हो तर प्रतिस्पर्धात्मक होइन । सुरुआती चरणमा माथि उल्लेख भएका अधिकारहरू हाललाई पर्याप्त नै छन् । “खाने मुखलाई जुँघाले छेक्दैन” भन्ने नेपाली उखानको आसयअनुसार विद्यालयीय शिक्षालाई दरिलो बनाउनका लागि थप रचनात्मक/सिर्जनात्मक कामहरू गर्नका लागि ऐन र नियमावलीले बन्देज लगाएको पनि छैन ।

माथि उल्लेख गरिएका स्थानीय सरकारका शिक्षासम्बन्धी अधिकारहरू सामान्यतया पर्याप्त नै भए पनि गहिरिएर यिनीहरूको अध्ययन गर्ने हो भने सरोकारवालाहरूसँग आवश्यक मात्रामा छलफल र बहस नगरीकन हतारमा पो ल्याइएको हो कि भन्ने पनि देखिन्छ । यस भनाइलाई पुष्टि गर्न देहायका केही तथ्यहरू राख्न सकिन्छः

सम्पादन गर्नुपर्ने केही कुराहरू-

नं. ११ मा दरबन्दी स्वीकृति भन्ने प्रावधान थप गर्नुपर्ने, नं. १२ मा अनुमति शब्द आवश्यक नहुने, नं. १६ मा अभिभावक, शिक्षक र विद्यालय प्रोत्साहन थप गर्नुपर्ने, नं. २० हटाउँदा पनि केही फरक नहुने, नं. २२ को शिक्षणसिकाइ शब्द आवश्यक नहुने र नं. २३ बाट शैक्षिक शब्द हटाएर सह-कार्यकलाप थप गर्नुपर्ने ।

स्थानीय सरकारको अधिकारमा छुट भएको देखिएका केही विषयवस्तुहरू-

१) विद्यालय सार्ने र नाम परिवर्तन गर्ने, २) अभिभावक शिक्षक सङ्घको गठन र व्यवस्थापन, ३) छात्रावासको स्थापना र सञ्चालन, ४) उमेरसमूहका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चितता, ५) भर्ना भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ सुनिश्चितता,

६) विद्यालयका प्रकाशन र वितरणलाई प्रोत्साहन, ७) विद्यालय समुदाय साझेदारीलाई प्रोत्साहन, ८) स्थानीय तहका पदाधिकारी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावक शिक्षक सङ्घका पदाधिकारीको क्षमता विकास, ९) शिक्षक र प्रधानाध्यापकको भर्ना, छनोट र नियुक्ति (धामी, २०७७), १०) शैक्षिक सामग्री र सन्दर्भ सामग्रीहरूको व्यवस्थापन र प्रयोग, ११) सुपरिवेक्षण र पेसागत सहयोग ।

स्थानीय सरकारको शिक्षासम्बन्धी अधिकारका बारेमा अधिकारी (२०७६) थप्छन् – स्थानीय तहका २३ ओटा अधिकारमात्र होइन कि पालिकाका वडाका विकास कार्यसँग सम्बन्धित ४१ ओटा अधिकारमध्ये ४ ओटा त शिक्षासम्बन्धी नै छन् । अहिलेका लागि स्थानीय तहहरू विद्यालय शिक्षासम्बन्धी अधिकारसम्पन्न देखिन्छन् भन्ने उनको बुझाइ छ । सरकारले एकातिर यस ऐनमा शिक्षक र कर्मचारीको तालिम तथा क्षमता विकास स्थानीय सरकारको अधिकारमा उल्लेख गरेको छ भने अर्कातिर प्रत्येक प्रदेशमा एक एक शिक्षा तालिम केन्द्र पनि स्थापना गरेको छ । शिक्षक र कर्मचारीको तालिमका सम्बन्धमा पालिकाले कति काम गर्ने अनि शिक्षा तालिम केन्द्रहरूले कति काम गर्ने भन्ने विषयमा स्पष्टता नभएका अवस्थामा भोलिका दिनमा असहज परिस्थिति पो आउने हो कि ? भनी शङ्का गर्ने ठाउँ पनि देखिएको हुँदा यस सम्बन्धमा सङ्घीय र प्रदेश सरकारले स्पष्टताका लागि सहजीकरण गर्नु आवश्यक छ ।

स्थानीय सरकारलाई माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको अधिकार संविधान र ऐनमा नै व्यवस्था हुनु एकदमै सकारात्मक पक्ष हो । सुरुवाती समयमा कतिपय स्थानीय सरकारको ध्यान आवश्यक मात्रामा शिक्षा क्षेत्रमा नजान पनि सक्छ । स्थानीय सरकारका नेतृत्वकर्ताहरूसमेतको क्षमता विकासका लागि वाग्मती प्रदेशमा स्थापना भएको प्रदेश सुशासन केन्द्रले क्षमता

विकाससम्बन्धी कामहरू अगाडि बढाउने नै छ साथै अरू प्रदेश सरकारले पनि यसमा ध्यान दिने नै छन् । शिक्षा क्षेत्रको महत्त्वबारेमा पालिका नेतृत्वलाई थप जानकारी गराउन र उल्लिखित अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि सहजीकरण गर्न स्थानीय सरकारका शिक्षा शाखा/महाशाखाको भूमिका समन्वय र सहजकारी हुने कुरालाई समेत आत्मसात् गरेर अगाडि बढ्नुपर्छ ।

स्थानीय सरकारबाट सम्पादन भएका राम्रा कामहरू

स्थानीय सरकारले सञ्चालन गरेका शिक्षासम्बन्धी राम्रा कामहरूलाई देहायका शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ:

शिक्षा ऐनको निर्माण र कार्यान्वयन

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले स्थानीय सरकारलाई दिइएका अधिकारको कार्यान्वयनका लागि पालिकाहरूले शिक्षा ऐन र नियमावली बनाउनु आवश्यक हुन्छ । पालिकाहरूबाट निर्मित शिक्षासम्बन्धी ऐन र नियमावलीले शिक्षा क्षेत्रको विकास, विस्तार र सुधारका लागि ठूलो मार्ग निर्देशन गर्छन् । यस कुरालाई आत्मसात् गरेर स्थानीय सरकारहरूले आआफ्नो पालिकाको शिक्षा ऐन, नियमावली र नीति बनाएर अगाडि बढेको अवस्था छ । अध्ययन गरिएकामध्ये सिन्धुली जिल्लाका कमलामाई नगरपालिका र मरिण गाउँपालिका अनि मकवानपुर जिल्लाको इन्द्रसरोवर गाउँपालिकाले शिक्षा नीति र ऐन बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइयो । कमलामाई नगरपालिकाले वि.सं. २०७६ सालमा नगर शिक्षा तथा योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । नीतिलाई समसामयिक बनाउने सन्दर्भमा वि.सं. २०७८ सालमा परिमार्जनसमेत गरिएको छ । यस नीतिमा नगरपालिकाको शिक्षासम्बन्धी दूरदृष्टि (Vision) यस्तो छ “संस्कारयुक्त, नैतिकवान्, शिक्षित जनशक्ति, सिपयुक्त र प्रविधिसँग

परिचित विद्यार्थी, कमलामाईको समृद्धि” । विभिन्न १३ विषय क्षेत्रमा नीति निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको र कार्यान्वयनलाई सहज बनाउनका लागि विभिन्न ७८ कार्यकलापहरू भएको कार्ययोजना पनि निर्माण भएको छ । यसै क्रममा मरिण गाउँपालिकाले वि.सं. २०७४ सालमा नै शिक्षा ऐन निर्माण गरेर कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइएको छ । मूलभूत रूपमा पहिलेको सङ्घीय शिक्षा ऐन र नियमावलीको निरन्तरताजस्तो देखिए पनि विद्यालयबाट अभिभावकमध्येबाट छानी पठाएका ४ जना र विद्यालय रहेको वडाले पठाएका २ जना गरी ६ जनामध्येबाट १ जना विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष नियुक्त गर्ने अधिकार गाउँपालिकामा हुनु अनि विद्यालयमा खाली भएको शिक्षक दरबन्दीमा अस्थायी शिक्षक नियुक्तिका लागि तीन सदस्यीय छनौट समितिको व्यवस्था भएर स्वच्छ, निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ प्रक्रियाबाट शिक्षकको छनौट भई योग्य, सक्षम र शिक्षणप्रति झुकाव भएको जनशक्तिलाई शिक्षण पेसामा प्रवेश गराउनु नै यस ऐनका राम्रा पक्ष भन्छन् मरिण गाउँपालिकाका प्राविधिक सहायक । ऐनले गरेको व्यवस्थाअनुसार शिक्षकको छनौट भई नियुक्ति हुन थालेकाले विद्यालयहरूले सकारात्मक परिवर्तन हुने अनुभूति गरेका छन् भने श्रम बजारमा रहेको दक्ष जनशक्तिले प्रतिस्पर्धाबाट आफ्नो क्षमताको उपयोग हुने वातावरण निर्माण भएको अनुभूति गरेको निज प्राविधिक सहायकको अनुभव पाइएको छ ।

मकवानपुर जिल्लाको इन्द्रसरोवर गाउँपालिकाले वि.सं. २०७५ सालमा शिक्षा ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइयो । यस ऐनमा भएका केही व्यवस्थाहरूमा गाउँपालिकाका अध्यक्षको अध्यक्षतामा १२ सदस्यीय शिक्षा समिति, सम्बन्धित वडाका अध्यक्षको अध्यक्षतामा ७ सदस्यीय वडा शिक्षा समिति, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको अध्यक्षतामा ४ सदस्यीय आधारभूत शिक्षा उत्तीर्ण परीक्षा समितिको

व्यवस्था, विद्यालयमा रिक्त रहेको दरबन्दीमा करारमा शिक्षक वा कर्मचारी नियुक्ति गर्नका लागि शिक्षक छनौट समितिको व्यवस्था गाउँपालिकाले ल्याएको गाउँ शिक्षा ऐनका उल्लेख्य पक्षहरू रहेको प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो ।

अरू पालिकाहरूले पनि शिक्षा ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको भए पनि नयाँ प्राविधिक सहायकहरूलाई जानकारी हुन बाँकी पनि हुन सक्छ । पालिकाहरूले निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका शिक्षा ऐन, नियमावली, नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई सकारात्मक प्रयासका रूपमा लिनुपर्दछ । सामान्यतया पुरानो शिक्षा ऐन र नियमावलीका आधारमा नै पालिकाहरूले ऐन र नियमावली बनाएको देखिन्छ तापनि पालिकामा पनि ऐन, नियमावली बनाउन सक्ने जनशक्ति हुनु र ऐन बनाएर अगाडि बढ्न खोज्नु नै सकारात्मक पक्षका रूपमा लिनुपर्दछ । सङ्घीय शासन व्यवस्था कार्यान्वयनको प्रारम्भिक अवस्थामा गरिएका प्रयासहरूमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू धेरै पनि हुन सक्छन् तर राम्रा पक्षहरूका माध्यमबाट हामीले अगाडि बढ्ने र अगाडि बढ्नका लागि प्रेरित गर्ने हो ।

स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन

मरिण गाउँपालिकाले आफ्नो पालिकासँग सम्बन्धित विभिन्न १० ओटा विषयवस्तु समेटेर स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । स्थानीय पाठ्यक्रम बनाउने काम नयाँ नभए पनि स्थानीय सरकार गठन हुनुभन्दा अगाडि स्थानीय स्तरमा यसका लागि प्रयास भएको थिएन । पालिकाले स्थानीय विज्ञहरूको प्रयोग गरेर यो पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको हो । आफ्नै परिवेशका विषयवस्तुहरू विद्यालयमा पठनपाठन हुन थालेपछि बालबालिकाहरू सिकाइप्रति अलिक बढी आकर्षित भएको त्यस पालिकाका प्राविधिक सहायक बताउँछन् ।

यसैगरी धादिङ जिल्लाको गल्छी गाउँपालिकाले पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइयो । स्थानीय विज्ञहरूको सक्रियतामा निर्माण भई पालिकाको बैठकबाट स्वीकृत भएको यो पाठ्यक्रम यसै शैक्षिक वर्षदेखि कार्यान्वयनमा आएको छ । यस पाठ्यक्रममा विभिन्न ९ ओटा स्थानीय विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् । ती विषयवस्तुहरूमा गल्छी परिचय, स्थानीय पेसाव्यवसाय र बजार, गल्छीका ऐतिहासिक गतिविधिहरू, स्थानीय प्राकृतिक सम्पदा र वातावरण, स्थानीय सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरू, भूगोल र जनसङ्ख्या, सडक सुरक्षा र विपद् व्यवस्थापन, स्थानीय सडक र बाटोघाटो र पर्यटकीय स्थल रहेका छन् । आधारभूत शिक्षाका सबै कक्षामा पठन-पाठन हुने गरी तयार गरिएको यस पाठ्यक्रममा पाठ्यभार १३५ रहेको छ (गल्छी, २०७८) ।

सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकाले पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरेर कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यस पाठ्यक्रममा रहेका सातओटा विषयवस्तुहरू यस प्रकार रहेका छन्: १) स्थानीय वातावरण, मूल्यमान्यता र सकारात्मक व्यवहार, २) स्थानीय पेसा, व्यवसाय, सिप र प्रविधि, ३) ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र पर्यटकीय सम्पदा, ४) जातजाति, भाषाभाषी तथा चाडपर्वहरू, ५) स्थानीय संरचना, विशिष्ट व्यक्तित्व र सहिद, ६) पोषण, खानपिन तथा सरसफाइ, ७) विपद् व्यवस्थापन र सुरक्षित विद्यालय । यस पाठ्यक्रममा कक्षा १ देखि ५ र कक्षा ६ देखि ८ का लागि ९/९ ओटा सक्षमताहरू उल्लेख भएका छन् भने वार्षिक रूपमा कक्षा १ देखि ३ सम्मका लागि

१६० र कक्षा ४ देखि ८ का लागि १२८ कार्यघन्टा तोकिएको छ । विभिन्न ११ ओटा शिक्षणविधि र ८ ओटा मूल्याङ्कन तरिका उल्लेख भएको यस पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनलाई सहज बनाउनका लागि पाठ्यसामग्रीसमेत निर्माण गरी विद्यालयमा पुर्याइएको हुँदा कार्यान्वयनमा सहजता रहेको यस पालिकाका प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो ।

पाठ्यक्रम भनेको शिक्षणसिकाइको योजना हो । केन्द्रमा रहेको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्माण गरेको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक प्रयोगमा बानी परेको हाम्रो शैक्षिक यथार्थता हो । अहिले स्थानीय तहहरूले पाठ्यक्रम निर्माण गरेर अगाडि बढ्न खोज्नुलाई निकै सकारात्मक रूपमा लिनुपर्दछ । यसले स्थानीय स्तरको विज्ञताको पनि प्रवर्धन हुन्छ भने स्थानीय स्तरका विषयवस्तुहरूको पठनपाठनका कारणले बालबालिकाहरूको सिकाइमा समेत रोचकता थपिन्छ । यसरी निर्माण भएर कार्यान्वयनमा आएका स्थानीय पाठ्यक्रमका बारेमा केन्द्र सरकारले अनुगमन र सहजीकरण गरिदिना यस्ता अभ्यासहरू उचित गतिका साथ अगाडि बढ्नेमा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

पालिकाको स्रोतमा थप गरिएको शिक्षक दरबन्दी

अहिले स्थानीय तहहरूले आफ्ना पालिकामा सञ्चालनमा रहेका सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दीको कमी महसूस गरी दरबन्दी थप गरेर पठन-पाठनलाई सहज बनाउने प्रयास गरेको पाइएको छ । अध्ययन गरिएका २४ मध्ये ९ ओटा पालिकामा शिक्षक दरबन्दी थप गरिएको पाइयो । थप गरिएको दरबन्दी विवरण देहायअनुसार रहेको छ:

सि न	पालिका	जिल्ला	दरबन्दी थप भएको तह र सङ्ख्या			प्रतिदरबन्दी उपलब्ध गराइएको मासिक पारिश्रमिक
			माध्यमिक	आधारभूत	जम्मा	
१	मरिण गाउँपालिका	सिन्धुली	३	१५(१-५) र १४(६-८)	३२	१-५ रु १८,०००।, ६-८ रु २५,०००। माध्यमिक रु ३०,०००।
२	मण्डन देउपुर नगरपालिका	काभ्रेपलान्चोक	१४	१७	३१	सरकारी स्केल
३	बिगु गाउँपालिका	दोलखा	५	१ (१-५) र ५(६-८)	११	२०००० देखि ३७५०० सम्म
४	गल्छी गाउँपालिका	धादिङ	१६	६	२२	१८००० आधारभूत २८००० माध्यमिक २३५०० आधारभूत ३०५०० माध्यमिक
५	धुनिबेंसी नगरपालिका	धादिङ	५	२२	२७	१०००० देखि ४०३८० सम्म
७	म्यागड गाउँपालिका	नुवाकोट		२१ सामुदायिक विद्यालयलाई वार्षिक रूपमा घटीमा रु ५०,०००। देखि बढीमा रु ५,००,०००। सम्म अनुदान दिने गरिएको		
८	गोकुलगङ्गा गाउँपालिका	रामेछाप	७		७	३५९९०
९	लिसङ्खुपाखर	सिन्धुपाल्चोक	३	२	५	सरकारी स्केल

माथिको विवरणले पालिकाहरूले शिक्षा क्षेत्रलाई दिएको प्राथमिकता पनि झल्काउँछ। नेपालका ग्रामीण भेगहरूमा शिक्षक दरबन्दी कम भएको यथार्थ नै हो भने सहरी क्षेत्रका केही विद्यालयहरूमा विद्यार्थी सङ्ख्याका अनुपातमा शिक्षक दरबन्दी बढी देखिन्छ। विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा दरबन्दी मिलान भएर पुनर्वितरण हुने हो भने अहिले सामुदायिक विद्यालयका लागि स्थानीय सरकारले दरबन्दी थप गरिराख्नुपर्दैन तर यसको अगुवाइ कहिले कसले गर्ने हो ? भन्ने उत्सुकताको विषय बनेको छ। यदि यसो भएमा स्थानीय सरकारहरूले आफूसँग भएको आर्थिक स्रोतलाई अरु जरूरी क्षेत्रमा उपयोग गर्न सक्ने थिए। माथिको विवरणले के पनि देखाएको छ भने कतिपय स्थानीय तहहरूले सङ्घीय सरकारले तोकिदिएको स्केल बराबरको

पारिश्रमिक दिएको देखिन्छ भने कतिपय पालिकामा एउटै तहमा काम गरेका शिक्षकलाई पनि फरक-फरक परिमाणको पारिश्रमिक दिएर भेदभावको सुरुवात गरेको पनि देखिएको छ। यो भेदभाव शिक्षा क्षेत्रको समस्या र विकृतिको बिउ पनि हुन सक्छ। यस किसिमको विभेदकारी काम नगर्न स्थानीय सरकार नै सचेत हुनु आवश्यक देखिन्छ। साथै यसबारेमा सङ्घीय र प्रदेश सरकारले एकरूपताका लागि अनुगमन सुपरिवेक्षण र सहजीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। सिन्धुली जिल्लाको मरिण गाउँविकास समितिले भने ४९ ओटा प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रमध्ये १९ ओटा पूर्ण रूपमा आफ्नै स्रोतमा पारिश्रमिक व्यहोर्ने गरी सञ्चालन गरेको र उनीहरूले पाउने मासिक पारिश्रमिक रु. १३,०००। रहेको कुरा प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो।

महिला शिक्षक सुत्केरी भएका अवस्थामा वैकल्पिक शिक्षकको व्यवस्था

शिक्षा नियमावलीले महिला शिक्षकका लागि सुत्केरीको अधिपछि गरी जम्मा ६० दिन सुत्केरी बिदा पाउने व्यवस्था गरेको छ भने शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको परिपत्रले एकपटक सुत्केरी हुँदा जम्मा ९८ दिन सुत्केरी बिदा दिन सकिने व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेको पालिकाका प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो । तीन महिनाभन्दा बढी समय एक जना शिक्षक विद्यालयमा उपस्थित हुन नसक्दा बालबालिकाहरूको पठन पाठनमा बाधा पर्छ । शिक्षा नियमावलीले यस अवधिमा सट्टा शिक्षकको व्यवस्था गर्ने प्रावधान राखेको छैन । अध्ययन गरिएका २४ पालिकाहरूमध्ये दुईओटा पालिकाले महिला शिक्षक सुत्केरी भएका अवस्थामा सट्टा शिक्षकको व्यवस्था गरेको पाइयो । रसुवा जिल्लाको कालिका गाउँपालिकाले महिला शिक्षक सुत्केरी बिदामा बसेका अवस्थामा सट्टा शिक्षक राख्ने गरेको पाइयो । यस्ता शिक्षकले विद्यालयमा पढाइ भएको जम्मा ९० दिन विद्यालयमा काम गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको पाइयो । पालिकाले गरेको यस व्यवस्थाबाट सुत्केरी बिदामा बसेका कारणले बालबालिकाहरूको पठन पाठनमा बाधा पर्ने देखिएको छैन भने स्थानीय स्तरका सक्षम व्यक्तिले ९० दिनसम्म विद्यालयका कलिला बालबालिकाहरूका माझमा आफ्नो शिक्षणकलाको प्रस्तुति गर्ने अवसर पाउने देखिन्छ । सट्टा शिक्षकका रूपमा काम गर्ने शिक्षकले प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र, आधारभूत तह कक्षा १ देखि ५, आधारभूत तह कक्षा ६ देखि ८ अनि माध्यमिक तहमा काम गरेबापत मासिक पारिश्रमिकका रूपमा क्रमशः रु १०,०००।, १२,०००।, १५,०००। र १५,०००। पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यस पालिकामा १५ ओटा सामुदायिक विद्यालय र २३ ओटा प्रारम्भिक

बाल विकास केन्द्र रहेका छन् । विद्यालयमा रिक्त रहेको दरबन्दीमा शिक्षकको व्यवस्थापन गर्नका लागि यस पालिकामा वडास्तरीय शिक्षक छनोट समिति रहेको र त्यही समितिले यस्तो सट्टा शिक्षकको भर्ना, छनोट र नियुक्ति गर्ने गरेको पनि प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो ।

यसै गरी सिन्धुली जिल्लाको मरिण गाउँपालिकाले पनि यस्तो सट्टा शिक्षकको व्यवस्था गरेको कुरा त्यस पालिकाका प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो । यस किसिमको सट्टा शिक्षक राख्नुपर्दा विद्यालयलाई नै क्षमतावान् शिक्षक छनोट गरी राख्न पाउने अधिकार दिइएको छ । यस सम्बन्धमा अहिलेसम्म कुनै समस्या र गुनासो नआएको पनि उहाँको अनुभव रहेको छ । यस पालिकाका यस्ता सट्टा शिक्षकले मासिक रूपमा पाउने पारिश्रमिकमा प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र, आधारभूत तह र माध्यमिक तहमा क्रमशः रु ७,०००।, १३,०००। र २०,०००। पाउने व्यवस्था रहेको छ । यस पालिकामा जम्मा ४९ ओटा सामुदायिक विद्यालय र त्यही सङ्ख्यामा प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र पनि रहेका छन् । माथिका दुवै पालिकाले सट्टा शिक्षकलाई दिने गरेको यो पारिश्रमिक सङ्घीय सरकारले सम्बन्धित तहका लागि तोकिएको भन्दा कम देखिन्छ ।

स्थानीय तहहरूले यस्ता महत्त्वपूर्ण कुराहरूमा पनि ध्यान दिएकाले यसले शिक्षा क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यस्तो सट्टा शिक्षकको व्यवस्था आगामी दिनमा सबै पालिकाहरूमा हुने र पारिश्रमिक भने अरू शिक्षकसरह हुनेमा अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

बाल विकास केन्द्रका शिक्षकको सुविधा वृद्धि

नेपालमा अहिले ३६५६८ ओटा प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् (शिक्षा

विभाग,२०७४)। प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रका शिक्षकलाई आर्थिक वर्ष २०७७/७८ सम्म सरकारले प्रतिमहिना रु ६,०००। पारिश्रमिक उपलब्ध गराउँदै आएको छ । वाग्मती प्रदेशका हकमा प्रदेश सरकारले यस्ता शिक्षकलाई मासिक रूपमा रु. १,०००। थप गरेको छ । महँगी र जिम्मेवारीका हिसाबले सरकारले उपलब्ध गराउँदै आएको यो पारिश्रमिक कम हो । यस कुरालाई मनन गरेर नै होला आर्थिक वर्ष २०७८/७९ देखि प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रका शिक्षकका लागि सरकारले मासिक १५,०००। पारिश्रमिक दिने कुरा बजेट वक्तव्यमा ल्याएको छ । अध्ययन गरिएका २४ मध्ये ५ ओटा पालिकाले मात्र बाल विकास केन्द्रका शिक्षकलाई मासिक रूपमा सङ्घीय र प्रदेश सरकारले दिँदै आएको पारिश्रमिकमा आफ्नो स्रोतबाट थप गरेर दिने गरेको पाइयो । यसको विवरण देहायअनुसार रहेको छ:

क्र सं	पालिकाको नाम	जिल्ला	बाल विकास केन्द्र सङ्ख्या	थप गरेको सुविधा
१	मरिण गाउँपालिका	सिन्धुली	४९	रु ६,०००।
२	इन्द्रसरोवर गाउँपालिका	मकवानपुर	२२	रु १,०००।
३	मण्डन देउपुर नगरपालिका	काभ्रेपलान्चोक	४४	रु ७,५००।
४	लिसङ्खुपाखर	सिन्धुपाल्चोक	२४	रु ४,०००।
५	सुनकोशी	सिन्धुपाल्चोक	३९	रु ३,०००।

माथिको तालिकाले काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको मण्डनदेउपुर नगरपालिकाले प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रका शिक्षकहरूलाई मासिक रूपमा सबभन्दा बढी पारिश्रमिक थप गरेको देखिन्छ भने सबभन्दा कम पारिश्रमिक थप गर्नेमा मकवानपुर जिल्लाको इन्द्रसरोवर गाउँपालिका देखियो । पालिकाले थप गरेको समेत गरी मण्डनदेउपुर नगरपालिकाले प्रतिमहिना रु. १४,५००। र इन्द्रसरोवर गाउँपालिकाले रु. ८,०००। पारिश्रमिक दिने गरेको देखियो । मकवानपुर र काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको

भूगोल झन्डै उस्तै हो तर समान काम गरिरहेका शिक्षकहरूले पाउने पारिश्रमिकमा भने मासिक रूपमा ६,५००।को फरक देखियो । यस्तो भिन्नता सिन्धुपाल्चोक जिल्लाभित्रै पनि देखियो । लिसङ्खुपाखर र सुनकोशी गाउँपालिका सिमाना जोडिएका पालिका हुन् तर पनि यहाँका प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रका शिक्षकहरूले पाउने पारिश्रमिकमा भने मासिक रूपमा रु. १,०००। फरक देखिएको छ । समान काम गरेबापत सुनकोशी गाउँपालिकाका शिक्षकले मासिक रूपमा रु. ३००० थप सुविधा पाउँछन् भने सोही काम गरेबापत लिसङ्खुपाखर गाउँपालिकाका शिक्षकले मासिक रूपमा रु. ४००० पाउँछन् । यसबाट नेपालको संविधानमा उल्लेख भएको परस्पर सहयोगमा आधारित सङ्घीयता भन्ने प्रावधान र मौलिक हकमा रहेको समान कामका लागि समान ज्यालाको प्रावधानमा प्रश्न चिह्न देखिएको छ । सम्भवतः

यी दुवै पालिकाको आयस्रोतमा खासै फरक नहुन सक्छ तर लम्साल (२०७४) ले भनेजस्तै “धन भएर मात्र हुँदैन मन पनि चाहिन्छ” । यस भनाइका आधारमा नै होला माथिको विवरणमा समान काम गरेका शिक्षकले पाउने सुविधामा फरक आएको ।

शिक्षकको क्षमता विकास

मानव जातिको क्षमता विकास निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । क्षमता विकासले उत्पादकत्व बढाउने भएकाले जनशक्तिको क्षमता विकास सबै

क्षेत्रको विकासका लागि महत्त्वको विषय बनेको छ । शिक्षा क्षेत्र नै विकासको मेरुदण्ड भएकाले शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न मानव स्रोतको क्षमता विकासको निकै ठुलो महत्त्व हुन्छ । शिक्षणसिकाइलाई सहज वातावरणमा सञ्चालन गर्नका लागि समसामयिक विषयवस्तुहरूमा शिक्षक, प्रधानाध्यापक र कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गर्नुपर्छ । शिक्षा क्षेत्रको जनशक्तिको क्षमता विकास निरन्तर गरिरहनुपर्छ भन्ने तथ्यलाई सरकारले स्वीकार गरेर होला हाल देशभरमा जम्मा सातओटा शिक्षा तालिम केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । साथै अहिले स्थानीय सरकारहरूले पनि क्षमता विकासका क्षेत्रमा आफ्ना प्रयासहरू बढाएका छन् ।

शिक्षक र प्रधानाध्यापकको क्षमता बढाउने सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका २४ पालिकामध्ये ८ ओटा पालिकामा मात्र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको पाइयो । शिक्षकहरूको क्षमता बढाउने उद्देश्यका साथ मकवानपुर जिल्लाको इन्द्रसरोवर गाउँपालिकाले आधारभूत तहको कक्षा १ देखि ५ सम्म शिक्षण गरिरहेका शिक्षकका लागि शिक्षणसिकाइमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको प्रयोग सम्बन्धमा ५ दिनको पुनर्ताजगी तालिम र प्रधानाध्यापकका लागि नेतृत्व क्षमता विकास र दैनिक प्रशासन सञ्चालनसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्यो । यस तालिममा पालिकाका २२ ओटा विद्यालयका प्रतिविद्यालय १ जनाका दरले २२ जना शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूको सहभागिता रहेको थियो । तालिमले आधारभूत तहको शिक्षणसिकाइलाई बालमैत्री र प्रविधिमैत्री बनाउनका साथै प्रधानाध्यापकको नेतृत्व र प्रशासनिक क्षमता बढाउन सहयोग गरेको त्यस पालिकाका प्राविधिक सहायकको अनुभव रहेको छ । यसैगरी दोलखाको बिगु गाउँपालिकाले पनि आफ्नो पालिकामा भएका ३८ ओटा सामुदायिक विद्यालयका १/१ जना आधारभूत तहका

शिक्षकका लागि गणित विषय र IEMIS सम्बन्धी ३ दिने तालिम सम्पन्न गरेको छ । पालिकामा गणित विषयमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ कमजोर रहेकाले यस विषयमा शिक्षकको क्षमता विकास गरिएको प्राविधिक सहायकको भनाइ रहेको छ । क्षमता विकासकै क्रममा धादिङ जिल्लाको रुविभ्याली गाउँपालिकाले भने अलिक फरक किसिमले तालिम सञ्चालन गरेको पाइयो । यस पालिकाले आफ्नो पालिकामा भएका २१ ओटा सामुदायिक विद्यालयका कर्मचारीलाई लेखा र IEMIS सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्यो । विद्यालयका शिक्षक र प्रधानाध्यापकका लागि शिक्षा तालिम केन्द्रले तालिम सञ्चालन गर्ने तर विद्यालयका कर्मचारीका लागि तालिमको व्यवस्था नहुँदा विद्यालयमा लेखासम्बन्धी काम र IEMIS को अवस्था कमजोर रहेकाले विद्यालयका कर्मचारीहरूलाई तालिम दिएर कामहरूलाई सहज बनाउनका लागि सहयोग पुगेको प्राविधिक सहायकको भनाइ रहेको छ । काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको रोशी गाउँपालिकाले भने तालिम प्रदायक सरकारी र गैरसरकारी निकायसँग समन्वय गरेर आफ्नो पालिकाका आधारभूत तहका शिक्षक र प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रका शिक्षकका लागि तालिम सञ्चालनका लागि समन्वय गरेको पाइयो । यस पालिकामा जम्मा ६९ ओटा सामुदायिक विद्यालय रहेका छन् ।

विद्यालयको जनशक्तिको क्षमता बढाउने सम्बन्धमा धादिङ जिल्लाको धुनिबेंसी नगरपालिकाले विद्यालयका प्रधानाध्यापक र कर्मचारीका लागि कम्प्युटर र लेखासम्बन्धी विषयमा ३ दिनको तालिम सञ्चालन गरेको छ । यस पालिकामा जम्मा ३३ ओटा सामुदायिक विद्यालयहरू रहेका छन् । यस पालिकाले कोरोना महामारीका कारणले बन्दाबन्दी भएका अवस्थामा अनलाइनमा आधारित शिक्षणसिकाइ कार्यक्रमलाप सञ्चालन गर्नका लागि आफ्नो पालिका

क्षेत्रका क्षमतावान् विज्ञहरूको प्रयोग गरेर शिक्षकहरूको क्षमता बढाई अनलाइनमा आधारित शिक्षणसिकाइको सुरुवातसमेत गरेको पालिकाका प्राविधिक सहायकले बताउनुभयो ।

माथि चर्चा गरिएका पालिकाहरूले सञ्चालन गरिरहेका राम्रा कामहरूमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू पक्कै हुन सक्छन् । सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू र सुधारका उपायहरूको पहिचान र कार्यान्वयन सबै सरोकारवालाको सहभागितामा गरेर पालिकाहरू अगाडि बढेमा विद्यालयीय शिक्षाले अपेक्षा गरेअनुसारको गन्तव्य लिनेमा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

समस्याहरू

विद्यालयीय शिक्षा सबै देशका लागि नै ठूलो तर महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मानिन्छ । यो क्षेत्र पनि समस्या र चुनौतीहरूबाट टाढा छैन । कतिपय सन्दर्भमा समस्या र चुनौतीहरूलाई सिकाइ र परिपक्वताका आधारका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । विद्यालयीय शिक्षाले भोगिरहेका समस्या र चुनौतीहरूका सन्दर्भमा पौडेल (२०७४) ले सामुदायिक विद्यालयप्रति सरोकारवालाहरूको विश्वास गुमेको, जवाफदेहिता र स्वामित्वको सङ्कट देखिएको, कतिपय स्थानहरूमा विद्यालयको वितरण आवश्यकतामा आधारित हुन नसकेको र अधिकांश विद्यार्थीको उपलब्धि न्यून रहेको जस्ता कुराहरू उल्लेख गर्नुभएको छ । यसै क्रममा धामी (२०७७) ले सङ्घीय शिक्षा ऐन र नियमावली विकास नहुनु, तीनओटै सरकारका साझा अधिकारहरू किटान नहुनु (बराल, २०७४), शिक्षक दरबन्दी मिलान गरी दरबन्दी स्थानीकरण नहुनु, सेवा प्रवाह जनमैत्री र प्रविधिमैत्री नहुनु, सामुदायिक विद्यालयप्रति स्थानीय समुदायको अपनत्व नबढ्नु, शैक्षिक सुपरिवेक्षण गर्न जनशक्ति नहुनु र माध्यमिक शिक्षा पूर्ण रूपमा निःशुल्क हुन नसक्नुलाई विद्यालय शिक्षाका समस्याका रूपमा उल्लेख

गरेका छन् । गौतम (२०७७) ले पनि मूलभूत रूपमा सरोकारवालाहरू पालिकामा काम बन्न नसकेपछि जिल्लामा धाउने गरेको र पालिकाको जनशक्तिको क्षमताको कमीलाई समस्याका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । समस्या र चुनौतीकै रूपमा लम्साल (२०७४) ले विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने बजेटको व्यवस्था र शिक्षणसिकाइ सामग्रीका लागि बजेटको व्यवस्था नहुनु पनि उल्लेख गरेका छन् । पालिकाका सरोकारवालाहरूसँग बसेर छलफल गरेमा माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरूका अतिरिक्त अरू समस्या र चुनौतीहरू पनि पाउन सकिन्छ । विज्ञ र शिक्षाका प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूले देखेका समस्या र चुनौतीहरूलाई अवसरका रूपमा रूपान्तरण गर्न शिक्षाका सरोकारवालाहरूले प्रयास गरेमा यसले भावी कार्यदिशा निर्देश गर्नेछ ।

समाधानका उपायहरू

“कालो बादलभित्र पनि चाँदीको घेरा हुन्छ” भन्ने मान्यताका आधारमा समस्याहरूका चाडबाट समाधान पनि खोजेर अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देशबाट स्थानीय तहहरूले अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । समस्या समाधानका लागि कुनै विज्ञलाई बोलाउनुभन्दा पनि डा. विद्यानाथ कोइरालाले भनेजस्तै स्थानीय स्तरमा पाइने ‘पाइताले विज्ञ’हरूको सहजीकरण र सरोकारवालाहरूको सहभागितामा समाधानका उचित उपायहरूको खोजी र प्रयोग गर्न सकिन्छ । विद्यालयीय शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारमा पुगेपछि सामुदायिक विद्यालयप्रति सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवारीको भावना बढाएर विद्यालयका कार्यकलापहरूमा उनीहरूको सक्रियता बढाउनु आवश्यक छ । स्थानीय तहका नेतृत्वकर्ताहरू स्थानीय जनताहरूको मतबाट चुनिएर आएका हुनाले उनीहरूका माध्यमबाट सचेतना बढाउनु सजिलो र प्रभावकारी मानिन्छ । पालिकामा अनावश्यक

स्थानका विद्यालयहरू एकअर्कामा गाभेर सञ्चालन गर्न सकिन्छ । कतिपय पालिकाहरूले यो काम सम्पन्न गरिसकेको पनि पाइएको छ । यदि आधा घन्टाभन्दा बढी समय बालबालिकाहरूले हिँडेर विद्यालय पुग्नुपर्ने अवस्था भएमा त्यस्तो स्थानमा कम्तीमा कक्षा ५ सम्मको शिक्षा पाउने गरी नयाँ विद्यालय खोल्नु पनि आवश्यक छ । सङ्घीय व्यवस्था कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने सङ्घीय सरकारले सरकार गठन भएको तीन वर्ष बितिसक्दा पनि शिक्षा ऐन र नियमावली ल्याउन नसक्दा एक किसिमको अन्यौलता देखिएको छ । यो अन्यौलता हटाउनका लागि सरकारले तदारुकता देखाउनु आवश्यक छ । यसो भएमा शिक्षा ऐन र नियमावली बनाएर अगाडि बढेका पालिकाहरूलाई परिमार्जन गर्न र बनाउन बाँकी रहेका पालिकाहरूलाई शिक्षा ऐन नियमावली बनाएर अगाडि बढ्न प्रेरणा र मार्गदर्शन दिनेछ । अहिले एकातिर विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या बढी भएका पालिकाहरू आफ्नो स्रोतबाट शिक्षक दरबन्दी सिर्जना गरी त्यतातिर लगानी गरिरहेका छन् भने घना बस्ती भएका पालिकाहरूका कतिपय विद्यालयहरूमा विद्यार्थीभन्दा शिक्षक बढी भएको पनि अवस्था छ । त्यसैले विद्यार्थी सङ्ख्या, कक्षा र विषयका आधारमा दरबन्दी मिलान र पुनर्वितरण गर्नका लागि सङ्घीय सरकारले सहजीकरण गर्नु आवश्यक छ । स्थानीय तहका शिक्षासम्बन्धी अधिकार र कार्यसूचीको कार्यान्वयनका लागि जनशक्तिको क्षमता बढाउनु नै अहिलेका लागि उत्तम विकल्प हो (बराल, २०७४) । बरालको भनाइमा जनशक्तिमा क्षमता भयो भने समस्या र चुनौतीहरूसँग जुधेर अगाडि बढ्ने अवसर हुन्छ भन्ने आशय देखिन्छ । विद्यालयीय शिक्षाका माथि उल्लेख गरिएका र अन्य समस्या र समाधानका उपायहरूको पहिचान र कार्यान्वयन सरोकारवालाहरूको सहभागितामा गरेर पालिकाहरू अगाडि बढ्ने र

विद्यालयीय शिक्षा क्षेत्र अपेक्षित गन्तव्यमा पुग्ने आशा एवं विश्वास गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

शिक्षा विकासको मेरुदण्ड हो भने विद्यालयीय शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जग हो । विद्यालयीय शिक्षालाई नजिकबाट हेरेर सुधार गर्ने भनेको स्थानीय सरकार नै हो । स्थानीय सरकारले शिक्षाको महत्त्व बुझेर आवश्यक मात्रामा आर्थिक, मानवीय, समय र श्रम लगानी गरेका खण्डमा विद्यालय शिक्षाको विकास नयाँ मोडका साथ अगाडि बढ्छ । सङ्घीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमा स्थानीय सरकारहरूबाट भएका राम्रा कामहरूमा शिक्षा ऐन र नियमावलीको निर्माण र कार्यान्वयन, स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण र कार्यान्वयन, जनशक्तिको क्षमता विकास, शिक्षक दरबन्दी थप र सिकाइमा थप सहजीकरण, सट्टा शिक्षकको व्यवस्था र बाल विकास केन्द्रका शिक्षकहरूको सुविधामा वृद्धि इत्यादि पाइएका छन् । अहिले स्थानीय सरकारबाट भइआएका राम्रा कामहरूलाई आवश्यक परिमार्जनका साथ निरन्तरता दिन सकियो भने अरू पालिकाहरूलाई पनि आफ्नो आवश्यकताअनुसारका कार्यकलापहरू सञ्चालन गर्नका लागि प्रेरणा प्राप्त हुन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूमा सामुदायिक विद्यालयप्रति सरोकारवालाहरूको विश्वास गुमेको, जवाफदेहिता र स्वामित्वको सङ्कट देखिएको, कतिपय स्थानहरूमा विद्यालयको वितरण आवश्यकतामा आधारित हुन नसकेको, अधिकांश विद्यार्थीको उपलब्धि न्यून रहेको, सङ्घीय शिक्षा ऐन र नियमावली विकास नभएको, तीनओटै सरकारका साझा अधिकारहरू किटान हुन नसकेको, शिक्षक दरबन्दी मिलान गरी दरबन्दी पुनर्वितरण हुन नसकेको, सेवा प्रवाह जनमैत्री र प्रविधिमैत्री नभएको, सामुदायिक विद्यालयप्रति स्थानीय समुदायको

अपनत्व नबढेको, शैक्षिक सुपरिवेक्षण गर्न जनशक्तिको कमी भएको, माध्यमिक शिक्षा पूर्ण रूपमा निःशुल्क हुन नसकेको, सरोकारवालाहरू पालिकामा काम बन्न नसकेपछि जिल्लामा धाउने गरेको र पालिकाको जनशक्तिको क्षमताको कमी भएको, विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने बजेटको व्यवस्था र शिक्षणसिकाइ सामग्रीका लागि बजेटको व्यवस्था नभएको इत्यादि देखिएका छन् । ठूलो क्षेत्र भएकाले शिक्षा क्षेत्रमा समस्या र चुनौतीहरू देखिनु स्वाभाविक छ । समस्या र चुनौतीहरूलाई अवसरमा रूपान्तरण गर्नका लागि सरोकारवालाहरूको सहभागितामा समाधान खोज्दै अगाडि बढेमा अवश्य पनि गन्तव्यमा पुग्न सकिन्छ । यस प्रसङ्गमा स्थानीय सरकारहरूले अझ जिम्मेवार भएर विद्यालय शिक्षाको सुधार र विकासमा लागि रहने, प्रदेश सरकारले समन्वयकारी भूमिका खेल्ने र सङ्घीय सरकारले अभिभावकीय भूमिकामा रहने कुरालाई बिर्सन हुँदैन ।

सन्दर्भ-सामग्री

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७६); सङ्घीयता कार्यान्वयनका सन्दर्भमा भएको शैक्षिक प्रशासनको पुनर्संरचना र विद्यालय शिक्षाको वर्तमान अवस्था । *शैक्षिक स्मारिका* । भक्तपुर: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र ।
 इन्द्रसरोवर गाउँपालिका (२०७५); *गाउँपालिका शिक्षा ऐन* । मकवानपुर: लेखक ।
 कमलामाई नगरपालिका (२०७६); *नगर शिक्षा नीति र योजना* । सिन्धुली: लेखक ।
 कमलामाई नगरपालिका (२०७८); *स्थानीय पाठ्यक्रम* । सिन्धुली: लेखक ।
 गल्छी गाउँपालिका (२०७८); *स्थानीय पाठ्यक्रम* । धादिङ: लेखक ।
 गौतम, लीलानाथ (२०७७); *स्थानीय तहमा अधिकारको हस्तान्तरणपछिको विद्यालय*

शिक्षा । *शैक्षिक स्मारिका* । भक्तपुर: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र ।

धामी, श्यामसिंह (२०७७); सङ्घीयतामा विद्यालय शिक्षाका अधिकारको कार्यान्वयन अवस्था समस्या तथा समाधानका उपाय । *शैक्षिक स्मारिका* । भक्तपुर: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र ।

नेपाल सरकार (२०७२); *नेपालको संविधान* । काठमाडौं: लेखक ।

नेपाल सरकार (२०७४); *शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०५९* । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७४); *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४* । काठमाडौं: लेखक ।

पौडेल, लेखनाथ (२०७४); नेपालको सङ्घीय संरचनामा विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनसम्बन्धी केही छलफल । *कर्मचारी कलम* । काठमाडौं: नेपाल निजामती कर्मचारी सङ्गठन विभागीय कार्यसमिति ।

बराल, खगराज (२०७४); सङ्घीय राज्यव्यवस्था र शिक्षा । *कर्मचारी कलम* । काठमाडौं: नेपाल निजामती कर्मचारी सङ्गठन विभागीय कार्यसमिति ।

मरिण गाउँपालिका (२०७४); *गाउँपालिका शिक्षा ऐन* । सिन्धुली: लेखक ।

मरिण गाउँपालिका (२०७४); *स्थानीय पाठ्यक्रम* । सिन्धुली: लेखक ।

लम्साल, हरिप्रसाद २०७४ सङ्घीयतामा स्थानीय सरकारलाई विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापन र सञ्चालन खर्च कहाँबाट के कसरी जुट्छ । *कर्मचारी कलम* । काठमाडौं: नेपाल निजामती कर्मचारी सङ्गठन विभागीय कार्यसमिति ।

Department of Education (2074); *Flash 1 report 2074*. Bhaktapur: Author.

आवश्यकताका आधारमा अटिजम भएका बालबालिकाको सिकाइ र सहजीकरण

✍ दिव्या दवाडी, पीएचडी

लेखसार

अटिजम भएका बालबालिकालाई रोग लागेको भन्ने प्रचलन छ । तर यो रोग नभई मस्तिष्क विकासमा उत्पन्न हुने एक किसिमको जन्मजात विशेष अवस्था हो । नेपालमा झन्डै तीन लाख बालबालिकामा अटिजम भएको अनुमान गरिएको छ । झट्ट हेर्दा सामान्य अवस्थाकै बालबालिका जस्ता देखिए पनि अटिजम भएका बालबालिकाहरूले अरुलाई वास्ता नगर्ने हुन्छन् । अटिजम भएका बालबालिकामा पनि छुट्टै विशेषता हुन्छन् । अटिजम भएका बालबालिकामा सामाजिक र सञ्चारसम्बन्धी समस्या हुने गर्दछन् । विकासमा आएको असमानता भएकाले यसलाई विकासात्मक अपाङ्गता पनि भनिन्छ । यसका कारणले गर्दा बालबालिकाले दोहोरो संवाद गर्न नसक्ने, आफ्ना कुरा व्यक्त गर्न गाह्रो हुने, अरुको कुरा बुझेर आफ्नो व्यवहार परिवर्तन गर्न नसक्ने हुन्छ । यो एउटा आजीवन अपाङ्गता हो ।

विषय प्रवेश

अटिजम स्पेक्ट्रम डिसअर्डर भएका व्यक्तिका विशेषता फरक हुन्छन् तर अटिजम नभएका व्यक्तिभन्दा कमजोर भन्ने हुँदैनन् । अटिजम स्पेक्ट्रम डिसअर्डर जसलाई बोलीचालीको भाषामा अटिजम भनिन्छ । यो एउटा विशेष प्रकारको विकासात्मक अवस्था हो । यो सामान्यतया बालबालिकाको पहिलो तीन वर्षमा देखा पर्दछ । अटिजमको वास्तविक कारण पत्ता लागी नसकेको भए तापनि वातावरणीय तथा वंशाणुगत दुवै कारणबाट यस प्रकारको अपाङ्गता हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ । अटिजम मानव मस्तिष्कका केन्द्रीय स्नायु (Central Nervous System) को बनावट वा कार्यमा कुनै कारणबाट भएको क्षति वा फरकपनाबाट हुने गर्दछ । खास गरी स्नायुको विकास (Neurodevelopment) मा आउने हासले उत्पन्न हुने अपाङ्गता नै अटिजम

हो । अटिजमको वर्णक्रम (spectrum) हुने भएकाले सबै अटिजम भएका बालबालिकाहरूमा एकै खालका लक्षण वा असरहरू नदेखिने पनि हुन्छ । हरेक अटिजम भएका बालबालिकाहरू फरक हुने गर्दछन् । अटिजम केयर सोसाइटीका अनुसार हरेक १०००० मध्ये २० जना बालबालिकामा यस खालको अपाङ्गता हुने गर्दछ, जसमध्ये ८० प्रतिशत अर्थात् चार गुणा बढी बालबालिका पर्दछन् । यसको कारणका विषयमा थप अनुसन्धान हुन बाँकी नै छ । ३० देखि ४० प्रतिशत बालबालिकाको आईक्यूको स्तर पनि कम हुने गर्दछ ।

अटिजमका लक्षणहरू

झट्ट हेर्दा अटिजम भएका बालबालिका अटिजम नभएका बालबालिका जस्तै देखिन्छन् । तथापि यस समूहका बालबालिका सामान्यतया सञ्चार गर्न, सामाजिक अन्तरक्रिया गर्न र कतिपय अवस्थामा

बोलाइमा कठिनाइ हुने, बोल्न सके पनि उपयुक्त तरिकाले दोहोरो सञ्चार गर्न नसक्ने हुन्छ। साथीभाइलाई धकेल्ने, कुटपिट गर्ने, रोइरहने, आफूलाई चोटपटक लागेको थाहा नपाउने, अरूलाई हानि-नोक्सानी पुर्याउने गतिविधि गर्ने, बोलेर आफ्ना कुराहरू व्यक्त गर्न नसक्ने, मनमा लागेको कुरा अभिव्यक्त गर्न नसक्ने, एउटै खेलौनासँग धेरै बेरसम्म खेलिरहने, अरूले भनेका कुरा वा कुनै क्रियाकलाप दोहोर्थाइरहने, भावना बुझ्न नसक्ने, ठट्टा गरेका तथा व्यङ्ग्य गरेका कुरा बुझ्न नसक्ने तथा आँखा जुधाउन नसक्ने पनि हुन्छन्। एकदम सीमित विषयमा रुचि-सोख राख्ने, उज्यालो प्रकाशमा हेर्न कठिनाइ हुने पनि गर्दछ। आवाज, गन्ध, उज्यालो, स्वाद र रङ्गप्रति अनौठो तीव्र प्रतिक्रिया जनाउनु पनि अटिजमका लक्षणहरू हुन्।

अटिजमको पहिचान

बालबालिकामा अटिजम भए-नभएको पत्ता लगाउने कुनै आनुवंशिक परीक्षण, कुनै रगत परीक्षण वा अनुसन्धान हुँदैन। विभिन्न अटिजम स्क्रिनिङ प्रणालीको आधारमा पहिचान गरिन्छ। साथै यस उपचारको कुनै औषधि नभए तापनि चिकित्सकहरूले सावधानीपूर्वक बालबालिकाको विकासोत्पन्न अवस्थाको विषयमा अभिभावकहरूसँग छलफल गरेर तथा बालबालिकाको व्यवहारको गहन अध्ययन गरेर अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मापदण्डको वस्तुगत रूपमा अनुसरण गरेर यस किसिमको अपाङ्गता पहिचान गर्न सक्छन्। कुनै बालबालिकामा अटिजम जन्मावस्थामा नै देखिन्छ भने कुनैमा एकदेखि अढाइवर्षको उमेरसम्ममा देखा पर्न सक्दछ।

अटिजम भएका बालबालिकामा मानसिक स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या, अति सक्रियता (hyperactivity) छोरोग वा अन्य अपाङ्गता पनि हुन सक्दछ। अनुभव र तालिमप्राप्त चिकित्सकले मात्र अटिजमको सही पहिचान गर्न सक्ने र कतिपय अभिभावकहरू धेरै चिकित्सकको सम्पर्कमा आउन

सक्ने अवस्था नहुने भएकाले बालबालिकाको ५ देखि ६ वर्षको उमेरमा मात्र यो अपाङ्गता पहिचान हुने गरेको छ। जन्मनेबित्तिकै यस्तो समस्या पहिचान नभए तापनि अभिभावकले विशेष ख्याल गरेमा जन्मेको तीन वर्षको हुँदा स्पष्ट रूपमा थाहा पाउन सकिन्छ। जति चाँडो बालबालिकाको अवस्थाको जानकारी पाइयो त्यति नै उनीहरूको सञ्चार सहज बनाउन मद्दत पुग्छ। परिवारमा एउटामा अटिजम भएमा उनीहरूका भाइबहिनीमा अटिजम हुने सम्भावना २० देखि २१ प्रतिशतसम्म हुन्छ।

कुनै पनि बालबालिकाले भाषा विकास हुनुअगावै १२ महिनादेखि २ वर्षअघि नै उसमा औँलाले सङ्केत गर्ने, हो वा होइन भनेर सोधदा टाउको हल्लाउने, अभिभावकले औँलाले देखाएको वस्तुमा आँखा लैजाने, चिनेको आवाज सुन्दा टाउको फर्काउने, चिनेका व्यक्तिसँग आँखा जुधाउने र आँखा जुध्दा मुसुकक हाँस्ने गरेनन् भने उनीहरूमा अटिजम भएको हुन सक्छ। १८ महिनापछि पनि हिँड्ने, दैनिक प्रयोग गर्ने सामान चलाउने, कम्तीमा छओटा शब्द प्रयोग गर्न सक्ने, २४ महिनाको हुँदा दुई शब्द जोडेर भन्ने, बोली वा अभिभावक तथा शिक्षकले गर्ने कार्य अनुकरण गर्ने कार्य गर्न सकेनन् भने वा उनीहरूमा सरल कुरा नबुझ्ने र पहिला सिकेको कुरा बिर्सिँदै जाने लक्षण देखिएमा बालबालिकामा अटिजमको शङ्का गर्न सकिन्छ। त्यसै गरी बालबालिका तीन वर्षको हुँदा आफ्नो परिवारभन्दा बाहिरको मान्छेसँग घुलमिल गर्दैनन्, साथीहरूसँग खेलदैनन्, अरूसँग आँखा जुधाउन सक्दैनन्, बल फ्याँक्न सक्दैनन् वा उफ्रिन सक्दैनन्, दुई खुट्टाले एक-एक गरी सिँढी चढ्न सक्दैनन्, लेख्न सक्दैनन्, बोल्दा एक पटकमा तीनओटाभन्दा बढी शब्द प्रयोग गर्न सक्दैनन्, वाक्य पूरा गर्न सक्दैनन्, बीचमा अड्किन्छन्, बोली प्रस्ट

छैन, बाहिरको मान्छेले उनीहरूको बोली बुझ्दैनन्, दिनहुँ गरिने सामान्य कार्य जस्तै: लुगा लगाउने, जुत्ता लगाउने, ब्रस गर्ने, मुख धुने कार्य आफैँ गर्न सक्दैनन् भने वा पहिले सिकेको कुरा बिर्सिँदै गए भने पनि उनीहरूमा अटिजम भएको हुन सक्छ । अभिभावक तथा शिक्षकहरूले आफ्ना छोराछोरी तथा विद्यार्थीहरूमा उल्लिखित कुनै वा सबै लक्षण भएमा चिकित्सकसँग सल्लाह लिनुपर्दछ । अटिजम भएका ३० देखि ५० प्रतिशत बालबालिकाहरू बोल्न सक्दैनन् । आफ्ना बालबालिकामा शारीरिक र भाषिक विकासबाहेक सामाजिक सञ्चारको सिप, बौद्धिक (cognitive) विकास, सूक्ष्म तथा स्थूल शरीर सञ्चालन सिप (fine and gross motor skills), संवेदनात्मक विकासमा उतार-चढाव छ वा कठिनाइ छ भने चाँडै विशेषज्ञको सल्लाह लिई शीघ्र पहिचान र प्रारम्भिक सहयोग वा हस्तक्षेप गर्नु जरुरी हुन्छ । कतिपय अवस्थामा अटिजम भएका बालबालिकाले नसुनेको जस्तो देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा उनीहरूलाई मन पर्ने शब्द उच्चारण गर्दा फर्केर हेर्ने वा प्रतिक्रिया देखाउने गर्दछन् । कुनै आवाज आउँदा कान थुन्ने, एकै किसिमको व्यवहार दोहोर्याए गर्ने, शरीर हल्लाउने पनि हुन सक्छ, सामान एक लाइनमा राख्ने वा घुमाइराख्ने पनि हुन सक्छ । सञ्चारमा समस्या, सामाजिकीकरणमा समस्या तथा एउटै र दोहोर्याइरहने लक्षणहरू देखिए भने चाँहिँ अटिजम हो कि भनेर शङ्का गर्नु अति जरुरी हुन्छ । कुनै पनि बालबालिकामा यस्ता लक्षण पाइए प्रारम्भिक हस्तक्षेपबाट उनीहरूको विकास तथा सिकाइमा सहयोग गर्नुपर्दछ ।

अटिजमका सम्भावित कारणहरू

- परिवारको कुनै सदस्यमा अटिजमसम्बन्धी समस्या हुनु

- बढी उमेर भएका आमाबुबाबाट बच्चा जन्मिनु
- गर्भको बेला आमालाई भाइरल इन्फेक्सन हुनु, थालिडोमाइड औषधि खानु, वातावरणीय प्रदूषण वा हेभी मेटलको एक्सपोजर हुनु
- उमेर नपुगी कम तौलका शिशुहरू जन्मनु
- बालबालिकामा हर्मोनसम्बन्धी असन्तुलन हुनु

अटिजमसम्बन्धी भ्रम

अटिजम रोग हो र यसको उपचार सम्भव छ, अटिजम पूर्वजन्मको पाप हो, अटिजम भएका बालबालिकामा मानसिक समस्या हुन्छ । अटिजम भएका बालबालिकाले लेखपढ गर्न तथा सिप सिक्न सक्दैनन्, अटिजम भएका बालबालिकाले केही गर्न सक्दैनन्, अभिभावकको गल्तीबाट बालबालिकामा अटिजम हुन्छ, सङ्गीत थेरापीबाट यसमा फाइदा हुन्छ, अटिजम भएका बालबालिकालाई ग्लुटिन नभएको खाना खुवाउनुपर्छ भन्ने इत्यादि ।

अटिजमसम्बन्धी सत्यता

अटिजम एक प्रकारको स्नायुसम्बन्धी अपाङ्गता हो । यो कुनै रोग होइन । यस प्रकारको अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विभिन्न प्रकारका थेरापीलगायत प्रारम्भिक हस्तक्षेप तथा सिकाइ सहयोग आवश्यक हुन्छ । समयमा नै अपाङ्गता पहिचान गरी प्रारम्भिक हस्तक्षेप, सिकाइ सहयोग गर्न सकेको खण्डमा यस समूहका बालबालिकाले धेरै कुरा सिक्न सक्ने, कुनै पेसा वा व्यवसायमा लागेर आयआर्जन गर्ने, स्वतन्त्र जीवन जिउन सक्ने मात्र नभई उनीहरूले सामाजिक जीवनका विभिन्न विधामा उल्लेखनीय योगदानसमेत दिन सकेका दृष्टान्तहरू प्रशस्तै छन् । प्रसिद्ध वैज्ञानिक अल्बर्ट आइन्स्टाइन, हास्य अभिनेता डाइन इक्रोइड, गायक सुसन बोइल, पशुविज्ञानका प्राध्यापक टेम्पल ग्रन्डिन, अभिनेत्री डारिएल हाना, ओस्कर पुरस्कार विजेता अभिनेता सर एन्थोनी होपकिन्स तथा सुप्रसिद्ध

मोडेल हिथर कुजमिचलगायत दर्जनों प्रसिद्ध व्यक्तित्वले अटिजम भए तापनि विभिन्न क्षेत्रमा उल्लेखनीय कार्य गर्न सफल भएका छन् ।

पाँच वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिका अटिजमको शीघ्र पहिचान भएमा प्रारम्भिक हस्तक्षेप नै सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण थेरापी हो । अटिजम भएका बालबालिकालाई सञ्चार गर्न, सामाजिक व्यवहार गर्न व्यवहार थेरापी, बोलाइ थेरापी, अकपेसनल थेरापीलगायत प्रारम्भिक हस्तक्षेप र खेलका कार्य गराउनुपर्दछ ।

अटिजम भएका बालबालिकाको सिकाइ सहजीकरण

बालबालिकाहरूका लागि अभिभावक नै पहिलो गुरु हुन् । अभिभावकले सबैभन्दा बढी समय उनीहरूसँग बिताउने अवसर पाउँछन् । त्यसैले सर्वप्रथम अभिभावकले तालिम लिनु आवश्यक हुन्छ र अभिभावकहरूले नै बालबालिकालाई घरका विभिन्न परिस्थितिमा, वातावरण सुहाउँदा खेल खेल्दै थेरापी दिँदा बालबालिकालाई सबैभन्दा बढी लाभ पुगेको पाइएको छ । जन्मनेबित्तिकै यस्तो समस्या भएका बालबालिकामा भएको पहिचान नभए तापनि अभिभावकले विशेष ख्याल गरेमा जन्मेको तीन वर्षको हुँदा स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्न सकिन्छ । जति चाँडो बालबालिकाको अवस्था थाहा पाइयो त्यति नै उनीहरूको सञ्चार सहज बनाउन मद्दत हुन्छ । अभिभावकले मोबाइल, टीभी कम प्रयोग गर्ने, समय बढी दिने, बालबालिकाको तहमा आँखा जुधाउने, उनीहरूले सुरु गरेको काम गर्ने र त्यसैलाई पुनर्बल दिने, बालबालिकाले उच्चारण गर्न जानेको शब्दमा एउटा शब्द थप गरेर सिकाउने, अभिभावक वा शिक्षकले आफ्ना नाक, आँखा, हात र कानलगायतका अङ्ग छुँदै उच्चारण गर्ने र बालबालिकालाई अनुकरण गर्न लगाउने, क्रियाकलाप रमाइलो बनाउन अभिभावक वा शिक्षकले अनुहारलाई हास्यास्पद बनाउने, सरल

खालका र थोरै धुन वा आवाजयुक्त सङ्गीतको बारम्बार प्रयोग गर्ने जस्ता क्रियाकलाप गरेर सिकाउन सकिन्छ । बालबालिकाले बाबा उच्चारण गर्न सके भने त्यसमा एक शब्द बिक्री र त्यसपछि बिस्कुट वा चकलेट वा पानी वा भात थप गरेर सिकाउने गर्न सकिन्छ । अटिजम भएका बालबालिकालाई सिकाउन धेरै ऊर्जा आवश्यक हुन्छ । बालबालिकालाई एकै जनासँग सिक्दा पट्यारलाग्दो हुने भएकाले परिवारका सबै सदस्य मिलेर सहयोग गर्नुपर्दछ ।

- अटिजम भएका बालबालिका दैनिक नयाँ क्रियाकलापभन्दा नियमित रूपमा तोकिएका क्रियाकलापगर्नुचाउने, उनीहरूलाई सखालका क्रियाकलाप गर्न सहज हुने र क्रियाकलापमा छिटो-छिटो गरी गरिने परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न समस्या हुने भएकाले उनीहरूलाई सहयोग गर्ने शिक्षकले सर्वप्रथम त बालबालबालिकालाई पूर्वानुमानयोग्य नतिजासहितको संरचित वातावरण (structured environment) तयार गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसका लागि अभ्यास गराउनुपर्ने कार्य वा सिपको चित्रात्मक दैनिक कार्यतालिका बनाई कक्षाकोठाको सिकाइमा सहभागी गराउनुपर्दछ । जसअनुसार विद्यार्थीको तहअनुसार दैनिक, दुई-दुई दिनको, तीन-तीन दिनको तथा साप्ताहिक क्रियाकलाप चित्र बनाई कक्षाकोठामा टाँस्नुपर्दछ। कुनै क्रियाकलाप परिवर्तन गर्नुपर्दा विद्यार्थीहरूलाई पूर्वसूचना दिनुपर्दछ । उदाहरणका लागि कुनै दिन खाजा खाने स्थान परिवर्तन गर्ने हो भने एक दिन अगाडि नै उनीहरूलाई चित्रद्वारा सूचित गरेर उनीहरूको स्वीकृति लिनुपर्दछ । यसका लागि उनीहरूको कार्यतालिकामा सिकाइ गर्ने, खेल्ने तथा खाजा खान जाने स्थानको चित्र समावेश गर्नुपर्दछ ।

- अटिजम भएका बालबालिकासँग सानो तर स्पष्ट स्वरमा बोल्नुपर्दछ । अटिजम भएका कतिपय बालबालिकाहरूलाई ठूलो स्वरले उत्तेजित तथा भ्रमित बनाउन सक्छ । सिकाइ गर्दा शिक्षक तथा सहजकर्ताले धेरै कुरा गर्नुहुँदैन। यसो गर्दा बालबालिकालाई असजिलो हुन्छ ।
- सिकाइ सहजीकरण बालबालिकालाई गर्दा थोरैमात्र छनोटको अवसर दिनुपर्दछ । धेरै छनोटको अवसरले उनीहरूलाई भ्रमित बनाउँदछ उदाहरणका लागि कुनै रङ्ग छान्न लगाउँदा एकपटकमा दुई वा तीनओटा रङ्गमात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- अटिजम भएका बालबालिकालाई परियोजना कार्य गराउँदा चाल, गति वा चालसम्बन्धी क्रियालाप दोहोर्याउँदै प्रयोग गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि सिसाकलममा इरेजर राख्न लगाउने तथा रङ्गका बाकसमा रङ्ग मिलाएर राख्न लगाउने गर्नुपर्दछ ।
- अटिजम भएका बालबालिकाहरूलाई हाउभाउ तथा सङ्केत बुझ्न कठिनाइ हुने भएकाले उनीहरूसँग सकेसम्म हाउभाउ गर्ने, सङ्केत वा इसारा गर्ने, बालबालिकालाई छुने तथा धाप मार्ने जस्ता शारीरिक सम्पर्क कम गर्नुपर्दछ ।
- कतिपय अटिजम भएका बालबालिकालाई बसेर भन्दा उभिएर क्रियाकलाप गर्न सहज हुने भएकाले शिक्षकले कुनै सिप प्रदर्शन गर्दा वा सहजीकरण गर्दा विद्यार्थीहरूलाई उभिन लगाउनुपर्दछ । कतिपय बालबालिका अगाडि पछाडि हल्लिरहने हुन्छन् । हल्लिरहँदा पनि सिकाइ भने गरिरहेका हुन्छन् ।
- अटिजम भएका बालबालिकालाई सामाजिक अन्तरक्रिया गर्न समस्या हुने भएकाले प्रारम्भमा

समूहमा गरिने क्रियाकलाप त्यति उपयोगी हुँदैनन् । उनीहरूलाई संरचित वैयक्तिक क्रियाकलापमा सहभागी गराउँदै बिस्तारै बिस्तारै सामाजिक अन्तरक्रियामा सरिक गराउनुपर्छ ।

- अटिजम भएका कतिपय बालबालिका दृश्यात्मक प्रस्तुतिबाट सिक्न सक्ने हुन्छन् । यस प्रकारको प्रस्तुतिलाई नै उनीहरूको प्रारम्भिक सञ्चार रणनीति भएकाले सङ्केत तथा चित्रको प्रयोग गरी सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्दछ । चित्रात्मक सञ्चारपाटी प्रयोग गरी सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्छ । सामान्य बोर्डमार्करको प्रयोगबाट तथा पोस्टर, किताब तथा पत्रपत्रिकामा भएका चित्र प्रयोग गरी सिकाइ सहजीकरण गर्न सकिन्छ ।
- प्रयोगात्मक व्यवहार विश्लेषण तथा मौखिक व्यवहार (Applied Behavior Analysis and Verbal Behavior) विधिबाट सिकाइ सहजीकरण गर्न सकिन्छ । यस विधिमा वैज्ञानिक विधिबाट बोलाइ वा मौखिक सञ्चार सिप, संज्ञानात्मक तथा जीवनोपयोगी सिप सिकाउन सकिने हुन्छ । यस विधिबाट विशेष गरी बालबालिकाका अनुपयुक्त सामाजिक व्यवहार हटाउँदै उपयुक्त सञ्चार सिप विकास गराउने, विषयवस्तुसम्बन्धी ज्ञान र सिप सिकाउने तथा उपयुक्त सामाजिक व्यवहार गर्न पनि सिकाउन सकिन्छ । बालबालिकाहरू स्वाभाविक रूपमा अनुकरण गर्ने हुन्छन् । अटिजम भएका बालबालिकाहरू एउटै क्रियाकलाप दोहोर्याइरहने हुन्छन् । दोहोर्याएका क्रियाकलापलाई पुनर्बल दियो भने झन् दोहोर्याउने गर्छन् । त्यसैले दोहोर्याएका क्रियाकलापका लागि पुनर्बल नदिने हो भने दोहोर्याउने क्रम केही मात्रामा हटाएर सिकाइ गराउन सकिन्छ ।

- आँखा जुधाउनु, अनुकरण गर्नु, भाषिक क्रियाकलाप र सञ्चार गर्नु, आफ्ना दैनिक जीवनका क्रियाकलाप, सूक्ष्म शरीर सञ्चालनसम्बन्धी क्रियाकलापहरू जस्तै: जुत्ताको तुना बाँध्ने, दाँत माइने, मालाका दाना उन्ने, ससाना ढुङ्गालाई रङ्ग र आकारअनुसार मिलाउने, अन्डाको क्रेटमा रङ्गीन पाता वा चक्काका टुक्राहरू मिलाएर राख्ने, कागजको थैलो बनाउने र अन्य सिकाउनुपर्ने सिप वा कार्यलाई अलग-अलग रूपमा टुक्र्याई टुक्र्याइएका प्रत्येक क्रियाकलापको अलग-अलग अभ्यास गराउने (discrete trail training) को प्रयोगबाट सिकाउनुपर्दछ । सिकाउँदा पहिले सरल क्रियाकलाप अभ्यास गराउँदै जटिलतर्फ लैजानुपर्दछ ।
- अटिजम भएका बालबालिकालाई सिकाउने discrete trail training विधिमा गल्तीरहित विधिबाट सिकाउनुपर्दछ भन्ने मान्यता छ । जसअनुसार बालबालिकाले सही गरेमा पुरस्कार दिने तर उनीहरूले गल्ती गरेमा पनि सजाय भने नदिने वा होइन तपाईंले गरेको प्रयास भएन भनी नभन्ने । उदाहरणका लागि टेबल ठोक्न सिकाउँदा शिक्षक वा अभिभावकले पहिला टेबल ठोक्ने र त्यसपछि बालबालिकालाई टेबल ठोक्न लगाउने । बालबालिकाले उक्त क्रियाकलाप गर्न जानेमा खानेकुरा वा खेलौना दिने वा प्रशंसा गर्ने । क्रियाकलाप गर्न नजानेमा पनि गलत भयो वा भएन नभन्ने वा भएन भन्ने सङ्केतका कुनै प्रतिक्रिया नदिने, जसलाई "No-no-prompts" भनिन्छ । बरु उनीहरूलाई टेबल ठोक्न मद्दत गर्ने । यस प्रकार गल्तीमा कुनै प्रतिक्रिया नदिने प्रचलन परम्परागत प्रयोगात्मक व्यवहार विश्लेषण तथा

मौखिक व्यवहार विधिमा रहेको छ र यस विधिले कतिपय अवस्थामा राम्रो नतिजा पनि दिएको छ । एक छिन रोकिएर पुनः उक्त क्रियाकलाप गराउँदै बिस्तारै अभ्यास गर्न लगाउने गर्नुपर्दछ । बालबालिकाले गरेको क्रियाकलाप सही भएमा तुरुन्तै स्याबासी दिने गर्नुपर्छ । रोकिएर अभ्यास गर्न लगाउनुको तात्पर्य हरेकपटकको प्रयास अलग वा छुट्टै हो भन्ने भान बालबालिकालाई गराउनु हो । यसले बालबालिकाले हरेक क्रियाकलापलाई पुनः सुरुदेखि अभ्यास गर्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्नु ।

- अटिजम भएका बालबालिकालाई सिकाइ सहजीकरण गर्ने अर्को विधि प्रयोगात्मक भाषिक व्यवहार विकास विधि हो । यो विधि बी.एफ. स्किनर (1957) को व्यवहार परिवर्तनको सिद्धान्तमा आधारित छ । यस विधिमा बोलाइ तथा अन्य सिपलाई पुनर्बलसँग जोडेर सिकाइन्छ । जस्तै: बालबालिकाले कुनै कुरा मागेमा जस्तै: पानी खान खोजेमा बोलेर पानी माग्ने लगाउने र पुनर्बलको रूपमा पानी दिने। शिष्टाचार गर्न सिकाउनका लागि नमस्ते भन्न लगाउने र खेलौना दिने । बोलेपछि आफूलाई आवश्यक परेको वस्तु पाइन्छ वा आफ्नो इच्छा पूरा हुन्छ भन्ने महसुस गराई बोलाइ तथा अन्य सिप सिकाइ गराउन सकिने कुरामा यस विधिले जोड दिन्छ ।
- गटस्टिन तथा उनकी श्रीमती डाक्टर राचेल सेलीद्वारा प्रतिपादित सम्बन्ध विकास सहयोग वा हस्तक्षेप विधिबाट सिकाइ गराउने विधिले अटिजम भएका बालबालिकाले शिशु अवस्थामा सामाजिक विकासका थुप्रै माइलस्टोन पूरा गर्ने अवसर नपाउने भएकाले खेल सहयोगसहितको सहभागिता र अन्य क्रियाकलापको माध्यमबाट

उनीहरूलाई दोस्रो अवसर दिनुपर्ने मान्यता राख्छ । उदाहरणका लागि अभिभावक वा शिक्षकले आफ्नो एउटा मुठ्ठीमा बालबालिकालाई मन पर्ने खेलौना वा खानेकुरा वा सामग्री राख्ने र दुबै मुठ्ठी खोलेर बालबालिकालाई देखाउने । दुवै मुठ्ठी बन्द गरेर सामान भएको मुठ्ठीमा आफूले हेर्ने र खोल्ने । त्यसपछि बालबालिकालाई खोज्न लगाउने । सम्बन्ध विकास सहयोग वा हस्तक्षेप विधिबाट सिकाइ गराउँदा बालबालिकामा मित्रता, वैयक्तिक सम्बन्ध स्थापना हुने तथा परानुभूति र आफ्ना वैयक्तिक भावना अभिव्यक्त गर्न सक्ने सक्षमता विकास हुन्छ । सम्बन्ध विकास सहयोग वा हस्तक्षेप विधिबाट अटिजम भएका बालबालिकालाई अभिभावकले बढी सहयोग गरी सिकाउन सक्दछन् भन्ने मान्यता छ ।

- इन्द्रिय समन्वय चिकित्साको प्रयोगबाट सिकाइ गर्ने: अटिजम भएका बालबालिकामा अनुभूति प्रशोधनमा कठिनाइ (sensory processing dysfunction) हुन सक्छ । बालबालिकाले आफ्ना इन्द्रियहरूद्वारा अनुभूत गर्दछन् वा सिक्दछन् । तर अटिजम भएका बालबालिकाहरूले सुन्ने, हेर्ने, छुने, सुँघ्ने, स्वाद लिने र गति वा चाल सम्बन्धमा अनौठो वा असामान्य प्रतिक्रिया दिने गर्छन् । कहिले नसुनेको वा नबुझेको जस्तो गर्छन् भने कहिले अली बढी प्रतिक्रिया दिने गर्दछन् । सामान्य छोएको तथा चाल मन नपराउने बालबालिका फुटबलजस्तो चलायमान खेलमा पनि रुचि राख्छन् । कुनै बालबालिका आवश्यकताभन्दा बढी खानेकुरा खान्छन्, कोही आवश्यकताभन्दा कम खाने हुन्छन् । कसैलाई प्रकाश, कुनै आवाज, भिडभाड वा कुनै वस्तुको बनावट मन नपर्ने वा सहन नसक्ने

हुन्छ । जस्तै कुनै बालबालिकालाई कपडाको ट्याग मन पर्दैन । कसैलाई दुखाइमा उच्च वा न्यून सहनशीलता हुन्छ । यस प्रकारका बालबालिकाको कुनै क्रियाकलापप्रतिको प्रतिक्रियाका आधारमा अकुपेसनल चिकित्सकले कलात्मक ढङ्गले बालकलाई मन पर्ने खालका खेलका विभिन्न क्रियाकलापहरूमा सहभागी गराउँदै इन्द्रियद्वारा गरिने अनुभूतिको प्रशोधनलाई सामान्यीकरण गर्न सहयोग गर्दछन् । इन्द्रियजन्य अनुभूति, क्रियाकलाप तथा व्यवहारबीच समन्वय गर्ने अभ्यास पनि गराउँछन् । उदाहरणका लागि शान्त धुन सुनाउने, दौडाउने, कुदाउने र सर्कसमा जस्तो चोटपटक नलाग्ने खालको ट्रेम्पलिनमा हिँड्न लगाउने, पिङ खेलाउने तथा ठूला बल खेलाउने गर्नुपर्दछ । ट्रेम्पलिन तथा पिङको बनावट बालबालिका सुहाउँदा र खेलाउँदा चोटपटक नलाग्ने हुनुपर्दछ ।

- अटिजम तथा सञ्चारमा कठिनाइ भएका बालबालिकाको उपचार तथा सिकाइ विधि (Treatment and Education of Autistic and Related Communication-Handicapped Children): अटिजम भएका बालबालिकालाई सिकाइ सहजीकरण गर्ने अर्को विधि (Treatment and Education of Autistic and Related Communication-Handicapped Children) उपचार तथा सिकाइ विधिबाट सिकाइ सहजीकरण गर्ने हो । यस विधिमा खास गरी कक्षाकोठाको पुनःसंरचना गरी विभिन्न क्रियाकलापका लागि बेग्लाबेग्लै क्षेत्र तोकिन्छन् । जस्तै: वैयक्तिक कार्य, समूह कार्य तथा खेलका क्षेत्र तोकी बालबालिकालाई तत् तत् क्षेत्रमा क्रियाकलाप गराइन्छ । यो

विधिमा दृश्यात्मक प्रस्तुतिबाट सिकाइ गराउन जोड दिइने भएकाले दृश्यबाट सिक्न सक्ने बालबालिकाहरूका लागि यो विधि उपयुक्त हुन्छ । दैनिक रूपमा गर्ने कार्य तालिकाको चित्र तथा शब्दमा लेखेर बोर्ड वा भित्तामा टाँसिन्छ । यसबाट बालबालिकालाई एउटा क्रियाकलापबाट अर्को क्रियाकलापमा प्रवेश गर्न सहज हुन्छ । बालबालिकालाई तोकिएका कार्य क्षेत्रमा रहेर काम गर्न लगाइन्छ । उदाहरणका लागि चित्रसँग मिल्दा शब्दको जोडा बनाउन लगाउने तथा भन्न लगाउने र सम्पन्न गरिएका कार्यलाई एउटा बाकसमा राख्ने । लेमिनेसन गरिएका सङ्केत चित्र तथा शब्दको प्रयोगबाट बोलाइमा समस्या भएका बालबालिकालाई प्रारम्भिक सञ्चार गर्न र बोलाइमा केही सुधार भएकालाई स्मरण गर्न मद्दत पुग्छ ।

निष्कर्ष

अटिजम बालबालिकाको मस्तिष्क विकासमा उत्पन्न हुने एक किसिमको विशेष अवस्था हो । यस अवस्थाले बालबालिकको सामाजिकीकरण, भाषिक सञ्चार र संवेगात्मक विकासमा समस्या वा ढिलो भएको हुन सक्दछ । तथापि सिकाइका विभिन्न क्षेत्रमा उनीहरूको राम्रो दख्खल रहने गर्दछ । अटिजम भएका बालबालिकाको विकास र सिकाइका विषयमा धेरै भ्रमहरू छन् । ती भ्रमको पछाडि नलागी अटिजम भएका बालबालिकाका अभिभावक र शिक्षकले अटिजमको प्रारम्भिक पहिचान गरी विभिन्न खालका चिकित्सकसँग सल्लाह लिने र थेरापीसहितका हस्तक्षेप र निरन्तर सिकाइ सहयोग गर्न सकेको खण्डमा अटिजम भएका बालबालिकाले अटिजम नभएका बालबालिकाले जस्तै सिक्ने, कतिपय क्षेत्रमा अटिजम नभएका बालबालिकाले भन्दा बढी प्रगति गर्ने र आत्मनिर्भर भई

उत्पादनशील जीवन यापन गर्न सक्छन् । यसका लागि यस समूहका बालबालिकाका अभिभावक र शिक्षकले प्रारम्भिक पहिचानका लागि र थेरापी तथा सिकाइ सहयोगसम्बन्धी तालिम र सिप आर्जन गरी निरन्तर सहयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

Autism Care society Nepal (2021). About Autism. Retrieved from [http / autismnepal.org/autism/autism](http://autismnepal.org/autism/autism)

Gau Sahar Desk(2020). How to know autism? Whether your child has autism. Retrieved from <https://gaunsahar.com/news-details/39127/2021-04-02>

Kaplan(2020). Supporting Children with Aautism. Retrieved from [https:// www.kaplanco.com/ii/autism](https://www.kaplanco.com/ii/autism)

Murray, J. (2015). Practical Teaching Strategies for Students with Autism Spectrum Disorder: A Review of the Literature. BU Journal of Graduate Studies in Education, 7 (2)68-75. Retrieved from [chrome-extension:// efaidnbnmnibpcajpcglclefin dmkaj/ viewerhtml?pdfurl= https%3A A%2F%2Ffiles.eric.ed. gov%-2Ffulltext%2FEJ1230708. pdf &clen=404266](chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefin dmkaj/viewerhtml?pdfurl=https%3A%2F%2Ffiles.eric.ed.gov%2Ffulltext%2FEJ1230708.pdf&clen=404266)

Women Health (Mahila Swasthya). (2021). What is Autism and How do know it (atism k ho ra kasari thaha paune?). Retrieved from [https:// mahilaswasthya.com/detail/704](https://mahilaswasthya.com/detail/704)

गुरुकुल र गुरुकुलको दिनचर्या

खगराज बराल, पीएचडी

लेखसार

गुरुकुल वैदिक कालदेखि अभ्यास भएको सिकाइ केन्द्र हो । गुरुकुलको जिम्मा गुरुको नै हुन्छ । गुरुकुल आचार्यकेन्द्रित, अध्ययनकेन्द्रित र आनन्दकेन्द्रित हुन्छन् । गुरुकुलबाट नै गुरुशिष्य परम्पराको अभ्यास भएको हो । गुरुको आश्रममा नै बसेर लिइने शिक्षा भएकाले गुरुकुलमा गुरु र शिष्यको घोषित तथा अघोषित दिनचर्या बनेको र बनाइएको हुन्छ । नेपाल तथा भारतमा सञ्चालित गुरुकुलका दिनचर्यालाई नमुनाका रूपमा विश्लेषण गर्दा केही कुरामा समानता र केही कुरामा भिन्नता पाइन्छ । समय सन्दर्भअनुसार गुरुकुलका दिनचर्यालाई पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । वैदिक, पौराणिक, आर्ष तथा प्राचीन कालका गुरुकुलका दिनचर्या वर्तमान समयमा सान्दर्भिक नहुने भएकाले गुरुकुलीय आदर्श तथा मूल्य-मान्यतालाई असर नपुग्ने गरी समसामयिक बनाउनुपर्ने हुन्छ । यस लेखमा गुरुकुलको सैद्धान्तिक मान्यताको चर्चा गर्दै गुरुकुलको उद्देश्य, गुरुकुलको दिनचर्या, विश्लेषण र अन्तिममा निचोड निकालिएको छ ।

विषय प्रवेश

गुरुकुललाई वैदिक तथा पौराणिक कालदेखि नै आवासीय सिकाइ केन्द्र मानिन्छ । आर्ष काल, प्रारम्भिक, माध्यमिक तथा आधुनिक कालमा आइपुग्दा पनि गुरुकुलले गुरुशिष्य परम्परा धानेको छ । गुरुशिष्य परम्परामा शिष्य शिक्षा आर्जनका लागि गुरुको आश्रममा आउँछ, आवासीय रूपमा बस्छ, गुरुको सानिन्ध्यमा रहेर गुरुको निर्देशनमा अध्ययन गर्छ र अन्त्यमा गुरुबाट दीक्षित भएर फर्कन्छ । कतिपय शिष्यले यस्तै गुरुकुल आश्रम सञ्चालन गरेर शिष्यहरूलाई ज्ञान बाँड्छन्, कतिपयले समुदायका विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्दै सेवा गरिरहेका हुन्छन् । यही नै गुरुशिष्य परम्परा हो, शिक्षाको ज्योति फैलाउने प्राचीन तरिका हो । वर्तमान समयका गुरुकुलमा नै यही तरिका अवलम्बन भएको छ । गुरुकुलमा गुरु र शिष्यको दिनचर्या गुरुकुलको आफ्नो परम्पराअनुसार सञ्चालन भएका छन् ।

सैद्धान्तिक मान्यता

शिक्षा दिने र लिने काम वैदिक कालदेखि नै चलिआएको हो । वैदिक कालदेखि देवकुल, ऋषिकुल, राजकुल, पितृकुल र गुरुकुलका माध्यमबाट शिक्षा दिने र लिने परिपाटी थियो । शिक्षा लिने यी कुलहरूमध्ये गुरुकुल सबैभन्दा उत्कृष्ट थियो । वैदिक कालदेखि नै गुरुकुल वैदिक तथा सनातनी हिन्दु दर्शन तथा परम्परामा आधारित भई सञ्चालन भएका थिए ।

शाब्दिक रूपमा गुरुकुललाई गुरुको वंश परम्पराका रूपमा लिन सकिने भए पनि गुरुकुल शिक्षा दिने एक पद्धति हो । 'गुरोः कुलं गुरुकुलम्' अर्थात् गुरुको कुल नै गुरुकुल हो (आचार्य, २०७६ : ६८) । संस्कृत शब्दमा गुरु भन्नासाथ (१) शिक्षा दिने (२) दीक्षा दिने र (३) मार्गदर्शन गर्ने व्यक्तिलाई बुझाउँछ (टण्डन, २०७२ : १२) । 'गु' शब्दको अर्थ अन्धकार र 'रु' शब्दको अर्थ विनाश वा निरोध गरिदिने व्यक्ति

पूर्वसचिव, नेपाल सरकार तथा अध्यक्ष, सेवा आयोग, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान

हुन्छ । 'गुरु' शब्दको अर्थ अन्धकारको विनाश गरिदिने र जीवनमा प्रकाश ल्याइदिने व्यक्ति हुन्छ । शिक्षा आर्जनका लागि शिष्यहरू गुरुको आश्रममा आउने र गुरुले निःस्वार्थ भावमा शिष्यहरूलाई ज्ञानमा पारङ्गत बनाउने पद्धति हो गुरुकुल । गुरुकुल शिक्षा भन्नेबित्तिकै वैदिक, पौराणिक तथा आर्ष कालका गुरुकुलसँग जोडिन पुग्छ । यी कालका गुरुकुलको अवधारणासँग नजोडिईकन गुरुकुल शिक्षा पूर्ण हुनै सक्दैन । पौराणिक तथा ऐतिहासिक गुरुकुलमा शिक्षा लिनका लागि वटुकले आफ्नो घर छाड्नुपर्ने, गुरुको आश्रममा बस्नुपर्ने, आश्रमका नियम र अनुशासन पालना गर्नुपर्ने, आश्रमका लागि पानी, पूजाका लागि फूल, दाउरा, समिधा, आश्रमको लिपपोत, गोसेवा, वनबाट कन्दमूल र फलफूल सङ्कलनजस्ता काम सबैले बराबरी गर्नुपर्ने, गुरुले शिक्षा लिन आएका शिष्यहरूको आवास र भोजनको निःशुल्क व्यवस्थापन गर्नुपर्नेजस्ता विषय गुरुकुलका मौलिक मान्यता थिए । यिनै मान्यताअनुसार गुरुकुलमा राजकुमारदेखि सर्वसाधारणलाई एउटै नियम लागु हुने गरी गुरु र शिष्यका घोषित तथा अघोषित दिनचर्या परम्पराका रूपमा रहेको थिए ।

सच्चा गुरुले मिथ्याबोधलाई नष्ट गरिदिन्छन् र हामीलाई जीवनको परम लक्ष्यको मार्गदर्शन गरिदिन्छन् (टण्डन, २०७२ : १४) । गुरुले ज्ञानदान दिइसकेपछि जीवन सदा आनन्दमय बन्छ । यस्तो ज्ञान दिनका लागि समय, विषय र तालिकाले असर गर्दैन । सैद्धान्तिक रूपमा गुरुकुलको समयलाई कुनै सीमाले बाँध्दैन । गुरुलाई आफ्नो ज्ञान शिष्यलाई बाँड्नका लागि कुनै समय, घन्टी तथा समय तालिकाले रोक्दैन । विभिन्न स्थानमा गुरुकुलका विभिन्न अभ्यास भन्ने हुँदै आएका छन् । वैदिक तथा हिन्दु सनातनी दर्शनमा आधारित गुरुकुल शिक्षा पद्धतिको अभ्यास वर्तमान समयमा नेपाल तथा भारतका विभिन्न स्थानमा हुँदै आएको छ । यस्ता

गुरुकुलका आआफ्ना दिनचर्याका कार्यकलापहरू छन् । कतिपय कार्यकलापमा समानता छ, कतिपयमा भिन्नता ।

गुरुकुलको उद्देश्य

गुरुकुल शिक्षा पद्धतिका आफ्ना सैद्धान्तिक मान्यता छन् । यो शिक्षा पद्धति विशेष गरी ज्ञानसहितको चरित्र निर्माणमूलक शिक्षा पद्धति हो । यस पद्धतिले वैदिक शिक्षाको अनुसरण गर्छ । आर्ष शिक्षा पद्धति, संस्कृत भाषा, पुर्खाको गौरव, सांस्कृतिक मान्यता र समानताको उद्घोष पनि गर्छ । गुरुकुल शिक्षा पद्धतिमा ब्रह्मचर्यपालना, गुरुको समीपमा रही समान लवाइखवाइ, निःशुल्क शिक्षा ग्रहण, गुरुसँग आश्रममा नै बसाइ हुनाले आध्यात्मिक तथा सामाजिक चेतनाको विकास हुन्छ । पौराणिक ग्रन्थमा ब्राह्मणले छ अङ्गसहितको वेद अध्ययन गर्नुपर्ने र वृत्ति वा जागिर प्राप्ति शिक्षाको उद्देश्य हुन नहुने भन्ने आशय व्यक्त छ ।

वैदिक कालीन शिक्षाको उद्देश्यलाई छ वर्गमा हेरिएको छ : (क) ज्ञान प्राप्तिको उद्देश्य, (ख) मोक्ष प्राप्तिको उद्देश्य, (ग) धार्मिक, नैतिक, चारित्रिक उद्देश्य, (घ) अनुशासनात्मक जीवनको उद्देश्य, (ङ) व्यावहारिक ज्ञानको उद्देश्य र (च) राष्ट्रिय भावनाको उद्देश्य (झा, २०५४: २-१९) । हिन्दु दर्शनका चार पुरुषार्थको सिद्धान्तले पनि धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई जोड दिएको पाइन्छ । आत्मज्ञानी, व्यावहारिक कुशलता, चरित्र निर्माण, सत्यनिष्ठा, कर्तव्य परायण, अनुशासित तथा विश्व कल्याणको कामना राख्ने चरित्र भएको विद्यार्थी निर्माण गर्ने वैदिक कालीन शिक्षाको उद्देश्य थियो । यिनै उद्देश्यमा आधारित भएर नेपाल तथा भारतमा गुरुकुल शिक्षा पद्धति सञ्चालनमा थियो र अहिले पनि सञ्चालनमा छन् ।

प्राचीन कालीन शिक्षाका उद्देश्यहरूमा ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्नु, यज्ञ सम्पादन गर्न सक्ने तुल्याउनु, संस्कार

प्रदान गर्नु, संस्कृति र सभ्यता हस्तान्तरण गर्नु, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञान हस्तान्तरण गर्नु, सिप र प्रविधि हस्तान्तरण गर्नु, मानव वंशपरम्पराको रक्षा गर्नुपर्छ भन्ने चेतना प्रदान गर्नु, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष मार्ग सिद्ध गर्न सक्ने तुल्याउनु, प्रकृति बोध, प्रकृतिरक्षा, प्राकृतिक वातावरणको सन्तुलन र संरक्षण गर्ने चेतना प्रदान गर्नु मुख्य हुन् (कट्टेल, २०६१: २७)। प्राचीन कालीन शिक्षाका उद्देश्यहरू नै गुरुकुलीय शिक्षाका उद्देश्यहरू हुन्।

अध्ययनकेन्द्रित, आचार्यकेन्द्रित र आनन्दकेन्द्रित गुरुकुलीय शिक्षाका मुख्य तीन विशेषता छन् (कानिकट, २०७६: २३)। यस पद्धतिले अध्यापनमा जोड दिँदैन, अध्ययनमा जोड दिन्छ। विद्यार्थीकेन्द्रित हुँदैन, आचार्यकेन्द्रित हुन्छ। सत्, चित् र आनन्दमा जोड दिन्छ। त्यसैले गुरुकुल शिक्षा पद्धतिलाई गुरुकेन्द्रित शिक्षा पद्धति पनि भनिन्छ।

लचकता गुरुकुल शिक्षा पद्धतिको सैद्धान्तिक मान्यता पनि हो। यस पद्धतिमा पाठ्यक्रम लचिलो हुन्छ, सिक्नुपर्ने विषय पनि लचिलो हुन्छ, समयतालिका पनि लचिलो हुन्छ, गुरुहरूको गतिविधि पनि लचिलो हुन्छ। गुरुशिष्य दुवै आश्रममा नै बस्ने भएकाले समयलाई लचिलो व्यवस्थापन गर्न सहज हुन्छ। लचकताको अर्थ अव्यवस्थित होइन, लचिलो भएर पनि आफ्नै नियममा बाँधिएको हुन्छ। गुरुकुलका नियम लचिला हुँदैनन्। गुरुकुल राज्यको शासन व्यवस्थाबाट नियन्त्रित हुँदैनन्। आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्वमा सञ्चालन हुन्छन्। गुरुकुल पद्धतिका शिक्षण संस्था सरकारी नियन्त्रणमा नभई स्वाधीन हुन्छन्। गुरुकुलबाट दिइने शिक्षा राष्ट्रिय भावनाले भरिएको हुन्छ। गुरुशिष्य परम्पराअनुसार गुरुशिष्यको सानिन्ध्य र आश्रम प्रणालीबाट चरित्र निर्माण गर्ने शिक्षालाई प्रमुख अङ्ग मानिन्छ (विद्यावाचस्पति, ई.सं.१९९७: ११८-११९)।

गुरुकुलको आश्रममा बसी हरबखत गुरुकै सानिन्ध्यमा शिक्षा हासिल गर्ने भएकाले गुरु र शिष्यबीच अनौपचारिक तर घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ। यस्तो सम्बन्धले गुरुकुलमा अध्ययन गर्दा मात्र होइन अध्ययनपश्चात्को जीवनमा पनि गहिरो प्रभाव पर्छ। शिष्यले गुरुलाई पितातुल्य मान्छन् र गुरुले शिष्यलाई पुत्रतुल्य मान्छन्। यसबाट गुरुमा वात्सल्य प्रेम र शिष्यमा भक्ति र श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ। यसको असर अध्ययनका साथसाथै चरित्रमा समेत गहिरो रूपमा पर्छ (प्रसाद, ई.सं.१९९७: १२६)।

गुरुकुलको दिनचर्या

वैदिक कालदेखि नै शिक्षा आर्जन गर्ने मुख्य थलो गुरुकुल हो। गुरुको आश्रममा शिक्षा लिन जानका लागि घर छोडेर आश्रममा नै बस्नुपर्ने प्रचलन हो। गुरुको आश्रममा बसेर शिक्षा लिन भएकाले शिष्यको सम्पूर्ण समय आश्रमका गतिविधिमा नै बिताउनुपर्छ। गुरुकुल शिक्षाको दिनचर्या बिहान ४ बजेदेखि बेलुकी १० बजेसम्म विभिन्न गतिविधिमा सहभागी भई बिताउनुपर्ने हुन्छ। गुरुकुलअनुसार गतिविधि भिन्नभिन्न भए पनि मूल रूपमा एकै किसिमका हुने गर्छन्। गुरुकुलमा अध्ययनको दिनचर्या सम्बन्धमा वेणीमाधव ढकाल लेख्छन्:

ब्राह्म मुहूर्तमा उठेपछि नित्यकर्म गरेर सन्ध्योपासन गर्नु, त्यसपछि आश्रमका लागि जल, समिधा ल्याउनु, आश्रमको सरसफाइ गर्नु, गाई दुहुनु, हवन गर्नु र दुधपान गरेपछि गुरुको निकटमा गई हातमाथि हात राखेर दायाँ हातले गुरुको बायाँ पाउको स्पर्श गरी चुपचाप बसेर गुरुले पढाएको पाठ सुनाउने काम गर्नु र नयाँ पाठ लगाउनु, यी दैनिकीका कृत्य थिए। शिष्यले आफ्नो पाठ पूरा गरेपछि गुरुको आज्ञा लिएर आफूलाई लागेको शङ्का प्रकट गर्दथे र गुरुले ती शङ्काहरूको समाधान गर्थे।

मध्याह्नमा भोजन र विश्राम गरेपछि पाठशालाहरूमा सम्बन्धित विषयका गृहकार्य र अभ्यास गराइन्थ्यो । त्यहाँ सञ्चित पुस्तकहरूको सहायताबाट सम्बद्ध पाठ कण्ठस्थ गराइन्थ्यो । कण्ठस्थ गर्नका लागि पारायण गर्ने काम प्रातःकालदेखि नै आरम्भ हुन्थ्यो । नयाँ पाठ मध्याह्नपछि दिइन्थ्यो । वास्तवमा गुरुकुलका विद्यार्थीका लागि सम्पूर्ण दिन नै अध्ययन काल थियो । गुरुकुलस्तरीय संस्कृत पाठशालाहरूमा वेद, व्याकरण, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, दर्शन, राजनीतिशास्त्र, महाभारत, उपवेद र कलाहरूको अध्यापन प्रमुखरूपमा गराइन्थ्यो (ढकाल, २०७५: ११२) ।

नेपालको वर्तमान गुरुकुल शिक्षा पद्धतिअनुसार सञ्चालन गरिएका पोखरा चिसाखोला वेदविद्याश्रम, कास्की र महेश संस्कृत गुरुकुलम्, देवघाट, चितवनको गुरु तथा विद्यार्थीका लागि गुरुकुलीन दिनचर्या र भारतको गुजरातस्थित अहमदावादको साबरमती गुरुकुलम्को दिनचर्या निम्नानुसार छ :

पोखरा चिसाखोला वेदविद्याश्रम, कास्की

गुरु तथा विद्यार्थीहरू बिहानी ब्रह्ममुहूर्तमा उठिसक्नुपर्छ । सामान्यतया बिहान ४ बजे शय्या त्याग गरिसक्नुपर्छ । बिहान शय्या त्याग गराउँदा गुरुले सँगसँगै सबै विद्यार्थीलाई एकसाथ उठाउने र स्नानगृह लिएर जाने गर्नुपर्छ । नित्य कर्म यही समयमा सक्नुपर्छ । शय्या त्याग र स्नान आदि कर्मपछि आवासीय कक्षाहरूलगायतका स्थानहरू सफा गर्नेले १० मिनेटमै सफा गर्ने वा बढार्ने गर्नुपर्छ । त्यसपश्चात् सन्ध्योपासन गर्नुपर्छ । बिहान सन्ध्योपासनाको समय सन्ध्याशालामा उपस्थित हुँदा सम्पूर्ण विद्यार्थीले ५ लिटर पानीसहित पात्र र आआफ्ना अम्खोरा (लोटा) मा पानी लैजानुपर्छ । यसरी लगेको पानी भान्सामा र लोटाको पानी सन्ध्योपासनमा

प्रयोग गर्ने गर्नुपर्छ । बिहान, बेलुकाको भाँडा सफा गर्नेले निर्धारित समयमा नै काम सम्पन्न गर्नुपर्छ । सन्ध्योपासनपछि योगासन, प्राणायाम र भावातीत ध्यानमा सहभागी हुनुपर्छ । त्यसपछि गुरुपूजन र पूजासहितको रुद्राभिषेकमा सहभागी हुनुपर्छ । बिहानको भोजनपछि १० बजेदेखि ४ बजेसम्म दिवा कक्षा सञ्चालन हुन्छ । साँझ ४:०० देखि ४:१५ बजेभित्र सबै विद्यार्थीले वस्त्र परिवर्तन गरी आआफ्नो नित्य क्रियाकलापहरू दाउरा र पानी आदिका कार्य गरी निश्चित समयमा बुझाउने गर्नुपर्छ । सन्ध्याकालमा दाउरा बुझाउँदा भोलिपल्टको दिनका लागि पनि दाउरा-पानी बुझाउनुपर्छ । त्यसपछि झन्डै ६ बजेसम्म दिनभरि अध्ययन गरेका विषयको गृहकार्य गर्नुपर्छ । ६ बजेपछि सन्ध्योपासन, भावातीत ध्यान, शिवमहिमा आदि स्तुतिपाठ तथा प्रदोषमा रुद्रीपाठ गर्नुपर्छ । त्यसपछि आरतीको समय हुन्छ । गुरु, विद्यार्थी सबै आरतीमा सहभागी हुनुपर्छ । साँझको ७ बजेपछि भोजन ग्रहण हुन्छ । विद्यार्थी भोजन समयमा गुरुले निरीक्षण गर्नुपर्छ । गुरु निर्धारित समयसम्म प्रत्येक विद्यार्थीको समदूरीमा रहनुपर्दछ । भोजनपछि कमजोर विषयमाथि आआफ्ना कक्षामा छलफल हुन्छ, गृहकार्य बाँकी भए सम्पन्न गर्नुपर्छ । झन्डै १० बजे शय्या प्रवेश गर्नुपर्छ ।

प्रत्येक शुक्रबार बेलुका भजनकीर्तन हुन्छ, गुरु तथा विद्यार्थी सहभागी हुनुपर्छ । हप्ताको २ दिन वा बिदाको दिनको पठन-पाठनभन्दा छुट्टै समयमा विद्यार्थीलाई आध्यात्मिक, धार्मिक जागरण गर्नका लागि १ घन्टादेखि डेढ घन्टा बराबर सङ्गीत साथै दैनिक रूपमा शैक्षिक एवम् बौद्धिक कार्यमा श्रीमद्भागवतलगायत अन्य ज्ञानगुनका

विषयमाथि प्रवचनका कार्यक्रम गर्नुपर्छ (पोखरा चिसाखोला वेदविद्याश्रम, पोखरामा भएको छलफलमा आधारित, २०७५ साउन १६ गते) ।

महेश संस्कृत गुरुकुलम्, देवघाट, तनहुँ

महेश संस्कृत गुरुकुलम्, देवघाट, तनहुँको दैनिकी बिहान ४ बजेदेखि नै सुरु हुन्छ । बिहान ४ देखि ५ बजेसम्म जागरण र शौचस्नानादिका लागि तोकिएको छ । बिहान ५ देखि ६ बजेसम्म नित्यकर्म (जप, ध्यान, वेदपाठ र गुरुवन्दना) सामूहिक रूपमा गरिन्छ । बिहान ६ देखि ६:३० सम्मको समय सामूहिक भगवानको आरतीको समय हो । त्यस्तै, ६:३० देखि ७ बजेसम्म सामूहिक योगाभ्यास हुने गर्छ । ७ बजेदेखि ७:१५ सम्म स्वल्पाहार (चिया नास्ता) को समय हो । स्वल्पाहारपश्चात् विद्यार्थीहरू प्रातःकालीन कक्षागत अध्ययनमा ९:४५ सम्म व्यस्त रहन्छन् । प्रातःकालीन भोजन लिने काम सामूहिक रूपमा बिहान ९:४५ देखि १०:३० बजेसम्म सम्पन्न हुन्छ । बिहान १०:३० देखि दिउँसो २ बजेसम्म दिवाकालीन कक्षागत अध्ययन हुन्छ । दिउँसो २:०० देखि २:३० बजेसम्म दिवाकालीन स्वल्पाहार सामूहिक रूपमा सम्पन्न हुन्छ । २:३० देखि ३ बजेसम्म श्रीमद्भागवत स्वाध्यायका लागि छुट्याइएको छ । यस समयमा विद्यार्थीहरू सामूहिक रूपमा श्रीमद्भागवत स्वाध्याय गर्ने गर्छन् । दिउँसो ३:०० देखि ४ बजेसम्म विद्यार्थीहरू व्यक्तिगत रूपमा गृहकार्य पूरा गर्न लाग्छन् । दिउँसो ४ बजेदेखि ५ बजेसम्म खेलकुल-सेवा-साङ्गीतिक अभ्यास-भ्रमणमा व्यक्तिगत रूपमा संलग्न हुन्छन् । साँझ ५ बजेदेखि ७ बजेसम्म सन्ध्याकालीन नित्यकर्म (जप, ध्यान, पाठ र आरती) मा विद्यार्थीहरू सामूहिक

रूपमा संलग्न हुन्छन् । साँझ ७ देखि ७:४५ बजेसम्म सामूहिक रात्रिकालीन भोजन हुने गर्छ । भोजनपश्चात् बेलुकी ७:४५ देखि ९:३० बजेसम्म स्वाध्यायका लागि छुट्याइएको छ । बेलुकी १० बजे विश्रामका लागि शयन कक्षमा जानुपर्छ । दैनिक रूपमा गरिने कार्यका अतिरिक्त साप्ताहिक रूपमा अष्टमी र प्रतिपदाका दिन हुने अवकाशमा व्यक्तिगत तथा गुरुकुलपरिसरको सरसफाइ र कृषि कर्ममा सामूहिक रूपमा विद्यार्थीहरू सहभागी हुनुपर्छ । साप्ताहिक रूपमा सामूहिक काव्य साधना एवम् विशेष प्रवचन कार्यक्रम आयोजना हुने गर्छ । यस्ता कार्यक्रममा विद्यार्थीहरू व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा सहभागी हुनुपर्छ । वार्षिक रूपमा विभिन्न तिथि र अवसरमा सनातन पद्धतिका सबै संस्कार एवम् पर्वहरूको विशेष अनुष्ठान हुने गर्छ । यस्ता कार्यक्रममा विद्यार्थीहरू सामूहिक सहभागी हुनुपर्छ । विशिष्ट अतिथिको आगमनमा विशेष स्वागत-सत्कार गर्दा पनि विद्यार्थीहरूको सामूहिक उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ । सार्वजनिक दिवस वा राष्ट्रिय कार्यक्रममा पहिचानगत सहभागिता पनि सामूहिक रूपमा हुने गर्छ (महेश संस्कृत गुरुकुलम्, देवघाट, तनहुँमा छलफलमा आधारित) ।

साबरमती गुरुकुलम्, अहमदावाद, गुजरात, भारत

भारतको अहमदावादको साबरमती गुरुकुलम् निःशुल्क आवासीय गुरुकुल हो । यस गुरुकुलमा बोझरहित शिक्षा दिइन्छ । वास्तवमा यस गुरुकुलले मेकाले शिक्षा प्रणालीको विकल्प रूपमा आफूलाई दाबी गरेको छ । सक्षम, सशक्त, अडिग, सौम्य, प्राज्ञ, निडर, विनम्र, विवेकी, धैर्यवान् एवम् चरित्रवान् व्यक्तित्व निर्माण गर्ने

लक्ष्य लिएको छ । यस गुरुकुलले व्यक्तिको समग्र तथा सर्वाङ्गीण विकासलाई जोड दिएको छ । गुरुकुलले शुद्ध, विषरहित जैविक बल तथा स्वास्थ्य प्रदायक आहार उपलब्ध गराउँछ । पात्र, वस्त्र, आसन, बैठक, शिक्षा, शयन आदि भारतीय पद्धतिअनुसार नै व्यवस्थापन गरिएको छ । घोडा सवारी, गाडी सवारी आदिको पनि प्रशिक्षण दिने गरिन्छ । भारतको अहमदावादमा रहेको जैन परम्पराको आचार पालन गर्ने साबरमती गुरुकुलको दिनचर्यालाई यसरी उल्लेख गरिएको छ :

भारतको अहमदावादमा रहेको जैन परम्पराको आचार पालन गर्ने साबरमती गुरुकुलको दिनचर्यालाई यसरी उल्लेख गरिएको छ : ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्ने, संस्कृत तथा धार्मिक पठन गर्ने, प्रार्थना, ध्यान एवम् प्राणायाम गर्ने, योग, व्यायाम, लाठी, दौड जस्ता शारीरिक अभ्यास गर्ने, दर्शन एवम् पचकखाण (एक किसिमको व्रत) गर्ने, दन्तमञ्जन र त्रिफलाञ्जन (एक लिटर पानीमा त्रिफलालाई रातीमा भिजाएर बिहान माथिको सङ्लेको पानी छान्ने र आँखा सफा) गर्ने, नवकारशी (नवकार मन्त्र जपी अन्नपानी लिने) गर्ने, गाई दुहुने, धारोष्ण दुग्धपान (तातो दुग्ध पन्ध्र मिनेटपछि) गर्ने, अभ्यङ्ग (तेलको प्रयोग गरी शरीर मालिस) गर्ने, स्नान गर्ने र जिन पूजा (जैनहरूको २४ तीर्थङ्करहरूको पूजा) गर्ने, धार्मिक अध्ययन-सूत्रपाठ-सामयिक पाठ गर्ने, मध्याह्न भोजन एवम् वामकुक्षी (खाना खाएपछि केही समय वाम पार्श्वमा देब्रे कोल्टो फर्केर आराम) गर्ने, ज्योतिष,

संस्कृत, गणित, चित्रकला, सङ्गीत आदि विभिन्न विषयको अध्ययन गर्ने, विभिन्न शारीरिक तालिम तथा क्रीडामा भाग लिने, साँझमा भोजन गर्ने, स्वैर विहार (साँझको खानापछि स्वेच्छानुसार हिँड्ने) गर्ने, दर्शन, सन्ध्याभक्ति, आरती-मङ्गल दीपक गर्ने, गायन, वादन, नाट्य, वक्तृत्व इत्यादि कलाकुशलताको प्रशिक्षणमा भाग लिने र शयन कक्षमा जाने कार्यहरू रहेका छन् (साबरमती गुरुकुलम्, २०१८: १३-१४) ।

गुरुकुलको व्यवस्थापन लचिलो भएकाले गुरुकुलको आश्रममा बसी अध्ययन गर्ने विद्यार्थीका लागि गुरुकुलले वैदिक विषयको अभ्यासका साथै आधुनिक विद्यालयीय शिक्षाका विषयलाई समेत अध्यापन गराएको पाइन्छ । यस्तो सामञ्जस्यपूर्ण व्यवस्थापन नै गुरुकुलको मूल चर्चाको विषय हो । प्राचीन ऋषिकुल र गुरुकुलका विशेष विशेषतालाई हालका गुरुकुलहरूमा लागु गर्न गुरुकुलको अन्तरक्षमता विकास गर्नुपर्छ भन्ने भनाइ छ । यसका लागि थप प्रयास हुन जरुरी हुन्छ । गुरुकुलको आश्रममा बस्ने वटुकहरू निश्चित नियम पालना गर्नुपर्छ: ब्रह्म मुहूर्तमा उठ्ने, नित्य कर्म सक्ने, नुहाउने र जप, ध्यान गर्ने । बिहानको पूजा-आराधना र ईश्वर प्रार्थना गर्ने । गौशालामा गाईको सेवा गर्ने । योग गर्ने । भोजन लिने । दिउँसो पठन-पाठनमा संलग्न हुने । बेलुकी आरतीमा सहभागी हुने । पठन-पाठनको तयारीमा हुने । भोजन लिने । विश्राम गर्ने ।

विश्लेषण

गुरुकुलमा पालना गरिने नियमले वटुकलाई अनुशासित, जाँगरिलो, आत्मसंयमी र मिहिनेती बनाउने गरेको पाइन्छ । ब्रह्ममुहूर्तमा नुहाएर जप, ध्यान, योग तथा पूजा गर्दा व्यक्ति ध्यानमा एकाग्रता आउँछ । जप, ध्यान तथा योगले कुनै पनि विषयमा केन्द्रित भएर

चिन्तन गर्ने प्रवृत्तिको बनाउँछ । व्यक्तिमा ताजापन ल्याउँछ । तनाव तथा भयबाट मुक्त राख्छ । यसले सिकाइको गतिलाई पनि तीव्रता दिन्छ । यस्ता विषयहरू वर्तमानको अनुसन्धानहरूले पनि प्रमाणित गरेका छन् । अनुसन्धानले यसमा वैज्ञानिक आधार भेटाएको छ । गुरुकुलमा सामान्यतया तीन चरणमा पढाइको समय हुन्छ । बिहान, दिउँसो र बेलुकी । बाँकी समय प्रार्थना गर्ने, ध्यान गर्ने, योग गर्ने, मनोरञ्जन गर्ने, खेल्ने, अतिरिक्त कार्यकलाप गर्ने, पीठाधीश वा मठाधीश वा अन्य सन्त-महन्तको प्रवचन सुन्ने, गौशालाको काम गर्ने, साँझपख आरती गर्ने र गुरुकुल र आश्रमको अन्य काम गर्ने । गुरुकुलमा प्रवेश गरेपछि विद्यार्थीले सम्पूर्ण समय गुरुकुलभित्र नै बिताउँछन् । गुरुकुलभित्रका दैनिक दिनचर्याका गतिविधि गर्दा वटुकहरूले महत्त्वपूर्ण र जीवनका लागि उपयोगी विषय सिक्छन् जुन कुरा आश्रमको जीवनपश्चात् जीवनका लागि ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण हुने गर्छ । विषय शिक्षणमात्र गुरुकुलको सिद्धान्त होइन । विषय शिक्षणका साथसाथ वैदिक शिक्षाका उद्देश्य हासिल गर्नु गुरुकुलको सिद्धान्त हो । वर्तमानका गुरुकुलहरूमा देशको शिक्षानीति नियमानुसार सिकाइको प्रमाणीकरणका लागि परीक्षामा सहभागी हुनुपर्ने भएकाले विषय शिक्षण पनि गर्ने गरिन्छ ।

गुरुकुलमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीमा एकता र उत्तरदायित्वको स्वस्थ भावना विकास हुन्छ । आत्मनिर्भरता र व्यक्ति विकासको पर्याप्त अवसर प्राप्त हुन्छ । उच्चस्तरको संस्कृति, स्वनिर्मित अनुशासन, कर्तव्यको पालना, निःस्वार्थ कार्यप्रति आस्था, आत्मसम्मान, अरुप्रतिको सम्मानको भावना, उच्चस्तरको शैक्षिक गुण, मानव जीवनको उद्देश्यजस्ता विशेषता गुरुकुलबाट दीक्षित विद्यार्थीमा पाइन्छ ।

प्राचीन गुरुकुलका जस्तै वर्तमान गुरुकुलमा

गङ्गा स्नान, पानी बोक्ने, गौशालाको काम र गाईको स्याहार, वनमा गएर दाउरा र फलफूल सङ्कलन, गुरुकुलको लिपपोत, धनुर्वेदको अभ्यासजस्ता कुरा व्यावहारिक पनि देखिँदैनन् । कतिपय गुरुकुलहरू नदीको नजिक भए पनि दैनिक गङ्गा स्नान सम्भव देखिँदैन । कतिपय गुरुकुलको गौशाला नाममात्रका छन् । गौशाला भएका गुरुकुलमा गाईको सेवा उपयुक्त देखिन्छ । वेदविद्याश्रम पूर्वीय, सभ्यता, दर्शन, विद्या आदिको धरोहर हुनुका साथै गुरुकुल शिक्षा पद्धतिको एउटा नमुना पनि हो । तर प्राचीन गुरुकुलका नियमहरू यसमा पूर्णतया आत्मसात् भएका छैनन् । कतिपय नियम र आश्रम मर्यादा लागु गर्न सम्भव पनि छैन । प्रातः स्तुति, स्नान, सन्ध्या, वेदाध्ययनजस्ता कार्य नियमित भए पनि अग्निसेवा, गोसेवा, देवपूजनजस्ता सम्भवकृत्य सञ्चालन भएजस्तो लाग्दैन । प्राचीन गुरुकुलमा हुने भिक्षाटनजस्ता कार्य वर्तमान युगमा सजिलो छैन (कट्टेल, २०६०: ३०) ।

निष्कर्ष

गुरुकुल शिक्षा पद्धति विश्वकै प्राचीनतम शिक्षा पद्धति हो । यस पद्धतिसँग वैदिक तथा पौराणिक सन्दर्भ जोडिएर आएको छ । नेपाल र भारतमा पश्चिमा अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रभुत्व कायम नहुँदासम्म गुरुकुल शिक्षा पद्धति मूलधारको शिक्षा पद्धति नै थियो । वर्तमान समयमा यो पद्धति वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिका रूपमा रहेको छ । वैकल्पिक शिक्षा पद्धति भएर पनि यसका मूल्य र मान्यता वैदिक तथा पौराणिक कालका जस्तै छन् तर अभ्यास सोही अनुरूप हुन सक्ने अवस्था छैन । वर्तमान समयका अङ्ग्रेजी शिक्षा पद्धति अनुसरण गर्ने आधुनिक विद्यालयको आवासीय शिक्षाको नमुनामा केही न केही गुरुकुल शिक्षा पद्धतिको प्रभाव देखिन्छ । गुरुकुल शिक्षामा शिष्यका लागि आवास तथा खानाको प्रबन्ध आश्रम वा सञ्चालकले नै गर्ने भएकाले वर्तमान

समयका आवासीय विद्यालय यस विषयमा भिन्न छन् । वर्तमान समयका विश्वविद्यालयबाट गराइने विद्यावारिधि र उत्तर विद्यावारिधिमा पनि गुरुकुल शिक्षा पद्धतिका आंशिक प्रभाव देख्न सकिन्छ । वैदिक, पौराणिक तथा आर्ष कालका गुरुकुल तथा प्राचीन कालका गुरुकुल र गुरुकुलको दिनचर्या वर्तमान समयका गुरुकुलमा समय सन्दर्भले पनि समान हुन सक्दैन । विज्ञानको आविष्कारको प्रभाव, विज्ञान तथा प्रविधिको विस्तार, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपयोग, राज्यबाट उपलब्ध गराउने भौतिक सुविधाजस्ता विषयले विगतको गुरुकुलको अभ्यासलाई समयसापेक्ष रूपमा परिवर्तन, परिमार्जन तथा परिष्कार गर्नुपर्ने हुन्छ । गुरुकुलको गुरुशिष्य परम्परा, वैदिक तथा सनातन दर्शनमा आधारित भई गर्नुपर्ने काम र अभ्यास र गुरुकुलको मौलिक पहिचान र अभ्यासलाई प्रभाव नपर्ने गरी गुरुकुलको दिनचर्या निर्बाध रूपमा अगाडि बढ्नुपर्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

आचार्य, दत्तराज (२०७६), गुरुकुल क्या है ?, श्रुतिप्रभा, काठमाडौं: नेपाली शिक्षण परिषद्, पृ. ६८ ।
 कट्टेल, नवराज (२०६०), गुरुकुल, वेदविद्याश्रम र वर्तमान, ब्रह्म बिन्दु, काठमाडौं: नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय, पृ. ३० ।
 कट्टेल, नवराज (२०६१), प्राचीन पौरस्त्य शिक्षा: एक अवगाहन, ब्रह्मबिन्दु, काठमाडौं: नेपाल

वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय, पृ. २७ ।

कानिकट (२०७६), गुरुकुल शिक्षा विश्व शिक्षा, कनकशृंगा, उज्जैन: मध्यप्रदेश शासन, संस्कृत विभाग, पृ. २३ ।

टण्डन, गोविन्द (२०७२), गुरुको गरिमा र महत्त्व, जितैजित, काठमाडौं: सर्वोत्कृष्ट जीवनका लागि शाश्वत चिन्तन (साँचो जीवननिर्माण अभियान, पृ. १२ ।

ढकाल, वेणीमाधव (२०७५), वर्तमान समाजद्वारा अपेक्षित गुरुकुल शिक्षा, रजत-स्मारिका २०७५, तनहुँ: महेश संस्कृत गुरुकुलम्, पृ. ११२ ।

प्रसाद, राजेन्द्र (ई.सं.१९९७), आर्ष शिक्षापद्धति गरिमामयी हैं, दीक्षालोक, हरिद्वार: श्री स्वामी श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, गुरुकुल काँगडी, पृ. १२६ ।

विद्यावाचस्पति, इन्द्र (ई.सं.१९९७), गुरुकुलका मूल सिद्धान्त, दीक्षालोक, हरिद्वार: श्री स्वामी श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, गुरुकुल काँगडी, पृ. ११८-११९ ।

हेमचन्द्राचार्य संस्कृत पाठशाला (ई.सं.२०१८), साबरमतीगुरुकुलम्, अहमदाबाद: हेमचन्द्राचार्य संस्कृत पाठशाला, पृ. १३-१४ ।

दिगो सिकाइका घरेलु कडीहरू

प्रा. डा. विद्यानाथ कोइराला

पारिवारिक शिक्षाको अन्तरपुस्तौनी सिकाइ

अक्षर नजान्नेलाई निरक्षर (illiterate) भन्ने कि असाक्षर (non-literate) भन्ने ? निरक्षर भन्दा साक्षरहरूको बडप्पन देखिन्छ । असाक्षर भन्दा लेख्न नजान्ने पनि विज्ञ छन् भन्ने बुझिन्छ । पारिवारिक साक्षरताका हिमायतीहरूले यसमा अध्ययन गरे । तिनका पनि अनेकन् पुस्ता छन् । नेपाल भित्रिँदा पारिवारिक साक्षरता शिक्षण सामग्री भएर आयो । वातावरणको शैक्षिकीकरण (literate environment) अभियान भएर आयो । यसो हुँदा गाईको पिठ्युँमा गाई लेखियो । ठेकीमा ठेकी । घरको भित्तामा घर लेखियो । रुखमा रुख । यो प्रक्रियाले घरघरमै शिक्षण सामग्री बने । वातावरणको साक्षरीकरण पनि भयो । दोस्रो पुस्तामा छोराछोरीले बाबुआमा पढाउने कार्यक्रम बन्यो । छोराछोरीले बाबुआमा पढाएबापत पैसा पाए । बाबुआमा साक्षर बने । तेस्रो पुस्तामा पारिवारिक साक्षरतालाई दिगो राख्ने विधिको खोजी भयो । यो खोजीले अन्तरपुस्तौनी सिकाइ (intergenerational learning) को चिन्तन मिलायो । यस कुराको सम्भावना खोज्न पारिवारिक साक्षरता कार्यक्रम के हुँदो रहेछ ? भन्ने जानकारी खोज्यो ।

अन्तरपुस्तौनी सिकाइको संस्कार पहिल्याउन नेपाल, इथियोपिया, मलावी, फिलिपिन्सका गाउँले परिवारमा अध्ययन (family literacy, indigenous learning and sustainable development) गरियो । सन् २०२१ मा गरिएको यस अध्ययनले घरघरमा अनेकनुखाले परम्परागत ज्ञान तथा सिपहरू

छन् भन्ने कुरा पहिल्यायो । परिवारका सदस्यहरू एकले अर्कालाई सिकाउने गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा देखायो । कहाँ अक्षर चाहिने रहेछन् कहाँ नचाहिने रहेछन् भन्ने कुराको जानकारी दियो । भएका सिपहरूमा गणित, विज्ञान, सामाजिकजस्ता विषय रहेछन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्यो । डिजिटल प्रविधिले पनि पारिवारिक साक्षरतामा प्रवेश पाएको छ भन्ने कुरा प्रदर्शन गर्यो । अन्तर्राष्ट्रिय जगतको धनशक्ति तथा जनशक्ति लगानी भएको सो अध्ययनले पारिवारिक साक्षरताबाट निम्नलिखित कुराको खोजी गर्न सक्छ कि त ?

- घरघरका कुनकुन पुस्तालाई के-के सिकाउन सकिन्छ र कसरी ?
- अध्ययनले देखाएका कुरामा साक्षरताका विषयवस्तु केके हुन सक्ने रहेछन् ?
- शिक्षणविधिहरू केके हुने रहेछन् ?
- औपचारिक शिक्षामा केके कुरा जोड्न सकिने रहेछ ?
- समकक्षी शिक्षा बनाउन केके गर्न सकिने रहेछ ?
- अहिलेकै साक्षरता कार्यक्रममा केके कुरा जोडजाड गर्नगराउन सकिन्छ ?
- औपचारिक शिक्षामा के कुरा मिलाउन सकिन्छ ?

माथिका प्रश्नका उत्तरहरू खोज्ने हो भने दिगो शिक्षाका पाठ्यसामग्री घरघरै निर्माण हुन्छन् कि त ?

खुला विद्यालयका अभ्यासी सिकाइहरू

नेपालमा खुला विद्यालयहरू छन् । तीमध्ये काठमाडौँको फर्पिँडमा चलेको शिखरापुर खुला

शिक्षाविद्

विद्यालय एक हो । यस विद्यालयमा तेस्रो तथा चौथो तहको पढाइ भएको छ । झन्डै १०० जना मानिसहरू त्यहाँ अध्ययनरत छन् । यस विद्यालयमा पढेकाहरूमध्ये केहीले विद्यालय, कलेज तथा विश्वविद्यालय तहको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ । तर विद्यालयले अनौपचारिक शिक्षालाई अनौपचारिक तरिकाबाटै पूर्णता दिनेबारे सोच्न सकेको छैन । यस स्थितिमा खुला विद्यालय सञ्चालकहरूले के-के कुरामा ध्यान दिन सक्छन् ?

दर्शन, सिप र रहस्यका असाक्षरहरू खोज्न/खोजाउन

हाम्रो संस्कार परिपूर्ण छ । व्यष्टि बुझ्नेले नचिनेका, समष्टि बुझ्नेले भन्न नजानेका, तिनका केही नमुना तल दिइएका छन् ।

- नेपाली संस्कृतिमा दर्शनहरू छन् । सिपहरू छन् । रहस्यहरू छन् । दुई दिनको चोला हो मरिलानु के छ र ? यो नेपाली दर्शन हो । भौतिकवादलाई चुनौती दिने दर्शन । सम्पत्तिका निम्ति मरिहत्ते गर्नेहरूका लागि चुनौती दिने दर्शन । यस्ता अनेकन् सिद्धान्तहरू छन् । ती सिद्धान्तहरू विश्वविद्यालयमा पढाउन मिल्छ । यो खोजी गर्ने तागत अनौपचारिक शिक्षाका सञ्चालकमा छ त ? तिनलाई विश्वविद्यालयको पठन-पाठनमा जोड्ने रहर यस देशका प्राध्यापकहरूलाई छ त ? यस्ता कुरामा संवाद गर्ने क्षमता खुला विद्यालयलाई छ त ? दिगो शिक्षाका कुरा गर्नेहरूमा छ त ?
- हाम्रा असाक्षरहरूसँग अनेकन् सिपहरू छन् । डोको बुन्ने सिप । नाङ्गो बुन्ने सिप । ढकिया बुन्ने सिप । हँसिया बनाउने सिप । लुगा सिउने सिप । जुत्ता सिउने सिप आदि इत्यादि । ती सिपहरूमा गणित छ । भाषा छ । विज्ञान छ ।

सामाजिक छ । अर्थशास्त्र छ । भूगोल छ । दर्शन छ । त्यस्ता कुराको खोजी गर्ने-गराउने क्षमता अनुसन्धाताहरूलाई छ त ? अनुसन्धानका लगानीकर्ताहरूलाई छ त ? ती ज्ञानविज्ञानलाई स्कुली ज्ञान तथा सिपसँग जोड्ने-जोडाउने तागत शिक्षक-प्राध्यापकमा छ त ? यस्तो सोच शिक्षा मन्त्रालयको नेतृत्वमा छ त ? यस्तो सोच सामाजिक विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा छ त ? यस्तो सोच स्थानीय सरकारको नेतृत्वमा छ त ?

- विश्वकर्मा बाबालाई पुजेर शिरमा ज्वावलहरू राखी सिप आर्जन गर्ने रहस्यात्मक व्यवहार भक्तपुरका शिल्पकारमा छ । सिकर्मीमा छ । त्यो रहस्यमय ज्ञान हो । गूढ ज्ञान हो । यस्ता गूढ ज्ञानहरू समाजमा पर्याप्त छन् । शिक्षितले मारेका । निरक्षर वा असाक्षरले बचाइराखेका । त्यस्ता गूढतम कुरामा पत्याउनेहरू सरकारमा छौं त ?

पाठ्यपुस्तकमाथि बसेका असाक्षरहरूलाई स्वाध्यायी बनाउन

असाक्षरहरू किताबमाथि बसेका छन् । ढिकी चलाउने असाक्षरलाई विज्ञानको उत्तोलक थाहा छैन । गणितको अनुपात थाहा छैन । सामाजिकको लैङ्गिक समता थाहा छैन । भाषाको अनुकरणात्मक तथा अनुसरणात्मक शब्द थाहा छैन । ढिकी चिनाउन प्रयोग हुने अङ्ग्रेजी शब्द थाहा छैन । तर ढिकी भने वर्षौं चलाएका छन् । ती असाक्षरहरूलाई पढाउनेहरू उत्तोलक जान्दछौं । अनुपात जान्दछौं । लैङ्गिक समता तथा समानता जान्दछौं । अनुकरणात्मक र अनुसरणात्मक शब्दको परिभाषा दिन जान्दछौं । अङ्ग्रेजीमा बोल्न जान्दछौं । यस्ता विज्ञसँग ढिकी जोड्ने तरिका छैन । कतिपय विज्ञले ढिकी चिनेका छैनन् ।

अधिकांशमा किताब भएन भन्ने गुनासो छ । सरकारले पनि किताब बनाउनमै मज्जा मानेको छ । यो स्थितिले सोध्ने-सोधाउने देहायका प्रश्नहरू हुन सक्छन् :

- दिगो विकास संस्कृतिमा जोडे हुन्छ कि तोडे हुन्छ ? जोडक संस्कृतिका अभियन्ता कति छन् ? जोडक संस्कृतिका अभियन्ता खोज्ने कसले हो ? जोडक संस्कृतिका अभियन्तालाई प्रोत्साहित गर्ने कसले हो ? जोडक संस्कृति बढाउने कसरी हो ? तोडक संस्कृतिलाई जोडक बनाउने तरिका के हो ? त्यो काम कसको हो ? नगरेको कसले हो ? नसकेको कसले हो ? गर्न नदिएको कसले हो ? गर्न नचाहेको कसले हो ?
- माथिका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने कसले हो ? निर्वाचित सरकारहरूले ? छनोट भई आएका स्थायी सरकारले ? नजिकका सरकारले ? अनौपचारिक शिक्षाका शिक्षकले ? पाठ्यसामग्री विज्ञले ? तालिम विज्ञले ? अरू कुनै विज्ञले ?
- यस्ता अनेकन् सिपका धनी नेपालीको घरआँगनमा किताब बनाउने तरिका के हो ? दिगो विकासका गफाडीहरूले कतै सोच्यौं त ? सोच्नेहरूका कुरा सुन्यौं त ? सोच्नेहरूलाई प्रोत्साहित गर्यौं त ? कतै सामग्री बनायौं त ?

डिजिटल सामग्रीले दिएको अवसर प्रयोग गर्न

अहिले डिजिटल सामग्री जीवनको अभिन्न अङ्ग बन्न पुग्यो । घरमा बस्नेहरूसँग संवाद गर्न । घर छोडेर जानेहरूसँग संवाद गर्न । अनुहार हेरेर कुरा गर्न । च्याटमा कुरा गर्न । आफूले चाहेको विषयमा खोज गर्न । जानेको कुरा अरूलाई सिकाउन । अरूबाट सिक्न । यस अर्थमा डिजिटल सामग्रीले उमेर समूह भनेन । धनी-गरिब भनेन । यो वा त्यो विषयवस्तु भनेन । जे पनि त्यही भाँडोमा भयो । यस स्थितिमा हामी तलका प्रश्नको उत्तर

खोज्न सक्छौं त ?

- हामी साक्षरता शिक्षा र दिगो शिक्षाको कुरा गर्नेहरूले डिजिटल सामग्री बनायौं त ? फेसबुकमा जान सक्ने साक्षरता शिक्षा । युट्युबमा हुने साक्षरता शिक्षा । टिकटकमा हुने साक्षरता शिक्षा । इमेलमा हुने साक्षरता शिक्षा । इन्टरनेटमा हुने साक्षरता शिक्षा । क्यामेरामा हुने साक्षरता शिक्षा । यी र यस्तै साक्षरताका बारेमा सोचौं न ।
- किताब बनाउने हाम्रा चिन्तन हुन् । डिजिटल साक्षरताले बोल्ने किताब आए । हेर्ने किताब आए । हामी साक्षरताका पक्षधरहरूले साक्षरताका बोल्ने किताबहरू बनायौं त ? हेर्ने किताब बनायौं त ? त्यस्ता किताब बनाउनेहरूलाई आह्वान र प्रोत्साहित गर्यौं त ? एकपटक चिन्तन गर्ने हो कि त ?

सहज ज्ञानको सम्मान गर्न

बुद्धको ज्ञानमा सहजता छ । ध्यान गर्न आकास हेर । हेरिराख । सम्झिराख । किताबको कुरा नपत्याऊ । आफ्नो अनुभव त्यसमा जोड । यति सहज तरिकाले दर्शन सिकाउने बुद्ध नेपाली सन्तान् हुन् । जीवन सिकाउने उनै हुन् । व्यावहारिक ज्ञान सिकाउने उनै हुन् । उनका अनुसन्धानका तरिका, विश्लेषण गर्ने तरिका, सिक्ने तरिका, सिकाउने तरिका अनेक छन् । हामी भने पाउलो फ्रेरे, ब्रायनस्ट्रिट, फिलिप कुम्बसकै वरिपरि छौं । यस स्थितिमा हामीले तलका प्रश्नहरूको उत्तर पो खोज्ने कि ?

- विदेशीलाई मात्रै बोकिरहने कि बुद्धको तरिकामा पनि अनुशीलन गर्ने ?
- गोनू झाको उपाय पनि खोज्ने हो कि त ?
- मणिराम गाइनेको कर्खा विधिको पुनरुत्थान गर्ने कि त ?
- सन्त रविदासको गीति उपाय पो अपनाउने कि त ?

छिद्रान्वेषी मानसिकता भत्काउन

हाम्रा अनन्त शास्त्रहरू छन्। किरात धर्मका। बुद्ध धर्मका। इस्लाम धर्मका। हिन्दु धर्मका। ती शास्त्रहरूमा जीवनका ज्ञान छन्। जगत्का ज्ञान छन्। जीवन र जगत् जोडने ज्ञान पनि छन्। हामीले भने अरूका छिद्रमात्रै खोजिरह्यौ। कुन शास्त्रमा पितृसत्तात्मकता छ ? कुनमा जातीय छुवाछुत छ ? कहाँ बालविवाह छ ? कहाँ विधवा विवाह बन्देज छ ? कहाँ अन्तर्जातीय विवाह बन्देज छ ? कहाँ घरझगडा छ ? कहाँ बाहुनको वर्चस्व छ ? यसको अर्थ हो हाँसमाथि सरस्वती किन राखे पुर्खाले भन्नेबारे हाम्रो सोच बनेन। हाँस, हिलो र पानी छुट्याउन सक्छ। सरस्वती त्यही विवेककी प्रतिमूर्ति हुन्। ऋग्वेदकी सरस्वती सूर्यको सेतो किरणकी प्रतिनिधि हुन्। सूर्यमा प्रवेश गर्ने ज्ञानकी मार्ग हुन्। संस्कृतिमा उनै देवी विद्याकी खानी मानिएकी छन्। यस स्थितिमा हामीले तलका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने कि त ?

- हामीले असाक्षरलाई किताबी ज्ञानको भारी बोकाउने कि हाँसमाथिकी सरस्वती बनाउने ? यस प्रश्नको उत्तरले ज्ञानको विश्लेषण गर्ने-गराउने साक्षरहरू खोज्छ।
- त्यस्ता साक्षरहरू बनाउन र बढाउन हाम्रा विज्ञहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने कि त ?
- हाम्रो प्रशासनिक संयन्त्रलाई त्यता धकेल्ने कि त ?
- साक्षरताका सञ्चालकहरूलाई जिस्क्याउने कि त ?
- हाम्रै असाक्षरका घरमा भएका किताबहरूको विश्लेषण गर्ने-गराउने कुरा गर्ने कि त ?
- हाम्रा शास्त्रका राम्रा के-के छन् खोजी गर्ने कि त ?
- शास्त्रका राम्रा कुराहरू खोज्नेलाई प्रोत्साहित गर्ने कि त ?
- हिजोका नराम्रालाई आज कसरी राम्रा बनाउने भनी चिन्तन गर्ने कि त ?
- हिजो हेपिएकाहरूलाई आज सम्मान गर्न सिक्ने

कि त ?

- हिजो पछाडि परेकाहरूलाई अगाडि ल्याउन सोच्ने र सहयोग गर्ने कि त ?

(च) विद्या र अविद्यालाई सन्तुलनमा लान

विद्या ज्ञान हो। आफूलाई चलाउने ऊर्जाको ज्ञान। अविद्या शरीर पाल्ने ज्ञान हो। भौतिक ज्ञान। पदार्थीय ज्ञान। स्पष्ट छ भौतिक ज्ञान वा अविद्याले सुविधा कमाउँछ। आनन्द दिन सक्तैन। आनन्द दिंदैन। आनन्द कमाउन विद्या चाहिन्छ। आध्यात्मिक ज्ञान। शरीरचाहिँ पदार्थ र ऊर्जाको संयोग हो। यस स्थितिमा तलका प्रश्नहरूको उत्तर खोजौं।

- पदार्थमात्र पोस्ने पढाइले असाक्षरलाई पुग्छ त ?
- सहज जिन्दगीमात्र हाम्रो खोजी हो त ?
- आनन्दी जिन्दगीका लागि हाम्रा शिक्षामा के-के विषयवस्तु छन् त ?
- विद्या र अविद्यालाई सन्तुलनमा राख्न सोच्ने कि त ?
- विद्या र अविद्याका सन्तुलित कुरा पाठमा राख्ने कि त ?

ज्ञानवान् पुस्ताहरूबीच संवाद गर्न

घरमा दुई पुस्ता छन्। तीन पुस्ता छन्। तिनका ज्ञानहरू फरक छन्। कृषिमात्रै पेसा हुँदा ज्ञान उस्तै हुन्छ। पेसा फेरियो। त्यसैले ज्ञान भिन्न भयो। प्रविधि फेरियो। त्यसैले ज्ञान पनि फेरियो। यी र यस्ता फेरबदलहरूले पुस्तौनी खाडल बढायो। यो क्रम जारी छ। अर्थात् ज्ञान एवं सिप क्षेत्र भिन्न भएपछि संवाद कम हुन्छ। यस स्थितिमा तलका प्रश्नको उत्तर खोजौं।

- अन्तरपुस्तौनी संवादको साझा गेडो/विषयवस्तु के हुन सक्छ ?
- त्यो कुरा खोज्ने-खोजाउने कसले हो ?
- पुरानो पुस्ता तहगत सोच (hierarchical mindset) को कर्तव्यमुखी छ। नयाँ पुस्ता समतागत सोच राख्ने अधिकारमुखी छ। यी

दुईको मुख जोड्ने कसरी हो ? नियमित संवाद कसरी गराउने हो ? अर्थात् दुवै पुस्तालाई बदल्नुपर्नेछ । बदलिन कसरी प्रेरित गर्ने हो ? एकसाथ कसरी बदल्ने हो ?

- पुस्तैपिच्छेका सिकने-सिकाउने शैली फरक छन् । पाट्ने कसरी हो ?
- सबै पुस्ताका ज्ञान तथा सिपलाई एउटै घरमा तथा अन्य कुनै उपायले निरन्तरता दिने कसरी हो ? तिनलाई जीवन्त राख्ने कसरी हो ?

ज्ञानहरूको व्यवस्थापन गर्न

बुद्धको ज्ञान आफैं जन्मियो । अप्प दीपो भव । सूत्र त्यही हो । आफ्नै अनुभवको ज्ञान । दीनाभद्रीको सामाजिक न्यायको ज्ञान परिवेशले बनायो । दंगीशरण थारुको ज्ञान अनुभवले बनायो । सिंजाका दलितहरूको ज्ञान त्यहाँका शासकको रहर कार्यान्वयन गर्ने क्रममा बन्यो । शिवपुरी र खप्तड बाबाहरूको ज्ञान माटोले बनायो । यस्ता रहस्यात्मक ज्ञानहरू बग्रेलती छन् नेपालमा । असाक्षरहरूकै घरमा । साक्षरकै घरमा । पुराना शास्त्रमा । नयाँ शास्त्रमा । यस स्थितिमा तलका प्रश्नको उत्तर खोजौं ।

- शिव मन्दिरहरू त्रिशूलीय आकारको दूरीमा बनेका छन् । बनाइएका छन् । बरमुडा टूयाङ्गल, ड्रागन टूयाङ्गल र भारतको अरबसागरीय टूयाङ्गल एकै अक्षांशमा भएको जस्तो । त्यसको ज्ञानशास्त्र के हो ? इन्जिनियरिङ के हो ?
- माटोमै चिन्तन गर्दा किताबी ज्ञानभन्दा उम्दा ज्ञान त्यहीं आउँछ । यो कसरी भयो ? किन भयो ? यसको सङ्केत के हो ?
- परिवेशले पनि ज्ञान बनायो । आदेशले पनि ज्ञान बनायो । आफैंमा हराउँदा पनि ज्ञान बन्यो । असाक्षरलाई कुन बाटो ठिक हो ? एकल बाटो कि वर्णशंकरिय बाटो खोज्ने हो ?

एककाँधे दौडको मञ्जिलमात्रै नहेर्न

भौतिक उन्नतिको परिणाम स्वरूप ओजोनको तह घट्यो । हकिन्सको ठम्याइमा पृथ्वीको आयु सय वर्ष हो । यस अवधिमा वैज्ञानिकहरूले अर्को ग्रहमा मानवबस्ती सारिसक्नुपर्छ । यो भनाइ र पुर्खाको जल तथा अग्नि प्रलयको चिन्तन तुलना गर्ने हो भने एउटा कुरामा साम्यता भेटिन्छ । त्यो हो— पृथ्वीको आयु छ । पुर्खाको चक्रमा लामो । विज्ञानको उपद्रोमा छोटो । बढ्दो भूमण्डलीय तापक्रम यसको परिणाम हो । आधुनिकतावादीहरूको उपद्रोले यही साबित गर्छ । तापक्रम बढाउने कार्बन उत्सर्जनमा अमेरिका, चीन तथा भारतको योगदान झन्डै ८५ प्रतिशत छ । विश्वका अरू देश पनि तिनकै विकासको नमुनामा दगुरेका छन् । यस स्थितिमा तलका प्रश्नहरूको उत्तर खोजौं ।

- असाक्षरको विकासको नमुना ठिक कि विकसित देशका साक्षरहरूको नमुना ठिक हो ?
- आधुनिकतावादीको विकासको नमुनामा असाक्षरको कुन कुरा जोड्ने हो ?
- असाक्षरले बचाएको पुर्ख्यौली विकास र साक्षरले व्यापक बनाएको ओजोन तह घटाउने विकासबिचको मिलनबिन्दु के हो ?

निचोड

यस लेखमा मैले साक्षरताका विषयवस्तुहरू घरमै छन् भनें । घरकै विषयलाई पनि पढ्ने अनेकन् उपायहरू छन् भनें । पढाउने विधिहरू घरैमा छन् भनें । हामी भने पढाउने विषयहरू बाहिर-बाहिर खोजिरहेछौं । घरकै विषयमा सिकिरहने कुरा गर्ने-गराउने हो भने दिगो सिकाइ हुन्छ । आजीवन सिकाइ हुन्छ । यसबारेमा सोच्ने कि त ? सिपबाट सिकाए पनि घरैमा छ । ज्ञानबाट सिकाए पनि घरैमा छ । प्रविधिबाट सिकाए पनि घरैमा छ । दर्शनबाट सिकाए पनि घरैमा छ । अनुभवबाट सिकाए पनि घरैमा छ । बेलैमा यी र यस्ता कुरा सोच्ने कि त ?

नेपालमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको वर्तमान अवस्था र भावी कार्यदिशा

✍ विष्णुप्रसाद अधिकारी

लेखसार

गुणस्तरीय अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि नीतिगत, संरचनागत र कार्यक्रमगत प्रयासले मात्र अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न कठिन हुने रहेछ भन्ने कुरा विगतमा ५० को दशकपछि नेपालको विद्यालय शिक्षामा लागु गरिएका आवधिक योजना तथा विभिन्न शैक्षिक परियोजना तथा कार्यक्रमबाट अपेक्षित नतिजा हात लाग्न नसकेबाट पाठ सिक्न जरुरी छ । यी परियोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा प्राप्त अनुभवलाई दृष्टिगत गरी वर्तमान सङ्घीय संरचना तथा स्थानीय सरकारको क्षमता र अवस्थासमेतलाई मध्यनजर गरी गुणस्तरीय अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम लागु गर्न आवश्यक छ । यसर्थ अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको परिचय, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अवधारणाको सुरुवात, नेपालमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि भएका प्रयासहरू, संवैधानिक व्यवस्था तथा कानुनी व्यवस्था, वर्तमान अवस्था, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरू, समस्या समाधानका उपायहरू र निष्कर्ष समेटेी यो लेख तयार पारिएको छ ।

परिचय

सामान्यतया अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा भन्नाले तोकिएको उमेर समूहका सबै बालबालिका अनिवार्य रूपमा औपचारिक वा अनौपचारिक पद्धतिबाट नियमित अध्ययनमा सहभागी हुनुपर्ने र त्यसरी सहभागी हुँदा व्यक्ति वा परिवारले सोबापत कुनै प्रकारको शुल्क तिर्नु नपर्ने अवस्थाको सुनिश्चितता भन्ने बुझिन्छ । नेपालमा विगतमा विद्यार्थीले विद्यालयमा भर्ना, मासिक शिक्षण शुल्क र परीक्षा शुल्क नलिने तथा निःशुल्क पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउने अवस्थालाई निःशुल्क मान्दै आएको देखिन्छ । तर वर्तमान नेपालको संविधानले आधारभूत शिक्षालाई निःशुल्क र अनिवार्य हकका रूपमा स्थापित गरेपश्चात् अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७५ ले 'अनिवार्य शिक्षा' भन्नाले नेपाल सरकारद्वारा

तोकिएको उमेर समूहका (४ वर्ष पूरा भई १३ वर्ष उमेर पूरा नभएका) बालबालिकाहरूलाई विद्यालय वा अन्य वैकल्पिक शैक्षिक संस्थामा भर्ना भई नियमित अध्ययन गर्ने र आधारभूत तहको अध्ययन पूरा गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था भन्ने उल्लेख गरेको छ भने 'निःशुल्क शिक्षा' भन्नाले विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाले विद्यार्थी वा अभिभावकबाट कुनै पनि शीर्षकमा कुनै पनि शुल्क असुल नगरी दिइने शिक्षा भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

संविधानले समतामूलक, समावेशी र समाजवाद उन्मुख राष्ट्र निर्माण गर्ने ध्येय राखेको छ भने यस ध्येयअनुकूलका शिक्षासम्बन्धी अन्य केही हक तथा प्राथमिकताहरू पनि स्थापित गरेको छ । यी संवैधानिक हक तथा प्राथमिकताहरू कार्यान्वयन गर्न सहयोगी हुने कानुनी आधार पनि तयार गर्ने क्रममा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन तथा सोसम्बन्धी नियमावली, २०७७

✍ पूर्व अधिकृत (दर्शन तह), गण्डकी प्रदेश

कार्यान्वयनमा आएको छ भने बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ ले पनि शिक्षालगायतका केही हकहरूको प्रत्याभूति गरेको अवस्था छ । यस ऐनले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको दायरामा साक्षरता शिक्षा, वैकल्पिक तथा खुला शिक्षा, परम्परागत शिक्षासहितको आधारभूत शिक्षालाई समेटेको छ भने माध्यमिक तहलाई निःशुल्क हुने व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐन-नियमले निःशुल्क शिक्षाको दायरामा विद्यार्थी भर्ना शुल्क, मासिक पढाइ शुल्क, परीक्षा शुल्क, पाठ्यपुस्तकबापतको शुल्क लिन नपाइनेलगायत शैक्षिक सामग्री, स्वास्थ्य उपचार र दिवा खाजा र छात्रवृत्तिसम्बन्धी व्यवस्थालाई पनि समेटेको देखिन्छ ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अवधारणाको सुरुआत

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय (UNO) मानव अधिकार घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका सबैले आधारभूत शिक्षा पाउने अधिकारलाई जोड दिएअनुरूप सबैका लागि शिक्षाको अवधारणा अगाडि आएको र यही अवधारणासँगै अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अवधारणा पनि अगाडि आएको पाइन्छ । सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोम्टिनमा भएको सबैका लागि शिक्षासम्बन्धी विश्वसम्मेलन (World Conference on Education for all) र न्युयोर्कमा सम्पन्न बालबालिकाका निमित्त विश्व शिखर सम्मेलनको घोषणापत्रसँगै “सबैका लागि शिक्षा” सम्बन्धी कार्यक्रम अगाडि आएको हो । युनेस्कोद्वारा आयोजित यस सम्मेलनमा नेपालसहित १५५ देशका प्रतिनिधि र १५० भन्दा बढी सङ्घ-संस्थाहरूको सहभागिता रहेको थियो । यी शिखर सम्मेलनहरूले बालबालिकाको बौद्धिक, शारीरिक विकास एवम् उनीहरूका अधिकार सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू गरी सबै राष्ट्रहरूलाई प्रतिबद्धता जाहेर गर्न आग्रह गरेका थिए ।

नेपालले सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोम्टिनमा भएको सबैका लागि शिक्षा विषयको विश्व सम्मेलन र न्युयोर्कमा भएको बालबालिकाका निमित्त विश्व शिखर सम्मेलनको घोषणापत्रप्रति प्रतिबद्धता जनाई हस्ताक्षर गरेको थियो । त्यसैअनुसार सन् १९९० को दशकमा राष्ट्रिय स्तरमा गर्नुपर्ने कार्ययोजना पनि तयार भएको थियो । यस योजनाअनुसार सन् २००० सम्म ६४ प्रतिशतमात्र विद्यालय जानेलाई १०० प्रतिशतसम्म पुर्याउने, ३१ प्रतिशत बालिका भर्नालाई पनि शत प्रतिशतमा पुर्याउने र २७ प्रतिशतले मात्र प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने स्थिति रहेकोमा ७० प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य राखेको थियो । यसलाई साकार तुल्याउन नेपाल सरकारले नीति, योजना र कार्यक्रम अगाडि सारेको थियो ।

सबैका लागि शिक्षा विषयक विश्व सम्मेलनले सन् २००० सम्म पूरा गर्ने भनेर गरिएका प्रतिबद्धताहरूको मूल्याङ्कन गर्न १० वर्षपछि सन् २००० को अप्रिलमा विश्वका १८० देश युनेस्कोले तयार पारेको निर्देशिका र त्यसमा संलग्न १८ ओटा सूचकहरूका आधारमा आआफ्नो देशमा सञ्चालित कार्यक्रमको तत्कालीन अवस्थाको समीक्षा मूल्याङ्कन गर्दै सेनेगलको राजधानी डकारमा भेला भए । उक्त सम्मेलनमा सन् १९०० देखि सन् २००० सम्म आइपुग्दा सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमले अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसकेको महसुस गरी पुनः सन् २०१५ सम्म विश्वव्यापी रूपमा सबैका लागि शिक्षा उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै ६ ओटा उद्देश्यहरू तय गरिएका थिए । ती ६ ओटा उद्देश्यमध्ये एउटा उद्देश्य गुणस्तरीय, निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा पनि रहेको थियो । नेपालको सबैका लागि शिक्षासम्बन्धी कार्ययोजनामा सन् २०१२ सम्ममा समुचित स्तरको निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा दिने गरी रणनीति तथा कार्यक्रम तय गरिएको

थियो। त्यस्तै सबैका लागि शिक्षाको सन् २००४-०९ ले प्राथमिक शिक्षामा पहुँच, समता, गुणस्तर र सान्दर्भिकता सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको थियो। यसलाई विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले पनि निरन्तरता दिने प्रयास गरेको देखिन्छ। यसरी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा आह्वान गरिएको घोषणाप्रति प्रतिबद्धता जनाउँदै नेपाल पनि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको अवधारणा कार्यान्वयन गर्न विभिन्न कार्यक्रमसहित अगाडि बढेको पाइन्छ।

सबैका लागि शिक्षाको कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५) को समाप्तिपछि भावी शिक्षा के कस्तो हुने भन्नेबारेमा पनि विश्व शिक्षा मञ्चले चिन्तन मनन गर्ने क्रममा एसिया प्रशान्त क्षेत्रीय सम्मेलन, सहस्राब्दी विकास लक्ष्यसम्बन्धी विश्व सम्मेलन र इन्चोन सम्मेलनबाट प्राप्त सुझावसहित संयुक्त राष्ट्र सङ्घको साधारण सभामा समेत छलफल भई सन् २०१५ पछिको शिक्षा मूलतः शिक्षालाई अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गर्दै “दिगो विकासका लागि शिक्षा” लाई सन् २०३० सम्मको शिक्षाको केन्द्रबिन्दु बनाएको र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षालाई अधिकारका रूपमा कार्यान्वयन गर्न निर्देशित गरेको अवस्था छ।

नेपालमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि भएका प्रयासहरू

विश्वमा बाल अधिकारसम्बन्धी अवधारणाको विकास प्रथम विश्वयुद्धपछि सन् १९२४ मा बालबालिकालाई युद्धबाट कसरी जोगाउने भन्ने सन्दर्भमा पहिलोपटक जेनेभा घोषणाबाट सुरु भएको थियो। सन् १९४८ मा मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले बाल अधिकारसम्बन्धी अवधारणालाई विस्तृत पारेको थियो। सन् १९५९ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले बाल अधिकारसम्बन्धी १० बुँदे घोषणापत्र जारी गरेको थियो भने सन् १९८९ मा बाल अधिकारलाई पुनः पुष्टि गर्दै यससम्बन्धी महासन्धि

पारित गरियो। यसरी बाल अधिकारका बारेमा औपचारिक रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् १९८९ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले बाल अधिकार अभिसन्धि पारित गरेको थियो। त्यसपछि सन् १९९० मा सम्पन्न भएको बाल अधिकारसम्बन्धी विश्व शिखर सम्मेलनले घोषणापत्र जारी गर्दै सम्बद्ध राष्ट्रहरूलाई बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय महासम्मेलनले ५४ बुँदामा बाल अधिकारलाई थप स्पष्ट गरेको थियो।

बालअधिकार महासन्धि बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई मध्यनजर गरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट तयार गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो। संसारका बालबालिकाहरूको अधिकारसम्बन्धी यो अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा पारित गरिएको थियो। नेपालले पनि बालअधिकार महासन्धिमा १९९० सेप्टेम्बर १४ मा हस्ताक्षर गरेको थियो। यस दस्तावेजमा हस्ताक्षर गरेका राष्ट्रहरूले महासन्धिलाई आफ्नो देशको कानूनसरह नै मान्यता दिनुपर्दछ। यस महासन्धिको धारा २८ मा शिक्षा प्राप्त गर्ने बालबालिकाको अधिकार र कम्तीमा प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य निःशुल्क गराउनुपर्ने राज्यको दायित्व र धारा २९ मा शिक्षा बालबालिकाको व्यक्तित्व बौद्धिक क्षमताको विकासतर्फ निर्देशित हुनुपर्ने अधिकार उल्लेख गरिएको छ। यस महासन्धिले अधिकारमा आधारित शिक्षाका रूपमा बाल अधिकारलाई स्थापित गरेपश्चात् यसमा नेपालले पनि प्रतिबद्धता जनाउँदै आफ्ना नीतिगत, संरचनागत तथा कार्यक्रमगत प्रयासहरूलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ। नेपालमा भएका यस्ता प्रयासहरू तल उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ :

संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र घोषणापत्रहरूलाई महत्त्व दिँदै नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले सर्वप्रथम बाल अधिकार संरक्षणमा जोड दिएको

थियो । उक्त संविधानको भाग- ४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूमा धारा २६ को उपधारा ९ ले राज्यले अनाथ, बालबालिका, असहाय, महिला, वृद्ध, अपाङ्ग र अशक्तहरूको संरक्षणका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको थियो भने संविधानको उक्त व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ लागु गरियो । त्यसै गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मौलिक हकका रूपमा धारा २२ मा बालबालिकाको हकको छुट्टै व्यवस्था गरेको थियो भने शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हकमा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको व्यवस्था गरेको थियो । त्यस्तै वर्तमान नेपालको संविधानले धारा ३९ मा बालबालिकाको मौलिक हकको व्यवस्था गर्नुका साथै संविधानको धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी मौलिक हक छुट्टै राखेर निम्नानुसार व्यवस्थित गरेको छ :

- उपधारा (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।
- उपधारा (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ ।

यसरी २०४७सालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरे पनि त्यसमा शिक्षालाई अधिकारका रूपमा स्पष्ट उल्लेख गरेको थिएन । नेपालमा शिक्षालाई स्पष्ट रूपमा मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गर्ने प्रयत्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले गरेको हो । यसले आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने तथा माध्यमिक तहसम्म कानुनमा व्यवस्था भएअनुसार निःशुल्क शिक्षा पाउने स्पष्ट व्यवस्था

गरेको थियो । यसबाहेक २०६३ सालको संविधानमा शिक्षालाई अधिकारका रूपमा सुनिश्चितता प्रदान गर्दै राज्यको दायित्व, राज्यका नीतिहरूमा शिक्षासम्बन्धी अन्य प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको थियो । हुन त यसअघिको २०४७ सालको संविधानले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूमा र २०६३ सालको संविधानले राज्यको दायित्व र राज्यका नीतिहरूमा समावेश भएको पाइन्छ । तर पनि शिक्षालाई अधिकारका रूपमा स्थापित गर्दै शिक्षासम्बन्धी छुट्टै मौलिक हकको व्यवस्था गरी यससम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई अझ स्पष्ट र फराकिलो तुल्याउने कार्य २०७२ को नेपालको संविधानले गरेको देखिन्छ । साथै यस संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको बाँडफाँड गर्दा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र राखेकाले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयनमा स्थानीय तहको बढी जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ ।

संवैधानिक प्रावधानहरूले शिक्षालाई अधिकारका रूपमा स्थापित गर्ने व्यवस्थालाई कार्यरूप दिनका लागि विभिन्न ऐन तथा नियमावलीहरू पनि जारी गरिएका छन् । यस क्रममा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ मा जारी भई बालबालिकालाई शिक्षा दिने जिम्मेवारी बाबुआमाको हुने व्यवस्था गरिएको थियो । उक्त ऐनलाई विस्थापन गर्दै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ अझ व्यवस्थित भएर आएको छ । वर्तमान संविधानले गरेको शिक्षासम्बन्धी हकको कार्यान्वयनका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ लगायत भएका अन्य कानुनी व्यवस्था तल उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५

यस ऐनको दफा १५ मा शिक्षाको अधिकारमा देहायको व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) ५ वर्षमुनिका बालबालिकालाई आफ्नो उमेर र विकासको स्तरअनुसार उपयुक्त ढङ्गले सिक्न पाउने तथा प्रारम्भिक बाल विकासको अधिकार हुनेछ ।
- (ख) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रचलित कानूनबमोजिम आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क रूपमा बालमैत्री वातावरणमा पाउने अधिकार हुनेछ ।
- (ग) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो विशेष शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाअनुसार प्रचलित कानूनबमोजिम उपयुक्त अध्ययन सामग्री तथा शिक्षण विधिमाफत शिक्षा पाउने अधिकार हुनेछ ।
- (घ) दलित बालबालिकालाई प्रचलित कानूनबमोजिम छात्रवृत्तिसहितको निःशुल्क शिक्षा पाउने अधिकार हुनेछ ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५

शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रत्येक व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकार एवं संविधानप्रदत्त मौलिक हकलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरी शिक्षालाई लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवाद उन्मुख राष्ट्र निर्माणमा केन्द्रित गर्दै शिक्षामा सबैको सहज एवम् समतामूलक पहुँच र निरन्तरता सुनिश्चित गर्न तथा शिक्षालाई सर्वव्यापी, जीवनोपयोगी, प्रतिस्पर्धी एवम् गुणस्तरयुक्त बनाउनका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्ने उद्देश्य राखी २०७५।०६।०२ मा यो ऐन जारी गरिएको छ । यस ऐनले “अनिवार्य शिक्षा” भन्नाले नेपाल सरकारद्वारा तोकिएको उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय वा अन्य वैकल्पिक शैक्षिक संस्थामा भर्ना भई नियमित अध्ययन गर्ने र आधारभूत तहको अध्ययन पूरा गर्ने बाध्यकारी

व्यवस्थालाई सम्झनुपर्छ भनेको छ भने “निःशुल्क शिक्षा” भन्नाले विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाले विद्यार्थी वा अभिभावकबाट कुनै पनि शीर्षकमा कुनै पनि शुल्क असुल नगरी दिइने शिक्षालाई सम्झनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । यस ऐनले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका सम्बन्धमा गरेको केही मुख्य व्यवस्था यस प्रकार रहेका छन् :

- (क) प्रत्येक स्थानीय तहमाफत राज्यले चार वर्ष पूरा भई तेह्र वर्ष उमेर पूरा नभएको प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्म अनिवार्य शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- (ख) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व र तत्सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने जिम्मेवारी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको हुने ।
- (ग) प्रत्येक नागरिकलाई माध्यमिक तहसम्मको निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने दायित्व राज्यको हुने ।
- (घ) आधारभूत तहको शिक्षा हासिल गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुने साथै आधारभूत शिक्षा प्राप्त गर्ने उमेर समूहका आफ्ना बालबालिकाहरूलाई नियमित रूपमा विद्यालय पठाउनु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुने ।
- (ङ) प्रत्येक बालबालिकालाई निजको अभिभावकको बासस्थानबाट पायक पर्ने विद्यालयबाट आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने । साथै यो आधारभूत तहमा प्रत्येक बालबालिकालाई निजको उमेरअनुसारको कक्षामा निजलाई पायक पर्ने विद्यालयमा सम्बन्धित अभिभावकले भर्ना गराउनुपर्ने ।
- (च) विद्यालयमा भर्ना भई नियमित रूपमा अध्ययन

- गर्न नसक्ने बालबालिकालाई माध्यमिक तहको शिक्षा अनौपचारिक वा खुला विद्यालयबाट प्रदान गर्न सकिने ।
- (छ) कुनै स्थानीय तहको भौगोलिक क्षेत्रभित्र अभिभावक पहिचान नभएका वा पत्ता नलागेका बालबालिका भएमा त्यस्ता बालबालिकाको आधारभूत तहसम्मको शिक्षा उपलब्ध गराउने, पठनपाठन तथा त्यससँग सम्बन्धित अन्य कुराको व्यवस्था गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित स्थानीय तहको हुने ।
- (ज) नेपाल सरकारले आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रत्येक सार्वजनिक विद्यालयका बालबालिकालाई पाठ्यपुस्तकबापतको रकम तोकिएबमोजिम स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने ।
- (झ) स्थानीय तहले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न सार्वजनिक विद्यालयमा भर्ना भएका आर्थिक रूपमा विपन्न बालबालिकालाई आवश्यक पर्ने कापी, कलमलगायतका शैक्षिक सामग्री प्रदान गर्न सक्ने । साथै स्थानीय तहले आधारभूत तहसम्मका शिक्षा प्रदान गर्ने सार्वजनिक विद्यालयका लागि तोकिएबमोजिम आवश्यक प्रयोगशाला, अतिरिक्त क्रियाकलाप सामग्री, खेल सामग्री, खेलकुदको पूर्वाधार, कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिको पहुँचको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- (ञ) मानव विकास सूचकाङ्कको दृष्टिकोणले तोकिएको सूचकाङ्कभन्दा पछाडि परेका क्षेत्रका तोकिएका समुदाय वा आर्थिक रूपले विपन्न वा अपाङ्गता भएका नागरिकको परिवारका बालबालिकालाई सम्बन्धित स्थानीय तहले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न तोकिएबमोजिम मासिक छात्रवृत्ति प्रदान गर्न सक्ने । साथै समुदाय वा आर्थिक रूपले विपन्न वा अपाङ्गता भएका नागरिकको परिवारका बालबालिकाहरूलाई पठन-पाठनमा निरन्तरता दिनका लागि नेपाल सरकारले स्थानीय तहमार्फत् तोकिएबमोजिम दिवा खाजा वा दिवा खाजा खर्च उपलब्ध गराउन सक्ने ।
- (ट) स्थानीय तहले सार्वजनिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सञ्चालित स्वास्थ्य संस्थासँग सहकार्य गरी स्वास्थ्य परामर्श तथा उपचारसम्बन्धी आवश्यक प्रबन्ध मिलाउन सक्ने । तर निजी लगानी तथा सार्वजनिक शैक्षिक गुठीको विद्यालयमा तोकिएबमोजिमको निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था गर्ने दायित्व सम्बन्धित विद्यालयको हुने ।
- (ठ) निजी लगानीका विद्यालयले प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा र आधारभूत शिक्षा सेवामूलक तथा लोककल्याणकारी हुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्नेछ । साथै निजी लगानीका विद्यालयलाई सेवामूलक र लोककल्याणकारी बनाउनेसम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ । यो ऐन प्रारम्भ भएपछि प्रत्येक निजी लगानीका विद्यालय र सार्वजनिक शैक्षिक गुठीअन्तर्गत सञ्चालन गरेका सो विद्यालयको विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा विद्यालयले प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षादेखि बाह्र कक्षासम्मका कुल विद्यार्थी सङ्ख्याको देहायबमोजिम विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्न स्थान आरक्षण गर्नुपर्नेछ :
- पाँच सय जनासम्म विद्यार्थी भएका विद्यालयले

कम्तीमा दश प्रतिशत ।

- पाँच सयदेखि आठ सय जनासम्म विद्यार्थी भएका विद्यालयले कम्तीमा बाह्र प्रतिशत ।
- आठ सयभन्दा बढी विद्यार्थी सङ्ख्या भएका विद्यालयले कम्तीमा पन्ध्र प्रतिशत ।
- (ड) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- (ढ) यस ऐनले नेपाली नागरिकले आधारभूत शिक्षा अनिवार्य रूपमा प्राप्त गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने प्रयोजनका लागि संवत् २०८५ साल वैशाख १ गतेपछि आधारभूत शिक्षा प्राप्त नगरेको व्यक्ति देहायको कुनै अवसर प्राप्त गर्न योग्य नमानिने व्यवस्था गरिएको :-
 - नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको कुनै पनि सरकारी सेवामा वा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व, अनुदान वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै संस्थाको सेवामा प्रवेश गर्न वा कुनै पनि सरकारी, गैरसरकारी वा निजी क्षेत्रमा स्थापित कुनै पनि संस्थामा कुनै पनि पदमा निर्वाचित, नियुक्ति वा मनोनयन हुन वा कुनै रोजगारी प्राप्त गर्न,
 - कुनै पनि कम्पनी, फर्म, सहकारी संस्था वा गैरसरकारी संस्थाको संस्थापन गर्न वा त्यस्तो कम्पनी फर्म वा संस्थाको संस्थापक सेयरधनी, सञ्चालक वा सदस्य वा कुनै पदाधिकारी हुन, यसरी यस ऐनले सबै नागरिकलाई आधारभूत शिक्षा जसरी पनि लिन बाध्य पार्न २०८५ वैशाख १ गतेपछि निरक्षर नागरिकलाई सरकारी नियुक्ति, मनोनयन तथा रोजगारीलगायत विभिन्न पदहरूमा अवसर नपाउने

र कुनै पनि संस्था वा कम्पनी खोल्न नसक्नेजस्ता प्रावधान राखी आधारभूत शिक्षा लिन बाध्य पार्न खोजेको देखिन्छ । यो ऐन कार्यान्वयनलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न प्रावधानको व्यवस्था गरिएको छ । यसले राज्यको दायित्व, नागरिकको कर्तव्य, विद्यालय र प्र.अ. जिम्मेवारीलगायत औपचारिक शिक्षाका साथै वैकल्पिक शिक्षा, अनौपचारिक तथा खुला शिक्षा, परम्परागत शिक्षा, मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्थालाई स्पष्ट गरेको छ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री, छात्रवृत्ति, स्वास्थ्य उपचार, दिवा खाजा, शिक्षणको माध्यम, बजेट विनियोजन तथा अनुदान एवम् यो कानूनको पालना नगर्नेउपर हुने दण्ड-सजायको व्यवस्था पनि गरेको छ ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली, २०७७

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४० ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले यो नियमावली बनाएको हो । २०७७।०६।१९ मा जारी यस नियमावलीले ऐनले गरेको प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न थप स्पष्ट गरेको छ । यसमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, आधारभूत प्रौढ शिक्षा र परम्परागत तथा औपचारिक शिक्षाका अन्य माध्यमसम्बन्धी साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन, आर्थिक, भौगोलिक, शारीरिक वा मानसिक अवस्था वा अन्य कुनै प्रतिकूलताका कारण विद्यालय जान नसकेका बालबालिका र अभिभावकको पहिचान नभएका वा पत्ता नलागेका बालबालिकालाई आवास सुविधासहित अध्ययनको व्यवस्था, अपाङ्गता भएका, आर्थिक रूपले विपन्न वा दलित समुदायका बालबालिकाको लागि विशेष व्यवस्था, स्थानीय तहको तयार पार्नुपर्ने विवरणलगायत पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री, छात्रवृत्ति, स्वास्थ्य उपचार, दिवा खाजा, छात्रवृत्ति

व्यवस्थापन समिति, वैकल्पिक शिक्षा, औपचारिक तथा खुला शिक्षा, परम्परागत शिक्षाका बारेमा थप स्पष्टता प्रदान गर्दै ऐन-नियमका प्रावधान कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन गर्न अनुगमन र प्रतिवेदनसम्बन्धी व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

अन्य शैक्षिक दस्तावेजहरूमा भएको व्यवस्था

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धतालगायत संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाका बारेमा भएगरेका प्रयासहरू माथिल्ला शीर्षकमा चर्चा भइसकेकाले यहाँ अन्य शिक्षासम्बन्धी नीतिगत तथा कार्यक्रमगत प्रयाससम्बद्ध दस्तावेजहरूमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका सम्बन्धमा भएका प्रयासहरूको चर्चा गरिएको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

यस ऐनले संविधानअनुसार प्रारम्भिक बाल विकास तथा शिक्षा, आधारभूत शिक्षा र माध्यमिक शिक्षाको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई प्रदान गरेकाले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा स्थानीय तहलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन खोजेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६

यस नीतिको उद्देश्यमा आधारभूत शिक्षामा सबैको सहज एवं समतामूलक पहुँच र निरन्तरता सुनिश्चित गर्दै सर्वव्यापी, जीवनोपयोगी, प्रतिस्पर्धी एवम् गुणस्तरयुक्त अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको प्रत्याभूति गर्नु तथा गुणस्तरीय माध्यमिक शिक्षामा सबैको निःशुल्क पहुँच सुनिश्चित गर्नु उल्लेख छ । त्यस्तै रणनीतिअन्तर्गत अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षाको प्रत्याभूति गर्न सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराउने एवम् भर्ना भएका सबैलाई अध्ययनमा निरन्तरता

दिने र गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि उत्प्रेरणामूलक उपायहरू अवलम्बन गर्ने तथा सान्दर्भिक एवम् गुणस्तरीय आधारभूत र माध्यमिक शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चितता गर्न औपचारिक, अनौपचारिक, वैकल्पिक र खुला शिक्षा प्रणालीको अवलम्बन गर्ने उल्लेख छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षासम्बन्धी नीतिमा सबैका लागि अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षाको सुनिश्चितता गर्न पहुँच र सहभागिता, संस्थागत क्षमता र गुणस्तर अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उल्लेख छ ।

पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)

यस योजनाले विद्यमान शिक्षाको सर्वसुलभता, उपयुक्त पूर्वाधारको विकास, समन्यायिकता, गुणस्तरको सुनिश्चिततासहित सार्वजनिक शिक्षाप्रतिको आकर्षण अभिवृद्धि गर्नु यस योजनाले चुनौतीका रूपमा लिएको छ । यस योजनाले सबै बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालशिक्षाको अनुभवसहित आधारभूत शिक्षा, अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक शिक्षामा निःशुल्क पहुँच सुनिश्चित गरी शिक्षालाई गुणस्तरीय, जीवनोपयोगी र प्रविधिमैत्री बनाउने उद्देश्य राखेको छ । उक्त उद्देश्य प्राप्त गर्न अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको मापदण्डका आधारमा विद्यालय शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्न सरकारका सबै तहलाई क्षमतावान र जवाफदेही बनाउने रणनीति लिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०२१-२०३०)

विश्व शिक्षा मञ्च (WEF) ले १९-२२ मे, सन् २०१५ मा आयोजित सन् २०३० सम्मका लागि तयार पारी घोषणा गरेको दिगो विकासका लागि शिक्षासम्बन्धी दस्तावेजलाई इन्चोन घोषणा

भनिएको हो । सन् २०३० सम्म सबैका लागि समाहित=समावेशी, समतामूलक, गुणस्तरीय शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइ (Inclusive, equitable, quality education and lifelong learning oppertunities for all by 2030) भन्ने नाराका साथ उक्त सम्मेलनमा बृहत् छलफल गरी घोषणापत्र जारी गरिएको थियो । उक्त घोषणापत्रमा सन् २०३० सम्म देहायका लक्ष्य परिपूर्ति गर्ने लक्ष्य राखिएको छ :

- सबै छात्राछात्रहरूलाई सान्दर्भिक र प्रभावकारी सिकाइ उपलब्धिसहित पूर्ण निःशुल्क, समतामूलक र गुणस्तरीय प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षाको सुनिश्चितता,
- प्राथमिक शिक्षाको तयारीका लागि सबै छात्रा र छात्रलाई गुणस्तरीय प्रारम्भिक बाल विकास, हेरचाह र पूर्वप्राथमिक शिक्षाको पहुँचको सुनिश्चितता,

कार्यक्रमगत प्रयासहरू

नेपालको संविधानले आधारभूत शिक्षालाई निःशुल्क र अनिवार्य हकका रूपमा स्थापित गरेपश्चात् विद्यालय शिक्षामा सबै बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास, अभिभावक जागरण तथा विद्यार्थी प्रोत्साहनजस्ता विविध कार्यक्रमहरू उच्च प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । वि.सं. २०६१ सालदेखि विद्यार्थी भर्ना अभियान विशेष प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिँदै आएको छ । यी प्रयत्नहरूका फलस्वरूप वि.सं. २०७७ सालसम्म आधारभूत तह कक्षा ८ सम्मको खुद विद्यार्थी भर्नादरको राष्ट्रिय औसत ९४.७

प्रतिशत पुगेको छ ।

वि.सं. २०६१ देखि हरेक वर्ष शैक्षिक सत्रको प्रारम्भमा विद्यार्थी भर्ना अभियान सञ्चालन हुँदै आएकामा शैक्षिक सत्र २०७५ मा सबैले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित कम्तीमा एक जना बच्चाको अभिभावकत्व ग्रहण गरी भर्ना गर्न र निरन्तरता दिन सबैसँग आह्वान गरिएको थियो । यस विद्यार्थी भर्ना अभियानमा “हामी सबैको इच्छा, अनिवार्य निःशुल्क आधारभूत शिक्षा” भन्ने आदर्श वाक्यका साथ बालबालिकाको अभिभावकत्व ग्रहणसमेत गरी भर्ना अभियान र पाठ्यपुस्तक वितरण अभियान सञ्चालन गरिएको थियो । निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्यले यस विद्यार्थी भर्ना अभियानलाई “एक बच्चाको भर्ना मेरो सामाजिक दायित्व, पहुँचमा सुनिश्चितता र सिकाइमा स्थायित्व” भन्ने नाराका साथ आरम्भ गरिएको थियो ।

२०७५ मा सञ्चालन गरिएको विद्यार्थी भर्नापछि आधारभूत विद्यालय उमेरका विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकाको सङ्ख्या करिब ५९,७३३ रहेको थियो । यो लक्षित सङ्ख्याका साथै हरेक वर्ष थप हुने र भर्ना भई बिचैमा पढाइ छाड्न सक्ने बालबालिकाको पहिचान, विद्यालय भर्ना र टिकाउनका लागि आवश्यक प्रोत्साहनमूलक अभियान नै आवश्यक देखिएअनुसार शै.स. २०७६ मा त्यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता प्रदान गरिएको थियो । २०७६ मा “सबै बालबालिकालाई विद्यालय पठाऔँ : नेपाललाई शिक्षितहरूको देश बनाऔँ” भन्ने आदर्श वाक्यका साथ विद्यार्थी भर्ना अभियान, २०७६ सञ्चालन गरिएको

थियो । तर यस बिचमा विश्वव्यापी महामारीका रूपमा फैलिएको कोभिड १९ का कारण शैक्षिक सत्र २०७७ र २०७८ प्रभावित हुन पुगे । यस महामारीका कारण नियमित रूपमा विद्यालय खुल्न नसकेका कारण पठनपाठनसमेत अवरुद्ध बन्न पुग्यो । तसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरिएको प्रतिबद्धताका साथै संवैधानिक तथा अन्य नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष असर पर्न गएको छ । तथापि उपलब्ध वातावरणमा वैकल्पिक सिकाइको उचित अवसर, विद्यालयमा उपयुक्त सिकाइ वातावरण, अभिभावक जागरण तथा आयमूलक क्षमता र अवसर प्रवर्धन र विस्तार गर्दै अपेक्षित लक्ष्य प्राप्ति निम्ति सबै आआफ्नो क्षेत्रबाट लाग्न आवश्यक हुन गएको छ ।

आ.व. २०७८।८९ को बजेट वक्तव्य

यस बजेटले आगामी शैक्षिक सत्रमा आधारभूत तहमा विद्यार्थी भर्नादर शत प्रतिशत पुर्याई अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गरिने तथा गुरुकुल, मदरसा र गुम्बाजस्ता परम्परागत शिक्षा विधिलाई औपचारिक शिक्षा प्रणालीमा आबद्ध गरिने उल्लेख गरेको छ ।

वर्तमान अवस्था

नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको अनिवार्य व्यवस्था गर्नुका साथै अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५ तथा सोसम्बन्धी नियमावली, २०७७ जारी भएको छ । त्यस्तै राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ तथा पन्ध्रौँ योजनाले अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षालाई प्राथमिकताका साथ जोड दिएका छन् । सङ्घीय स्वरूपअनुसार स्थानीय तहलाई विद्यालय शिक्षाप्रति जिम्मेवार बनाउने प्रयास

भएको छ । मौजुदा नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न विभिन्न विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमका माध्यमबाट विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् ।

यी विविध प्रयासका बाबजुद पनि अपेक्षित उपलब्धि भने लक्ष्यअनुसार प्राप्त हुन सकेको अवस्था छैन । आर्थिक सर्वेक्षण, २०७७।७८ अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७७ मा प्राथमिक तह (कक्षा १-५) को खुद भर्नादर ९७.४ प्रतिशत, आधारभूत तह (कक्षा १-८) को ९४.७ प्रतिशत र माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को ५१.२ प्रतिशत रहेको छ । शैक्षिक वर्ष २०७६ मा यस्तो भर्नादर क्रमशः ९७.१, ९३.४ र ४७.६ प्रतिशत रहेको थियो । त्यस्तै शैक्षिक वर्ष २०७७ मा कक्षा १ मा खुद प्रवेश दर (भर्ना हुने उमेर ५ वर्ष पूरा भएका) ९७.३ प्रतिशत रहेको छ । कक्षा ८ सम्मको टिकाउ दर ८२.२ प्रतिशत कक्षा १० सम्मको टिकाउ दर ६४.६ प्रतिशत र कक्षा १२ सम्मको टिकाउ दर २९.२ प्रतिशत रहेको छ भने शैक्षिक वर्ष २०७६ मा कक्षा १ मा खुद प्रवेश दर (भर्ना हुने उमेर ५ वर्ष पूरा भएका) ९६.९ प्रतिशत रहेको थियो । कक्षा १० सम्मको टिकाउ दर ६०.३ प्रतिशत र कक्षा १२ सम्मको टिकाउ दर २४.० प्रतिशत रहेको थियो । ६ वर्षमाथिको साक्षरता ७८ प्रतिशत पुगेको छ भने १५ वर्षमाथिको साक्षरता दर ५८ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर ८८.६ प्रतिशत रहेको छ । अझ प्रदेशगत रूपमा यो उपलब्धिमा पनि विविधता रहेको पाइन्छ ।

शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्दै अधिकार र जिम्मेवारीसहित स्थानीय तहलाई जिम्मेवार गराउने संवैधानिक आधार भएकाले शिक्षामा सहभागिता र पहुँचमा वृद्धि गरी गुणस्तर सुधार गर्न सकिने अवसर सिर्जना हुन गएको छ । विद्यालय तहको खुद भर्नादर र लैङ्गिक समता सूचकाङ्कमा प्रगति देखिनु, शिक्षामा समावेशी सहभागिता अभिवृद्धि हुनु, सार्वजनिक

विद्यालयप्रतिको चासो र जनअपेक्षा बढ्दै जानु, शिक्षा तीनवटै तहका सरकारको साझा अधिकार क्षेत्रको रूपमा रही आपसी साझेदारीमा लगानी अभिवृद्धि गर्न सकिने अवसर देखिनु, तीन तहका सरकारको क्षमता विकास गर्दै शिक्षाको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याई शैक्षिक सेवा प्रवाहमा सुधार गर्न सकिने अवसर रहनु जस्ता अवसर सिर्जना भएका छन्।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरू

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि माथि उल्लेख भएका विभिन्न नीतिगत र कार्यक्रमगत प्रयासका साथै अवसर भए पनि सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न नसकिनु, विशेष तथा लक्षित समूहका बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्न नसकिनु, भर्ना भएका विद्यार्थीको निरन्तरता कायम गर्दै अपेक्षित रूपमा सिकाइ उपलब्धि हासिल हुन नसक्नु, विद्यालयको अनुगमन र निरीक्षण कार्य शून्यप्रायः हुनु, शैक्षिक व्यवस्थापनमा कार्यक्षमता, पारदर्शिता र प्रभावकारिता नहुनु, तहगत क्षेत्रगत एवम् विषयगत रूपमा सबै विद्यालयमा शिक्षक व्यवस्थापन गर्न नसक्नु जस्ता प्रमुख समस्या मौजुदा रहेका छन्।

विद्यमान विद्यालय शिक्षा सर्वसुलभ हुन नसक्नु, कतिपय विद्यालयमा उपयुक्त भौतिक तथा शैक्षिक पूर्वाधारको कमी रहनुका साथै समन्यायिकतासहित गुणस्तरको सुनिश्चितताका माध्यमबाट सार्वजनिक शिक्षाप्रतिको आकर्षण अभिवृद्धि गर्न सकिएको छैन। त्यस्तै विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा शिक्षक दरबन्दी मिलान तथा पुनर्वितरण गर्न नसकिनु, शैक्षिक सुशासन र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि नहुनु, सबै प्रकारका विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधारसहितको आकर्षक सिकाइ वातावरण विकास गर्न नसकिनु, शिक्षण सिकाइ पद्धतिलाई व्यावहारिक, बालमैत्री एवम् प्रविधिमा

आधारित बनाउन नसकिनु आदिले पनि सामुदायिक विद्यालयप्रतिको विश्वसनीयतासहित अपेक्षित गुणस्तर अभिवृद्धि हुन सकेको छैन। यिनै कमी-कमजोरीका कारण पनि कक्षा छाड्ने दर शून्यमा झारी अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न बाधा परिरहेको छ। यो कुरा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले विभिन्न समयमा गरेको विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको परीक्षणको घट्टो प्रवृत्तिले पुष्टि गरेको देखिन्छ।

त्यसै गरी स्थानीय भौगोलिक परिवेश, नदीनाला, पुलहरूको अभाव, वनजङ्गलको बाटोघाटो र वन्यजन्तुको डर, अभिभावकको चेतनाको स्तर, शिक्षाभन्दा पहिला पेट भर्नुपर्ने बाध्यता, शिक्षा आर्जन गरेको वा कममात्र शिक्षा प्राप्त गरेको र शिक्षा पाएको व्यक्तिबीचको दैनिक जिन्दगीमा तात्त्विक फरक नदेख्दा पनि शिक्षाप्रति कतिपय अभिभावक आकर्षित हुन नसकेको पाइन्छ। त्यस्तै लागत अवसरको कमी, शिक्षणको माध्यमले पनि विद्यालय आइसकेको बालबालिका टिक्न नसकेको पनि पाइन्छ। शिक्षकको कार्य व्यवहार, विद्यालय वातावरण तथा भाषा र जातजातिका आदिका कारण विद्यालयमा हुने हेपाइ पनि विद्यार्थी टिकाउन नसकिने कारण बन्ने गरेको कुरा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले प्रकाशित प्रतिवेदनहरूले औँल्याएका छन्।

अधिकार र जिम्मेवारीसहित स्थानीय तहलाई जिम्मेवार गराउने संवैधानिक आधारका साथै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले पनि स्थानीय तहलाई विद्यालय शिक्षाका लागि मुख्य जिम्मेवारी प्रदान गरे पनि वर्तमान स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूले विकास भनेको बाटाघाटा, खानेपानी, भवन निर्माणजस्ता भौतिक विकास हो भन्न बुझ्ने गर्नुका साथै स्थानीय स्तरको सर्वाङ्गीण विकास गर्न शिक्षा र स्वास्थ्यको समुचित विकाससहितको मानवीय विकासका साथ भौतिक

विकास आवश्यक हुन्छ भन्ने बुझ्ने जनप्रतिनिधिले पनि आफू ५ वर्षका लागि आएको र उक्त अवधिमा मानवीय विकासका कार्यले तत्काल देखिने भौतिक परिणाम र नजिता दिन नसक्ने ठानेर पनि जनप्रतिनिधिहरूले भौतिक रूपमा देखिने विकासका कामलाई प्राथमिकता दिँदा पनि शिक्षाले समुचित महत्त्व र प्राथमिकता पाउन सकेन।

त्यस्तै कतिपय जनप्रतिनिधि र कर्मचारीका सन्तान वा आफन्त संस्थागत विद्यालयमा पढ्न पठाउने भएकाले पनि सामुदायिक विद्यालयतर्फ त्यति ध्यान नदिएको गुनासो पनि सुन्न पाइन्छ। त्यसै गरी विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर सुधार गर्न शैक्षिक सुशासन, जवाफदेहिताको परिपालना, अनुगमन र निरीक्षणलाई बढावा गर्दै कडाइ गर्नुपर्ने तर अधिकांश शिक्षक स्थानीय र मतदाता भएकाले अलि कडा व्यवहार गर्दा शिक्षक रिसाउने र त्यसबाट आगामी चुनावमा आफू वा आफ्नो पार्टीलाई असर पर्ने ठानेर पनि विद्यालयमा समुचित ध्यान दिन नसकेको बताइन्छ। त्यस्तै सङ्घीय पुनर्संरचना हुँदा शिक्षक स्थानीय तहको कार्यक्षेत्रभित्र परेकाले आफूहरू कतिपय कम शिक्षित र शिक्षाको कुरा नबुझ्ने व्यक्तिको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र अधीनमा बस्नुपरेको, आफ्नोभन्दा फरक विचारधारा भएको स्थानीय नेतृत्वले राजनीतिक पूर्वाग्रहयुक्त व्यवहार गर्ने गरेको आदि कारणले कुण्ठित भई मनोबल गिराएको कारण पनि शिक्षक स्वयम् उत्प्रेरित भएर गर्नुपर्ने कतिपय कार्यमा निष्क्रिय रहँदा पनि शैक्षिक गुणस्तरलगायत अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि गर्नुपर्ने अग्रगामी कार्यहरूमा बाधा पर्न गएको छ। त्यस्तै शिक्षक उत्प्रेरित गर्ने खासै कुनै परिणाममुखी कार्यक्रम पनि नभएका कारणले पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको कुरा भुक्तभोगीहरू बताउँछन्।

आधारभूत तहमा भर्ना भएकामध्ये एकचौथाइले मात्र माध्यमिक तह पूरा गर्ने र अरू बिचैमा हराउने

समस्या, निःशुल्क शिक्षाले आफ्नै समुदायमा रहेका विद्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा अभिभावकको भूमिका तथा सक्रियता न्यून हुने र राज्यकोषको रकम कसरी बढी हात पार्ने भन्ने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा सिर्जना भएको, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक देशभरि एकै प्रकारको हुँदा भूसामाजिक तथा स्थानीय परिवेश र वातावरणसँग मेल नखाई अव्यावहारिक बन्दा गुणस्तरमा समस्या आएको, विद्यालय शिक्षा बजेटको ८० प्रतिशत रकम शिक्षक र कर्मचारीको तलबभत्तामा लाग्ने र अरू २० प्रतिशतले भौतिक निर्माण, सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गलाई छात्रवृत्ति, पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुने गरेको र गुणस्तर केन्द्रित कार्यका लागि बजेट नरहेकोले गुणस्तरीय अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा पाउन विभिन्न जटिलता देखिन्छन्। यस्तै कतिपय शिक्षक, व्यवस्थापक र जनप्रतिनिधिलाई अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको मर्म र भावनाका बारेमा जानकारी नभएको, राज्यले यसप्रति गरेको प्रतिबद्धता र नीतिगत व्यवस्था प्रबोधीकरण गरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरू समक्ष पुर्याएर त्यसप्रति जवाफदेही र प्रतिबद्ध गराउनेतर्फ पनि ठोस काम हुन नसक्दा पनि अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाले समुचित गति लिन सकेको पाइँदैन। अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका बारेमा जानकारहरूले पनि गहिराइमा पुगेर कार्यक्रमसहित कार्यान्वयन नगरी सतही रूपमा देखावटी कार्य गर्ने गरेकाले पनि यो प्रावधान प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको प्रतीत हुन्छ।

समस्या समाधानका उपायहरू

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिबद्धता, संवैधानिक तथा कानुनी प्रबन्धका साथ विभिन्न संरचनागत, नीतिगत र कार्यक्रमगत प्रयास हुँदा पनि अपेक्षित सफलता प्राप्त गर्न नसक्नुका पछाडि रहेका माथि उल्लिखित समस्या

समाधान गर्न समग्रमा देहायका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छः

१. अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको औचित्य, आवश्यकता र उपादेयताका साथै यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका बारेमा उपयुक्त विकल्पहरूसहित नीतिगत तहदेखि कार्यान्वयन गर्ने र प्रयोगकर्तासम्म प्रबोधीकरण गर्ने। यसका लागि आवश्यक साधन-स्रोतको आँकलन गरी प्राथमिकताप्राप्त कार्यक्रमका रूपमा अगाडि लैजानुपर्ने।
२. विद्यालयबाहिर रहेका सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गर्ने अभियानलाई सबै तहको सरकार, राजनीतिक दल, स्थानीय बुद्धिजीवी, समाजसेवी, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको साझेदारीमा निरन्तरता दिई सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गरी प्रत्येक स्थानीय तहले आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र विद्यालयबाहिर बालबालिका नभएको सुनिश्चितता गर्ने कार्यक्रम अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्ने।
३. कक्षा छाड्ने समस्या समाधान गर्न र विद्यालयमा विद्यार्थी टिकाइराख्नका लागि आधारभूत तहका बालबालिकालाई दिवा खाजा, अपाङ्गता भएका बालबालिका एवम् विपन्न र गरिब परिवार लक्षित छात्रवृत्तिका साथै स्थानीय स्वास्थ्य केन्द्रमा आधारित स्वास्थ्य परीक्षण र उपचारजस्ता प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमलाई परिणाममुखी बनाई सञ्चालन गर्ने।
४. दुर्गम तथा हिमाली क्षेत्रका, विशेष आवश्यकता भएका बालबालिका अध्ययन गर्ने विद्यालय तथा साथै स्थानीय आवश्यकताका आधारमा विपन्न, सीमान्तीकृत तथा लोपोन्मुख समुदायका

बालबालिकालाई लक्षित गरी आवासीय सुविधासहितका विद्यालय सञ्चालनमा ल्याउने व्यवस्था गर्ने।

५. वर्तमान कोभिड १९ लगायतका विपत्समेतलाई मध्यनजर गरी सूचना प्रविधिको पहुँचलाई हरेक कक्षाकोठासम्म पुर्याउनका लागि इन्टरनेट सुविधाका लागि नेटवर्किङ तथा सञ्जालीकरणसहित हरेक शैक्षिक संस्थामा आवश्यक सङ्ख्यामा कम्प्युटर, प्रोजेक्टर, नेटवर्किङ, प्रिन्टरलगायतका उपकरणहरूसहित कम्तीमा एउटा कम्प्युटर ल्याबको व्यवस्था गरी त्यसको समुचित प्रयोग गर्न शिक्षकको क्षमता विकास गर्ने।
६. अधिकांश कारक तत्त्वको मूल जरो आर्थिक पक्ष भएकाले अधिकांश समस्या समाधान गर्न आवश्यक पर्ने पर्याप्त साधनस्रोत जुटाउन राज्यका तर्फबाट शिक्षाका लागि कम्तीमा पनि १७ देखि २० प्रतिशत बजेट विनियोजन गरी उपलब्ध साधन-स्रोतको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।
७. सबैका लागि अनिवार्यतथानिःशुल्क आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि जोखिममा परेका, अल्पसङ्ख्यक तथा लोपोन्मुख समुदायका विद्यार्थीहरू तथा सीमान्तीकृत समूहका विद्यार्थीको सिकाइ आवश्यकता सम्बोधन गर्न खुला एवम् वैकल्पिक शिक्षाका साथै परम्परागत शिक्षाका लागि आवश्यक आर्थिक, भौतिक तथा मानवीय साधन स्रोतसहित सुदृढीकरण गर्ने। साथै अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहिचान एवम् लेखाजोखा गर्दै उचित शैक्षिक अवसरको सिर्जना गर्न अपाङ्गताअनुकूल सिकाइ सामग्रीका प्रबन्ध र आवश्यकताका

आधारमा आवासीय रूपमा विशेष शिक्षाको व्यवस्था गर्ने ।

८. बालबालिकाहरूको क्रियाशीलतालाई सिकाइतर्फ उन्मुख गराई विषयवस्तुको खोजी गर्ने र गहिराइसम्म पुग्ने, आफ्नै गति र अनुकूल समयमा आफैं गरेर सिक्ने अवसर सिक्ने बालमैत्री वातावरण मिलाएर उनीहरूलाई विद्यालय शिक्षाप्रति आकर्षित गर्दै टिकाउने ।
९. शिक्षण सिकाइलाई गुणस्तरीय बनाउन विद्यार्थीको सिकाइलाई प्रभावकारी र दिगो बनाउन रुचिपूर्ण, समस्या समाधानमुखी, सक्रिय र अन्तरक्रियात्मक बनाउँदै बालबालिका र शिक्षकहरूलाई आधुनिक विश्वस्तरीय सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको सञ्जालमा सहभागी गराउने । साथै सिर्जनात्मक तथा समालोचनात्मक सोचाइको विकास गर्न निरन्तर रूपमा नयाँ सूचना तथा जानकारीको खोजी गर्ने र एकापसमा आदानप्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरूको समाधान गर्दै सिकाइलाई रोचक, प्रभावकारी र दिगो बनाउँदै सक्षमता तथा शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न, सिकाइ प्रक्रियामा बालबालिकाहरूलाई क्रियाशील बनाउँदै ज्ञानको दायरा फराकिलो बनाउन, निरन्तर तथा जीवनपर्यन्त सिकाइलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि भौतिक पूर्वाधार र उपकरण, उपयुक्त वातावरण, जनशक्ति आदिको उचित प्रबन्ध गर्ने, शिक्षकहरूको पेसागत दक्षता अभिवृद्धि गरी शिक्षणको गुणस्तरमा सुधार ल्याउन व्यवस्थापकीय प्रणालीमा सुधार ल्याउने र सक्षम र दक्ष जनशक्तिको उत्पादन गर्ने लक्ष्य र उद्देश्य परिपूर्ति गर्दै राज्यले अगाडि सारेको गुणस्तरीय अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा परिपूर्ति गर्न गराउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

सबै बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल शिक्षाको अनुभवसहित आधारभूत शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक शिक्षामा निःशुल्क पहुँच सुनिश्चित गरी शिक्षालाई गुणस्तरीय, जीवनोपयोगी र प्रविधिमैत्री बनाउँदै नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय तहका साथै संवैधानिक रूपमा व्यक्त गरिएको प्रतिबद्धता पूरा गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आआफ्नो स्थानबाट भित्री हृदयदेखिको अपनत्वसहित आत्मसात् गर्दै योजनाबद्ध रूपमा कार्य गर्न आवश्यक हुन्छ । यसका लागि सङ्घीय तहले नीतिगत, संरचनागत सुधार गर्दै पर्याप्त साधन-स्रोतसहित परिणाममुखी कार्यक्रम उपलब्ध गराउँदै प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास, समन्वय र अनुगमन गर्नुपर्छ भने प्रदेश सरकारले पनि राज्यले अगाडि सारेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न प्रदेशगत रूपमा पालिकाहरूको अवस्था पहिचान गरी कमजोर पालिकालाई सशक्तीकरण गर्ने, पालिकाहरूबीच समन्वय गर्ने, आवश्यक देखिए थप बजेटको पनि व्यवस्था गर्ने लगायत अनुगमन र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरूमा जोड दिनुपर्छ । स्थानीय तहले पनि राज्यले लिएको अठोट पूरा गर्न भौतिक विकासका साथै मानवीय विकासका लागि शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा प्राथमिकताका साथ पर्याप्त साधन-स्रोतसहित कार्यक्रम विकास, कार्यान्वयन, अनुगमन, सहयोग र सहजीकरण गर्नुपर्छ ।

वर्तमान अवस्थामा शिक्षकले सामना गर्नुपरेको समस्याहरूको सहज समाधानका लागि शान्तपूर्वक गहिरो अध्ययन गरी उपायहरूको खोजी गर्दै उनीहरूलाई विभिन्न प्रकारका प्राविधिक टेवा पुर्याई शिक्षकहरूलाई आत्मैदेखि शिक्षण कार्यमा रुचि जगाउनुपर्ने देखिन्छ । साथै शिक्षण सिकाइलाई गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक व्यवस्थापनको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने सन्दर्भमा शिक्षण सिकाइका लागि आवश्यक भौतिक

तथा शैक्षिक साधन र स्रोत जुटाउने तथा प्रयोग गर्ने सकारात्मक वातावरण सिर्जना गर्न पनि उत्तिकै जरूरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७५), शिक्षाशास्त्र र नेपालमा शिक्षा । बागबजार, काठमाडौं: आशिष बुक हाउस ।

अर्थ मन्त्रालय, (२०७८), आर्थिक सर्वेक्षण २०७७-७८ । सिंहदरबार, काठमाडौं: लेखक ।

नेपाल सरकार (२०७५), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ । काठमाडौं: नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७७), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली २०७७ ।

काठमाडौं: नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७५), बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१) । काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ । काठमाडौं: लेखक ।

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा: विगत, वर्तमान र भविष्य

नीलकण्ठ ढकाल

लेखसार

अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र बृहत् छ । अनौपचारिक शिक्षालाई साक्षरता र जीवनपर्यन्त शिक्षासँग मात्र सीमित नराखी अबका दिनमा औपचारिक, अनौपचारिक र अनियमित शिक्षाबीच अन्तरसम्बन्ध स्थापित गर्दै अनौपचारिक शिक्षाबाट प्राप्त ज्ञान, सिप, दक्षता र योग्यताको समकक्षता, गतिशीलता सुनिश्चित गर्दै राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा आधारित शिक्षा प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । साक्षरता, अनौपचारिक शिक्षा र आजीवन सिकाइलाई पेसा एवम् व्यवसाय, सामाजिक जीवन र सहभागितासँग आबद्ध गर्दै अनौपचारिक, खुला र परम्परागत विद्यालयबाट प्रदान गरिने शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीमा आबद्ध गरी औपचारिक विद्यालयको शिक्षाको समकक्षी बनाउने नीति रहेको छ । त्यसै गरी आगामी दिनमा खुला शिक्षाको अवसर बढाउनका लागि विद्यालय तथा खुला शिक्षण संस्थाको विकास गर्दै खुला विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी मुद्रित, मल्टिमिडिया र अनलाइनमा आधारित सिकाइ सामग्रीको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

विषय प्रवेश

सिकाइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । शिक्षा प्राप्त गर्नु व्यक्तिको नैसर्गिक एवम् जन्मसिद्ध अधिकार हो । शिक्षालाई व्यक्तिको मौलिक अधिकार एवम् मानवअधिकारको रूपमा लिइन्छ । शिक्षा अधिकारमा आधारित हुनुपर्दछ भनी सर्वप्रथम युनेस्कोद्वारा अधिकारमा आधारित शिक्षाको अवधारणाको सुरुवात भएको हो । अधिकारमा आधारित शिक्षाले शिक्षामा पहुँचको अधिकार, गुणस्तरीय शिक्षामा अधिकार र सिकाइ वातावरणमा सम्मान गर्ने अधिकार राख्दछ । शिक्षा सर्वसुलभ, पहुँचयोग्य, स्वीकारयोग्य र अनुकूलनयोग्य भएमा मात्र शिक्षामा सामाजिक न्याय कायम हुन जान्छ । समाजमा व्यक्तिले विभिन्न औपचारिक, अनौपचारिक माध्यमबाट विभिन्न साधन तथा प्रविधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षा प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् । औपचारिक शिक्षाले मात्र व्यक्तिका

इच्छा, चाहना तथा आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्न सक्दैन । अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट पनि व्यक्तिले अन्तर्निहित प्रतिभाको प्रस्फुटन गर्दै व्यक्तित्व विकासका सम्भावनाहरूलाई अगाडि बढाउने अवसर प्राप्त गरिरहेको हुन्छ । अनौपचारिक शिक्षालाई औपचारिक शिक्षाको जननीको रूपमा लिइन्छ ।

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षाको विगतको अवस्था

नेपालमा प्राचीन कालमा औपचारिक शिक्षाको थालनी नहुँदै अनौपचारिक शिक्षाका विभिन्न आयाम र अभ्यासहरू प्रचलनमा थिए । वि.सं. २००४ सालमा आधार शिक्षाको सुरुवातसँगै आधारभूत साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको पाइन्छ । वि.सं. २०१३ मा नेपालमा पहिलोपटक अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गत प्रौढ शिक्षाको सुरुवात भएको थियो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले प्राथमिक तहको उद्देश्य

निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

साक्षर बनाउने र प्रौढ शिक्षालाई साक्षरता फैलाउने र कार्यमूलक प्रौढ साक्षरता गरी २ भागमा विभाजन गरी प्रौढ शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले साक्षरता अभियानका लागि सरकारले नियमित कोषको अलवा एक अतिरिक्त कोष खडा गर्ने र केन्द्रीय तहमा रहेको प्रौढ शिक्षा शाखालाई अनौपचारिक शिक्षा महाशाखामा रूपान्तरण गरी सोहीबमोजिम जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो ।

वि सं २०१३ सालदेखि सुरु भएको पञ्चवर्षीय योजना हुँदै पन्ध्रौँ योजनाको अन्त्यसम्म आइपुग्दा सरकारले साक्षरता, वैकल्पिक शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका क्षेत्रमा उल्लेख्य लगानी गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०४५, वि.सं. २०६५ र वि.सं. २०६९ साल गरी तीन चरणमा सात वर्षसम्म राष्ट्रिय अभियानका रूपमा प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । सन् २००० देखि सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य र सबैका लागि शिक्षाजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता एवम् राष्ट्रसङ्घीय घोषणाअन्तर्गत ठूलो राशिको वैदेशिक सहायता परिचालन गरी अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिए । वि.सं. २०५६ सालमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको स्थापना भएपश्चात् आधारभूत प्रौढ साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त शिक्षा, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन, अनौपचारिक प्रौढ विद्यालय, वैकल्पिक विद्यालयजस्ता कार्यक्रमहरू व्यापक रूपमा सञ्चालन गरिए । वि. स. २०७० सालमा साक्षर जिल्ला घोषणा अभियान, आ.व. २०७१-७२ लाई निरक्षरता उन्मूलन वर्षको रूपमा मनाउनेसम्मका कार्यक्रमहरू अभियानको रूपमा सञ्चालन भए ।

अनौपचारिक शिक्षालाई व्यवस्थित

ढङ्गबाट सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६४, अनौपचारिक शिक्षा तथा निरन्तर सिकाइ कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७२, साक्षर नेपाल अभियान (२०६९-२०७२)- अवधारणापत्र, राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५, प्रौढहरूका लागि सञ्चालित अनौपचारिक विद्यालय सञ्चालन निर्देशिका २०६५ निर्माण गरी कार्यान्वयन गरियो । राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ को स्वीकृतिपश्चात् हाल अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ खारेज गरिएको छ । कतिपय निर्देशिकाहरूलाई विद्यमान नीतिअनुरूप खारेज तथा अद्यावधिक गर्नुपर्ने अवस्था छ । मुलुकमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनपश्चात् अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र खारेज भएको र हाल अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले गर्दै आएका कार्यहरू शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको अनौपचारिक तथा वैकल्पिक शिक्षा शाखाबाट सम्पादन हुँदै आएका छन् ।

अनौपचारिक शिक्षाको वर्तमान नीतिगत अवस्था संवैधानिक प्रावधान

- राज्यका नीतिभित्र शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउने र नागरिकको व्यक्तित्व विकासका लागि सामुदायिक सूचना केन्द्र र पुस्तकालयको स्थापना गर्ने

राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६

- नेपाललाई पूर्ण साक्षर तुल्याई अनौपचारिक, वैकल्पिक, परम्परागत र खुला शिक्षाको माध्यमबाट आजीवन सिकाइ संस्कृतिको विकास गर्ने (उद्देश्य)
- औपचारिक, अनौपचारिक र अनियमित

शिक्षाबीच अन्तरसम्बन्ध स्थापित गरी योग्यताको समकक्षता, गतिशीलता र पारगम्यता सुनिश्चित गर्दै राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा आधारित शिक्षा प्रणालीको विकास गर्ने (उद्देश्य)

- साक्षरता, अनौपचारिक शिक्षा र आजीवन सिकाइलाई पेसा एवम् व्यवसाय, सामाजिक जीवन र सहभागितासँग आबद्ध गर्ने (रणनीति)
- औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा प्राप्त गरेको सिपको परीक्षण र प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने (रणनीति)
- अनौपचारिक, खुला र परम्परागत विद्यालयबाट प्रदान गरिने शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीमा आबद्ध गरी औपचारिक विद्यालयको शिक्षाको समकक्षी बनाउने (नीति)
- साक्षर नेपाल घोषणा गरी शिक्षित नेपाल बनाउनमा केन्द्रित आजीवन सिकाइका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने (कार्यनीति)
- खुला शिक्षाको अवसर बढाउनका लागि विद्यालय तथा खुला शिक्षण संस्थाको विकास गरिने र खुला विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी मुद्रित, मल्टिमिडिया र अनलाइनमा आधारित सिकाइ सामग्रीको विकास गरिने (कार्यनीति)
- खुला तथा दूरशिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिँदै यसलाई थप प्रभावकारी बनाउन छुट्टै शैक्षिक रेडियो तथा टेलिभिजनहरूको सञ्चालन गरिने (कार्यनीति)

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५

- विद्यालयमा भर्ना भई नियमित रूपमा अध्ययन गर्न नसक्ने बालबालिकाहरूलाई माध्यमिक

तहसम्मको शिक्षा अनौपचारिक वा खुला विद्यालयबाट प्रदान गर्न सकिने

- नेपाल सरकारले स्थानीय तहमार्फत् माध्यमिक शिक्षा प्रदान गर्नका लागि आवश्यकताको आधारमा अनौपचारिक र खुला विद्यालय स्थापना एवम् सञ्चालन गर्न पाउने

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली २०७७

- माध्यमिक शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित व्यक्तिलाई लक्षित गरी कक्षा ९ देखि कक्षा १२ सम्मको माध्यमिक शिक्षा अनौपचारिक वा खुला विद्यालयबाट दिइने छ ।
- अनौपचारिक तथा खुला विद्यालय शिक्षाका कार्यक्रमहरू देहायबमोजिम सञ्चालन हुने छन् ।
 - कक्षा ८ सरहको शिक्षा पूरा गरी २ वर्षको अवधि व्यतीत गरेका व्यक्तिलाई लक्षित गरी कक्षा १० सरहको १ वर्षे कार्यक्रम
 - कक्षा १० सरहको शिक्षा पूरा गरी २ वर्षको अवधि व्यतीत गरेका व्यक्तिलाई लक्षित गरी कक्षा १२ सरहको १ वर्षे कार्यक्रम

पन्ध्रौं योजना

- सिकाइका सबै विधि र मार्गहरू खुला गर्दै राष्ट्रिय योग्यता प्रणालीको माध्यमबाट साधारण शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक सिप विकासका गतिशीलता र पारगम्यताको सिद्धान्तका आधारमा शिक्षा, तालिम, सिप र सिकाइको योग्यता निर्धारण गर्ने (रणनीति)
- औपचारिक, अनौपचारिक र अरीतिक माध्यमबाट सिकाइ सुनिश्चित गर्ने गरी सिकाइका सबै विधि र मार्गहरू खुला गर्न राष्ट्रिय योग्यता प्रणाली विकास गरी अनौपचारिक क्षेत्रमा

विद्यमान सिपहरूको अभिलेखीकरण, सिप परीक्षण र प्रमाणीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया, र संयन्त्रहरूलाई सृष्टि गरिने (कार्यनीति)

- पठन संस्कृतिको विकास तथा जीवनपर्यन्त शिक्षाका लागि सार्वजनिक पुस्तकालय प्रणालीको विकास गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा आधारभूत सुविधासहितको पुस्तकालय र विद्युतीय पुस्तकालय सेवा विस्तार गर्ने व्यवस्था मिलाइने (कार्यनीति)

विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६

- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको औचित्यको रूपमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन, प्रमाणीकरण, समकक्षता तथा राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपसम्बन्धी कार्यहरूलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने
- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपबीच सामञ्जस्यता कायम गरिने
- औपचारिक शिक्षामा प्रवेश गर्न चाहने विद्यार्थीलाई उपयुक्त मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट राष्ट्रिय शिक्षाको मूल धारमा ल्याउन राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपले व्यवस्था गरेअनुसार योग्यता परीक्षण गरिने

विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सन् २०१६-२१)

- राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप र राष्ट्रिय व्यावसायिक योग्यता प्रारूपको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने
- औपचारिक शिक्षाबाट हासिल योग्यताहरूको राष्ट्रिय योग्यता प्रारूपमा प्रतिबिम्बन गर्ने
- युवा तथा प्रौढहरूमा कार्यमूलक साक्षरताको अभिवृद्धि गर्ने र पढ्ने बानीको विकास गराउनु मुख्य लक्ष्यको रूपमा लिएको
- साक्षरता र जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि प्रमुख संयन्त्रको रूपमा सासिकेहरूलाई लिएको

दिगो विकास लक्ष्य

- सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा आजीवन सिकाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने (लक्ष्य ४)।

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षाको भविष्यको बाटो

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकका लागि आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुने र माध्यमिक तहको शिक्षा निःशुल्क हुने गरी मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आधारभूत र माध्यमिक शिक्षासहित अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक र निरन्तर सिकाइ, अभिभावक शिक्षा, सामुदायिक सिकाइ केन्द्र आदिको सञ्चालन एवम् व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय तहलाई दिएको छ।

आगामी दिनमा अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र विस्तार र नीतिगत व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि देहायका विषयहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ :

१. मन्त्रिपरिषद्बाट राष्ट्रिय योग्यता प्रारूप स्वीकृत भइसकेको छ। उक्त प्रारूपले विद्यालय तहको समकक्षी अनौपचारिक तथा वैकल्पिक शिक्षालाई ५ तह जसमध्ये आधारभूत तहलाई ३ तहमा विभाजन गरेको छ। यस प्रारूपका माध्यमबाट अनौपचारिक शिक्षातर्फको तह १ देखि तह ३ सम्मका तहगत सक्षमता, सिकाइका क्षेत्र, सहजीकरण विधि, मूल्याङ्कनलगायत समकक्षताका विधि, प्रक्रिया र पद्धति जस्ता विषयहरू समावेश गरी अनौपचारिक शिक्षातर्फको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप तयार गरी शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयमा पेस गरिएको छ। यस प्रारूपको आधारमा तह १ देखि तह ३ सम्मका सिकाइ सामग्रीहरू तयार गरी परीक्षणपश्चात्

- कार्यान्वयनमा लैजाने तयारी भएको छ । आगामी दिनमा क्रमशः तह ४ र तह ५ का सक्षमताहरू विकास गरी कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने अवस्थारहेको छ ।
२. औपचारिक, अनौपचारिक र अतिरिक्त माध्यमबाट सिकाइ सुनिश्चित गर्ने गरी सिकाइका सबै विधि र मार्गहरू खुला गर्न राष्ट्रिय योग्यता प्रणाली विकास गरी अनौपचारिक क्षेत्रमा विद्यमान सिपहरूको अभिलेखीकरण, सिप परीक्षण र प्रमाणीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया, र संयन्त्रहरूको निर्माण गर्नुपर्नेछ ।
 ३. सन् २०१६ देखि आगामी १५ वर्षसम्मका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको रूपमा दिगो विकासका लक्ष्य (Sustainable Development Goal-SDG) अन्तर्गत नागरिकको जीवनसँग जोडिएको योग्यतामुखी जीवनपर्यन्त शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने खालका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था छ ।
 ४. खुला शिक्षाको अवसर बढाउनको लागि विद्यालय तथा खुला शिक्षण संस्थाको विकास गर्दै खुला विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी मुद्रित, मल्टिमिडिया र अनलाइनमा आधारित सिकाइ सामग्रीको विकास गर्नुपर्नेछ ।
 ५. हाल नेपालमा ५४ जिल्लाहरू साक्षर जिल्लाको रूपमा घोषणा भइसकेका छन् । बाँकी २३ जिल्लाहरूलाई पनि साक्षर घोषणा गर्ने तयारी रहेको छ । साक्षर स्थानीय तह घोषणा कार्यक्रममा स्थानीय तहको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । साक्षर नेपाल घोषणापश्चात् दोस्रो चरणका साक्षरतासँग सम्बन्धित गतिविधिहरू

सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

६. विद्यमान नीतिहरूले प्राथमिकतामा राखेका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नका लागि पुराना कार्यविधि, नियम, नियमावली, निर्देशिकाहरू संशोधन गरी अद्यावधिक गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
७. सूचना तथा सञ्चार प्रविधिका कारण आज विश्व साँघुरिँदै गएको छ । तसर्थ सिकेको ज्ञानलाई प्रविधिसँग जोड्न नसकिएमा शिक्षित व्यक्ति पनि निरक्षर बन्न पुग्दछ । साक्षरतासँग सम्बन्धित जति पनि सामग्रीहरू छन्, ती सबैलाई प्रविधिमैत्री बनाउँदै लैजानुपर्ने देखिन्छ ।
८. अनौपचारिक शिक्षा कार्यान्वयनको तल्लो तहको एकाइको रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र रहेका छन् । सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूको सुदृढीकरण गरी स्रोत-साधन सम्पन्न बनाउँदै सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूलाई Learning Hub को रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

औपचारिक शिक्षाबाट प्राप्त ज्ञान र सिपले मात्र मानव जीवनलाई सार्थक बनाउन सक्दैन । अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र व्यापक गरी राज्यको लगानीमा वृद्धि गरिनुपर्दछ । अनौपचारिक शिक्षालाई सूचना र प्रविधिसँग जोडेर लैजानुपर्ने आजको आवश्यकता रहेको छ । आजको २१औँ शताब्दीमा विज्ञान र प्रविधिको तीव्र गतिमा विकास र विस्तार भइरहेको छ । आधुनिक प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी समृद्धि ल्याउन औपचारिक शिक्षाका विषयवस्तु कतिपय सन्दर्भमा बासी भइसकछन् । आफूमा भएका मौजुदा ज्ञान सिपलाई निरन्तर अद्यावधिक गरी सफल जीवन जिउन व्यवस्थित र सर्वसुलभ अनौपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तार गर्नुको विकल्प छैन । जीवनपर्यन्त शिक्षा तथा सिकाइ समाज र सिकाइ सङ्गठनजस्ता प्रौढ

सिकाइका विश्वव्यापी अभ्यासको विस्तार गर्न प्रविधि साक्षरताको आवश्यकता रहेको छ । विद्यमान नीतिले प्राथमिकतामा राखेका कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्न सके अनौपचारिक शिक्षाको विकास, विस्तार र क्षेत्र फराकिलो हुँदै जाने निश्चित छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

नेपाल सरकार (२०७५), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ । काठमाडौं: नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७७), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी नियमावली २०७७ । काठमाडौं: नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१) । काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७७), शैक्षिक स्मारिका, सानोठिमी, भक्तपुर ।

शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ । काठमाडौं: लेखक ।

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३), अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

नेपालमा साक्षरता र महिला सशक्तीकरणको अभ्यास र अवस्था

✍ बाबुकाजी कार्की

लेखसार

भनिन्छ, एक जना पुरुष शिक्षित भए आफू मात्रै शिक्षित हुन्छ तर एक जना महिला शिक्षित भए परिवार नै शिक्षित हुन्छ। त्यस कारण महिला शिक्षित हुनु भनेको पारिवारिक सक्षमता आउनु हो, आयआर्जन बढेर आत्मनिर्भर बन्नु हो, व्यवसायमा बढोत्तरी गरी सम्पन्नतातिर लम्किनु हो। साक्षरता शिक्षाको प्रस्थानबिन्दु हो। साक्षरता ज्ञानको कुञ्जी हो। आफ्नो अन्तर्निहित प्रतिभाको प्रस्फुटन गरेर अधिकाधिक सक्षमता हासिल गरेर सशक्तीकरणका लागि साक्षरता हुँदै शिक्षित हुनु पहिलो सर्त हो। सामाजिक रूपान्तरण गरेर समृद्ध नयाँ नेपाल बनाउने अठोटलाई यथार्थतामा बदल्न आधा आकाश ओगटेका महिलाहरूको सशक्तीकरणको विकल्प छैन। महिलाहरूको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गरी जीवनस्तर उठाउनु नै सशक्तीकरणको मुख्य ध्येय हो। विश्व परिवेशमा आविष्कार भएका नवीनतम ज्ञान र सिपबाट आफूलाई सुसज्जितका साथै निरन्तर अद्यावधिक गर्दै लानु सशक्तीकरणको पहिलो आधारभूत सर्त हो। सशक्तीकरणको शाब्दिक अर्थ सबल, शक्तिवान्, दक्षतावान्, क्षमतावान् बनाउनु भन्ने बुझिन्छ। महिलाहरूको मूल प्रवाहीकरणका लागि सशक्तीकरण अपरिहार्य हुन्छ। सशक्तीकरणका लागि चेतनाको स्तर वृद्धि हुनुपर्दछ। चेतनाको स्तरलाई परिष्कृत र उन्नत बनाउन साक्षर हुँदै शिक्षित हुनुको विकल्प छैन। यसै वास्तविकतालाई आत्मसात् गरेर नेपाल सरकारले देशबाट निरक्षरता उन्मूलन गर्ने गरी विभिन्न नीति तथा रणनीति अवलम्बन गर्दै आएको छ। साक्षर नेपाल अभियानको सफलतासँग महिलाको सशक्तीकरणमात्र नभएर सबै नेपालीको भाग्य र भविष्य जोडिएकाले सबैका लागि साक्षर नेपाल र साक्षर नेपालका लागि सबै भन्ने उच्च विचार र व्यवहारको आत्मसात्बाट मात्र यो महान् राष्ट्रिय अभियान सफल हुन सक्छ। प्रस्तुत लेखमा महिला सशक्तीकरणको अभ्यास एवम् अवस्था र साक्षरताको योगदानबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

विषय प्रवेश

साक्षरताले मानवको अन्तर्निहित प्रतिभा प्रस्फुटन गरेर सक्षमता ल्याउँछ। सक्षमताले पौरखी हातहरूलाई परिमार्जित र परिष्कृत गरेर हरेक व्यक्तिको जीवनमा आमूल परिवर्तन गर्छ। उसमा सूचना र प्रविधिको जानकारी राख्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ। साक्षरताले आत्मबल र आत्मविश्वासमा बढोत्तरी भई एक सफल र सबल नागरिकका रूपमा जीवन यापन गर्न अहम् भूमिका खेल्दछ। साथै साक्षरता सहज आधुनिक जीवनको

अपरिहार्य कुञ्जी हो। आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी देश विकास गर्न साक्षरता प्रतिशत उच्च हुनु पहिलो सर्त हो। मानव विकास सूचकाङ्कलाई उच्च राख्न आवश्यक सर्तहरू स्वास्थ्य, शिक्षा, विद्यालय भर्नादर, मातृशिशु मृत्युदर, पोषण आदिको आधारशिला पनि साक्षरता हो। अन्तर्राष्ट्रिय राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिबद्ध सबैखाले विकासका लक्ष्य हासिल गर्न साक्षरता आधारभूत र अनिवार्य सर्त हो। त्यस कारण राज्यले आफ्ना नागरिकलाई यथाशक्य छिटो

✍ पूर्व उपसचिव, शिक्षा मन्त्रालय

साक्षर बनाउन विभिन्न योजना, अभियान र कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने हुन्छ।

निरक्षरता र गरिबी एकअर्काको परिपूरक हुन्। सहज र सफल जीवन जिउन कम्तीमा साक्षरताको विकल्प छैन। अशिक्षाका कारणले विपन्नता, अन्धविश्वास, बेरोजगार, परावलम्बी तथा कमजोर स्वास्थ्य आदि नकारात्मक प्रवृत्तिले महिलालाई बढी गाँजेको छ। विज्ञान र प्रविधिको द्रुत गतिमा विकास र विस्तार भइरहेको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि विश्वमा ७५ करोड ९० लाखभन्दा बढी प्रौढ निरक्षर छन्। जसमा करिब हरेक तीन निरक्षरमध्ये दुई जना महिला पर्छन्। नेपालको साक्षरता प्रतिशत वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार ५३.७४ प्रतिशत भएको, जसमध्ये पुरुष ६५.०८ र महिला ४२.४७ प्रतिशत र महिला-पुरुषबीचको साक्षरताको खाडल २२ प्रतिशत रहेको थियो। वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार कुल साक्षरता प्रतिशत ६५.९, जसमध्ये पुरुष ७५.५ र महिला ५७.४ तथा महिला र पुरुषबीचको खाडल घटेर १८.१ हुन पुगेको छ। जसलाई सकारात्मक परिवर्तन माने पनि पर्याप्त मान्न सकिन्न। त्यसमा पनि यो दूरी पिछडिएको जातजाति, दुर्गम तथा निर्धनहरूको बसोबास क्षेत्रमा अधिक छ। नेपाल गाउँ नै गाउँले भरिएको देश हो। यस्तो विषम परिस्थितिमा साक्षरतालाई सुगमतापूर्वक निरक्षरको पहुँचभित्र ल्याउन निश्चय नै ठूलै अठोट चाहिन्छ। महिला जनसङ्ख्या बढी भएको हाम्रो जस्तो देशलाई नयाँ नेपाल बनाउन महिला साक्षरतालाई विशेष महत्त्व दिएर सघन कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने हुन्छ। आधा आकाश ढाकेका महिलाको सशक्तीकरण नगरीकन समृद्ध समाजको अपेक्षा गर्न सकिन्न। सशक्तीकरण भन्नाले प्राप्त सूचनाहरूको सही जानकारी गरी निर्णय गर्ने क्षमताको विकास गर्नु हो। किनकि महिलाले समान अधिकार र अवसरको उपयोग जबसम्म गर्न

पाउँदैनन् तबसम्म दिगो विकासको कल्पना पानीको फोकाजस्तै हुन्छ।

उपलब्ध साधन-स्रोतको अधिकतम उपयोग गरी सशक्त र सफल जीवनयापन गर्न कम्तीमा साक्षर हुँदै शिक्षित हुनुको विकल्प छैन। तसर्थ साक्षरता सशक्तीकरणको पहिलो खुड्किलो हो। साक्षरताले मानवको अन्तर्निहित प्रतिभा प्रस्फुटन गरेर सक्षमता ल्याउँछ। सक्षमताले पौरखी हातहरूलाई परिमार्जित र परिस्कृत गरेर हरेक व्यक्तिको जीवनमा स्वनिर्भरता ल्याई आमूल परिवर्तन गर्दछ। साक्षरताले सूचना र प्रविधिको जानकारी राख्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ। जसले आत्मबल र आत्मविश्वासमा बढोत्तरी भई एक सफल र सबल नागरिकका रूपमा जीवनयापन गर्न सहज बनाउँछ। साक्षरता आधुनिक जीवनको कुञ्जी हो। तसर्थ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी देश विकास गर्न साक्षरता प्रतिशत उच्च हुनुपर्दछ। मानव विकास सूचकाङ्क सुदृढीकरणका सर्तहरू स्वास्थ्य, शिक्षा, विद्यालय भर्नादर, मातृशिशु मृत्युदर, पोषण आदिको आधारशिला साक्षरता हो। राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेका सबैखाले विकासका लक्ष्य हासिल गर्न साक्षरता आधारभूत र अनिवार्य सर्त हो। त्यस कारण राज्यले आफ्ना नागरिकलाई यथाशक्य छिटो साक्षर बनाउन विभिन्न योजना, अभियान र कार्यक्रम ल्याउन अनिवार्य सर्त हो।

विश्वस्तरमा महिला सशक्तीकरणका अभ्यासहरू

महिला आफैँले आफ्नो अधिकारका लागि आवाज उठाउन सक्ने र हरेक क्षेत्रमा आफ्नो कुरा सशक्त रूपमा राख्ने सक्षमता हासिल गर्नु नै सशक्तीकरण हो। महिला सशक्तीकरणका लागि विश्वमा विभिन्न प्रयासहरू भएका छन्। निरक्षरता प्रतिशत विश्वका प्रायः सबैजसो देशले ढिलोमा सन् २०१५ सम्ममा निरक्षरतामुक्त देश बनाउने अभियान सञ्चालन गरेका

थिए । नारीवादी अभियन्ताहरूबाट साक्षरताका साथसाथै सङ्गठित रूपमा अन्य कतिपय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभियानहरू पनि सञ्चालन गर्दै आएका छन् । सन् १९१० को अमेरिकाबाट सुरु भएको नारीवादी आन्दोलनको सफलतापछि महिलाहरूका लागि मतदानको अधिकार सुनिश्चित गरिएको थियो । महिलाको सक्रिय सहभागिताविना समाजको रूपान्तरण हुन सक्दैन भन्ने चेतनाका कारण विश्वमा नारी विकासका विभिन्न अवधारणा र अवसरहरूको विकास र विस्तार हुँदै आयो । सन् १९४५ को संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र तथा सन् १९४८ को विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणापत्रमा महिला र पुरुषलाई बराबरी स्थानको सुनिश्चित गरिएको छ । त्यसपछि सन् १९५० को दशकमा महिलाका लागि विकास भन्ने अवधारणा सशक्त रूपमा अगाडि आयो । सन् १९७० मा विकासमा महिला भन्ने नाराका साथ सहभागितामूलक विभिन्न महिलामुखी कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा तीव्रता दिइयो । सन् १९८५ बाट Gender & Development भन्ने लैंगिक समविकास अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै महिला सशक्तीकरणको क्षेत्रमा थप प्रयास भएको देखिन्छ । लिङ्गका आधारमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिकलगायत कुनै पनि क्षेत्रमा विभेद गर्न हुँदैन र पाइँदैन भन्ने सन्देश यस अवधारणाले अँगालको छ । महिला सशक्तीकरणका लागि थप जनचेतना बढाउन विश्वस्तरमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सभासम्मेलनहरू पनि हुँदै आएका छन् । सन् १९७५ मा मेक्सिको, सन् १९८० मा कोपनहेगन, सन् १९९० मा नैरोबी, सन् १९९५ मा बेइजिङ र सन् २००० मा न्युयोर्कमा अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलन विभिन्न नीति र रणनीति पारित गर्दै सम्पन्न भएका छन् ।

उल्लिखित सम्मेलनहरूमध्ये बेइजिङ सम्मेलन महिला सशक्तीकरणका लागि विशेष मानिन्छ । मानव

अधिकार, लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणलाई विशेष जोड दिएको यस सम्मेलनले महिला उत्थानका लागि विविध पक्षहरूको पहिचान गरी कार्यान्वयनका लागि जोड दिएको थियो । महिलाले भोग्दै आएको कुण्ठा र समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न, स्वास्थ्य, शिक्षा, सञ्चार, अर्थोपार्जन, मानव अधिकार, समानता र समावेशितालगायतका क्षेत्रमा सम्मानपूर्वक सहभागिता र उपयोग गर्ने अवसरको सुनिश्चितताका लागि सम्मेलनले विशेष प्राथमिकता दिएको थियो ।

नेपालमा महिला सशक्तीकरणका लागि गरिएका प्रयासहरू

नेपालमा पनि महिला सशक्तीकरणका लागि विभिन्न प्रयासहरू भएका देखिन्छन् । महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९ लाई नेपालले सन् १९९१ मा अनुमोदन गरेको छ । सामान्यतया संरक्षण र सशक्तीकरणको सिद्धान्त अधिकारीमुखी र कल्याणकारी चरित्रको हुन्छ । नेपालमा भएका प्रयासहरू अधिकांश कल्याणकारी कार्यमा सीमित भएको पाइन्छ । सशक्तीकरणका लागि सहभागितामूलक निर्णय, पहुँचमा सुनिश्चितता, कल्याणकारी कार्य आदि पर्दछन् । सन् १९९५ को बेइजिङ विश्व सम्मेलन घोषणापत्रको प्रेरणास्वरूप लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणका क्षेत्रमा नेपालमा पनि विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू अवलम्बन गरेको पाइन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३७ मा निम्नानुसारको महिलाको हकको सुनिश्चित गरिएको छः

- नेपालको संविधानअनुसार राज्यका सबै संरचनामा ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने,
- प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुने,
- प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन

- स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने,
 - महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने। त्यस्तो कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने,
 - राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक हुने,
 - महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुने,
 - निजामती सेवामा खुला प्रतिस्पर्धाबाट पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत महिला, दलित, जनजाति, अपाङ्ग, मधेसी र पिछडिएको क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गराउने तथा सो ४५ प्रतिशतलाई शत प्रतिशत मानी त्यसको ३३ प्रतिशत महिलाका लागि तोकी कार्यान्वयन गर्ने,
 - खुला प्रतिस्पर्धाबाट निजामती सेवालगायत अन्य सरकारी अनुदानप्राप्त निकायहरूमा प्रवेश गर्ने उमेर पुरुषको ३५ वर्ष भए तापनि महिलाका लागि ४० वर्षलाई आधार मान्ने,
 - बढुवा प्रयोजनका लागि प्रतिस्पर्धा गर्न पुरुषको भन्दा एक वर्ष कम गर्ने,
 - राज्यका अन्य निकाय तथा आयोग, समिति, उपसमितिहरूमा महिलाको सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने ।
- नेपालको संविधान, विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट निम्नानुसारका उपलब्धि हासिल भएको पाइन्छः

- महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको स्थापना,
- राष्ट्रिय महिला आयोग स्थापना,
- महिला विकास विभाग खडा,
- प्रत्येक मन्त्रालयमा जेन्डर फोकल प्वाइन्टको व्यवस्था,
- प्रहरीमा महिला सेलको व्यवस्था,
- नेपाली सेना तथा प्रहरी सेवामा महिला सहभागितामा वृद्धि,
- महिला साक्षरता तथा आयआर्जन कार्यक्रम अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमार्फत सञ्चालन,
- लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण तथा कार्यान्वयन,
- प्रत्येक जिल्लामा महिला तथा बालबालिका कार्यालयको स्थापना,
- विद्यालय तहको छात्राहरूका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था,
- विद्यालयहरूमा अनिवार्य महिला शिक्षकको व्यवस्था, जसमा कम्तीमा दरबन्दीअनुसार पुरुष र महिलाको अनुपात ३:१, ५:२ र ७:३ हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था,
- विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अभिभावक शिक्षक सङ्घमा महिला सदस्यको अनिवार्यता,
- जिल्ला शिक्षा समितिमा महिला सदस्यको अनिवार्यता ।

महिलाका लागि छुट सुविधाको व्यवस्था

नेपाल सरकारले महिला सशक्तीकरणलाई प्रोत्साहित गर्न निम्नानुसार छुटको व्यवस्था गरेर सकारात्मक विभेदको नीति अख्तियार गरेको छः

- महिलाको मासिक पारिश्रमिकमा १० प्रतिशत आयकर छुट दिने,
- कुनै व्यापारिक तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानले

- ३३ प्रतिशत महिलालाई रोजगारी दिएमा सो निकायले आयकरमा २० प्रतिशत छुट पाउने,
- महिलाको नाममा उद्योग दर्ता गर्दा लाग्ने दस्तुरमा ३५ प्रतिशत छुट दिने,
 - महिलाले उद्योग सञ्चालन गर्न चाहेमा ६ प्रतिशतमात्र ब्याजमा ऋण उपलब्ध हुने,
 - महिलाको नाममा जग्गा रजिस्ट्रेशन पास गर्दा तोकिएको हिमाली क्षेत्रमा ५० प्रतिशत र अन्य क्षेत्रमा २५ प्रतिशत रजिस्ट्रेशन दस्तुरमा छुट पाउने,
 - श्रीमानको नाममा कायम रहेको जग्गाको लालपुर्जामा श्रीमतीको नामसमेत राखी संयुक्त स्वामित्व कायम गर्न चाहेमा एक सय रुपैयाँमात्र दस्तुर लाग्ने,
 - राज्यले द्वन्द्वप्रभावित महिलालाई एकमुष्ट २५ हजार रुपैयाँ सहायता दिने,
 - विद्यालयका छात्रालाई १० प्रतिशत छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था गर्ने,
 - कमलरी विद्यार्थीलाई मासिक तीन हजार रुपैयाँसम्मको भत्ता दिने व्यवस्था र कक्षा ८ सम्मका छात्रालाई वार्षिक छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने,
 - प्राविधिक डिप्लोमा प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने महिलालाई २५ प्रतिशत सिट आरक्षण गर्ने ।

राष्ट्रिय विकास एवम् सामाजिक, साजनीतिक र आर्थिक जीवनका सबै पक्षमा सबै जातजाति र क्षेत्रका महिलाको समान अधिकार सुनिश्चित गर्दै लैङ्गिक रूपले समावेशी र समतामूलक समाज निर्माण गर्न, मानव बेचबिखनलगायत महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका हिंसा र विभेद अन्त्य गर्न लगायतका महिला कल्याणकारी नीति तथा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन आजको आवश्यकता हो । महिलाका मूलभूत तथा समान अधिकारको सुनिश्चित गर्दै समुन्नत न्यायपूर्ण र

लैङ्गिक रूपले समावेशी तथा समतामूलक समाजको स्थापनालाई सुनिश्चित गर्न महिला सशक्तीकरणका लागि साक्षरता न्यूनतम सर्त हो ।

महिला सशक्तीकरणमा अनौपचारिक साक्षरता शिक्षाको योगदान

अनौपचारिक शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जननी हो । मानवले शिक्षा कोक्रोदेखि कात्रो अझ गर्भाधारणदेखि मृत्युपर्यन्त विभिन्न किसिमले हासिल गरेर आफ्नो अस्तित्व समाजमा कायम गरेको हुन्छ । सिकनलाई उमेर वा समयले छेक्दैन । बालकको पहिलो शिक्षक आमा र पहिलो विद्यालय घरपरिवार हो । पारिवारिक वातावरणले बालबालिकाको अध्ययन र जीवनमा दूरगामी असर पार्दछ । अनौपचारिक शिक्षाले संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलन र मानव सभ्यताको विकाससँगै भएको पाइन्छ । पौराणिक कालका विद्वान् ऋषिमुनि, विदुषीहरू कुनै विद्यालयका उपज होइनन्, बरु अनौपचारिक प्रकृतिका धार्मिक सङ्घसंस्थाले दिएका शिक्षाका उपज हुन् । औपचारिक शिक्षाको इतिहास अनौपचारिक जति लामो छैन । आदिकालदेखि अनौपचारिक शिक्षाबाट उत्पादित पोख्त विद्वान्हरूको उपज औपचारिक शिक्षा हो । तसर्थ अनौपचारिक शिक्षा औपचारिक शिक्षाको जननी हो भन्न अन्यथा नहोला । औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रम, शिक्षण संस्थाको संरचना, कक्षा सञ्चालन समय र पढ्ने उमेर आदिले ज्ञान, सिप हासिल गर्ने दायरा साँघुरो बनाएको छ । जबकि अनौपचारिक शिक्षा आवश्यकता, चाहना र समयको मागअनुसार जुनकुनै समय र स्थानमा हासिल गर्न सकिने व्यावहारिक र सुन्दर पक्ष हो ।

जबसम्म महिला र पुरुषलाई शिक्षामा सहज पहुँच सुनिश्चित गरिन्न तबसम्म विकासको गति तीव्र नहुने यथार्थ हो । यसै वास्तविकतालाई आत्मसात् गरेर साक्षर नेपाल अभियानमा महिलालाई विशेष ध्यान

दिएर विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइएको छ । साक्षरता अभियानका स्वयंसेवक, स्थानीय निरीक्षक तथा पढ्न आउने निरक्षरसमेतमा महिला सहभागितालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने प्रावधान राखिएको छ । जसको फलस्वरूप साक्षरता कार्यक्रममा महिला सहभागिता उल्लेख्य वृद्धि भएको पाइन्छ । मातृ तथा बाल मृत्युदर घटेको छ । राज्यका विभिन्न निकाय र कार्यक्रममा महिलाको पहुँच क्रमिक रूपमा बढेको छ ।

आफ्नो हक, अधिकार र कर्तव्यप्रति सजग र सचेत भई स्वाभिमानपूर्वक आत्मनिर्भर जीवनयापन गर्न कम्तीमा साक्षरताको विकल्प छैन । नेपालमा पनि महिला साक्षरता र सशक्तीकरणका कार्यक्रम ल्याउने धेरै सरकारी, गैरसरकारी निकाय र सङ्घसंस्था छन् । विगत वर्षहरूमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले अग्रणी र नेतृत्वदायी भूमिका खेल्दै आएको थियो । महिला साक्षरता प्रथम, द्वितीय, आयआर्जन समूहमार्फत आफूले अँगालेका र सम्भाव्य पेसाहरूलाई परिस्कृत गरेर आत्मनिर्भर बनाई आफ्नो खुट्टामा उभिन सक्ने सक्षमता प्रदान गर्ने नीति लिएको छ । त्यसै गरी आयआर्जनमा वृद्धि गरी महिलाको जीवनस्तर उठाउन, आफ्ना कुराहरू निर्धक्कसँग भन्न अभ्यस्त बनाउन र सङ्गठित भई हक अधिकार सुनिश्चित गर्ने खालका कार्यक्रमहरू सामुदायिक सिकाइ केन्द्रमार्फत आयआर्जन समूह गठन गरी सञ्चालन गरिएको छ । त्यस्तै स्वास्थ्य र सरसफाइसम्बन्धी जनचेतना फैलाउने कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरेको छ । विगत वर्षहरूदेखि राष्ट्रव्यापी साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्दै समग्र नेपाललाई साक्षर घोषणा गर्ने क्रम अन्तिम चरणमा पुगेको छ । साक्षरता अभियानमा महिला सहभागितालाई प्रोत्साहित गरिएको छ । साक्षरता कक्षा केन्द्र तोक्ने स्वयंसेवक एवम् स्थानीय निरीक्षक नियुक्ति तथा व्यवस्थापनमा समेत महिला सहभागिताको सुनिश्चित गरेको छ । जसको

फलस्वरूप महिला सहभागिता ८० प्रतिशतभन्दा बढी भएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनले पुष्टि गरेको छ । आधारभूत साक्षरता सिप हासिल गरेपछि महिलाको निरन्तर शिक्षाका लागि अनौपचारिक प्रौढ विद्यालयहरू विकास र विस्तार हुने क्रममा छन् । जहाँ महिलाले एसईईसम्म पढ्न पाउने अवसर पाएका छन् । देशभरि छरिएर खुलेका सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरूमार्फत् पायक पर्ने ठाउँमा आयआर्जन समूह गठन गरी उत्पादन वृद्धि र प्राप्त आर्जनलाई सामूहिक रूपमा बचत गर्ने अभ्यास गराउँदै आएको छ । तथापि, शिक्षा मन्त्रालयको नयाँ संरचनाअनुसार उक्त केन्द्र खारेज भएकाले अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूले लय समात्न नसकेको महसुस हुन थालेको छ । साक्षरतालगायत अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रमुख दायित्व स्थानीय तहमा पुगेको छ । स्थानीय तहमा अनौपचारिक शिक्षाका नीति र कार्यक्रमहरूप्रति त्यति ध्यान नपुग्नु चिन्ताको विषय हो ।

निष्कर्ष

साक्षरता अभियान काम हो बखान होइन । साक्षर नेपाल अभियानलाई सार्थक लक्ष्यमा पुर्याउन अहिले पनि निरक्षर कहाँ छन् ? यकिन गर्नु पहिलो प्राथमिकतामा पर्नुपर्दछ । तिनीहरूलाई पढ्न कक्षाकेन्द्रमा कसरी ल्याउने ? उत्प्रेरणा गर्ने उपायहरूको पहिचान गरी कार्यान्वयन गर्नुपरेको छ । कक्षाकेन्द्रमा आइसकेका निरक्षरहरूलाई कार्यक्रम अबधिभर कसरी टिकाइराख्ने ? रोचक व्यवस्थापनका लागि ध्यान दिन विलम्ब भइसकेको छ । पढ्ने तथा पढाउने विषयवस्तु, विधि र व्यवस्थापन सहभागीहरूको रुचि, क्षमता र आवश्यकताअनुसार छ कि छैन ? अध्ययन-अनुसन्धानबाट निष्कर्षमा पुग्नु बुद्धिमत्तापूर्ण काम हुन्छ । साक्षरताका विषयवस्तु सहभागीहरूको जीवन र जगत्लाई सम्बोधन गर्ने र आफूले अपनाएको वा अपनाउने पेसागत दक्षतालाई

उन्नत बनाउने खालको भएमा रोचक सहभागिता हुने यथार्थता हो । पढ्नका लागि सुगमता प्रदान गर्न पर्याप्त साधन-स्रोत सर्वसुलभ व्यवस्थापनको खाँचो पर्दछ । साक्षरता कक्षाको व्यवस्थापन तथा पाठ्यपुस्तक, मसलन्द तथा पारिश्रमिकलगायतका आधारभूत सहूलियत र स्रोतसाधनको उचित व्यवस्था गर्न कन्जुस्याईँ गरिनुहुन्न ।

उल्लिखित कार्यक्रमहरू निश्चय नै हात्तीको मुखमा जिरा भएका छन् । अर्कोतर्फ साक्षरतालाई दिगो बनाउन त्यत्तिकै चुनौती छ । साक्षर नेपाल अभियानबाट साक्षर भएका समुदायहरूका लागि अगाडिको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्दै उनीहरूको शिक्षा आर्जन गर्ने दायरा फराकिलो बनाउनेतर्फ बेलैमा नसोचे साक्षर पुनः निरक्षर बन्ने जोखिम उत्तिकै रहन्छ । आगामी दिनहरूका कार्यक्रमको सफलताका लागि पर्याप्त साधनस्रोतको तर्जुमा, प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् सेवाग्राहीको अनुगमन, निरीक्षण, कार्य प्रगतिको आधारमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्ने कार्यमा सबैको साथ तथा सहयोग भएमा निश्चय नै हामी आफ्नो लक्ष्यमा निर्बाध पुग्न सक्छौँ । त्यस कारण महिला साक्षरतालाई प्रत्येक नेपालीले घर घरबाट सुरु गरेर पारिवारिक साक्षरतालाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । अरूले के गरे भन्दा पनि मैले के गर्ने भन्ने कुराले महत्त्व राख्दछ । त्यस कारण यस संसारलाई बदल्नु छ भने आफैँबाट सुरु गरौँ । यही वास्तविकतालाई मध्यनजर राखेर भविष्यमा पनि महिला सशक्तीकरणलाई प्रवर्द्धनका लागि अनिवार्य आधारभूत सर्तका रूपमा रहेको साक्षरताका कार्यक्रमलाई प्रोत्साहित गर्नु भनेको समृद्ध नयाँ नेपाल बनाउन होस्तेमा हैँसे गर्नु हो भन्दा अन्यथा नहोला ।

सन्दर्भ-सामग्री

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३), अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।
- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६९), साक्षर नेपाल अभियान २०६९ अवधारणापत्र । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।
- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६२), सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६२ (पहिलो संशोधन २०७०) । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।
- कार्की, बाबुकाजी (२०६६ फागुन १), साक्षर बनौँ क्षमता बढाऔँ, गोरखापत्र । धर्मपथ, काठमाडौँ: गोरखापत्र संस्थान ।
- नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौँ: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६), विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२, काठमाडौँ: लेखक ।
- UNESCO (2006) Literacy Initiative For Empowerment 2005-2015 Vision and Strategy paper Author Kathmandu
- UNESCO (2006) A'10 years Literacy/NFE Policy and program Frame work, Author, Kathmandu.
- www.women empowerment.com.
- www.literacy and women.com

नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रः अवधारणा, अवस्था र परिवर्तित सन्दर्भमा व्यवस्थापन ढाँचा

✍ गोपालप्रसाद भट्टराई

लेखसार

नेपालमा साक्षरता, निरन्तर शिक्षा एवम् जीवनपर्यन्त सिकाइ तथा सामुदायिक विकासका गतिविधिलाई समुदाय स्तरमा संस्थागत गर्न समुदायमा आधारित संस्थाका रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना तथा विस्तार गर्ने प्रयास २०५८ सालदेखि हुँदै आएको छ । यसको संस्थागत विकास प्रारम्भ हुन थालेको दुई दशकभन्दा बढीको यस अवधिमा यसको सङ्ख्यात्मक वृद्धिसँगै देशव्यापी विस्तार पनि भएको छ । नीतिगत रूपमा यसको संस्थागत अपरिहार्यता निरन्तर स्वीकारिँदै पनि आएको छ । तापनि यसको संस्थागत स्वरूप, सञ्चालन व्यवस्थापन ढाँचा, यसको संस्थागत औचित्य र निरन्तरताका सम्बन्धमा अन्योल तथा अस्पष्टता विद्यमान रहेको स्थिति छ भने स्थापित सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (सासिके) ले पनि आफ्नो संस्थागत अस्तित्व समुदायमा स्थापित गर्न र सम्भाव्यता (Potentiality) प्रदर्शन गर्न सकिरहेको देखिँदैन । अर्कोतिर समुदायमा यसको पहिचान स्थापित भइसकेको पनि पाइन्न । प्रस्तुत आलेखमा सासिकेले समुदायमा आफ्नो पहिचान, आवश्यकता तथा औचित्य स्थापित गर्न, सम्भावना (Potentiality) प्रदर्शन गर्न र आम समुदायमा यसप्रति अपनत्व विकास हुन नसकिरहेको स्थिति उजागर गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस क्रममा सासिकेको अवधारणा, नेपालमा यसको प्रादुर्भाव तथा विकास (Evolution) र वर्तमान स्थितिको पनि चर्चा गर्दै परिवर्तित सन्दर्भमा यसको सञ्चालन व्यवस्थापनका ढाँचा पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिचय

स्थानीय समुदायको सामूहिक सहकार्य, साझेदारी, संलग्नता तथा अगुवाइमा सङ्गठित एवम् सञ्चालित सामुदायिक सङ्घ-संस्थाले स्थानीय समुदायका विकास तथा सिकाइ आवश्यकता सही रूपमा पहिचान हुने, यस्ता संस्थामार्फत् सञ्चालित सामुदायिक शिक्षा तथा विकासका गतिविधिमा सरोकारवाला समुदायको अपनत्व रहने र दिगो हुने मान्यता बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि स्थापित हुँदै आएको परिणामस्वरूप सामुदायिक शिक्षा तथा विकासका गतिविधिलाई समुदायस्तरमा संस्थागत गर्न

राज्यद्वारा नै सामुदायिक सङ्घ-संस्थालाई प्रवर्द्धन गर्ने र राज्यको सहयोगमा नै समुदायमा आधारित संस्था (Community Based Organization - CBO) सङ्गठित तथा स्थापित हुँदै आएका छन् । सामुदायिक शिक्षा तथा विकासका साथसाथै अन्तरपुस्ता सिकाइ तथा संस्कृति हस्तान्तरणमा पनि यस्ता सङ्घ-संस्थाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहने गरेको देखिन्छ । स्थानीय समुदायको शैक्षिक तथा सिकाइ आवश्यकता पूर्ति, शिक्षाको विकास र विस्तार, सांस्कृतिक सिकाइ तथा अन्तरपुस्ता सिकाइ हस्तान्तरण गर्न र सामुदायिक विकासका गतिविधिको अगुवाइ गर्न सामुदायिक

✍ पूर्व उपसचिव, शिक्षा मन्त्रालय

सङ्घ-संस्थाको उल्लेख्य भूमिका रहिआएको सन्दर्भमा परिवर्तित आधुनिक परिवेशमा साक्षरता तथा निरन्तर सिकाइ र सामुदायिक विकासका लागि समेत यस्ता सामुदायिक सङ्घ-संस्था अपरिहार्य ठानी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अवधारणा विकसित हुँदै आएको छ । खास गरी स्थानीय समुदायको आवश्यकता र मागमा आधारित साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइलगायत समग्र सामुदायिक विकासका गतिविधिलाई समुदाय स्तरमा संस्थागत गर्दै तत्सम्बन्धी निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्न युनेस्को (UNESCO) को नीतिगत सहयोग र पहलमा नेपाललगायत एसिया प्रशान्त क्षेत्रका मुलुकहरूमा समुदायमा आधारित संस्थाका रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (Community Learning Center-CLC) को स्थापना हुँदै आएको छ । नेपालमा पनि विक्रम संवत् साठीको दशकदेखि सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (सासिके) स्थापना र विस्तार हुँदै आएका छन् र हालसम्म शिक्षा मन्त्रालयको प्रयास र सहयोगमा देशका विभिन्न गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूमा यस्ता केन्द्रहरू विस्तार भएका छन् ।

साक्षरता, निरन्तर शिक्षा एवम् जीवनपर्यन्त सिकाइ तथा सामुदायिक विकासका गतिविधिलाई समुदायस्तरमा संस्थागत गर्न सासिके स्थापना तथा विस्तार गर्ने प्रयास प्रारम्भ हुन थालेको दुई दशकभन्दा बढीको यस अवधिमा यसको सङ्ख्यात्मक वृद्धिसँगै देशव्यापी विस्तार भएको छ । नीतिगत रूपमा यसको संस्थागत अपरिहार्यता निरन्तर स्वीकारिँदै पनि आएको छ । तापनि यसको संस्थागत स्वरूप, सञ्चालन व्यवस्थापन ढाँचा, यसको संस्थागत औचित्य र निरन्तरताका सम्बन्धमा अन्योल तथा अस्पष्टता विद्यमान रहेको स्थिति छ भने स्थापित सासिकेले पनि आफ्नो संस्थागत पहिचान एवम् अस्तित्व समुदायमा

स्थापित गर्न र सम्भाव्यता (Potentiality) प्रदर्शन गर्न सकिरहेको देखिँदैन । अर्कोतिर समुदायमा यसप्रतिको अपनत्व विकास भइसकेको पनि पाइन्न । प्रस्तुत आलेखमा सासिकेले समुदायमा आफ्नो औचित्य स्थापित गर्न, सम्भावना (Potentiality) प्रदर्शन गर्न र आम समुदायमा यसप्रति अपनत्व विकास हुन नसकिरहेको स्थितिको उजागर गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस क्रममा सासिकेको अवधारणा र आवश्यकता, नेपालमा यसको प्रादुर्भाव तथा विकास (Evolution), वर्तमान स्थिति, प्रमुख समस्या एवं सुदृढीकरणका लागि गरिनुपर्ने प्रमुख कार्यको चर्चा गर्दै परिवर्तित सन्दर्भमा यसको औचित्य र सञ्चालन व्यवस्थापनका ढाँचा पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको प्रादुर्भाव तथा विकास

सामुदायिक सिकाइ केन्द्र नेपालमा सन् १९९८ देखि विकसित नयाँ अवधारणा भए पनि सरकारी पहल र सहयोगमा साक्षरता तथा सामुदायिक विकासका लागि समुदाय स्तरमा स्थापित र समुदायको व्यवस्थापनमा सञ्चालित सासिकेजस्तै समुदायमा आधारित संस्था भने सेती शिक्षा परियोजनाका नामले परिचित सेती अञ्चलमा ग्रामीण विकासका लागि शिक्षा परियोजना १९८१-१९९२ कार्यान्वयन अवधिमा सेती अञ्चलभित्रका जिल्लाका ग्रामीण समुदायमा ग्रामीण वाचनालय (Village Reading Centre- VRC) सञ्चालन तथा विस्तार (UNESCO & UNDP, 1985) सँगै सासिकेको संस्थागत अवधारणाको जग स्थापना गरेको देखिन्छ (HD Nepal Consultant Group (P) Ltd, 2011) । आधारभूत शिक्षाबाट वञ्चित प्रौढहरूमा कार्यमूलक साक्षरता सिप तथा पठन संस्कृति विकास गर्ने उद्देश्यले ग्रामीण बस्तीहरूमा सञ्चालित यी केन्द्रहरूमा प्रौढहरू आफ्नो फुर्सदको

समयमा भेला हुने, आफ्ना सरोकारका विषयमा छलफल गर्ने र आफ्नो चाहना र रुचिका सामग्रीहरू अध्ययन गर्ने थलोका रूपमा रहेका थिए । एक अर्थमा साक्षरता विस्तार केन्द्रका रूपमा रहेका यस्ता संस्थाहरू साक्षरता सिकने-सिकाउने, उपलब्ध सामग्री अध्ययनका माध्यमबाट सिकेका साक्षरता सिपलाई दिगो बनाउने र प्रौढहरूमा पठन संस्कृति विकास गर्न प्रभावकारी माध्यम ठानिएका थिए । यस्ता केही वाचनालयहरू कालान्तरमा सामुदायिक पुस्तकालय, ग्रामीण सूचना तथा स्रोतकेन्द्रका रूपमा परिणत हुँदै ग्रामीण नागरिकहरूलाई ज्ञान र सूचनामा पहुँच पुर्याउने माध्यमका रूपमा निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ ।

उल्लिखित ग्रामीण वाचनालयका सफलताका अनुभवहरूलाई ग्रहण गर्दै प्राथमिक शिक्षा परियोजना सन् १९८४-१९९२ कार्यान्वयन चरणमा ग्रामीण समुदायको साक्षरतास्तर सुधार गर्ने रणनीतिका रूपमा परियोजना लागू भएका जिल्लाका ग्रामीण समुदायमा पूर्व VRC का कार्यका लागि सामुदायिक वाचनालय (Community Reading Centre –CRC) विस्तार गरियो (Shreshtha, 2002) । प्रौढहरूमा साक्षरता सिप विकास गरी ग्रामीण समुदायमा साक्षरता स्तर सुधार गर्ने उद्देश्यले स्थापित यी VRC वा CRC को अवधारणाको अनुसरण गर्दै गैरसरकारी संस्था (गैसस) लगायत ग्रामीण विकास संस्थाले साक्षरतालगायत सामुदायिक विकासका क्रियाकलापलाई गति दिन कतिपय स्थानमा सामुदायिक स्रोत केन्द्र वा सामुदायिक विकास केन्द्रका रूपमा यस्ता संस्थालाई विकास र विस्तार गर्दै आएको पाइन्छ ।

यसरी साक्षरता तथा सामुदायिक विकासका लागि स्थापित र समुदायद्वारा व्यवस्थित आधुनिक सासिकेजस्तै सामुदायिक संस्थाको इतिहास सन् १९९० अगाडिदेखि नै प्रारम्भ भए पनि विद्यमान सासिके

(Community Learning Centre – CLC) को अवधारणा भने एसिया प्रशान्त क्षेत्रका निम्ति सबैका लागि शिक्षा (Asia Pacific Programme of Education of All – APPEAL) को कार्यढाँचाअनुरूप सबैका लागि साक्षरता तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसर विस्तार गर्ने रणनीतिका रूपमा विकास भएको हो (HD Nepal Consultant Group (P) Ltd., 2011) । नेपालमा पनि यही रणनीतिअन्तर्गत नै सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजनाअनुरूप साक्षरता विकास र जीवनपर्यन्त सिकाइ अवसर विस्तार गर्ने प्रयोजनका लागि सासिकेको स्थापना र विस्तार हुँदै आएको छ ।

वि.सं. साठीको दशकदेखि संस्थागत हुँदै आएको सासिकेको विकास र विस्तार खास गरी सबैका लागि शिक्षाका लक्ष्य नं ३ (उपयुक्त सिकाइ तथा जीवनोपयोगी सिप शिक्षा कार्यक्रममा समतामूलक पहुँच विस्तार गरी सबै प्रौढ तथा युवाका सिकाइ आवश्यकताको परिपूर्ति) र लक्ष्य नं. ४ (आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षामा सबैका लागि पहुँच सुनिश्चित गरी प्रौढ साक्षरता र खास गरी महिला साक्षरता स्थितिमा ५० प्रतिशतले सुधार) प्राप्तिको रणनीतिक संयन्त्रका रूपमा नेपाललगायत एसिया प्रशान्त क्षेत्रका मुलुकहरूमा आएको छ (Bhattarai, 2072) । यस कार्यढाँचाअनुसार मागमा आधारित सिकाइ आवश्यकता पूर्तिका निम्ति सामुदायिक विकास, व्यक्तिको व्यक्तित्व विकास, निरन्तर सिकाइ र साक्षरता शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत संयन्त्रका रूपमा सासिकेको अवधारणा अगाडि सारिएकाले यसलाई औपचारिक शिक्षा संरचनाबाहिरको सामुदायिक विकासका लागि समुदायका सिकाइ आवश्यकता परिपूर्तिको अवसर विस्तार गर्न समुदायद्वारा व्यवस्थित र सञ्चालित समुदाय तहको स्थायी सिकाइ

थलोका रूपमा संस्थागत गर्ने प्रयास भएको हो । यस अर्थमा स्थानीय समुदाय तहको सिकाइ आवश्यकता अनुरूप साक्षरता, निरन्तर सिकाइ तथा सामुदायिक विकासका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने संस्थागत संरचनाका रूपमा यिनलाई निरन्तरता दिइँदै आएको छ । स्थापना तथा व्यवस्थापनका लागि सरकारद्वारा वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध भए पनि विशुद्ध सामुदायिक संस्थाका रूपमा नै यिनको संस्थागत पहिचान कायम गर्दै निरन्तरता दिनु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अवधारणा

समुदायका मानिसहरूको उमेर समूह, पेसा, व्यवसाय, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका आधारमा विविध सिकाइ आवश्यकताहरू निरन्तर विकास भइरहन्छन् । यस्ता आवश्यकताहरूको सम्बोधन गर्न विद्यालय शिक्षा संरचनाका अतिरिक्त समुदाय तहको संस्थागत संरचना अपरिहार्य हुन्छ भन्ने मान्यताबाट सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अवधारणा विकास भएको हो । यसका साथै विद्यालयीय शिक्षा सर्वसुलभ हुन नसकी आधारभूत शिक्षा तथा साक्षरताबाट वञ्चित रहेका समूह व्याप्त रहेका समुदायमा भने साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त सिकाइका कार्यक्रमलाई समुदाय तहमा संस्थागत गर्न यस्ता सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरू संस्थागत गरिन्छन् । यसरी विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित समूहका साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा सिकाइ आवश्यकतादेखि विद्यालयीय शिक्षाले सम्बोधन गर्न नसकेका विद्यालयीय शिक्षा प्राप्तिपश्चात् निरन्तर विकसित भइरहने सिकाइ आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने संस्थागत संरचनाको अपरिहार्यताले सामुदायिक सिकाइ केन्द्र स्थापना तथा विस्तार हुँदै आएका छन् । नेपालमा पनि यिनै आवश्यकताले राज्यको सहयोग तथा प्रयासमा

समुदायतहमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन हुँदै आएको छ र भावी दिनमा समेत यस्ता संस्थाहरूले निरन्तरता पाउने देखिन्छ ।

समुदायका सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूको सिकाइ आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सिकाइ प्रबन्ध गर्ने सामुदायिक संस्थाका रूपमा एसिया प्रशान्त क्षेत्रका मुलुकमा यस्ता संस्थाको स्थापना, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन समुदायद्वारा नै हुँदै आएको देखिन्छ, जसलाई युनेस्कोले स्थानीय समुदायका आवश्यकतानुसारका सिकाइ, निरन्तर शिक्षा तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको प्रबन्ध गर्ने समुदायको व्यवस्थापनमा सञ्चालित औपचारिक विद्यालय शिक्षा संरचनाभन्दा भिन्न स्वरूपको स्थानीय शैक्षिक संस्थाका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ (UNESCO,1999:11)। कतिपय सन्दर्भमा समुदाय स्तरमा साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा सिकाइ कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत संरचनाका रूपमा पनि यिनीहरू समुदायमा परिचित तथा लोकप्रिय भएको पाइन्छ । कतिपय समुदायमा शिक्षाका अतिरिक्त सामुदायिक विकासका गतिविधिसमेत यिनै संस्थाको अगुवाइमा सञ्चालन हुने हुँदा सामुदायिक विकास केन्द्रका स्वरूपमा पनि यिनको पहिचान स्थापित भएको देखिन्छ ।

उल्लिखित अवधारणाअनुसार नै नेपालमा पनि सासिकेलाई सामुदायिक विकासका निम्ति समुदायद्वारा व्यवस्थित स्थानीय समुदाय स्तरको सिकाइ तथा शैक्षिक संस्थाका रूपमा परिभाषित गरिएको छ (अशिके, २०६२:१) र स्थानीय समुदायको सिकाइ तथा सामुदायिक विकास आवश्यकता पूरा गर्न स्थानीय समुदायको सञ्चालन व्यवस्थापन हुने स्वायत्त र स्वशासित सामुदायिक संस्थाको (अशिके, २०७५)

पहिचानसहित यिनको निरन्तरतार र विस्तार हुँदै आएको देखिन्छ । यही नीतिगत अवधारणाका आधारमा औपचारिक शिक्षा संरचनाभन्दा अलग शैक्षिक तथा सामुदायिक विकास संस्थाका रूपमा समुदायद्वारा यिनीहरूको सञ्चालन व्यवस्थापन हुँदै आएको छ भने साक्षरता, निरन्तर शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइका कार्यक्रमसँगै सामुदायिक विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्ने सामुदायिक विकास संस्थाका रूपमा यिनको संस्थागत स्वरूप स्थापित गर्ने प्रयत्न हुँदै आएको छ ।

यिनीहरू स्थानीय समुदायका व्यक्तिहरूका आवश्यकताअनुसारका साक्षरता तथा निरन्तर शिक्षाका अतिरिक्त जीवनस्तर सुधारका लागि आयआर्जन, जीविकोपार्जनका लागि सिपमूलक तालिम कार्यक्रम कार्यान्वयन, सामूहिक वचत तथा ऋण कार्यक्रमको संयोजनमा क्रियाशील हुँदै आएका छन् भने सामुदायिक विकासका गतिविधिको पनि अगुवाइ गर्दै आएका छन् । यसर्थ यिनीहरू स्थानीय समुदायका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरमा नागरिकको पहुँच सर्वसुलभ गराई मानव विकासमा सहयोग गर्ने सामुदायिक विकास संस्थाका रूपमा यिनको संस्थागत विकास गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

प्रारम्भदेखि सन् १९९० को पूर्वार्द्धसम्म देशको साक्षरतास्तर सुधार गर्ने लक्ष्यका साथ मूलतः साक्षरतामूलक कार्यक्रमले व्यापकता पायो भने सन् १९९० पश्चात् सबैका लागि शिक्षा अभियानको थालनीसँगै साक्षरता स्थितिमा सुधारका साथै सबैका लागि सिकाइ आवश्यकताको परिपूर्ति तथा निरन्तर सिकाइका अवसरमा सबैको पहुँच सर्वसुलभ गराउने लक्ष्यका साथ साक्षरता, साक्षरोत्तर, वैकल्पिक विद्यालय शिक्षाजस्ता, विविध स्वरूपका कार्यक्रमलाई व्यापकता दिइयो । आपूर्तिमा आधारित भई सञ्चालन हुने गरेका उल्लिखित कार्यक्रमलाई विकेन्द्रित संरचनामा ल्याई

लक्षित समुदायको माग र आवश्यकतामा आधारित बनाउन समुदाय तहमा आवश्यकता पहिचान गर्ने, आवश्यकतानुरूपको साक्षरता तथा निरन्तर सिकाइका कार्यक्रम तर्जुमा व्यवस्थापन गर्ने र लक्षित समूहसम्म कार्यक्रमको पहुँच पुर्याउने संस्थागत संरचनाको अभाव खड्किरहेको थियो । उल्लिखित सबै किसिमका कार्यक्रमलाई निरन्तर सिकाइको कार्यढाँचामा ल्याई समुदाय तहमा संस्थागत गर्दै लक्षित समूहलाई शिक्षा तथा सिकाइको धारमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने समुदाय तहको संस्थागत संरचनाका रूपमा सासिके विकास तथा विस्तार गरिएको हो । यसर्थमा सासिके स्थापना र विस्तारका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- अनौपचारिक शिक्षाका विविध स्वरूपका कार्यक्रमलाई निश्चित संरचनाअन्तर्गत समुदाय तहमा संस्थागत गर्नु
- विभिन्न प्रदायकमार्फत् सञ्चालित अनौपचारिक शिक्षा तथा सामुदायिक विकासका कार्यक्रमलाई एउटै संयन्त्रअन्तर्गत कार्यान्वयन हुने पद्धति संस्थागत गर्नु
- समुदायका सिकाइ तथा विकास आवश्यकता पहिचान गरी तदनुरूपका कार्यक्रम तर्जुमा तथा व्यवस्थापन गर्ने पद्धति समुदाय तहमा संस्थागत गर्नु
- स्थानीय प्रविधि, ज्ञान, सिप र संस्कृतिको प्रवर्द्धन कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत पद्धतिको विकास गर्नु
- सामुदायिक सूचना तथा स्रोत केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्नु

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको आवश्यकता

सबैका लागि शिक्षा अभियान प्रारम्भसँगै सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूका निरन्तर शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइ आवश्यकता पूर्तिका लागि उपयुक्त सिकाइका अवसरमा सर्वसुलभ पहुँच सुनिश्चित गर्ने

प्रमुख लक्ष्य रहँदै आएको छ र यसका लागि आवश्यक संस्थागत संरचना समुदाय तहमा स्थापना गरिने विश्वव्यापी प्रतिबद्धता पनि व्यक्त हुँदै आएको छ (UNESCO, 2015)। नेपालले पनि सन् २००० देखि यो लक्ष्य प्राप्तिका लागि नीतिगत प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै आएको छ भने सबैका लागि आधारभूत शिक्षा प्राप्ति तथा सबैका आवश्यकतानुसारका सिकाइ सुनिश्चितताका लागि संविधानद्वारा नै मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित गरिसकेको छ । यिनको सुनिश्चितताका लागि विद्यालयीय शिक्षा संरचनामात्र पर्याप्त र सक्षम नहुने हुँदा समुदायका व्यक्तिहरूको सिकाइ आवश्यकता पहिचान, उपयुक्त सिकाइ कार्यक्रमको तर्जुमा, व्यवस्थापन र कार्यान्वयन गर्न समुदाय तहमा संस्थागत संरचना अपरिहार्य हुन्छ । यसका लागि समुदायकै व्यवस्थापनमा सञ्चालन व्यवस्थापन हुने सामुदायिक सिकाइ केन्द्रजस्ता संस्थागत प्रबन्ध उपयुक्त ठानिएको छ ।

सबैका लागि शिक्षा अभियानकै क्रममा तय गरिएका र दिगो विकास लक्ष्य सन् २०३० सम्मको शिक्षा कार्यढाँचाले समेत विशेष जोड दिएका सबैका सिकाइ आवश्यकता पूर्ति, रोजगारी तथा उद्यमशीलता विकासका लागि उपयुक्त सिकाइ, जीवनोपयोगी सिप शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रममा सर्वसुलभ पहुँच सुनिश्चित गर्ने र प्रौढ साक्षरता स्थितिमा कम्तीमा ५० प्रतिशतले सुधार गर्ने लक्ष्य प्राप्तिका लागि (Nepal National Commission for UNESCO & UNESCO, 2003; UNESCO, 2015) समुदायमा विद्यालयीय संरचनाबाहिर साक्षरता, निरन्तर शिक्षा र सिप विकास तथा समुदाय सशक्तीकरणका कार्यक्रम विभिन्न निकाय तथा सङ्घ-संस्थाबाट सञ्चालन हुने गर्दछन् । यी सबै कार्यक्रमका लागि वास्तविक लक्षित समूह पहिचान गर्ने र उनीहरूको पहुँचमा यस्ता कार्यक्रमहरू पुर्याउने, आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा र

कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित निकाय तथा सङ्घ-संस्थासँग समन्वयको कार्य गर्न पनि सामुदायिक व्यवस्थापनका सङ्घ-संस्था विश्वसनीय संयन्त्र मानिँदै आएका छन् । यस्ता कार्य गर्न समुदाय तहमा विद्यालयबाहेक अन्य संयन्त्रको अभाव रहेकाले र सो पूरा गर्ने संस्थागत संयन्त्रका रूपमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अपरिहार्यता रहेको छ । सबैका लागि साक्षरता तथा जीवनपर्यन्त सिकाइ सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य प्राप्तिका मुलुक अझै पनि पछाडि नै रहेको स्थितिमा साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, व्यावसायिक सिपसम्बन्धी तालिम समुदाय तहमा अझ व्यापक बनाउन भावी दिनमा पनि सासिकेको संस्थागत प्रबन्ध आवश्यक देखिन्छ ।

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको विद्यमान स्थिति

ग्रामीण समुदायमा साक्षरता गतिविधिलाई संस्थागत गर्न साक्षरता केन्द्रका रूपमा स्थापित ग्रामीण वाचनालय (VRC) एवम् सामुदायिक वाचनालय (CRC) जस्ता सामुदायमा आधारित संस्थाको सञ्चालन व्यवस्थापन सेती अञ्चलमा सञ्चालन गरिएको ग्रामीण विकासका लागि शिक्षा परियोजना काल १९८१ देखि नै हुँदै आएको पाइए पनि साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइदेखि सामुदायिक विकाससम्मका क्रियाकलाप समन्वय र सञ्चालन गर्ने सामुदायिक संयन्त्र सासिकेको संस्थागत स्वरूपको विकास भने युनेस्कोको नीतिगत तथा प्राविधिक सहयोगमा काभ्रेपलाञ्चोकको बुडोल, काठमाडौँको ताम्सीपाखा र बैतडीको श्रीकोटमा एक-एक गरी तीनओटा स्थापना भएपछि सन् १९९८ देखि मात्र प्रारम्भ हुन्छ (Tuladhar 2004)। उक्त तीन सासिकेको परीक्षण प्रयोगको अध्ययनपश्चात् दशौँ योजना अवधि २०५१-२०६३/६४ मा प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा एक-एक (अशिके, २०७५) र त्यसपछिका अवधिमा तत्कालीन गाउँ विकास समिति र नगरपालिका वडा

प्रत्येकमा एक-एक केन्द्र क्रमशः स्थापना गर्दै जाने लक्ष्यअनुरूप वि.सं. २०७० सम्ममा यिनको देशव्यापी विस्तार हुँदै आएको पाइन्छ (Bhattarai,2072)। प्रत्येक वर्ष क्रमिक विस्तार हुँदै जाँदा हालसम्म सरकारी प्रयास र सहयोगमा देशभरका प्रायः सबै गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा सासिकेको पहुँच रहेको देखिन्छ (अशिके,२०७५)।

सासिकेको देशव्यापी सञ्जाल विस्तार हुँदै जाँदा यिनलाई एउटा निश्चित ढाँचामा सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने प्रयत्न स्वरूप 'सासिके सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२' (अशिके,२०६२) मार्फत् यिनको संस्थागत व्यवस्थापकीय स्वरूप, सञ्चालन ढाँचा तथा मापदण्ड, कार्यक्षेत्र र कार्यहरूसमेत तय गरिएको पाइन्छ । यसै निर्देशिकाको परिधिभित्र हालसम्म यिनीहरू सञ्चालन तथा व्यवस्थापन हुँदै आएका छन् र भने निर्धारित कार्यक्षेत्रअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू आफ्नो सेवाक्षेत्रमा कार्यान्वयन गर्दै आएका छन् ।

सञ्चालन व्यवस्थापन स्थिति

निर्धारित सेवाक्षेत्रभित्रका समुदायले छनोट गरेको व्यवस्थापन समितिको नेतृत्वमा सासिकेको सञ्चालन व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । निर्दिष्ट कार्यक्षेत्रभित्रका सम्भाव्य कार्यक्रमको वार्षिक योजना तर्जुमा, उपलब्ध कार्यक्रम व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन, स्रोत पहिचान तथा परिचालन गर्ने, कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि जनशक्ति परिचलन, समन्वय तथा साझेदारी विकासका कार्यहरू व्यवस्थापन समितिबाट सम्पादन हुने गर्दछन् भने कार्यालयको दैनिक कार्य सञ्चालन परिचालकबाट हुने गरेको पाइन्छ । आफ्नै भवन तथा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार भएका सासिके

नगण्य भएकाले अधिकांश केन्द्रहरू व्यक्तिगत घरका वा सार्वजनिक भवनका कोठामा व्यवस्थापन हुने गरेको देखिन्छ । भौतिक पूर्वाधारको अभाव, स्रोत साधनको अपर्याप्तता, संस्थागत विकासतर्फ प्रयत्न नहुँदा अपेक्षित सेवा प्रवाह हुन सकेको पाइँदैन । संस्थागत तथा सङ्गठनात्मक अवस्था प्रायः अनौपचारिक स्वरूपको रहेको पाइन्छ भने अधिकांश केन्द्रको कार्य सम्पादन वैयक्तिक तवरबाट हुने गरेको देखिन्छ ।

कार्य तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थिति

विद्यमान सासिकेहरू सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाबाट उपलब्ध सामुदायिक अध्ययन केन्द्र (साअके) सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२ द्वारा निर्धारित विषयक्षेत्रअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दै आएका छन् (CERID, 2005) । सरकारी निकायमा मूलतः शिक्षा मन्त्रालय र सोअन्तर्गतका निकायबाट प्रदान हुने साक्षरता, आयआर्जन तथा सिप तालिम कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने गर्दछन् । कतिपय सासिकेहरूले विभिन्न सङ्घ-संस्थाको सहयोग र स्रोतमा सिप तालिम, प्रारम्भिक बाल-विकास शिक्षा, विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिका तथा किशोर-किशोरीहरूलाई विद्यालय शिक्षामा मूल प्रवाहीकरण गराउने उद्देश्यले वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा तथा जीवनोपयोगी सिप शिक्षा कार्यक्रम पनि कार्यान्वयन गर्ने गरेको पाइन्छ । आवश्यक कार्यक्रम विकास गर्ने पर्याप्त क्षमता र आफ्नो स्रोत नहुँदा सासिकेहरू सरकारी तथा दाता संस्थाकै स्रोत तथा कार्यक्रममा निर्भर देखिन्छन् । सरकारी वा गैरसरकारी क्षेत्रबाट

कार्यक्रम सञ्चालनका लागि स्रोत उपलब्ध नभएमा यिनीहरू प्रायः निष्क्रिय रहने गरेको देखिन्छ ।

सरकारी प्रयास र सहयोगमा देशभरका सबै गाउँपालिका तथा नगरपालिकाहरूमा साअकेको उपस्थिति भए पनि उनीहरू संस्थागत रूपमा सुदृढ नभइसकेकाले उद्देश्यअनुसारका कार्य गरी साक्षरतालगायत सामुदायिक विकासमा अपेक्षित योगदान पुर्याउन नसकेको स्थिति विद्यमान छ । कतिपय स्थानमा यिनले आफ्नो उपस्थितिको औचित्य पनि समुदायमा स्थापित गर्न सकेका छैनन् । यिनीहरूको अपेक्षित संस्थागत विकास हुन नसक्नाले सामुदायिक विकास, निरन्तर शिक्षा तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका क्षेत्रमा समुदायमा उनीहरूको कार्यसम्भावना (Potentials) प्रदर्शन हुन सकिरहेको छैन भने संस्थागत औचित्य तथा पहिचान पनि स्थापित हुन सकेको पाइन्छ । अनौपचारिक शिक्षालगायत सासिकेसम्बन्धी नीति निर्माण, कार्यक्रम तर्जुमा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा आफ्नो संलग्नताका क्रममा हासिल अनुभवसमेतका आधारमा सासिके कार्यमूलक बन्न र संस्थागत औचित्य स्थापित गर्न नसक्नुका पछाडि विद्यमान प्रमुख कारणहरू पहिल्याउने प्रयास यसपछिका अनुच्छेदहरूमा गरिएको छ ।

अवधारणागत अस्पष्टता

समुदाय सदस्य, सासिके सञ्चालक तथा व्यवस्थापक, शिक्षा मन्त्रालय मातहतका जिल्ला एवम् समुदाय स्तरमा कार्यरत पदाधिकारीमा सासिकेको सञ्चालन व्यवस्थापन ढाँचा, प्रक्रिया एवम् स्वरूप, यसको

सञ्चालन व्यवस्थापनमा समुदाय तथा विभिन्न निकायको भूमिका तथा जिम्मेवारीका विषयमा अवधारणागत तथा कार्यगत अस्पष्टता रहेको देखिन्छ (पूर्ववत्) । समुदायले यसलाई पूर्ण सरकारी स्वामित्व र स्रोतमा सञ्चालन हुने सरकारी निकायका रूपमा बुझ्ने र सरकारी निकायले सामुदायिक साझेदारी र स्रोतमा सञ्चालित हुने सामुदायिक संस्थाका रूपमा लिने तर समुदायलाई दुवैको भूमिका र दायित्व स्पष्ट गर्न नसक्नाले यसको संस्थागत विकास हुन र कार्यमूलक बन्न सकेको देखिन्छ । कतिपय सरकारी निकायहरूले यसलाई गैरसरकारी संस्थाका रूपमा बुझ्ने प्रवृत्तिले त्यस्ता निकायबाट सासिकेसँग साझेदारी र सहकार्य स्थापना हुन नसकेको तथा स्रोत र सहयोग प्राप्तिबाट वञ्चित रहन पुगेको देखिन्छ जसले सासिकेको कार्य क्षमता र संस्थागत विकासमा अनुकूल वातावरण बन्न सकेको देखिन्छ । सासिकेले प्रायः साक्षरता, निरन्तर शिक्षा तथा सिकाइका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने हुँदा कतिपयले यसलाई शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतको अनौपचारिक शिक्षाका खास गरी साक्षरता र आय महिला समूहमा आयआर्जन कार्यक्रम सञ्चालन तथा कार्यान्वयन गर्ने एकाइ वा विस्तारित अङ्गका रूपमा बुझ्ने गरेको पाइनाले पनि समग्र सामुदायिक विकासका क्रियाकलापमा सासिकेको भूमिका गौण बन्ने गरेको छ ।

परिवर्तित सन्दर्भमा सासिके स्थापना, सञ्चालन, व्यवस्थापन र नियमनमा जिम्मेवार स्थानीय तह (गाउँपालिका/नगरपालिका) मा सासिकेको संस्थागत स्वरूप, उद्देश्य, कार्य तथा

यसका सञ्चालन व्यवस्थापन प्रक्रिया, यसको परिचालन, यसप्रतिको जिम्मेवारी र भूमिकाका विषयमा अवधारणागत तथा कार्यगत अस्पष्टता विद्यमान रहेको देखिन्छ जसले सासिकेको संस्थागत विकासमा उनीहरूको ध्यान जान सकेको छैन । साथै स्थानीय तहले यसलाई आफ्नो विस्तारित अङ्गका रूपमा ग्रहण गर्न नसक्दा उनीहरूका कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि अन्य संस्था वा व्यक्तिमार्फत् स्रोत-साधन परिचालित हुने गरेको छ जसको परिणाम स्वरूप सासिकेको उनीहरूको कार्यसम्भावना विकास हुन सकिरहेको छैन भने सासिके पनि कार्यविहीन बन्न पुगेका छन् ।

भौतिक पूर्वाधार तथा साधनको अभाव

आफ्नै भवनलगायत न्यूनतम भौतिक पूर्वाधारयुक्त सासिके ज्यादै नगण्य छन् । यसर्थ अधिकांश सासिके कार्यालय या त व्यक्तिगत घर या त स्थानीय सार्वजनिक निकायका कोठामा अवस्थित छन्, जसमा कार्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि न्यूनतम पूर्वाधार पनि उपलब्ध देखिन्छ । कतिपय स्थानमा सासिकेको भौतिक अस्तित्व एवम् उपस्थिति पनि पाउन सकिन्छ । सञ्चालन प्रारम्भ भएको दुई दशक बितिसकदा पनि सासिकेलाई न्यूनतम भवन तथा भौतिक पूर्वाधारयुक्त बनाउनेतर्फ सञ्चालक, व्यवस्थापक तथा राज्यका सरोकारवाला निकायबाट प्रयत्न भएको पाइँदैन । विना न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार केवल अनौपचारिक वा अप्रत्यक्ष सङ्गठन (Virtual Organization) का स्वरूपमा अस्तित्ववान् यी सासिकेलाई समुदायमा भौतिक रूपमा नै देखिने र संस्थागत

रूपमा कार्यमूलक बनाउनु प्रमुख चुनौती देखिन्छ ।

सञ्चालन व्यवस्थापन मापदण्डको अभाव

विद्यमान सासिकेहरू 'सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२' को ढाँचाअनुसार स्थापना, सञ्चालन व्यवस्थापन हुँदै आएका छन् । यस निर्देशिकाले स्थापना तथा सञ्चालन प्रक्रिया, कार्य, कार्यविधिजस्ता पक्षमा सामान्य मार्गदर्शन त गर्दछ तर संस्थागत सङ्गठनात्मक ढाँचा, न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार तथा साधन, कार्य तथा सेवा प्रवाह, न्यूनतम वार्षिक कार्यक्रमको प्रकृति र कार्यान्वयन, लाभग्राही तथा लाभान्वितजस्ता मापदण्ड तय गर्न सकेको छैन । त्यसपछि यस्ता पक्षमा मापदण्ड निर्धारणका प्रयास भएको पाइँदैन । स्पष्ट मापदण्डको अभावमा सासिके संस्थागत तथा सङ्गठनात्मक रूपमा सुदृढ भई समुदायमा आफ्नो प्रभाव स्थापित गर्न र कार्यमूलक बनी समुदायलाई लाभान्वित गराउन सक्षमता प्रदर्शन गर्न सकिरहेको देखिन्छ जसले गर्दा अनौपचारिक एवम् अदृश्य सङ्गठन (Virtual organization) को स्वरूपमा सासिकेले निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ भने सासिकेमा समुदायको पहुँच पनि स्थापित हुन सकेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त यिनको नियमन पनि चुनौतीपूर्ण हुन गएको देखिन्छ ।

समुदायको अपनत्व र सहभागिताको अभाव

समुदायका प्रभावशाली व्यक्ति वा व्यक्ति समूहको अगुवाइ तथा पहलमा पहुँच र प्रभावका आधारमा सासिकेको स्थापना हुने गरेको देखिएकाले व्यवस्थापन समिति छनोट,

सासिकेको सञ्चालन व्यवस्थापन तथा समग्र निर्णय प्रक्रियामा आमसमुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता रहन सकेको पाइँदैन, जसले गर्दा सेवाक्षेत्रका आमसमुदायको सासिकेप्रति अपनत्व विकास हुन सकेको देखिन्न । सासिकेप्रति समुदायको अपनत्वको अभावले सासिके सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा समुदायका आवश्यकतानुसारका कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि सामुदायिक स्रोत-साधन प्राप्ति (Resource generation) तथा परिचालन (Mobilization) हुन सकेको पाइँदैन । यस स्थितिले सासिकेको दिगोपना (Sustainability) मा असर परिरहेको छ भने स्रोत अभावले सासिके कार्यक्रमविहीन भई कार्यमूलक बन्न सकेको पाइँन भने सामुदायिक आवश्यकतानुसारका कार्यक्रम पहिचान र कार्यान्वयन गर्न कठिन भएको देखिन्छ । यस परिवेशमा सासिकेप्रति समुदायको अपनत्व विकास गर्दै सामुदायिक स्रोत परिचालनबाट सासिकेको दिगोपना र यसका कार्यक्रममा निरन्तरता दिनु चुनौतीपूर्ण पनि भएको छ ।

बाह्य स्रोत र प्रदत्त कार्यक्रममा निर्भरता

सासिकेमा सामुदायिक स्रोत प्राप्ति र परिचालन नगण्य वा शून्य हुने गरेकाले सासिकेहरू पूर्णतया बाह्य स्रोतमा निर्भर रहने गरेका छन् । यसको सञ्चालन व्यवस्थापनका लागि सरकारबाट वार्षिक अनुदान उपलब्ध हुने गरेको भए पनि पूर्वाधार विकास तथा कार्यक्रम सञ्चालन व्यवस्थापनका लागि यो अनुदान अपर्याप्त हुने हुँदा न्यूनतम कार्यक्रम गर्न पनि सासिकेलाई स्रोतको अभाव रहने गरेको छ । यसै गरी सासिके सञ्चालन व्यवस्थापनमा राज्यको बृहत् नीति र

लगानी नीतिको अभाव रहेकाले यिनीहरू बाह्य स्रोत निर्देशित कार्यक्रम गर्ने संस्था बन्न पुगेका छन् । स्रोत-साधनको अपर्याप्तताले समुदायका आवश्यकता तथा मागअनुसारका सिकाइ तथा सामुदायिक विकासका कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न नसकी प्रायः निष्क्रिय रहेका देखिन्छन् (CERID, 2005) ।

माथि उल्लेख गरिएकाबाहेक प्रविधिगत पूर्वाधारको अपर्याप्तता, दक्ष जनशक्तिको कमी, संस्थागत कार्यढाँचाको अस्पष्टता, समुदाय सम्बन्ध र समन्वयको कमी पनि सासिके प्रभावकारी बन्न नसक्नुका कारणहरू देखिन्छन् (H.D Nepal Consultants Group (P) Ltd, 2011) भने स्थानीय तहका विषयगत निकाय तथा सङ्घ-संस्थासँग सञ्जाल निर्माण तथा साझेदारी विकास गर्न नसक्नु पनि सासिकेको संस्थागत विकास हुन नसक्नाका थप कारण बन्न पुगेको देखिन्छ । सञ्चालक व्यवस्थापकलगायत कार्यरत जनशक्तिको कमजोर नेतृत्व क्षमता र समुदाय परिचालन सिपको अपर्याप्तता पनि यिनका समस्याका रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

उल्लिखित छलफलका आधारमा सासिकेको विद्यमान संस्थागत क्षमता तथा स्रोत-साधनको अपर्याप्तताका कारण उद्देश्यअनुसारका साक्षरता, निरन्तर शिक्षा एवम् जीवनपर्यन्त सिकाइ र सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू समुदाय तहमा संस्थागत हुन नसकिरहेको देखिन्छ । तसर्थ यिनीहरूको संस्थागत सदृढीकरणका लागि कार्यक्रम र सहयोगको आवश्यकता टड्कारो देखिएको छ । सासिकेको संस्थागत सदृढीकरणमा प्रारम्भदेखि सरकारी, गैरसरकारी र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरूबाट समेत विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । त्यस्ता प्रयास योजनाबद्ध र पर्याप्त हुन नसक्दा यिनीहरूको संस्थागत सक्षमता अपेक्षाकृत प्रदर्शन हुन सकिरहेको छैन । त्यसैले उनीहरूलाई आफ्नो

कार्य सम्भावना प्रदर्शन गर्न र सक्षम बनाउन लगानी नीति तय गरी यिनको सुदृढीकरणका थप प्रयासहरू आवश्यक देखिन्छन् । यस्ता प्रयासहरू उनीहरूको विद्यमान अवस्था लेखाजोखा गरी आवश्यकताका आधारमा केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको सुदृढीकरणका क्षेत्रहरू

सासिकेको सुदृढीकरणका लागि सासिके सञ्चालन व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिको व्यक्तिगत, सासिकेको सङ्गठनात्मक र संस्थागत गरी तीन तहमा क्षमता विकास आवश्यक देखिन्छ (पूर्ववत्) । व्यक्तिगत तहमा सासिके सञ्चालन व्यवस्थापनका लागि कार्यरत जनशक्तिको व्यक्तिगत क्षमता विकास पर्दछ । यसअन्तर्गत समुदाय तहका सिकाइ आवश्यकता पहिचान, आवश्यकतानुसारका कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यक्रम व्यवस्थापन, स्रोत पहिचान र परिचालन, सञ्चार, समन्वय र सञ्जाल विकास, समुदाय परिचालन र साझेदारी विकासजस्ता क्षमता आवश्यक देखिन्छन् । यसै गरी सङ्गठनात्मक तहमा सासिकेलाई संस्थाका रूपमा आवश्यक पर्ने कार्यक्षमता पर्दछन् । यसअन्तर्गत सासिके सञ्चालन व्यवस्थापनका लागि नीति नियम र प्रक्रिया तर्जुमा, सूचना व्यवस्थापन तथा कार्यक्रम व्यवस्थापन, संगठनमा कार्यरत जनशक्तिको कार्यविवरण जिम्मेवारी र कार्यविभाजन, भौतिक तथा प्रविधिको पूर्वाधार व्यवस्थापन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको व्यवस्थापन र उपयोग, सहभागितात्मक योजना प्रक्रिया निर्धारण, समुदाय सहभागिता र परिचालनजस्ता क्षमता आवश्यक देखिएका छन् । संस्थागत तहमा भने सासिकेको सञ्चालन व्यवस्थापन प्रक्रिया र पद्धतिमा सुधार, कार्यक्रमका लागि वित्तीय स्रोतको उपलब्धता र परिचालन, बहुक्षेत्रीय निकायसँगको सम्बन्ध, साझेदारी स्थापना, सासिकेको संस्थागत कार्यढाँचा निर्माण सम्बन्धित क्षमताहरू आवश्यक ठानिएका छन् ।

परिवर्तित सन्दर्भमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र सञ्चालन व्यवस्थापन

सबैका लागि शिक्षा अभियानको कार्यढाँचाअन्तर्गत तय गरिएका युवा तथा प्रौढ सबैको आवश्यकतानुसारका सिकाइ तथा जीवनोपयोगी सिप शिक्षाका कार्यक्रममा पहुँचको सुनिश्चितता र साक्षरता स्तरमा सुधारका लक्ष्य प्राप्तिका लागि जीविकोपार्जन सिप तालिम तथा साक्षरताका आपूर्तिमा आधारित कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सासिकेहरू हालसम्म केन्द्रित रहँदै आए पनि यी लक्ष्यका क्षेत्रमा अपेक्षित प्रगति हासिल हुन नसकिरहेको विद्यमान स्थितिमा समुदायका आवश्यकतानुसारका साक्षरता तथा सिकाइ कार्यक्रम पहिचान, तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने सक्षमतासहित यिनको संस्थागत सुदृढीकरण तथा निरन्तरता आवश्यक देखिन्छ । दिगो विकासका लक्ष्य ४ अन्तर्गत सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइ तथा निरन्तर शिक्षाका अवसरमा पहुँच विस्तार गर्ने कार्यढाँचाअनुरूप सबैका सिकाइ आवश्यकता सुनिश्चिततासम्बन्धी निर्धारित लक्ष्य प्राप्तिका लागि लक्षित समुदायका आवश्यकता र मागमा आधारित विगतदेखिका साक्षरता, जीवनोपयोगी सिप शिक्षा तथा निरन्तर शिक्षाका कार्यक्रमहरूको संस्थागत निरन्तरताका साथै परिवर्तित सन्दर्भमा निरन्तर विकसित भइरहने सिकाइ आवश्यकता परिपूर्तिको लागि नवीन प्रकृतिका सिकाइ कार्यक्रम पहिचान तथा तर्जुमा गर्ने संस्थागत स्वरूपमा यिनको सुदृढीकरण अपेक्षित छ ।

विगतदेखि सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२ अनुरूप केन्द्रीकृत ढाँचामा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन हुँदै आएका विद्यमान सासिके परिवर्तित शासकीय ढाँचाअनुरूप आधारभूतदेखि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी स्थानीय तह (गाउँपालिका/नगरपालिका) मा

स्थानान्तरण भइसकेको सन्दर्भमा यिनको सञ्चालन, व्यवस्थापनको नियमन स्थानीय तहको कार्यढाँचाअनुरूप हुने गरी संस्थागत निरन्तरता कायम गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ भने स्थानीय तहअन्तर्गतको साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त सिकाइ एवम् सामुदायिक विकास कार्यक्रमको योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने समुदाय तहको विस्तारित अङ्गका रूपमा यिनको सञ्चालन व्यवस्थापन स्वरूप तय गरी संस्थागत गर्नु पनि उपयुक्त देखिन्छ।

संस्थागत विकास र सुदृढीकरणका लागि सासिकेको सङ्गठनात्मक व्यवस्थापन ढाँचा, सञ्चालन व्यवस्थापन प्रक्रिया, भौतिक स्रोत-साधन तथा पूर्वाधार, सम्पादन तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने न्यूनतम वार्षिक कार्य तथा कार्यक्रम, जनशक्ति, समुदाय संलग्नता र सहभागिता, स्रोत परिचालन तथा साझेदारीलगायत समग्र पक्षमा मापदण्ड निर्धारण गरी सो मापदण्डअनुरूपका सेवा-सुविधा तथा पूर्वाधार पूरा भएको सुनिश्चित गरी सञ्चालन गर्ने नीति कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ। संस्थागत र कार्यक्रमको दिगोपनाका लागि स्रोत परिचालनमा समुदाय साझेदारी सुनिश्चित गरिनुपर्दछ। सासिकेलाई कार्यक्रमविहीन तथा निष्क्रिय हुन नदिन समुदाय तहमा सञ्चालन हुने विषयगत निकाय तथा सङ्घ-संस्थाका सबै कार्यक्रम सासिकेमार्फत् कार्यान्वयन गर्ने नीतिगत तथा कार्यगत समन्वय पनि आवश्यक देखिन्छ।

सासिकेको दिगोपना र कार्यक्रमको निरन्तरताका लागि यसप्रति राज्यको बृहत् लगानी नीति तय गरी स्रोत उपलब्धताको सुनिश्चितता गरिनु आवश्यक देखिन्छ। यिनको क्रियाशीलता अभिवृद्धिका लागि समुदायका सिकाइ तथा विकास आवश्यकता पहिचान, पहिचान भएका आवश्यकता सम्बोधन गर्ने सिकाइ कार्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक क्षमता विकासका कार्यक्रम पनि अपेक्षित ठानिएका छन् (CERID,2005;

HD NEPAL Consultant Group (P) Ltd, 2011)। सासिकेप्रति सामुदायिक अपनत्व विकास, यिनको सञ्चालन व्यवस्थापनमा सामुदायिक संलग्नता तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्न व्यापक सामुदायिक संलग्नता हुने संस्थागत स्वरूप तय गर्नु पनि आवश्यक देखिएको छ।

निष्कर्ष

स्थानीय समुदायको शैक्षिक तथा सिकाइ आवश्यकता पूर्ति, शिक्षाको विकास र विस्तार, सांस्कृतिक सिकाइ तथा अन्तरपुस्ता सिकाइ हस्तान्तरण गर्न र समुदायिक विकासका गतिविधिको अगुवाइ गर्नमा सामुदायिक सङ्घ-संस्थाको उल्लेख्य भूमिका रहँदै आएको सन्दर्भमा परिवर्तित परिवेशमा साक्षरता तथा निरन्तर सिकाइ र सामुदायिक विकासका क्रियाकलापलाई समुदायमा संस्थागत गर्न यस्ता सामुदायिक सङ्घ-संस्था अपरिहार्य ठानी सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको अवधारणा विकसित हुँदै आएको छ। खास गरी सबैका लागि शिक्षाको कार्यढाँचाअन्तर्गत निर्धारित सबैका सिकाइ आवश्यकता पूर्ति गर्न उपयुक्त सिकाइ तथा जीवनोपयोगी सिप शिक्षा कार्यक्रममा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितता र प्रौढ साक्षरता स्थितिमा उल्लेख्य सुधारका लक्ष्य प्राप्तिमा निम्ति साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, सिप तालिम, वैकल्पिक विद्यालय शिक्षाजस्ता अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम समुदाय स्तरमा सघन र व्यापक बन्दै जाँदा यिनलाई सङ्गठनात्मक संरचनामार्फत् समुदायमा संस्थागत गर्ने रणनीतिअनुरूप युनेस्कोको नीतिगत सहयोग र पहलमा एसिया प्रशान्त क्षेत्रका मुलुकहरूमा सामुदायिक सिकाइ केन्द्रको स्थापना तथा विकास हुँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा पनि सन् १९९८ देखि सामुदायिक सिकाइ केन्द्र (सासिके) स्थापना र विस्तार हुँदै आएको र हालसम्म शिक्षा मन्त्रालयको प्रयास र सहयोगमा देशका

विभिन्न गाउँपालिका/नगरपालिकाहरूमा यस्ता केन्द्रहरू विस्तार भएका छन् । सबैका लागि शिक्षा अभियानका क्रममा तय गरिएका सबैका लागि सिकाइ आवश्यकता पूर्ति र प्रौढ साक्षरता स्थितिमा उल्लेख्य सुधारका लक्ष्य हासिल नभइरहेको स्थितिमा दिगो विकासका लक्ष्य ४ अन्तर्गत सन् २०३० सम्मको शिक्षा कार्यढाँचाले समेत उक्त लक्ष्य प्राप्तिका लागि निरन्तर जोड दिँदै आएकोले विगतदेखिका साक्षरता, सिप तालिम, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त सिकाइका कार्यक्रमको सुदृढीकरण गर्दै संस्थागत निरन्तरता कायम गर्न भावी दिनमा समेत सासिकेको संस्थागत निरन्तरता तथा विकासको आवश्यकता पनि औँल्याइएको छ । परम्परागत प्रकृतिका साक्षरता, सिप तालिम, निरन्तर शिक्षाका अतिरिक्त परिवर्तित सन्दर्भमा निरन्तर विकसित भइरहने सिकाइ आवश्यकता सम्बोधन गर्ने जीवनपर्यन्त सिकाइका नवीनतम कार्यक्रम पहिचान, विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत सक्षमता सासिकेमा आवश्यक ठानिएको छ ।

भौतिक पूर्वाधार, स्रोत-साधन, स्थायी कार्यक्रम, स्रोत परिचालनमा सामुदायिक साझेदारी तथा सहभागिताको कमीले बाह्य स्रोत तथा कार्यक्रममा निर्भर रहनुपर्ने स्थितिमा सासिके समुदायमा क्रियाशील हुन नसकेको यथार्थता पनि देखाइएको छ । तसर्थ यिनको क्रियाशीलता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि स्रोत उपलब्धता, परिचालन साझेदारीका स्पष्ट मापदण्ड निर्धारण तथा कार्यान्वयन आवश्यक देखिएको छ भने यिनको संस्थागत विकासका लागि सङ्गठनात्मक व्यवस्थापन ढाँचा, सञ्चालन व्यवस्थापन प्रक्रिया, भौतिक स्रोत-साधन तथा पूर्वाधार, सम्पादन तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने न्यूनतम वार्षिक कार्य तथा कार्यक्रम, जनशक्ति, समुदाय संलग्नता र सहभागिता, स्रोत परिचालन तथा साझेदारीलगायत समग्र पक्षमा

मापदण्ड निर्धारण गरी सो मापदण्डअनुरूपका सेवा सुविधा तथा पूर्वाधार पूरा भएको सुनिश्चित गरी सञ्चालन गर्ने व्यवस्था अपरिहार्य ठानिएको छ । परिवर्तित शासकीय संरचनाअनुरूप साक्षरता, निरन्तर शिक्षा, जीवनपर्यन्त सिकाइ, सामुदायिक विकासका कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय तहअन्तर्गतको समुदाय तहको विस्तारित अङ्गका रूपमा यिनको सञ्चालन व्यवस्थापन स्वरूप तय हुनुपर्ने आवश्यकता पनि औँल्याइएको छ । साथै सासिकेप्रति सामुदायिक अपनत्व विकास, यिनको सञ्चालन, व्यवस्थापनमा सामुदायिक संलग्नता तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्न व्यापक सामुदायिक संलग्नता हुने संस्थागत स्वरूप तय गर्न पनि आवश्यक ठानिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०७०), सामुदायिक अध्ययन केन्द्र सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन निर्देशिका २०६२ (पहिलो संशोधन २०७०) । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।
- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०७५), स्थानीय तहमा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्था: योजना तर्जुमा दिग्दर्शन २०७५ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।
- नेपाल सरकार (२०७४), शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसमेत), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- Bhattarai, G.P (2072); Towards Institutionalizing the Community Learning Centre: Prospects and Problems in Nepal. *Literacy Special Issue 2072*. Bhaktapur: Non Formal Education Center.
- HD Nepal Consultant Group (P) Ltd. (2011); *Report on Assessing the Condition of Community Learning Centres*

- (CLCs) in Nepal to Achieving Education For All. An Unpublished Report Submitted to UNESCO Office in Kathmandu.
- Nepal National Commission for UNESCO & UNESCO. (2003); *Education for All National Plan of Action Nepal (2001-2015)*. Kathmandu: Author.
- Research Centre for Educational Innovation and Development (CERID). (2005); *Community Learning Centres : A Project Assessment*. Kathmandu: Author.
- Shrestha, S.B. (2002). *National program and policy on NFE and CLC in Nepal. In NFEC: Policy and Guidelines Development for Community Learning Centre*. (A Workshop Report). Sanathimi: Nonformal Education Center.
- Tuladhar, B.R. (2004); *Community learning centre: an evolving concept of nonformal education and sustainable development*. Administration and Management Review, 16(2): 29-36.
- UNESCO & UNDP (1985); *Education For Rural Development in Seti Zone: Project Findings and Recommendations*. France: Author.
- UNESCO. (1999); *Planning Meeting on Community Learning Centres. Final Report*. Bangkok: Author.
- UNESCO (2015); *Education 2030 Incheon Declaration and Framework for Action: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All*. Paris: Author.

परीक्षाकेन्द्रित शिक्षण र कमजोर सिकाइ अवस्था

देवीराम आचार्य

लेखसार

औपचारिक शिक्षा र सिकाइलाई जोड्दा, शिक्षाको अधिकार भनेको तोकिएको समय विद्यालयमा बिताउनुमात्र नभई सिक्न पाउनु पनि हो भन्ने गरिएको छ । यस सन्दर्भबाट हेर्दा नेपालका खास गरी सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाइ अवस्था अत्यन्त कमजोर छ भन्ने दृष्टान्तहरू प्रशस्त भेट्न सकिन्छ । शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले सन् २०११ देखि निरन्तर रूपमा गरिरहेका विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षण, कक्षा १०, ११ र १२ मा लिने गरिएका सार्वजनिक परीक्षाका नतिजा, सन् २०१४ मा गरिएको प्रारम्भिक कक्षा पठन सिप परीक्षण, प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रमको आधार अध्ययन र अन्तिम मूल्याङ्कन, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले गरेको कक्षा ३ को पढाइ तथा गणितीय सिप परीक्षणजस्ता दर्जनौं अध्ययन-अनुसन्धानहरूले विद्यार्थीको सिकाइ स्तर अत्यन्त कमजोर रहेको, विद्यालयको प्रकार, लैङ्गिकता र भौगोलिकताका आधारमा सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू बढ्दै गएको र न्यूनतम सिकाइ स्तर हासिल नगरी विद्यार्थीहरू एक तहबाट अर्को तहमा जाने गरेको अवस्थाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । एकवर्षे पूर्वप्राथमिकसहित बाह्र वर्षको विद्यालय शिक्षा पूरा गरिसक्दा पनि न्यूनतम सिकाइ स्तर हासिल नगरी विद्यार्थीहरू उच्चशिक्षा तथा श्रमबजारमा प्रवेश गरेका छन् । औपचारिक शिक्षा र यसको औपचारिक पाठ्यक्रमको उद्देश्यअनुसार विद्यार्थीहरूमा आवश्यक सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउने सन्दर्भमा विद्यालय शिक्षा प्रणालीमा थुप्रै कमजोरीहरू रहेका छन् । विद्यार्थीको सिकाइप्रति जवाफदेही हुने संयन्त्रको अभावमा विद्यार्थीको सिकाइ स्तरमा उल्लेखनीय सुधार हुन सकेको छैन । पहुँचको दृष्टिबाट सफलता हासिल भए पनि गुणस्तरमा अझ थुप्रै चुनौतीहरू विद्यमान छन् ।

विषय प्रवेश

विद्यालयलाई संज्ञानात्मक ज्ञान (सूचना, सिद्धान्त) मात्र सिकाउने औपचारिक संस्था भनी आलोचना गरिन्छ । विद्यालयले विद्यार्थीमा सञ्चार, सहकार्य, समस्या समाधान, समालोचनात्मक चिन्तनजस्ता विषय सिकाएका छैनन् र विद्यालयहरूले विद्यार्थीको सिर्जनात्मकतामाथि अवरोधमात्र पुर्याएको होइन कि त्यसलाई पूर्ण रूपमा निमोठेका छन् (school kills creativity) भनेर केन रबिन्सनले आरोप लगाएका छन् । हाम्रो परिवेशमा विद्यालयलाई

पाठ्यपुस्तकका ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने स्थानका रूपमा स्थापना गरेका छौं र त्यही ज्ञान हस्तान्तरण गर्न पनि सक्षम नभइरहेको अवस्था छ । विद्यालयका ठुलाठुला भवन वा घामपानी पनि नछेक्ने भवन, सीसीटीभी जडान हुने हुन् वा भुइँको धुलोमा बस्नुपर्ने अवस्थाका कक्षाकोठा, खेलमैदान, शिक्षक, विद्यार्थी, पढाउने विषयवस्तु, शिक्षक, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, परीक्षा र प्रमाणपत्रका विषय पनि विद्यार्थीलाई त्यही विषयवस्तु बाँड्ने सन्दर्भमा जोडिन्छन् । शिक्षाको नाममा जे-जति लगानी हुन्छ, सबै लगानीलाई विद्यार्थीको सिकाइमा

गरिएको लगानीकै रूपमा बुझिन्छ । विद्यालयमा राम्रा भवन बनाइन्छन्, सम्भव भएसम्म पुस्तकालय, प्रयोगशाला, डेस्कबेन्च, खेल-मैदानको पनि व्यवस्था गरिन्छ । विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर प्रयोगशाला, सीसीटीभी, विद्युतीय हाजिरी, इन्टरनेटलगायतका यी सबै सामग्री केका लागि ? विषयगत शिक्षक, प्रअ तालिम, क्षमता विकास र अन्य कर्मचारीको व्यवस्था गरिन्छ, केका लागि ? व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, सामाजिक परीक्षण समितिजस्ता संरचना किन ? यो सबैको उत्तर लगभग एउटै हुने छ प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गरी विद्यार्थीलाई सिकाउने र उनीहरूको ज्ञान-सिपमा वृद्धि गर्ने । यी सबै व्यवस्थाहरूको उच्चतम रूपमा उपलब्ध नभएको अवस्थामा सिकाइ कमजोर भयो, त्यसलाई स्वाभाविक मानिएला तर यी सबै व्यवस्था भएर पनि सिकाइ किन कमजोर छ ? कतिपय विद्यालयमा यी सबै व्यवस्था कमजोर हुँदा पनि सिकाइ प्रभावकारी छ त ? कुनैमा भएर पनि किन छैन ? यी प्रश्नको उत्तरले मात्र सुधारका लागि मार्गदर्शन गर्छन् ।

विद्यालयको अन्तिम लक्ष्य विद्यार्थीको सिकाइ हो र हुनुपर्छ भन्नेमा करिब सहमति हुन्छ । तर त्यो सिकाइ के हो भन्नेमा धेरै विवादहरू छन् । नेपालको सन्दर्भमा माथि नै उल्लेख गरेजस्तै पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तु सिकाइने र त्यसको परीक्षा लिने पद्धति स्थापित छ । तर विद्यालयमा सिकाउने भनेको त्यही पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तु सिकाउनका लागि जिम्मेवार को हो त ? शिक्षक वा विद्यार्थी ? सिकाउने जिम्मेवार हो वा सिकने ? कसको कति जिम्मेवारी ? अभिभावकको पनि ? एउटा पक्षमात्र जिम्मेवार भनी उत्तर दिन त सकिँदैन, तर कोलम्बान (१९६६) लगायतका अन्य थुप्रै अनुसन्धानले विद्यार्थीको सिकाइका लागि विद्यालय र शिक्षकको प्रभाव अन्यको भन्दा बढी हुने निष्कर्ष निकालेका

छन् । विद्यालयमा सिकाइका प्राथमिक र सहायक गरी दुई प्रकारका व्यवस्थाहरू हुन्छन् । राम्रो भवन, खेल-मैदान, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, डेस्कबेन्च, वरिपरिको वातावरण सिकाइका सहायक पक्ष हुन् भने शिक्षक, विद्यार्थी र सिकाउनका लागि निर्धारित विषयवस्तु प्राथमिक हुन् । प्राथमिक पक्षको भूमिका प्रभावकारी हुने हो भने सहायक पक्ष कमजोर भए पनि सिकाइमा समस्या हुँदैन भन्ने दृष्टान्त थुप्रै छन् ।

नेपालको विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भबाट विश्लेषण गर्दा प्राथमिक पक्षभन्दा सधैं सहायक पक्षहरू बढी केन्द्रमा देखिन्छन् । भवनले मात्र पढाइ र सिकाइ राम्रो नहुने नै रहेछ । (मान्द्रोले बारेका स्कुलको उत्कृष्ट नतिजा) । स्थायी शिक्षकले मात्र पनि नहुने रहेछ (राहत शिक्षकको भरमा सञ्चालित विद्यालय जिल्लाकै उत्कृष्ट) । राम्रो भवनले पनि भएको देखिएन । उच्चतम योग्यताले पनि भएन । तालिमले पनि भएन । हाम्रा विद्यालयमा के पढाइन्छ र विद्यार्थीहरू के सिक्छन् ? विद्यार्थीले परीक्षामा प्राप्त गरेका उपलब्धि स्तरका तथ्याङ्कहरूले यसको कमजोर अवस्था देखाउँछन् ।

परीक्षा र सिकाइ

मार्टिन चौतारीले सन् २०१४ मा गरेको अध्ययनले सामुदायिक विद्यालयको पठन-पाठन परीक्षाकेन्द्रित भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको थियो । विद्यालयको सिकाइ कमजोर हुनुको एउटा प्रमुख कारण कक्षाकोठामा परीक्षामा सोधिने प्रश्नकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ हो । शिक्षकहरूले कक्षाकोठामा समय त व्यतीत गर्छन् र ल्याकतअनुसारको मेहनत पनि गर्छन् तर उक्त समय सिकाइकेन्द्रितभन्दा पनि पाठ सिध्याउनेमा मात्र केन्द्रित हुन्छ । कुनै पाठबाट अन्तिम परीक्षामा प्रश्न आउँदैन भने शिक्षकहरूले उक्त पाठ पढ्नुपर्दैन भन्ने गरेका दृष्टान्त हामी आफैँसँग पनि छन् । विद्यालयको पठन-पाठनलाई परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने विषयसँग मात्र

जोडेर हेर्ने गरिन्छ । वि.सं. २०७३ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको विद्यार्थीको सिकाइ प्रमाणीकरण गर्ने अक्षराङ्कन पद्धतिले विद्यालय शिक्षाको कमजोर सिकाइलाई अझ कमजोर बनाउँदै गएको छ । (कान्तिपुर र नागरिक दैनिक) । अङ्कन प्रणालीमा कक्षा १० मा ३२ अङ्क आउँदामात्र पास हुने व्यवस्था थियो भने अक्षराङ्कन पद्धतिमा ३० अङ्क आउँदा नै डी प्लस आउने र त्यस्ता विद्यार्थीले शिक्षा, मानविकी र व्यवस्थापनमा ११ कक्षा पढ्न पाउने भएका छन् (शिक्षा मन्त्रालय) । त्यसै गरी कक्षा ११ र १२ मा ३५ अङ्क ल्याउँदा पास हुने गरेकामा ३० अङ्कमै पास भएसरह हुने भएको छ । शिक्षा, मानविकी र व्यवस्थापनका केही विषयहरू डी प्लस ल्याउँदा पढ्न पाइने भएको छ । यसले उच्चशिक्षाको सिकाइ र गुणस्तरमा समेत प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।

नेपालमा विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर मापन मूलतः विद्यार्थीको परीक्षाको नतिजाका आधारमा गर्ने प्रचलन स्थापित नै छ । कति लगानी भयो, कस्तो प्रक्रिया अपनाइयो भन्नेभन्दा कति विद्यार्थी कुन श्रेणीमा उत्तीर्ण भए भन्नेले अत्यन्त धेरै महत्त्व राखेको पाइन्छ । परीक्षाको नतिजालाई महत्त्व दिने सन्दर्भमा हाम्रा कानुन नै बनेका छन् । शिक्षा नियमावली २०५९ मा प्रवेशिका परीक्षामा थोरै विद्यार्थी उत्तीर्ण भएमा अनुदान कटौती गर्ने व्यवस्था थियो, जुन पछि २०६७ मा हटाइयो (शिक्षा नियमावली २०५९, छैटौँ संशोधन २०६७) ।

विद्यालयको पठन-पाठन पूर्णतः परीक्षामा केन्द्रित हुन्छ । परीक्षामा तोकिएको पाठ्यपुस्तक (पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार गरी जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडबाट प्रकाशित) बाटै अधिकांश प्रश्न सोधिन्छन् । परीक्षामा कुन-कुन प्रकारका, कुन पाठबाट कतिओटा र कति पूर्णाङ्कको प्रश्न सोध्ने भन्ने सन्दर्भमा एकदमै विशिष्टीकृत रूपमा विशिष्टीकरण

तालिका तयार गरिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाली विषयमा एउटा निबन्ध, अङ्ग्रेजीमा एउटा पाठ्यपुस्तकभित्रको र एउटा पाठ्यपुस्तकबाहिरको पठनबोधको अनुच्छेद । सामाजिकमा ९ ओटा १ नम्बरका प्रश्न आदि । यसले विद्यालयहरूमा विषयवस्तु सिकाउनेभन्दा पनि परीक्षामा कुन पाठबाट कस्तो प्रश्न सोधिन्छ सोहीअनुसार पाठ घोकाउनेतर्फ केन्द्रित गरेको छ ।

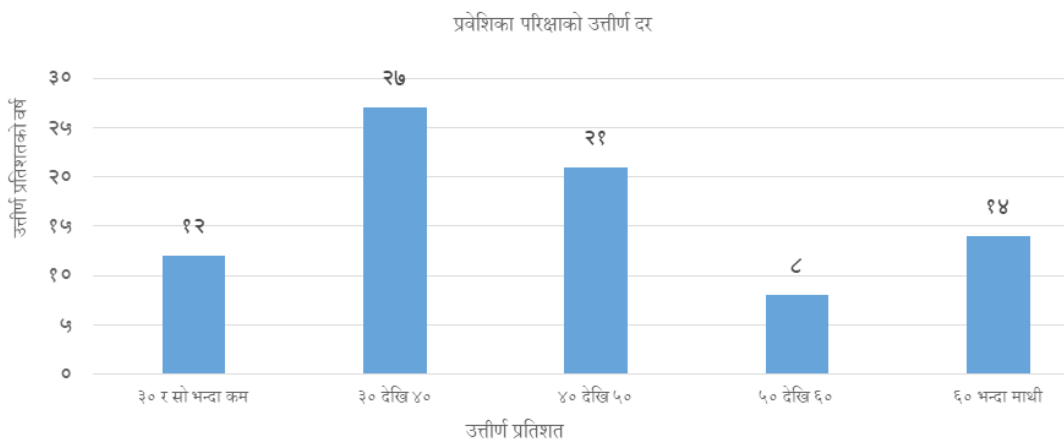
स्कूल जानु र पढनु भनेको परीक्षा पास गर्नुसँग मात्र सम्बन्धित भयो । पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठहरूमात्र कण्ठ गराउने र ती कण्ठ गराएका विषयबाट मात्र परीक्षाका प्रश्नहरू सोध्ने र सोही आधारमा सिकाइको प्रमाणीकरण गर्ने प्रणालीमा त कमजोरी छन् नै, त्योभन्दा पनि आधारभूत सिकाइ पूरा नगरी विद्यालय तहको अन्तिम (कक्षा १२) सम्म पुग्ने गरेको अवस्था छ । शिक्षा ऐनको आठौँ संशोधनले विद्यालय शिक्षालाई कक्षा १ देखि १२ सम्मको कानुनी मान्यता प्रदान गरेपश्चात् विद्यालय शिक्षाको अन्तिम तह कक्षा १० बाट कक्षा १२ भयो । औपचारिक तवरले वि.सं. १९९० देखि सञ्चालन भएको कक्षा १० को अन्तिम परीक्षा (एसईई) विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर मापन गर्ने आधारको रूपमा थियो । हाल कक्षा १०, ११ र १२ मा राष्ट्रिय स्तरका सार्वजनिक परीक्षा हुने गरेको छ र सोहीअनुसार विद्यालय शिक्षाको लेखाजोखा गरिन्छ ।

प्रवेशिका परीक्षा तथा एसईईका नतिजाहरू

प्रवेशिका परीक्षाको यो लामो इतिहासमा परीक्षामा सहभागी भएका कुल विद्यार्थीमध्ये सोही वर्ष नियमित रूपमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने विद्यार्थीको प्रतिशत १९९० देखि २००३ सम्म ५० प्रतिशतभन्दा माथि रहेकोमा २००४ देखि २०६२ सम्म (२००७, २०२१ र २०२५ बाहेक) उत्तीर्ण प्रतिशत ५० भन्दा कम रहेको थियो । सबैभन्दा बढी उत्तीर्ण प्रतिशत १९९८ मा ७७.७८

प्रतिशत थियो भने सबैभन्दा कम २०३८ मा १६.६८ रहेको थियो । ८२ वर्षको नतिजा अध्ययन गर्दा हरेक वर्षको नतिजामा कुनै एकै प्रकारको मात्र प्रवृत्ति भेट्न सकिँदैन । एसएलसी नतिजाको आधारमा नेपालको विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तरमा सुधार भएको छ वा कमजोर भएको छ वा एकै स्तरको छ भन्न सकिने आधार पाइँदैन । विभिन्न वर्षका परीक्षाका नतिजा हेर्दा यसमा कुनै पनि प्रकारका प्रवृत्तिहरू (Trends) भेट्न सकिँदैन । दुई अलग-अलग वर्षका नतिजा तुलना गर्दा १९९० र १९९१ तथा २०२९ र २०३० को नतिजामा ०.११ प्रतिशतको मात्र भिन्नता रहेको थियो भने नतिजा बढेको आधारमा हेर्दा २०१९ को १८.७२ प्रतिशतको नतिजा एकै वर्षमा २१.२८ प्रतिशतले वृद्धि

भई २०२० मा उत्तीर्ण प्रतिशत ४० भएको छ । यसै गरी नतिजाको घट्दो क्रममा हेर्दा २०४७ को ४८.४७ प्रतिशतबाट २३.९२ प्रतिशतले घटेर २४.५५ भएको छ । बीस प्रतिशतभन्दा बढी प्रतिशतले नतिजामा आउने परिवर्तनबाट समग्र शैक्षिक प्रणाली अथवा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार भएर सुध्नेको भए निरन्तर हुनुपर्ने हो, तर यस्तो भएको पाइँदैन र यसकै आधारमा के भएको हो भनेर कुनै अनुमान लगाउन सकिँदैन । बरु परीक्षा सञ्चालन र प्रश्नपत्रको गुणस्तरले यसमा प्रभाव पारेको हो कि भन्न सकिन्छ । विगत ८२ वर्षमा प्रवेशिका परीक्षाको उत्तीर्ण प्रतिशतलाई पाँच समूहमा विभाजन गरी अध्ययन गर्दा ३० देखि ४० प्रतिशतमात्र विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको तथ्य पाउन सकिन्छ । हेरौं ग्राफ १

वि.सं. १९९० देखि २०७१ सम्मको ८२ वर्षको अवधिमा प्रवेशिका परीक्षामा भएको उत्तीर्ण प्रतिशतको दरलाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै २७ ओटा वर्षहरूको नतिजा ३० देखि ४० बिचमा, दोस्रोमा २१ वर्ष ४० देखि ५० को बिचमा, १४ वर्ष ६० भन्दा माथि, १२ वर्ष ३० भन्दा कम र ८ वर्ष ५० देखि ६० को बिचमा रहेको देखिन्छ । यसबाट प्रवेशिका परीक्षाको उत्तीर्ण दर ६० वर्षसम्म ५० भन्दा कम रहेकाले ५० प्रतिशतमा हुने उत्तीर्ण दर नै विद्यालय शिक्षाको प्रगति दर हो भनेर स्वीकार गर्न कर लाग्छ ।

जिल्लाअनुसार हरेक वर्ष नतिजामा आउने परिवर्तन विश्वास गर्न नै कठिन हुन्छ । एउटा जिल्लामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, विद्यालयको शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र करिब ९५ प्रतिशत शिक्षक उनै हुन्छन्, तर नतिजामा ठुलो परिवर्तन आउँछ । त्यो परिवर्तन के कारणले हुन्छ ? उत्तर सहज छैन । शिक्षण सिकाइमा सुधार भएर हो वा कमजोर भएको हो भन्ने सकिने कुनै आधार पनि पाइँदैन । उदाहरणका लागि वि.सं. २०६५ सालमा राष्ट्रिय औसत उत्तीर्ण प्रतिशत ६८.४७ हुँदा ओखलढुङ्गाको औसत ९२.३५, सप्तरीको ९०.५७ र

दार्चुलाको ८९.३६ देखिन्छ । तर तिनै जिल्लाहरूको नतिजा २०६७ मा क्रमशः ३४.१६, ३३.६७ र ५०.२६ भयो र राष्ट्रिय औसत ५५.९५ मा झर्‍यो । त्यसै गरी २०६८ मा ओखलढुङ्गा ३२.३७, सप्तरी ३६.२८ र दार्चुला २४.६२ मा रह्यो (Statistics 2065, 2067 & 2068 OCE) । दुई-तीन वर्षमा कुनै जिल्लाको नतिजामा आउने यस प्रकारको अस्वाभाविक परिवर्तले ल्याउने तत्त्व के हो त ? हामीले यस्ता पक्ष सार्वजनिक परीक्षाको नतिजाबाट कहिलै पनि खोजेका छैनौं । के २ वर्ष अगाडिका विद्यार्थीलाई धेरै पढाइएको वा धेरै सिकाइएको थियो होला अथवा त्यसपछिका विद्यार्थीलाई कम सिकाइयो वा कम पढाइयो होला ।

जिल्लाकै जस्तै गरी विद्यालयको नतिजामा पनि अविश्वसनीय परिवर्तनहरू हुन्छन् । तर यस्ता तथ्याङ्कहरू खण्डीकृत रूपमा प्राप्त गर्न निकै कठिन छ । अर्घाखाँची जिल्लाका केही विद्यालयमा देखिएको अस्वाभाविक नतिजाका प्रतिशतहरू तल उल्लेख गरिएका छन्, जसले देशका धेरै विद्यालयको अवस्था प्रतिबिम्बित गर्छ ।

तालिका १ : विद्यालयमा हुने नतिजा परिवर्तन

विद्यालय	२०७०	२०७१	परिवर्तन
क	७.६९	३५.२९	+२८
ख	५५.२६	१२.२८	-४३
ग	१५.९४	४०.९८	+२५
घ	६८.८९	३१.४८	-३७

स्रोत: जिशिका अर्घाखाँची ।

एउटै विद्यालयमा २ ओटा वर्षमा हुने यस्तो परिवर्तनले के विद्यार्थीको सिकाइ नै सुनिश्चित गरेको छ त ? विश्वास गर्न सक्ने आधार छैन । यस्ता उदाहरण देशका सबै जिल्लामा समान रूपमा पाइन्छन् । यसै गरी पछिल्ला वर्षमा जीपीएका आधारमा देखिने नतिजा पनि यस्तै नै रहेको छ ।

२०७३ को एसईईमा प्रदेश ५ को एक जिल्लाका ८२ माध्यमिक विद्यालयबाट (खुला र

प्राइभेटसमेत गरी) एसईई परीक्षामा सहभागी भएका ३९२९ विद्यार्थीको जीपीएको विभिन्न समूहमा भएको वितरण हेर्दा २ र सोभन्दा कम जीपीए भएका विद्यार्थी ७७.५ प्रतिशत छन् । तीमध्ये सबैभन्दा धेरै विद्यार्थीको (१२९७) जीपीए २ मात्र छ । दुईभन्दा माथिको जीपीए भएका विद्यार्थी २८.५ प्रतिशतमात्र छन् । सो जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीमध्ये विज्ञान विषय पढ्न आवश्यक पर्ने विषयगत ग्रेड हासिल गरेका विद्यार्थी १५२ मात्र थिए । प्रदेश ३ को भित्री मधेसमा पर्ने एक जिल्लामा २०७४ मा ४९ प्रतिशत विद्यार्थीको जीपीए २ र सोभन्दा कम रहेको छ । यसले विद्यार्थीको सिकाइ अवस्थाको जानकारी त दिन्छ तर त्यो जानकारी वा सूचना शैक्षिक सुधारका ऐजेन्डा बनेको पाइँदैन । यस प्रकारको सिकाइ अवस्था समग्र देशभरि नै छ ।

सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू

उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार एसएलसी परीक्षा वि.सं. २०६९ मा छात्र र छात्राको उत्तीर्ण प्रतिशतमा १०.७६ को भिन्नता रहेको थियो । २०७० मा यो दर बढेर ११.१६ पुग्यो । श्रेणीगत रूपमा हेर्दा प्रथम विशिष्टमा श्रेणी हासिल गर्ने छात्रा र छात्रको भिन्नता सामुदायिक विद्यालयमा ३९.८ र संस्थागत विद्यालयमा १९.८६ रहेको थियो । यस प्रकारको असमानता हालसम्म पनि सुधार भएको छैन ।

वि.सं. २०७१ को प्रवेशिका परीक्षामा सहभागी छात्राहरू नै बढी थिए (५३.९४), तर परीक्षामा उत्तीर्ण हुने प्रतिशत कम रह्यो । परीक्षामा सहभागी भएका विद्यार्थीमध्ये छात्रको तुलनामा ९ प्रतिशत कम छात्राहरू उत्तीर्ण भएका थिए । सोही वर्ष विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण हुने जम्मा विद्यार्थीमध्ये ५८ प्रतिशत छात्र र ४२ प्रतिशतमात्र छात्रा थिए । यस प्रकारको भिन्नता सामुदायिक र संस्थागतमा अझ बढी पाइएको थियो ।

प्रवेशिका परीक्षामै सिकाइ स्तरमा भएको असमानतालाई हेर्ने हो भने विभिन्न श्रेणीमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने छात्र र छात्राको, विभिन्न जिल्लाको तथा

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको भिन्नताबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ । एउटै पाठ्यक्रमका आधारमा एउटै प्रश्नपत्रबाट मापन गरिएको सिकाइ उपलब्धिमा देखिएको यस प्रकारको असमानता र सिकाइ स्तरको भिन्नताले हाम्रो समग्र शैक्षिक प्रणालीले समाजमा कसरी २ वर्ग सिर्जना गरिरहेको छ भन्ने सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

लैङ्गिक समानताको दृष्टिले हेर्दा विद्यालयमा भर्ना भएको आधारमा शिक्षामा लैङ्गिक समानता प्राप्त हुने दिशामा अग्रसर भएको र सबैका लागि शिक्षाले निर्धारण गरेको यो लक्ष्य पूरा हुने भन्ने यान्त्रिक विश्लेषण हुने गरेको छ । तर यस तथ्यलाई सिकाइ उपलब्धिका सन्दर्भबाट हेर्दा यसको वास्तविक अवस्था देख्न सकिन्छ । सिकाइ उपलब्धिका लैङ्गिक असमानता बढ्दो छ र यसलाई कम गर्नु जरुरी छ ।

परीक्षाको नतिजालाई अक्षराङ्कन प्रणालीबाट जीपीएम प्रस्तुत गर्न सुरु भएपश्चात् यसलाई वर्गीकरण गर्ने ९ समूहमध्ये माथिल्लो चारवटा समूह छात्राको तुलनामा छात्रहरू धेरै छन् भने तल्लो पाँचवटा समूहमा छात्राहरू धेरै रहेका छन् । जीपीएमको माथिल्लो चार समूहमा ५ प्रतिशत छात्रहरू बढी छन् भने तल्लो समूहमा ५ प्रतिशत छात्राहरू बढी छन् ।

तालिका २ : २०७२ को एसईई को जीपीएम भिन्नता

जीपीएम समूह ^१	प्रतिशत		
	छात्र	छात्रा	भिन्नता
२.८ र सोभन्दा माथि	२१	१६	५
२.४ र सोभन्दा तल	२९	३४	५

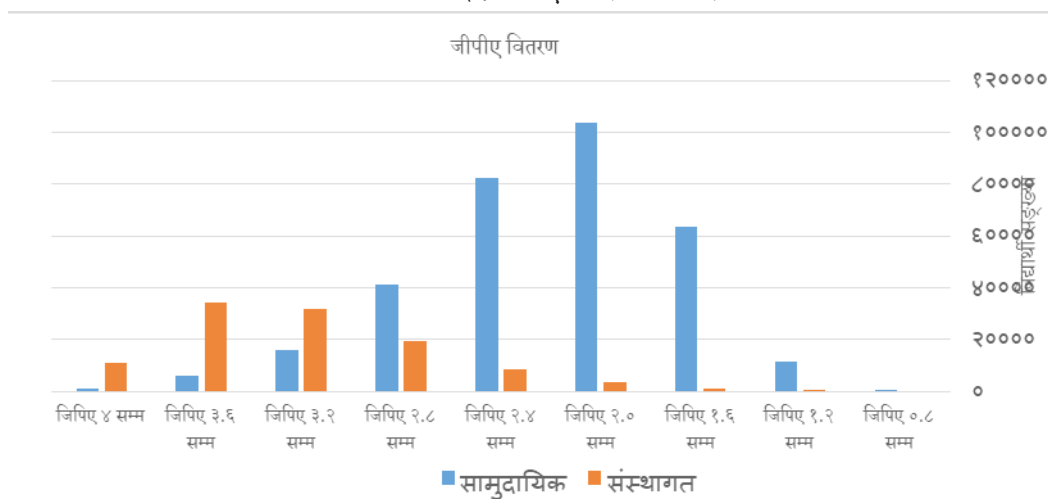
सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूको बीचको भिन्नता अझ पनि डरलाग्दो रूपमा देखिएको छ । वर्गीय, जातीय तथा आर्थिक सामाजिक रूपले सम्पन्न परिवारका बालबालिकाले अध्ययन गर्ने सहरकेन्द्रित संस्थागत विद्यालयहरूको सिकाइ उपलब्धि तथा उत्तीर्ण प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश गरिब,

आर्थिक सामाजिक अवस्था कमजोर भएका निम्नवर्गीय परिवारका बालबालिकाले अध्ययन गर्ने सामुदायिक विद्यालयको सिकाइ उपलब्धिमा भएको भिन्नताले शैक्षिक असमानता बढाउन अझ मलजल पो गरिरहेको छ कि भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक पनि हो ।

सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू निकै डरलाग्दो अवस्थामा रहेका छन् । लैङ्गिक दृष्टिमा मात्र होइन, जातजातिगत दृष्टिमा, ग्रामीण र सहर क्षेत्रका विद्यालयको बिचमा, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको बिचमा तथा भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेशगत र जिल्लाहरूमा समेत यस्तो असमानता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । शिक्षाले सामाजिक असमानता कम गर्न सहयोग गर्छ भन्दै शिक्षाको महत्त्व बुझाइरहँदा सिकाइ उपलब्धिमा देखिएका असमानताहरू निकै डरलाग्दा छन् र यस्तो असमानता अझ बढ्दै जाने सम्भावना देखिएको छ । जिल्लागत रूपमा एउटा जिल्लाको र अर्को जिल्लाको बिचमा कुनै विषयको औसत सिकाइ उपलब्धिमा ४७ प्रतिशतसम्मको भिन्नता रहेको छ । यस्तो भिन्नता अझ मुख्य विषयहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञानमा बढी रहेको छ । प्रवेशिका परीक्षाको विगतको उत्तीर्ण प्रतिशत तथा यस वर्षको जीपीएम होस् वा सिकाइ उपलब्धिका राष्ट्रिय परीक्षणको नतिजामा यस्तो भिन्नता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । जिल्लाअनुसारको प्रवेशिका परीक्षाको विगतको उत्तीर्ण दर तथा उत्तीर्ण श्रेणी र यस वर्षको जीपीएम प्राप्ताङ्कमा देखिएको ५० प्रतिशतभन्दा बढीको भिन्नताले शैक्षिक प्रणालीका असमानताहरूलाई प्रस्टयाउँछन् ।

तत्कालीन परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले प्रकाशन गरेको २०७२ को Statistics अनुसार सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको जीपीएम भएको भिन्नता ग्राफ २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ग्राफ २ : जीपीए वितरणको अवस्था

स्रोत : Statistics, 2072

विद्यार्थीको सिकाइमा रहेको यस्तो असमानताले उच्चशिक्षाका अवसरमा सिर्जना गर्ने असमानता र त्यसले समग्र समाजमा सिर्जना गर्ने असमानताहरू हरेक दिन बढ्दै जाने देखिन्छ। यस्ता असमानता जिल्लाअनुसार तथा भौगोलिक क्षेत्रअनुसार पनि देख्न सकिन्छ।

एसईई २०७४ को नियमित परीक्षामा सहभागी भएका विद्यार्थीमध्ये ६० प्रतिशत विद्यार्थीको जीपीए तल्लो पाँच समूह (ईदेखि सी) मा रहेको थियो। बाँकी ४० प्रतिशत विद्यार्थी पनि हातमा ग्रेड सिट बोकेर आफूले चाहेको विषय पढ्न नपाएको लघुताभासमा रहेका छन्। प्राप्त ग्रेडले माथिल्लो कक्षामा चाहेको विषय अध्ययन गर्न नपाउने भएकाले ३३ प्रतिशत विद्यार्थी २०७४ को ग्रेडवृद्धि परीक्षामा सहभागी थिए। जीपीएको तल्ला समूहमा धेरै छात्रा र माथिल्ला समूहमा छात्र हुने अवस्था २०७४ सम्म पनि रहि नै रहेको थियो। ३.६५ देखि ४ जीपीए ल्याउने १२ हजार २ सय ८४ (२.७५ प्रतिशत) विद्यार्थीमध्ये छात्र ७ हजार ३४ र छात्रा ५ हजार २ सय ५० जना छन्। जीपीए ३.३५ देखि ३.६० सम्म ल्याउने ४२ हजार ४ सय २७ विद्यार्थीमध्ये २४ हजार ९ सय

११ छात्र छन् भने १७ हजार ५ सय १६ मात्रै छात्रा छन्। परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले सार्वजनिक गरेको नतिजाअनुसार अनिवार्य नेपाली विषयको नतिजा सबैभन्दा खस्किएको पाइएको थियो। ४ लाख ४५ हजार ६ सय ६४ विद्यार्थीले परीक्षा दिएकामा अनिवार्य विषय ६ ओटामध्ये ए प्लस ल्याउने सबैभन्दा कम नेपालीमा थिए। नेपालीमा १ सय ८१ जनाले मात्रै ए प्लस अर्थात् ९० भन्दा बढी अङ्क ल्याएका थिए।

सिकाइ उपलब्धि परीक्षणका नतिजाहरू

नेपालमा औपचारिक र व्यवस्थित तरिकाले सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण गर्ने प्रचलन वि.सं. २०६८ मा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको स्थापना भएबाट सुरु भयो। २०६८ पछि कक्षा ८, कक्षा ५ र कक्षा ३ मा विभिन्न चरणमा उपलब्धि परीक्षणहरू सञ्चालन भई त्यसका नतिजाहरू प्रकाशित छन्। यो पूर्णतः नमुनामा आधारित, पाठ्यक्रमका आधारमा केही छनौट गरिएका विषयमा मात्र गरिएको थियो। यी नतिजाहरूले पनि विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तर कमजोर रहेको भनी निष्कर्ष निकालेका छन्।

शैक्षिक सत्र २०७६ मा कक्षा १० मा सञ्चालन

भएको सिकाइ उपलब्धि परीक्षणको नतिजाले माथि विश्लेषण गरिएअनुसार कक्षा १० को नतिजाको विश्वसनीयतामा केही प्रश्नहरूको उठान गरेको छ । न्यूनतम सिकाइ उपलब्धि हासिल नगरी ठुलो समूह कक्षा ११ मा भर्ना भएको देखिन्छ । दश वर्षसम्मको विद्यार्थी सिकाइमा बिताएको समयको दृष्टिले सिकाइभन्दा बढी सिकाइ क्षति भएको छ । देशभरका १४६३ माध्यमिक विद्यालयका करिब ४५ हजार विद्यार्थीमा लिइएको चार विषयको सिकाइ उपलब्धिको स्तर निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ३ : विभिन्न सिकाइ स्तरमा विद्यार्थीको वितरण प्रतिशत

सक्षमताको तह	विद्यार्थी प्रतिशत			
	नेपाली	अङ्ग्रेजी	गणित	विज्ञान
न्यून आधारभूत (below-basic)	२०	३०	१९	३७
आधारभूत (basic)	१७	२१	२७	२६
प्रवीणता १ (proficient 1)	२३	१८	२४	२०
प्रवीणता २ (proficient 2)	२१	१२	१६	११
प्रवीणता ३ (proficient 3)	१३	९	१०	५
विशिष्ट (advance)	५	९	५	२

स्रोत : शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र २०७७

तालिकामा उल्लेख भएअनुसार माथिल्ला तीनओटा समूहमा भएका विद्यार्थी सङ्ख्यामात्र उपर्युक्त सिकाइ स्तरमा भएको विद्यार्थी सङ्ख्या हो । यस अर्थमा सबैभन्दा कमजोर सिकाइ विज्ञान, गणित, अङ्ग्रेजी र नेपालीमा रहेको थियो । नेपालीमा ३७ प्रतिशत विद्यार्थीको सिकाइ न्यूनतम स्तरमा रहेको पाइएको थियो । यो सङ्ख्या अङ्ग्रेजीमा ५१, गणितमा ४६ र विज्ञानमा ६३ प्रतिशत रहेको थियो ।

विद्यार्थीको सिकाइ स्तरलाई परीक्षामा सोधिएका प्रश्नका आधारमा गर्ने विश्लेषणहरूले कण्ठ गरेको आधारमा उत्तर दिनुपर्ने प्रश्नहरूमा धेरै राम्रो गरेको र सिर्जनात्मकता तथा समस्या समाधान र सोचाइ

प्रवेश परीक्षा लिने पद्धति स्थापित भएको छ ।

कक्षा १ को प्रवेश परीक्षा लिएर भर्ना गर्ने र त्यसका लागि तयारी किताब, तयारी केन्द्रसमेत सञ्चालन हुनुले हामी कता जाँदैछौं भन्ने अनुमान गर्न नै कठिन भएको छ ।

स्कुल जानु, पढ्नु भनेको परीक्षा पास गर्नुसँग मात्र सम्बन्धित भयो । पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठहरूमात्र कण्ठ गराउने र ती कण्ठ गराएका विषयबाट मात्र परीक्षाका प्रश्नहरू सोध्ने र सोही आधारमा

सिपसँग सम्बन्धित प्रश्नहरूमा न्यून उपलब्धि हासिल गरेको पाइएको छ । (शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रका विभिन्न प्रकाशनहरू)

परीक्षामुखी पढाइ

हाम्रो शिक्षण सिकाइमा backwash effect^१ अत्यन्तै उच्च रहेको छ । कक्षा ८, १०, ११ र १२ मा खास गरी परीक्षाकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ गरिन्छ । पाठमा भएका विषयवस्तुलाई परीक्षामा आउने र नआउने गरी विभाजन गरी परीक्षामा आउनेलाई मात्र ध्यान दिइन्छ । हरेक विद्यालयमा कक्षा ८, १०, ११ र १२ का पुराना प्रश्नहरूका सेट तथा नयाँ सेटहरू खरिद गर्ने गरिन्छ । निजी विद्यालयको सन्दर्भबाट हेर्दा कक्षा १ मै

सिकाइको प्रमाणीकरण गर्ने प्रणालीमा त कमजोरी छन् नै, त्योभन्दा पनि आधारभूत सिकाइ पूरा नगरी विद्यालय तहको अन्तिम कक्षा १२ सम्म पुग्ने गरेको अवस्था छ । विद्यार्थीको सिकाइ कमजोरी पत्ता लगाउने र पृष्ठपोषण दिने तथा उसलाई सहयोग गर्ने भन्ने मान्यताले लिइने त्रैमासिक परीक्षाहरू पनि औपचारिकमात्र बनेका छन् । परीक्षा लिनुपर्ने भएकाले लिइएको छ । त्यसले कुनै सुधार ल्याएको छैन । परीक्षालाई कक्षाकोठामा आधारित बनाउँदै निर्माणात्मक पक्षमा जोड दिनुपर्नेमा यसको औपचारिकता बढेको छ ।

ललितपुरको सहरी क्षेत्रमा पर्ने एउटा सामुदायिक विद्यालयको भ्रमणका क्रममा पङ्क्तिकारले लिएको त्रैमासिक परीक्षाको एउटा नतिजा सिट अध्ययन गर्दा पहिलो त्रैमासिक परीक्षामा कुनै विषयमा विद्यार्थी अनुत्तीर्ण भएको छ भने त्यो सबै त्रैमासिक परीक्षामा अनुत्तीर्ण नै हुने र वार्षिक परीक्षामा पनि अनुत्तीर्ण भएर माथिल्लो कक्षा जाने गरेको पाइएको थियो । भौतिक सुविधा, शिक्षक र अन्य स्रोतका हिसाबले कुनै समस्या नभएको उक्त विद्यालयमा शिक्षकहरूसँग गरिएको छलफलमा त्रैमासिक परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइ सुधारमा योगदान गर्न नसकेको भन्ने निष्कर्ष आएको थियो । कक्षा बढ्दै जाँदा अनुत्तीर्ण हुने विषयको सङ्ख्या पनि बढ्दै जाने र सिकाइ स्तर क्रमशः कमजोर हुँदै जाने अवस्था पाइएको छ । विद्यार्थीको सिकाइ क्रमशः सुधार हुँदै जानुपर्नेमा क्रमशः कमजोर नै हुँदै गएको तथ्यले त्रैमासिक परीक्षाहरूको औचित्यमा नै प्रश्न सिर्जना गरेको छ ।

त्रैमासिक परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइमा के-कसरी सहयोग पुर्याएको छ भन्ने सन्दर्भमा प्रदेश ५ को कपिलवस्तुको विद्यालयबाट सङ्कलन गरिएको कुनै एउटा कक्षाको प्रथम त्रैमासिक र दोस्रो त्रैमासिक परीक्षाको अङ्कको विवरण तलको तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । दुईपटक त्रैमासिक परीक्षा लिइयो तर यसले विद्यार्थीको सिकाइस्तरमा उल्लेखनीय योगदान

गरेन । सिकाइ अवस्था उस्तै रह्यो र विद्यालयको कक्षा बढ्दै जाँदा यो अझै कमजोर हुँदै गइरहेको छ ।

तालिका ४ : त्रैमासिक परीक्षामा विद्यार्थीको

सिकाइ अवस्था

विद्यार्थी	प्रथम त्रैमासिकको प्राप्ताङ्क	दोस्रो त्रैमासिकको प्राप्ताङ्क
दिनेश	१	३
अनिस	१	३
प्रमिला	१	४
मनीषा	४	१२
सोहना	२	७
ममता	१	५
ज्योति	५	१७

कक्षा १० को SEE Question Bank र Question Set नामका प्रश्नका सङ्ग्रह झन्डै हरेक वर्ष पाँच लाख प्रति छापिन्छन् (प्रकाशकको भनाइ) । त्यसैगरी परीक्षालाई केन्द्रित गरेर कक्षा १०, कक्षा ११ र कक्षा १२ मा विभिन्न आकार-प्रकारका गाइड र गेसपेपरहरू प्रकाशन हुन्छन् । परीक्षामा राम्रो अङ्क ल्याउन गाइड नपढी हुँदैन ।' गाइड नपढाई परीक्षामा सहभागी गराउने सकिन्छ ।' (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०७५।१२।१९) सिर्जनात्मकता र समस्या समाधान र विचार प्रस्तुत गर्ने खालका प्रश्न नहुने भएकाले नै यस्ता सामग्रीहरूबाटै प्रश्नहरू आउने गर्छन् । विद्यालयका पुस्तकालयमा समेत बीएलई परीक्षाका प्रश्न सेट र एसईई परीक्षाका प्रश्न सेट भेटिन्छन् । यस्तै मार्टिन चौतारीले सन् २०१४ मा गरेको अध्ययनअनुसार प्रवेशिका परीक्षामा पुराना प्रश्नहरू दोहोरिने प्रवृत्ति उच्च रहेको देखाएको थियो । तत्कालीन पाँच विकास क्षेत्रमा सोधिएका प्रश्नहरूबाट पनि उत्तीर्णाङ्क प्राप्त हुने गरी प्रश्नहरू दोहोरिन्छन् भन्ने थियो । साथै यस्तो प्रश्न दोहोरिने प्रवृत्ति नेपाली, विज्ञान र सामाजिकमा उच्च रहेको थियो ।

परीक्षाका प्रश्नको सम्बन्धमा अक्षराङ्कन पद्धति अपनाएपछि अझ पेचिलो बनेको छ तर कुनै सुधार भएको छैन। अक्षराङ्कन पद्धतिका ९ ओटा समूहमध्ये माथिल्ला दुई समूहलाई outstanding (उच्चस्तरको सिकाइ) र Excellent भनेर भनिएको छ। सबै विषयमा केही प्रतिशत विद्यार्थीले A+ र A ग्रेड प्राप्त गर्छन्। तर उनीहरूको सिकाइ त्यो स्तरकै भएको हो त भन्ने प्रश्न उठ्छ किनकि परीक्षामा सोधिएको प्रश्न र ती प्रश्नमा उसले दिएको उत्तरले उसको त्यो स्तरको क्षमता छ भन्ने आधार देखिँदैन।

निष्कर्ष

गुणस्तरीय शिक्षाका धेरै आयाम हुन सक्छन्। यसलाई एउटै रूपमा बुझ्नु आवश्यक छैन। केलाई गुणस्तरीय मान्ने धेरैका फरक मत पनि छन्। तथापि विद्यार्थीको सिकाइ स्तरलाई गुणस्तरको एउटा मानक र एउटा आधार मान्ने कुरामा संसारभरि नै धेरैले स्वीकार गरेका छन्। सन् २०३० सम्मका लागि निर्धारण गरिएका दिगो विकासका लक्ष्यको ४ नम्बरको शिक्षासँग सम्बन्धित लक्ष्यको सूचकमा न्यूनतम सिकाइस्तर हासिल गर्ने विद्यार्थीको प्रतिशतलाई आधार बनाइएको छ। हाम्रो सन्दर्भमा अप्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थीले परीक्षामा हासिल गरेको प्राप्ताङ्क नै गुणस्तर बनेको अवस्था छ। तथापि समग्रमा हाम्रो विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तर अत्यन्त कमजोर रहेको छ। सार्वजनिक शिक्षाको कमजोर सिकाइ स्तर नै निजी शिक्षाको आकर्षण बनिरहेको छ।

सन्दर्भ-सामग्री

परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय (२०६५-७०), Statistics 2065-2070 (विभिन्न वर्ष)। सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक।
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६। सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक।

राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड (२०७५), Statistics Report, 2075। सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक।

शिक्षा मन्त्रालय (सन् २०१४), राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम मूल दस्तावेज। सिंहदरबार, काठमाडौं: लेखक।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७५), शैक्षिक झलक। काठमाडौं: लेखक।

शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (२०६९, २०७०, २०७४, २०७५), सिकाइ उपलब्धि परीक्षणका प्रतिवेदनहरू (कक्षा ५, कक्षा ८। सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक।

रिपब्लिका दैनिक (सन् २०१८ अप्रिल १९) कमजोर सिकाइ अवस्था। काठमाडौं।

USAID (2016) EGRP Baseline Study. Kathamandu.

<https://inews.co.uk/news/education/creativity-schools-arts-education-sir-ken-robinson/>

Coleman, J. S. (1966). Equality of Educational Opportunity. National Center for Educational Statistics.

Buck, G. (1988) Testing listening comprehension in Japanese university entrance examinations. JALT journal 10, 15-42.

1 GPA, 2.8 लाई good र 2.4 लाई satisfactory भनेर गरिएको व्याख्याअनुसार समूह बनाइएको छ।

पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता, भावी स्वरूप, समस्या र समाधानका उपायहरू

✍ वसन्तप्रसाद कोइराला

लेखसार

पाठ्यपुस्तकको इतिहास मानव सभ्यतासँगै गाँसिएको छ । पुस्तककै रूपमा लिपिबद्ध भएर आउन थालेको सोह्रौं शताब्दीदेखि मात्रै हो । सुनेको तथा जानेको ज्ञानको हस्तान्तरण नै पछि लेख्य ढाँचामा बदलिए । छापाखानाको विकासले त्यसलाई अझै विस्तार गरेको पाइन्छ । इन्टरनेटको विकासले पाठ्यपुस्तकको विकल्प खोजी हुन थालेको छ । के पाठ्यपुस्तक छपाइ गरेरै मात्र वितरण गर्नुपर्ने हो ? यो विषय हालको समयमा गम्भीर रूपमा देखिएको छ । पाठ्यपुस्तकका बहसलाई नियाल्दा भविष्यमा डिजिटल सामग्रीले यसको विकल्पका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसतर्फ हामी पनि सचेत हुनुपर्ने देखिएको छ, तर पनि पाठ्यपुस्तक भनेको पाठ्यपुस्तक नै हो । हाल पनि सूचना प्रविधिको अति प्रयोग भएको दक्षिण कोरिया, जापान, अमेरिकाजस्ता मुलुकमा समेत पाठ्यपुस्तकको प्रयोग भएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा विभिन्न विपद् र महामारीका कारण भौतिक उपस्थिति हुन नसक्ने अवस्था रहेकाले सञ्चार प्रविधिमार्फत आधारित सिकाइसँगै पाठ्यपुस्तकप्रतिको निर्भरतालाई डिजिटल सामग्रीको कारण कम गर्दै लैजान सजिलो भएको छ । नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा अझै पनि केही दशक पाठ्यपुस्तकको विकल्प खोज्न सकिने अवस्था छैन तर डिजिटल शिक्षण सामग्री विकासले भने सहरी क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको पाठ्यपुस्तकप्रतिको निर्भरतामा केही कमी ल्याएको छ । तसर्थ पाठ्यपुस्तकको समयमै छपाइ, उपलब्धता र गुणस्तरलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी यो तयार पारिएको छ ।

पाठ्यपुस्तक

विद्यालय तथा कुनै शैक्षिक संस्थामा निर्धारित पाठ्यक्रममा निर्धारित विषयवस्तुलाई आवश्यकतानुसार अभ्यास, क्रियाकलाप, परियोजना तथा अन्य कार्यसहितको पाठगत विविध ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको पुस्तक नै पाठ्यपुस्तक हो । विद्यालयीय शिक्षाको महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा पाठ्यपुस्तक रहेको छ । हुन त पाठ्यक्रम विद्यालय शिक्षाको मेरुदण्ड हो । यसैको आधारमा विद्यालयको शिक्षणसिकाइ गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । तर पनि हाम्रो

जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा पाठ्यपुस्तकको अभावमा शिक्षणसिकाइ नै गर्न नसकिएका थुप्रै उदाहरण पाइन्छन् ।

पाठ्यपुस्तकको इतिहास धेरै लामो छ । प्राचीन ग्रिसमा लेखेर शैक्षिक सामग्रीहरू तयार गरिन्थ्यो । पन्ध्रौं शताब्दीमा आएर छापाखानाको विकाससँगै मुद्रित पाठ्यपुस्तकको विकासमा यसले मद्दत पुर्याएको पाइन्छ । सोह्रौं शताब्दीमा ल्याटिन भाषा पढाउनका लागि तयार गरिएको पुस्तकलाई पाठ्यपुस्तकका रूपमा लिन सकिन्छ । यसले आदिकालदेखि कुनै न कुनै रूपमा हाम्रो जनजीविकामा सहयोग गर्दै आएको छ । हाल

✍ निर्देशक, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

विज्ञान तथा प्रविधिको समयमा विकास भएको प्रविधिले त पाठ्यपुस्तकको प्राप्ति र अध्ययनका लागि आवश्यक स्रोत-सामग्रीको प्राप्तिमा अथाह सम्भावनाहरू विकास गरेको छ ।

ज्ञानको खोजी कि ज्ञानको छनोट

ज्ञानको खोजी ज्ञान विकासका लागि एक औजार हो । खोजी गर्दै सिक्दै ज्ञान प्राप्ति गर्ने चलन प्रविधिकै कारणले विस्थापित हुँदै गयो । अध्ययन-अनुसन्धानबाहेकका गतिविधिहरूमा ज्ञानको खोजी कमै गरिन्छन् । हिजोआज इमेल, इन्टरनेट, गुगलजस्ता प्रविधिको विकासले गर्दा ज्ञानको खोजीभन्दा ज्ञानको छनोटमा मानिसहरूले धेरै समय खर्चेको पाइन्छ । गुगल, सगुन तथा अन्य साधन वा माध्यमहरूमा कुनै विषयवस्तु खोजी गर्न खासै समस्या हुँदैन । केवल अध्ययन गर्ने विषयवस्तुचाहिँ आफैँलाई थाहा हुनुपर्ने बाँकी उही साधन वा माध्यमले खोजी गर्छ । तसर्थ पाठ्यसामग्री वा पुस्तक खोज्न भौँतारिनुपर्ने जमानाबाट आजका पुस्ता ज्ञानको छनोट गर्ने समयमा पुगिसकेका छन् भन्ने विषयलाई हामीले बिर्सनुहुँदैन ।

पाठ्यपुस्तकको भविष्यको स्वरूप

पाठ्यपुस्तकको विगत, वर्तमान र भविष्य समयक्रमसँगै परिवर्तन हुँदै जाने निश्चित नै छ । हिजो भाषा सिकाउनका लागि पाठ्यपुस्तक लेखिन्थ्यो, त्यो पनि हातैले । पछि मुद्रणको विकाससँगै पाठ्यपुस्तकको उत्पादनमा वृद्धि हुन थाल्यो । पाठ्यपुस्तकको सहज पहुँचको अवस्था सिर्जना भयो । हाल प्रविधि वा मुद्रण विधिबाट पाठ्यपुस्तक उत्पादन तथा वितरण गर्ने प्रणालीको संयुक्त अभ्यासबाट पाठ्यपुस्तक वितरण प्रणाली गुज्रेको छ । पुरै प्रविधिको प्रयोग गर्ने हिम्मत पनि विकास भइसकेको र मुद्रणलाई त्यागिहाल्न हाम्रो परम्परागत सोचाइ र संस्कारले दिइसकेका कारणले गर्दा यस्तो सङ्क्रमण कालमा वर्तमान पुस्ता गुञ्जिरहेको

छ ।

पाठ्यपुस्तकको भविष्यको स्वरूपमा अहिले नै आँकलन गर्न सकिन्छ । हिजोको जस्तो मुद्रित पाठ्यपुस्तकले अब भविष्यको पुस्ताको आवश्यकता धान्न सक्दैन । अब बन्ने पाठ्यपुस्तक नितान्त अभ्यासमुखी हुनुपर्ने र सिकाइका सामग्रीहरू पुरै डिजिटाइज्ड गर्नुपर्ने देखिएको छ । मुद्रित सामग्रीले विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाको आवश्यकता पूरा गर्न नसकेर नै ब्रेल लिपिलगायतका वैकल्पिक सिकाइ सामग्री विकास गरिएको हो । श्रव्यसामग्री, साङ्केतिक सामग्रीहरूको विकास पनि यसैको प्रतिफल हो । साना-साना र कम स्थान ओगट्ने गरी तयार गरिएको डिजिटाइज्ड सामग्री नै भोलिको सिकाइको मुख्य माध्यम हुने देखिन्छ ।

स्मार्टफोनहरूको विकास, ट्याबलेट्स, ल्यापटपजस्ता विद्युतीय सामग्रीहरूको स्तरोन्नति हुँदै जाने क्रम भएकाले ती सामग्रीमा अटाउने सिकाइ सामग्री विकास नगरी अब सुखै नहुने भएको छ ।

विचारबाट परिवर्तन कि घटनाबाट परिवर्तन

हुन त भन्ने गरिन्छ, घटनाबाट भन्दा विचारबाट परिवर्तन बढी लाभकारी हुन्छ । विचारलाई आधार मानी परिवर्तन हुँदा सबै पक्षको क्षमता विकास गर्न सहयोग पुग्छ । यसले आवश्यकतानुसार सुधार गर्दै क्षतिको न्यूनीकरण तथा पुरै परिवर्तन गर्न सकिन्छ । घटनालाई आधार मानी परिवर्तन हुँदा लक्ष्य प्राप्ति भए पनि घटनाका कारणले हुने क्षतिलाई पनि सँगसँगै व्यहोर्नुपर्दछ, जस्तै: विगतमा केही सामुदायिक विद्यालयले दुई-तीनओटा डेक्सटप, एक प्रिन्टर, इन्टरनेटजस्ता सामग्रीको खरिदका लागि विद्यालयसमेतले लगानी गर्ने गरी केही रकम पाए । ती विद्यालयले केही रकमको जोहो गरी उक्त प्रविधि खरिद गरे, तर चलाउने जनशक्ति नभएर खरिद भएका सामग्रीहरू थन्किए । विद्यालयका तोकिएका

जनशक्तिले कम्प्युटर चलाउनका लागि तालिम पनि पाए, तर पनि ती सामग्री प्रयोगमै आएनन् । धेरै रकम यस्ता साधन-स्रोतको जोहोमा खर्च गर्न सकिएन । अहिलेको अवस्थामा कोभिडको प्रभाव विश्वभर फैलिँदै गयो । देश नै लकडाउन गर्नुपर्ने अवस्था आयो, यसको प्रभावबाट विद्यालय अछुतो रहन सकेन । विद्यालय पनि बन्द भए । पछि जनजीवन अलिअलि सहज बन्दै गयो तर पनि विद्यालय पूर्ववत् रूपमा सञ्चालन हुन सक्ने अवस्था छैन । यही घटनाले गर्दा हामीले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई शिक्षण सिकाइमा महत्त्व दिन थाल्यौ । केन्द्रीय तहबाट डिजिटल सामग्री उत्पादनमा बढी जोड त दियोँ तर ती सूचनामा विद्यार्थीको पहुँच नै कम पुग्यो । विद्यालयमा अपर्याप्त प्रविधिले गर्दा शिक्षणसिकाइ आजका दिनमा पनि सहज हुन सकेको छैन । सूचना प्रविधिको महत्त्व बुझ्नेकै समयदेखि यसमा लगानी गर्न सकेको भए आज यस्तो समस्या आउने थिएन ।

विद्यालयमा पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता

विद्यालयमा पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता पनि एक अहम् प्रश्न हो । पाठ्यपुस्तक नहुँदा विद्यालय बन्दै गरेको इतिहास बोकेको हाम्रो देशमा पाठ्यक्रम नचिन्ने शिक्षकहरू धेरै हुनुहुन्छ । पाठ्यपुस्तक नै सिकाइको निर्विकल्प आवश्यकता भएको अवस्थामा शैक्षिक सत्र सुरु हुनुपूर्व नै विद्यार्थीको हात-हातमा पाठ्यपुस्तक पुग्ने वातावरण तयार भइसक्नुपर्छ । तर पनि यो समस्या जटिल बन्दै गएको छ । एक जना शिक्षाकर्मीले कुनै एक अनौपचारिक कार्यक्रममा भन्नुभएको विषय यहाँ सान्दर्भिक भएकाले प्रस्तुत गरेको गरिएको छ – ‘म जहिलेदेखि शिक्षामा जागिर खान आएँ, त्यति बेला पनि पाठ्यपुस्तक विद्यालयमा समयमा नै पुग्न नसकेको भन्ने गुनासो सुनेको थिएँ, आज म अवकाश भएर जाँदै छु, यो अवस्थासम्म आइपुग्दासमेत समस्या जहाँको त्यहीँ छ,

यसमा केही सुधार गर्न सकिएन ।’ उहाँको यो भनाइ मर्मस्पर्शी छ । हुन त उहाँले भन्नुभए जस्तो यस क्षेत्रमा केही नभएका त होइनन् तर पनि पाठ्यपुस्तक समयमा नै विद्यालय तहमा नपुग्नको कारण के हो ? खोजीनीति गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । पाठ्यपुस्तक उत्पादन तथा वितरण प्रणालीमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, जनक शिक्षा सामग्री विकास केन्द्र, निजी क्षेत्रका प्रकाशक तथा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय संलग्न हुने गर्दछन् । यसर्थ कुन तह र तप्काबाट ढिलाइ हुँदा त्यसको मार निरीह विद्यार्थीहरूले भोग्नुपरिरहेको छ, यसको खोजीनीति हुनै पर्छ र सुधारका उपायहरू सँगसँगै अपनाउँदै लैजानुपर्छ ।

निजी विद्यालयका पाठ्यसामग्री

निजी विद्यालयका पाठ्यसामग्री उत्पादन र वितरणका आफ्नै प्रणाली छन् । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट स्वीकृति लिएर मात्र निजी प्रकाशकले पाठ्यसामग्री उत्पादन र विक्रीवितरण गर्ने गर्दछन् । निजी विद्यालयमा पाठ्यसामग्री समयमै नपुगेको विद्यार्थीहरूले नपाएको भन्ने गुनासो सुन्नै पाइँदैन । यस क्षेत्रको समस्या फेरि बेग्लै किसिमको छ । तोकिएको भन्दा बढी मूल्यमा पाठ्यसामग्री बेच्ने, विद्यालयमै पाठ्यसामग्री बेच्ने, चाहिनेभन्दा बढी पाठ्यसामग्री विद्यार्थीलाई भिडाउने, कपी विद्यालयले नै बेच्नेजस्ता अस्वस्थ व्यापार विद्यालयले गर्दै आएको छ । सम्बन्धित पक्षले यो समस्या हल गर्न ठोस कदम चाल्नुपर्दछ जसका कारण यस्तो समस्या बारम्बार नदोहरियोस् । उदाहरणका लागि स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले कोरोना महामारीको दोस्रो लहर चल्दा कोरोनाका बिरामीहरूको निःशुल्क उपचारका लागि अस्पतालहरूको सूचीकरण नै गर्यो । ती अस्पतालमा गएर उपचार गराउँदा कोरोना लागेका बिरामीले रकम तिर्नुपर्दैन । तर त्यस्ता तोकिएका अस्पतालले समेत बिरामीबाट गैरकानुनी

रूपमा रकम असुलेको जानकारी पाएपछि मन्त्रालयले ती बिरामीहरूको रकम फिर्ता दिन अस्पताललाई पत्राचार नै गर्यो र बिरामीहरूलाई रकम फिर्ता लिन अनुरोध नै गर्यो । अन्यथा शोधभर्ना नगर्ने भनेर अडान नै लियो । यस्तै गरी बढी मूल्यमा किताब बेचेको प्रमाण फेला पारेपछि ती संस्थाहरूलाई कारबाहीको दायरामा ल्याई बढी लिएको रकम फिर्ता गर्न लगाएर विद्यालय शिक्षाको पाठ्यसामग्री कम्तीमा पाँच वर्ष छान्प नदिने गरी प्रतिबन्ध लगाउन सकेको भए यस्तो गलत अभ्यास गर्ने कसैले आँटै गर्न सक्ने थिएनन् ।

प्रविधिको विस्तार र पाठ्यपुस्तक

प्रविधिको विस्तारले मुद्रित पाठ्यपुस्तकको विकल्प पनि छन् भन्ने सोचन बाध्य बनाइदिएको छ । कोरोना महामारीको प्रभावले हामीले पनि सिकाइमा वैकल्पिक विधिहरू प्रयोगमा ल्याएका छौं । दूरशिक्षा शिक्षणको माध्यमबाट दृश्य पाठ निर्माण गरी युट्युबमार्फत विद्यार्थीहरूको पहुँचमा पुर्याउने कोसिस गरेका छौं । रेडियो सामग्रीको पनि विस्तार गर्दै लगेका छौं । शिक्षणमा विकल्प खोज्दै गएको आभास भए पनि पाठ्यपुस्तकमा विकल्प खोजिएको खासै पाउँदैनौं । शिक्षकभन्दा विद्यार्थी स्रोत-साधनमा पहुँच भएका छन् । सबैको हातहातमा मोबाइल छ, केही दुर्गमका विद्यार्थीबाहेक । यस्तो अवस्थामा पनि हामीले प्रविधिको लाभ लिन सकेनौं भने प्रविधिले हामीलाई धेरै पछाडि छोडेर जाने अवस्था रहन्छ । विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरूलाई अब अनलाइन र अफलाइनमा पढ्न सक्ने गरी डिजिटल बनाइनुपर्दछ र यो सबैको पहुँचमा हुने गरी इन्टरनेटमा राखिनुपर्दछ । विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा सर्वाधिकार राखिनुहुन्न । कसैले व्यावसायिक उत्पादन गर्न नपाउने गरी अन्य अवस्थामा Right to copy बनाइनुपर्दछ । यसबाट सहरी र सुविधासम्पन्न स्थानका विद्यार्थीहरूलाई अलि ढिलो

पाठ्यपुस्तक पुगे पनि खासै समस्या हुन्न । दुर्गमका विद्यार्थीहरूलाई ध्यान दिई पाठ्यपुस्तक वितरणमा पहिलो प्राथमिकता दिए पुग्छ । डिजिटल पाठ्यसामग्रीहरूको विकासमा निजी क्षेत्रहरू पनि धेरै अगाडि बढिसकेको हुँदा तिनको अनुभवलाई पनि यस क्षेत्रमा प्रयोग गर्नु उत्तम हुन्छ ।

पाठ्यपुस्तक ढुवानी

नेपालको सन्दर्भमा पाठ्यपुस्तक उत्पादनको साथै यसको ढुवानी पनि प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ । विशेष गरी हिमाली तथा पहाडी जिल्लाहरूमा समयमै ढुवानी नहुने एक प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ । विद्यालयबाट पाठ्यपुस्तकको माग यकिन भइसकेपछि मात्र पाठ्यपुस्तक विक्रेताले पाठ्यपुस्तक डिपोबाट किनेर ल्याउने चलन छ । यसका कारणले कुनै विद्यालयले चाहिँ पनि छिटो पाठ्यपुस्तक किन्न पाउँदैनन् । पाठ्यपुस्तक विक्रेताहरूले पनि आफूले ढुवानी गर्ने सवारी साधनका लागि ढुवानी गर्न मिल्नेसम्मको परिणाम पुगेपछि मात्र डिपोबाट पाठ्यपुस्तक उठाउने गरेकाले गर्दा यो समस्या आएको हो । शिक्षणसिकाइका वैकल्पिक विधि हाम्रो देशको सन्दर्भमा सधैँजसो कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था रहेको छ । पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध नभएको अवस्थामा हामीले सो पुस्तकसँगै मिल्दो शैक्षिक सामग्रीहरूलाई इन्टरनेटको माध्यमबाट डाउनलोड गरी शिक्षण गर्न सक्दा पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता ढिलै हुँदा पनि सिकाइमा निरन्तरता दिन समस्या पर्दैन ।

विद्यार्थीलाई पाठ्यपुस्तक मात्रै कि अन्य पुस्तकको भारी

विद्यालयहरूले अनिवार्य रूपमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट स्वीकृत वा सूचीकृत भएका पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । निजी तथा सामुदायिक

विद्यालयहरूले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले स्वीकृत तथा सूचीकृत गरेको पाठ्यसामग्री प्रयोग गर्नुपर्ने कानुनी बाध्यता नै छ । तर पनि कतिपय सामुदायिक विद्यालयहरूले अङ्ग्रेजी माध्यमको नाममा तथा निजी विद्यालयहरूले अरूभन्दा फरक देखाउनकै लागि पनि बढीभन्दा बढी पाठ्यसामग्री विद्यार्थीहरूलाई थोपार्ने गरेका छन् । कतिपय पाठ्यसामग्रीहरू तथा अभ्यास पुस्तिका त वर्षको एक दिन पनि पढाइ नभएको भनी सञ्चार माध्यममा आउने गरेका छन् । साना विद्यार्थीका लागि थोरै एकीकृत पुस्तक अहिलेको आवश्यकता हो । उमेर र विकासात्मक अवस्थालाई हेर्दा धेरै पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्री सिकाउनु भनेको उनीहरूको विकासात्मक अवस्थालाई पनि समस्यामा पार्नु हो । हुन त बाल-मस्तिष्कको विकासका लागि मस्तिष्कको सेरेब्रुमलाई जति बढी विभिन्न क्षेत्रका विभिन्न विषयमा अभ्यास गर्न लगायो त्यति नै मस्तिष्कको विकास हुने मानिन्छ । तर यसो भन्दैमा धेरै विषय पढाउनु भन्न खोजेको होइन । यसका लागि धेरै क्षेत्र समेट्ने गरी बालबालिकालाई अभ्यास गर्न लगाउनुपर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा पाठ्यपुस्तकका समस्याहरू

उल्लिखित विविध विषयवस्तुहरूको आधारमा नेपालमा पाठ्यपुस्तक उत्पादन, वितरण तथा प्रयोगमा देखिएको समस्याहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- (क) पाठ्यपुस्तकको लेखकको सूचीकरणमै समस्या छ । पाठ्यपुस्तक लेखकहरूमा राजधानीकेन्द्रित व्यक्ति तथा विज्ञहरूकै वर्चस्व रहेको छ । सार्वजनिक सूचना हुँदासमेत मोफसलमा कार्यरत तथा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा ख्याति कमाएका विज्ञहरूको प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन ।
- (ख) लेखकको पारिश्रमिक पनि ज्यादै न्यून छ । विज्ञ

वा विशेषज्ञहरूलाई प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा पारिश्रमिक दिन सकिएको छैन । न्यून पारिश्रमिको कारण बाह्य क्षेत्रको लेखकलाई आकर्षण गर्न सकिएको छैन ।

- (ग) पाठ्यपुस्तकको भौतिक पक्ष पनि कमजोर छ । वर्षभरि टिक्ने किसिमको गाता तथा पानाहरू छैनन् । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तोकेको पाठ्यपुस्तकको गुणस्तरअनुसारको पाठ्यपुस्तक निर्माण हुन सकेको छैन । पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका चित्र, मसीले विद्यार्थीहरूको आकर्षण गर्न सकेको छैन । बिस्तारै बिस्तारै रङ्गीन पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गर्न सुरुआत गरिएको छ तर पनि गुणस्तरमा खासै सुधार हुन सकेको छैन ।
- (घ) पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका पक्षहरू समसामयिकतालाई समेटेर तयार हुन सकेका छैनन् । शुद्धाशुद्धिको समस्या न्यूनीकरण, समसामयिक परिमार्जनजस्ता विषयलाई पाठ्यपुस्तककले अँगाल्न कोसिस गरे पनि सोअनुरूप हुन सकेको छैन ।
- (ङ) निजी क्षेत्रले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तोकेभन्दा बढी मूल्य पाठ्यसामग्रीबाट असुलिरहँदा पनि उक्त विषयलाई अनुगमन गरी नियन्त्रण गर्न सकिएको छैन । साथै मूल्य बढी लिनकै लागि निजी विद्यालयको पाठ्यसामग्रीमा अनावश्यक पानाहरू थप गर्ने प्रवृत्ति देखा पर्न थालिसकेको छ ।
- (च) समयमै छपाइ नहुनु पनि एक मुख्य समस्या हो । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले समयमै PRC नदिएको भनी जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.ले दोष दिने र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले जनक शिक्षाले समयमै पुस्तक प्रकाशन नगरेको

- भन्ने आरोप लाउने गरेको अवस्था छ । यसका कारणले ढिलाइ भए पनि त्यसको मार विद्यार्थीहरूले खेपिरहेका छन् ।
- (छ) दुवानीमा समस्या अर्को ठुलै रोग हो । बर्सेनि यो समस्या आइरहेको छ । जनक शिक्षाको डिपोसम्म समयमै पाठ्यपुस्तक पुग्ने र त्यहाँबाट जिल्ला तथा विद्यालयमा पाठ्यपुस्तक समयमै नपुग्ने रोग विगतदेखि नै छ ।
- (ज) निजी क्षेत्रलाई सामेल गराएर पनि जिम्मेवार बनाउन नसकिनु पनि एक समस्या नै हो । आजको समयमा सबै संस्था प्रतिस्पर्धी हुनुपर्दछ । विद्यार्थीको हातमा पाठ्यपुस्तक समयमा नै पुर्याउनु नै अहिलेको एक चुनौती हो । निजी क्षेत्र सचेत भएर पनि कार्यक्षेत्रमा अपेक्षाकृत रूपमा आउन नसक्नु अर्को समस्या हो ।
- (झ) मूल्य र गुणस्तर एकअर्कासँगै गाँसिएर जाने विषय हुन् । मूल्यअनुसारको गुणस्तर हुनुपर्ने हो । पाठ्यपुस्तकको मूल्य समयसापेक्ष समायोजन गर्दै जान नसक्नु पनि चुनौती नै हो ।
- (ञ) प्रादेशिक छापाखानामार्फत् छपाइको व्यवस्था हुन नसक्नु, बन्द, प्राकृतिक विपत्तिजस्ता समस्याको कारण काठमाडौँमा उत्पादन भएको पाठ्यपुस्तक समयमै प्रादेशिक डिपोमा पुग्न नसक्नु र तहाँबाट वितरण समयमा नै हुन नसक्नु पनि समस्या नै हो ।
- (ट) निजी क्षेत्रबाट विकसित पाठ्यसामग्रीको मूल्य तथा सरकारी पाठ्यपुस्तकको उपलब्धताको अनुगमन समयमै हुन नसक्नु र भएको अनुगमनका प्रतिवेदनहरू पनि कार्यान्वयनमा आउन नसक्नुलाई पनि चुनौतीका लिन सकिन्छ ।

- (ठ) सबै तहको पाठ्यपुस्तक छपाइमा निजी क्षेत्रलाई समेट्न नसक्नु तथा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रलाई छपाइका लागि आधुनिक सामग्रीसहित सुसज्जित बनाउन नसक्नु पनि हाम्रा साझा चुनौती नै हुन् ।

समस्या समाधानका उपायहरू

पाठ्यपुस्तक प्रकाशन, उपलब्धताजस्ता विषयहरू अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाका लागि अतिआवश्यक पक्ष हुन् । नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा शिक्षण सिकाइका लागि पाठ्यपुस्तक नै एक मुख्य सिकाइको औजार हो । पाठ्यपुस्तकको समयमै उपलब्धता गराउन सक्दा नै सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । अतः उल्लिखित पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी समस्या समाधानका लागि देहायअनुसारको समाधानका उपायहरू अपनाउन सकिन्छः

- (क) पाठ्यपुस्तकको मूल्य निर्धारण पाठ्यपुस्तक छपाइ गर्नुअघि नै गरिसक्नुपर्छ । जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.बाट प्रकाशन भएका कतिपय पुस्तकहरूको मूल्य उल्लेख गर्न नसक्दा जनस्तरबाट व्यापक गुनासो आएको सन्दर्भमा छपाइपूर्व नै पाठ्यपुस्तकको मूल्य उपलब्ध गराई पाठ्यपुस्तकमा नै छान्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
- (ख) पाठ्यपुस्तकको अद्यावधिक र सोअनुसारको छपाइ नभएको गुनासाहरू पनि आउने गरेका छन् । सम्भव भएसम्म पाठ्यपुस्तक अद्यावधिक गर्ने, छपाइ भए पनि कुनै घटनाक्रममा परिवर्तन आएको छ भने पूरक सामग्री विकास गरी पठाउने वा परिवर्तित घटनाक्रमका सन्दर्भमा शिक्षकलाई जानकारी दिने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- (ग) पाठ्यपुस्तकको गुणस्तर अर्को मुख्य विषय हो । ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययनको एकमात्र माध्यम पाठ्यपुस्तक

- नै हुने भएकाले विद्यार्थीहरूको कक्षागत उमेरको विचार गरी सोअनुरूप कम्तीमा एक वर्ष टिक्न सक्ने गुणस्तरको पाठ्यपुस्तकको विकास गर्नुपर्दछ । पाठ्यपुस्तक छपाइमा प्रयोग गर्ने मसी तथा छपाइ धमिलो भएको गुनासोलाई पनि सम्बोधन गर्दै जान सक्दा राम्रो हुन्छ ।
- (घ) निजी क्षेत्रबाट विकसित पाठ्यसामग्रीमा विदेशी पाठ्यपुस्तकको नक्कल गर्ने प्रवृत्ति देखिएको र त्यसको मूल्याङ्कन सही ढङ्गले नहुँदा विद्यार्थीहरूमा गलत सूचनाको प्रवाह भइरहेको सन्दर्भमा स्वदेशी पाठ्यपुस्तकको लेखन स्वदेशी विज्ञबाट गर्न लगाउने व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।
- (ङ) निजी क्षेत्रबाट विकसित पाठ्यसामग्रीमा मनपरी मूल्य राख्ने प्रवृत्तिलाई न्यूनीकरण गरिनु आवश्यक छ । कति कक्षासम्मका विद्यार्थीहरूको पाठ्यपुस्तक वा पाठ्यसामग्रीमा अधिकतम पृष्ठसङ्ख्या कति हुनुपर्ने हो र प्रतिपृष्ठ कति मूल्य हो, सर्वसाधारणले समेत जानकारी पाउने गरी प्रकाशन गरिनुपर्दछ र फरक परे उजुरी गर्ने निकाय (जिल्लागत तथा केन्द्रीय तहसमेत) को व्यवस्था जानकारी गराइनुपर्दछ ।
- (च) बहुपाठ्यपुस्तक प्रणाली अपनाइनुपर्दछ । एकै पाठ्यपुस्तकले बालबालिकालाई घोक्ने, कण्ठ गर्ने जस्ता व्यवहार विकास भएको, पाठ्यपुस्तक वितरणमा एकाधिकार कायम गर्न खोज्ने प्रवृत्ति रहेको जस्ता अस्वाभाविक र अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको अन्त्य गरिनुपर्दछ ।
- (छ) पाठ्यपुस्तक ढुवानी समयमै नहुँदा पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरूले समयमै पाउन समस्या भएको गुनासोको सम्बोधन गर्न प्रादेशिक छपाइमा जोड दिने र जस्तोसुकै सङ्कट (कोरोनाको
- महामारीको लकडाउन आदि) मा पनि पाठ्यपुस्तकको ढुवानीलाई नरोक्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।
- (ज) पाठ्यपुस्तकको समयमै छपाइ नहुनु र प्राप्त पीआरसी पनि छिटो छान्न जनक शिक्षाको प्रविधि प्रयाप्त नहुनु अर्को ठुलै समस्या हो । पाठ्यपुस्तक छपाइका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पीआरसीको व्यवस्था कार्ययोजनासहित जनक शिक्षालाई प्रदान गर्ने, पाठ्यपुस्तक लेखनमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा विज्ञहरूको भूमिका बढाउने, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलाई प्रमुख सिकाइ केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, समयमै पाठ्यपुस्तकको विकास गर्ने जिम्मेवार व्यक्तिलाई निजको कार्यसम्पादनमा उत्तरदायी बनाउने, जनक शिक्षालाई आधुनिक प्रविधियुक्त बनाउन जोड दिने र तोकिएको समयमा पाठ्यपुस्तक छपाइ नगर्ने जिम्मेवार पदाधिकारीलाई कानुनबमोजिम उत्तरदायी गराउने, उक्त कार्यमा सहयोगी निकाय एवम् संस्थाहरूले समयमै सहयोग गर्नेजस्ता कार्यहरू गरेमा पाठ्यपुस्तकका सन्दर्भमा देखिएका समस्याको न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।
- (झ) छपाइमा निजी क्षेत्रको भूमिका बढाउने, माथिल्लो कक्षासम्मकै पाठ्यपुस्तक छपाइमा निजी पाठ्यपुस्तक छपाइकर्ताहरूलाई पनि सामेल गराउने, निजी प्रकाशकको क्षमता, सामर्थ्यसमेतलाई विचार गरी जिम्मेवारी दिने र समयमै पाठ्यपुस्तक नछान्ने र वितरणमा सहयोग नगर्ने प्रकाशक तथा वितरकलाई कालो सूचीमा राखी जिम्मेवारी नदिने व्यवस्था मिलाउने कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- (ञ) पाठ्यपुस्तकको सही प्रयोग पनि एउटा समाधान

हो । विद्यालयका पाठ्यपुस्तक समयमै अद्यावधिक नभएमा शिक्षकले शिक्षण गर्दा पुराना विषयवस्तु शिक्षण गरी विद्यार्थीलाई तथ्यसँग अल्मल्याउनु हुँदैन । यसका लागि शिक्षक स्वयम् पनि सुसूचित भई सोहीअनुरूप शिक्षण गर्न सक्दा उत्तम हुन्छ ।

- (ट) विद्यालयले पाठ्यपुस्तकको रकम निकासामा भए पनि समयमै विक्रेतासँग सम्पर्क गरी पाठ्यपुस्तकको माग गर्ने र प्राप्त भएपछि समयमै विद्यालयमा वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- (ठ) कार्यान्वयनको क्रममा पाठ्यपुस्तकमा भएका विषयवस्तुहरूको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा केही सुझावहरू भए त्यसलाई पाठ्यक्रम विकास केन्द्र वा सम्बन्धित निकायमा गुनासो पठाउनु राम्रो हुन्छ । भावी दिनमा पाठ्यपुस्तक सुधार गर्न यसले सहयोग गर्छ ।
- (ड) डिजिटल सामग्रीहरूको विकास गरी विद्यार्थीको पहुँच वृद्धि गर्न सक्दा पनि पाठ्यपुस्तकको अनिवार्यतालाई केही हदसम्म कम गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

पाठ्यपुस्तक सिकाइको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । नेपालजस्तो अति कम विकसित मुलुकमा यो सिकाइको अभिन्न अङ्ग नै हो । हुन त शिक्षक निर्देशिका, शैक्षिक सामग्री, सन्दर्भ सामग्रीको आधार लिई पनि शिक्षण गर्न सकिन्छ तर पनि यसमा हामी अभ्यस्त भइसकेका छैनौं । पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता समयमै नभएको भनी बर्सेनि गुनासाहरू आउने गरेका छन् । पाठ्यपुस्तक

छपाइको समयमा मात्रै सरकारी संयन्त्र लागि परेर यसको विकास निस्कँदैन । पाठ्यपुस्तकको मस्यौदा लेखनदेखि पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीको हातसम्म नपुग्दासम्म विभिन्न समस्याहरू आउने गर्दछन् । यी समस्या समाधानका पनि विकल्पहरू छन् । समयमै कार्ययोजना निर्माण गरी सोअनुरूप पाठ्यपुस्तक लेखनदेखि वितरणसम्मका विषयलाई समेटेी जिम्मेवार निकाय र समयसीमा तोकी कार्य गर्न सक्दा नै पाठ्यपुस्तकका सन्दर्भमा देखिएका समस्याहरूको समाधान गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

नेपाल सरकार (२०७५), निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ । काठमाडौं: नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०२८), शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०५९) शिक्षा नियमावली (संशोधनसहित), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

<https://en.wikipedia.org/wiki/Textbook>

<https://ribbonfish.co.uk/blog/the-future-of-textbooks/>

<https://thehimalayantimes.com/opinion/textbooks>

www.cehrd.gov.np-learnin portal

प्रतिभा पहिचान तथा विकास कार्यक्रमः गुणस्तरीय शिक्षाको नवीन आयाम

दुर्गाप्रसाद भुर्तेल

लेखसार

शिक्षाको माध्यमबाट ज्ञानमा आधारित समाजको निर्माण गरी दिगो शान्ति र समृद्धिको राष्ट्रिय आकाङ्क्षा पूरा गर्ने आधार सिर्जना गर्न सकिन्छ। सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच कायम गर्नु, सिकाइ निरन्तरता प्रदान गर्नु र बजारको मागबमोजिमको मानव संसाधन तयार गर्नु शिक्षा क्षेत्रका मूलभूत चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। नेपालको संविधान, योजना तथा सम्बन्धित कानूनहरूले शिक्षामा पहुँच एवं गुणस्तर अभिवृद्धिमा जोड दिएका छन्। सिर्जनशील क्षमताको विश्वको जुनसुकै स्थानमा कदर हुने गर्दछ। सीमित प्रयास गरिए तापनि विश्वस्तरमै प्रतिस्पर्धा गर्नका लागि नेपालमा राज्यस्तरबाटै औपचारिक रूपमा प्रतिभा पहिचान र विकासको छुट्टै कार्यक्रमको अभाव महसूस गरिएको छ। यस सन्दर्भमा ठोस नीति, कार्यक्रम र लगानीको आवश्यकता देखिएको छ। नियमित रूपमा पाठ्यक्रमबमोजिमको पठन-पाठनका अतिरिक्त विद्यार्थीको मनोविज्ञानको अध्ययन गरी उनीहरूको रुचि र क्षमताको पहिचान तथा विकास गर्न अतिरिक्त क्रियाकलापहरू (Extra Curricular Activities) सञ्चालन गरी बालबालिकामा रहेको प्रतिभा उजागर गर्ने अवसर सिर्जना गर्नु सम्बद्ध सबैको दायित्व हो।

पृष्ठभूमि

कुनै पनि मुलुकको समग्र शिक्षा प्रणालीको अभीष्ट भनेको शिक्षण सिकाइलाई गुणस्तरीय तुल्याउनु र सोबाट सक्षम जनशक्तिको उत्पादन गर्नु नै हो। यस क्रममा नेपालमा विभिन्न नीतिगत, संस्थागत र प्रक्रियागत सुधारका कदम चालिएका छन्। नेपालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी हक र बालबालिकासम्बन्धी हकलाई मौलिक हककै रूपमा उल्लेख गरेको छ। नियमित पठन-पाठन, विद्यार्थी भर्ना र टिकाउने विषयलगायत दिवा खाजा र अन्य उत्प्रेरणात्मक विषयलाई विस्तारै समेटिँदै गएको भए तापनि गुणस्तरीय शिक्षाको नयाँ आयामको रूपमा रहेका विद्यार्थीको अन्तर्निहित प्रतिभा पहिचान र विकास कार्यक्रममा राज्यका तर्फबाट औपचारिक रूपमा यथेष्ट कार्यक्रमको अभाव रहेको देखिन्छ। प्रतिभा पहिचान र विकास कार्यक्रम नवप्रवर्तनीय सरकार

(Innovative Government) को प्रमुख सूचक पनि हो।

नेपालको सन्दर्भ

शिक्षासम्बन्धी हकले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य गरेको छ भने माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने सुनिश्चित गरेको छ। यसैगरी बालबालिकाको हकमा उनीहरूलाई राज्य तथा परिवारबाट शिक्षा, स्वास्थ्यलगायत मनोरञ्जनसमेतको हक उपभोग गरी सर्वाङ्गीण विकासको अधिकार रहने विषय उठान गरेको छ। यसका अतिरिक्त शिक्षासम्बन्धी नीतिमा शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवं जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवं राष्ट्रहितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने भनी शिक्षामा थप लगानी गरिने प्रतिबद्धता

जाहेर गरेको छ ।

संविधानले नै शिक्षासम्बन्धी जिम्मेवारीको बाँडफाँडमा सङ्घलाई केन्द्रीय विश्वविद्यालय तथा प्रतिष्ठान सञ्चालनका साथै विश्वविद्यालयको मापदण्ड एवं नियमनको विषय समेटेको छ । प्रदेश तहलाई प्रदेशस्तरीय विश्वविद्यालय उच्चशिक्षा, पुस्तकालय तथा सङ्ग्रहालयको जिम्मेवारी किटान गरेको छ भने स्थानीय तहलाई आधारभूत र माध्यमिक तहको शिक्षाको जिम्मेवारी प्रदान गरी अत्यन्त ठुलो जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ । यस सन्दर्भमा स्थानीय तहको क्रियाशीलता र लगानी समग्र शिक्षाको गुणस्तर विकासमा अहम् भूमिका हुने देखिन्छ ।

नेपालको पन्ध्रौँ आवधिक योजनाले समेत शिक्षाको क्षेत्रमा रूपान्तरणकारी सोच राखेको छ । सो योजनाले सबै बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी गराउने, शिक्षामा समतामूलक पहुँचका लागि सरकारका सबै तहलाई क्षमतावान् तथा जवाफदेही बनाउने, गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि मापदण्ड र प्रत्यायन प्रणाली विकास र विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण, निजी विद्यालयलाई नियमन गरी सेवामूलक संस्थाको रूपमा विकास गर्ने तथा प्राविधिक शिक्षामा विशेष जोड दिने जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयलाई रणनीतिका रूपमा अङ्गीकार गरेको छ । यसका साथै STEM Education मा जोड दिने विषयसमेत उल्लेख गरेको छ । शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसमेत) ले राष्ट्रिय विकासका लागि आवश्यक जनशक्ति तयार गर्न सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थाअनुकूल सर्वसाधारण जनताको सदाचार, शिष्टाचार र नैतिकता कायम राख्न मुलुकभित्रका विद्यालयको व्यवस्थापनमा सुधार गरी गुणस्तरीय शिक्षाको विकास गर्ने परिकल्पना गरेको छ ।

राष्ट्रपति शैक्षिक सुधार कार्यक्रमजस्ता कार्यक्रमबाट विद्यालयको पूर्वाधार विकास तथा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा जोड दिइएको छ ।

हाल कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारीका सन्दर्भमा वैकल्पिक माध्यमबाट सिकाइलाई निरन्तरता दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । बालमनोविज्ञानलाई ध्यानमा राखी शिक्षण उपलब्धि अभिवृद्धि गर्नुसमेत चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

सञ्चार माध्यमहरूले नृत्य, गायन, हाजिरीजवाफजस्ता विधाहरूमा प्रतिभा खोजीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको देखिन्छ । सरकारी स्तरबाट विद्यार्थी भर्ना र निरन्तरताका विषयहरू सालबसाली रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन् । तथापि राज्यस्तरबाटै औपचारिक रूपमा प्रतिभा पहिचान र विकासको छुट्टै कार्यक्रमको अपर्याप्तता देखिन्छ । हालसम्मका सीमित प्रतिभा पहिचान र विकासका प्रयासबाट विद्यालय तहमा रहेका विद्यार्थीहरूको प्रतिभा विकासका लागि ठोस र विशिष्ट कार्यक्रम एवं क्रियाकलाप किटान तथा कार्यान्वयन गर्न सकेको अवस्था छैन ।

प्रतिभा पहिचान र विकासका लागि उपयुक्त कार्यक्रमहरू

अध्ययनअनुसार विश्वमा यस्तो प्रतिभा पहिचानको कार्यक्रम ४ देखि ८ कक्षाका विद्यार्थीमा बढी लक्षित भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा विद्यार्थीको रुचि र अन्य आधारमा समेत समग्रमा देहायका क्लस्टर विकास गरी पृथक्-पृथक् नीति, रणनीति एवं कार्यनीति अवलम्बन गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ ।

- विज्ञान तथा प्रविधि क्लस्टर
- कला तथा साहित्य क्लस्टर
- खेलकुद तथा मनोरञ्जन क्लस्टर
- पृथक् क्षमता भएका विद्यार्थीका लागि विशेष र लक्षित कार्यक्रम रहने क्लस्टर

हालसम्मका हामीले गरेका केही प्रयासहरू पनि कला तथा साहित्यकेन्द्रित रहेको र खेलकुदमा समेत केही चासो बढेको देखिए तापनि विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्र र अपाङ्गता लक्षित कार्यक्रमको अत्यन्त अभाव खड्किएको देखिन्छ ।

विश्वव्यापी रूपमै एवं नेपालकै मौलिक परिवेशलाई विश्लेषण गर्दा देहायका कार्यक्रम प्रतिभा पहिचान र विकासका लागि उपयुक्त हुन सक्ने देखिएकाले नीतिगत बहस एवं भावी कार्यदिशा तय गर्न छलफलको विषयवस्तु बन्न सक्ने हुँदा सम्भाव्य क्रियाकलाप समेटी यहाँ ती विषयहरू सङ्क्षेपमा उठाइएको छ ।

बालक्लब जस्ता विद्यार्थी सञ्जालको विकास

स्थानीय स्तरमा बालक्लबको गठन गरी सरकारका तर्फबाट थप लगानीसमेत गरी विद्यार्थीहरूको सञ्जाल निर्माण गर्ने र सो सञ्जालले मासिक वा सोभन्दा लामो अवधिको प्रतिस्पर्धात्मक विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कार्ययोजना तयार गरी सञ्चालनमा ल्याउँदा बालबालिकाको रचनात्मक क्षमताको विकास हुन सक्ने देखिन्छ ।

शैक्षिकबाहेकका अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको सञ्चालन

नियमित पठन-पाठनका अतिरिक्त विद्यार्थीको रुचि र प्रतिभाको क्षेत्र पहिचान गर्न विद्यालयले हरेक विद्यार्थीको अलग-अलग अभिलेख तयार गर्नुपर्दछ । सोबमोजिम खेलकुद, कला र विज्ञानका क्षेत्रमा सम्भाव्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र अपुग लगानीका लागि माथिल्लो निकायमा दबाव सिर्जना गर्नुपर्दछ ।

Challenge Fund को व्यवस्था र प्रतिस्पर्धी वातावरणको सिर्जना

विद्यार्थीको नैतिकता प्रवर्द्धन विकासका खास मुद्दाहरू र विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइका विषयमा

बालमनोविज्ञानलाई आधार मानी खास प्रतिस्पर्धा गराई सबैभन्दा उत्तम सुझाव र विचार समेटिएका लेख-रचनालाई पुरस्कृत गर्न एक Challenge Fund को स्थापना गर्ने र सोको कार्यविधि बनाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा विद्यार्थीको प्रतिभा प्रस्फुटन हुने सशक्त माध्यम बन्न सक्दछ ।

विशिष्टीकृत विद्यालयको सञ्चालन

विद्यार्थीको खास चासो र क्षमताको पहिचान गरी उसको विशिष्टीकृत रुचि र ज्ञानलाई थप उचाइ प्रदान गर्न संस्थागत प्रबन्धका लागि विशिष्टीकृत विद्यालय (प्रदेशगत तहमा विज्ञान स्कुल, कला स्कुल आदि) को स्थापना र सञ्चालन गरी विद्यार्थीको वास्तविक सम्भाव्यतालाई उजागर गरी प्रतिभाको विकास गर्न सकिन्छ ।

Model United Nation (MUN), नमुना संसद् जस्ता वादविवाद (Structured Debate) र प्रस्तुति समावेश भएका कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन

Model UN कार्यक्रमले Simulation विधिबाट विद्यार्थीको सार्वजनिक अभिव्यक्ति (Public Speaking) कलाको विकास गर्नुका साथै संयुक्त राष्ट्र सङ्घका मूलभूत चासोका शान्ति-सुरक्षा, विकास, मानव अधिकार र कानुनी शासनका विषयमा जानकार बनाउन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मामिलामा समेत सामान्य रूपमा बुझ्न सहयोग गर्न सक्दछ ।

Project Works

विद्यार्थीलाई साप्ताहिक वा पाक्षिक रूपमा विद्यालय नजिकको स्थलमा भ्रमण गराउने र सो स्थलको वातावरणीय, सांस्कृतिक, सामाजिक वा आर्थिक जुनसुकै क्षेत्रमा आफ्नो रुचि क्षेत्रबमोजिम प्रस्तुति तयार गरी प्रस्तुतीकरण गराउने किसिमका अभ्यास र सोलाई शैक्षिक मूल्याङ्कनमा समेत समावेश गरिएमा रचनात्मक र सिर्जनात्मक सिपको विकास हुन जान्छ ।

राष्ट्रपति रनिडः सिलडजस्ता प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने मञ्चको विस्तार

कला, खेलकुदका अतिरिक्त विज्ञानसम्बद्ध विषयहरूलाई समेत समावेश गरी जिल्लाभरका विद्यार्थीहरूको विभिन्न क्षमता उजागर गर्ने प्रतिस्पर्धात्मक विधाहरूलाई भव्य रूपमा तयारी गर्न र सोको सफलताको आधारलाई विद्यालय अनुदानसँग समेत आबद्धता गरिएमा विद्यालयहरूले प्रतिभा पहिचान तथा विकास कार्यमा थप प्रयास गर्ने देखिन्छ।

राष्ट्रिय खेलकुदसम्बद्ध निकायहरूले स्थानीय स्तरमा गई प्रतिभा खोजी गर्ने

राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्को अग्रसरतामा विभिन्न खेलसम्बद्ध एकेडेमीहरूले निश्चित समय र कार्यक्रम तोकी स्थानीय स्तरमा प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने कार्यलाई थप व्यवस्थित र विस्तार गर्दा स्थानीय प्रतिभाहरूले बढी अवसर पाउन सक्दछन्।

सञ्चार माध्यम र प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने मञ्चमा सरकार र निजी क्षेत्रको साझेदारी कार्यक्रम

राष्ट्रिय टेलिभिजन, रेडियो वा सामाजिक सञ्जालको उपयोग गरी निजी क्षेत्रसमेतको साझेदारीमा प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने मञ्च तयार गरिएमा स्थानीय प्रतिभाहरूको पहुँच सहज हुन गई विविध विधाका प्रतिभा पहिचान र विकास गर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ।

यस प्रकार नियमित रूपमा पाठ्यक्रमबमोजिमको पठन-पाठनका अतिरिक्त विद्यार्थीको मनोविज्ञानको अध्ययन गरी उनीहरूको रुचि र क्षमताको पहिचान तथा विकास गर्न अतिरिक्त क्रियाकलापहरू (Extra Curricular Activities) सञ्चालन गरी

बालबालिकामा रहेको प्रतिभा उजागर गर्ने अवसर सिर्जना गर्नु सम्बद्ध सबैको दायित्व हो। विश्वविद्यालय तहमा भने अनुसन्धान र विकासको पाटोमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ।

निष्कर्ष

प्रतिभालाई ईश्वरीय वरदानमात्र नठानी संस्थागत प्रयासबाट सानै उमेरदेखि प्रतिभा पहिचान र विकास गर्न सकिने मान्यता हाल विकास भएको छ। विश्वव्यापी रूपमा यस क्षेत्रमा धेरै लगानी भइरहेको भए तापनि नेपालमा सीमित प्रयासमात्र भएको देखिन्छ। अतः प्रतिभा पहिचान र विकासको क्षेत्रमा राज्यस्तरबाट र निजी क्षेत्रलाई समेत प्रोत्साहित गरी ठोस नीति तर्जुमा गर्न र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सम्बद्ध सबै पक्षको ध्यान जानु अपरिहार्य देखिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान। काठमाडौं:

कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार (२०७४), शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसमेत)। काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार (२०६९) शिक्षा नियमावली (संशोधनसमेत)। काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१)। काठमाडौं: लेखक।

कामाद पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू।

www.un.org/Model United Nations

भौचरमा आधारित तालिम: नेपाली व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा एउटा नवीन प्रयोग

✍ चन्द्रकान्त भुसाल

लेखसार

समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको सरकारी सोचलाई पूरा गर्न नेपाल सरकारका तर्फबाट विभिन्न पहलकदमी लिइएको देखिन्छ। उक्त सोचको परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा सिपयुक्त जनशक्तिको विशेष भूमिका रहने पक्षलाई मध्यनजर गर्दै बजार सान्दर्भिक तालिम कार्यक्रमहरूमा समावेशी पहुँचमा सुधार ल्याउने तथा नेपालमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवम् तालिम (TEVT) क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई सुदृढ बनाउने जस्ता मुख्य उद्देश्यका साथ विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना-दोस्रो (EVENT Project-II) पाँचवर्षे परियोजनाका रूपमा सन् २०१७ देखि २०२२ सम्मका लागि सञ्चालित छ। यस परियोजनाको लगानीमा विशेषतः विपन्न (जस्तै: गरिब, सुविधाविहीन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय, महिला, दलित, अतिसीमान्तीकृत जनजाति, अपाङ्गता भएका) १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका युवाहरूलाई लक्षित गरी समावेशी छनोटको माध्यम अपनाएर तीनमहिने (३९० घण्टे) नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम सञ्चालित हुने प्रावधान छ। त्यसैभित्रको एउटा नवीन प्रयोग भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम हो। परियोजनासँग सम्बन्धित विभिन्न तालिम कार्यक्रमहरूमध्ये फरक Modality को छोटो अवधिको तालिमका रूपमा रहेको भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमको बारेमा परिचयात्मक प्रस्तुति गर्ने गरी यो आलेख तयार पारिएको छ।

विषय प्रवेश

शिक्षाले हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो इच्छा र चाहनाअनुरूपको व्यावसायिक सिप सिकाउनुपर्छ भन्ने पछिल्लो मान्यता देखिन्छ। व्यक्तिले सैद्धान्तिक रूपमा पढेका, देखेका र सिकेका कुराहरूलाई व्यवहारमा उतार्न सक्ने शिक्षा नै जीवनोपयोगी र सिपमूलक शिक्षा हो। शिक्षा व्यावसायिक सिपको एउटा माध्यम हो। पढ्नु पहिलो कुरा हो, बुझ्नु दोस्रो कुरा हो र पढेको विषयवस्तुमा दक्ष भएर कार्य गर्न सक्नु मुख्य कुरा हो। कार्यगत क्षमताविना व्यक्तिले व्यावसायिक दक्षता हासिल गर्न सक्दैन भन्ने मान्यता राखिन्छ।

हाम्रो क्रियाशीलता र इच्छाशक्तिका बावजुद

पनि हाम्रो शिक्षामा व्यावसायिक ज्ञान, सिप र दक्षताको कमी भएकाले शिक्षित जनशक्ति व्यावसायिक बन्न नसकेको भन्ने आरोप लाग्ने गरेको अवस्था छ। राज्यले उपलब्ध गराएको सुविधाको पहुँचबाट वञ्चित वर्गहरूलाई प्राविधिक शिक्षा र सिपमूलक व्यावसायिक तालिमबाट आर्थिक तथा सामाजिक उन्नतिमा टेवा पुग्ने हुँदा आजको अवस्थामा यथासम्भव बढी जनतालाई तालिम पूरा गराउन आवश्यक रहेकामा प्राविधिक शिक्षा र सिपमूलक व्यावसायिक तालिममा सहयोग पुर्याउन व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना-दोस्रोबाट विभिन्न किसिमका तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। तीमध्ये भौचरमा आधारित

छोटो अवधिको तालिम पनि रहेको छ जसलाई नेपालको सन्दर्भमा एउटा नवीनतम प्रयोगका रूपमा लिने गरिन्छ।

परियोजनाले गुणस्तरीय तालिममा पहुँच बढाई सिपयुक्त र रोजगार उन्मुख जनशक्तिको आपूर्ति बढाउने उद्देश्यका साथ तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थामार्फत् स्थानीय तहको सिफारिस र द्रुत बजार सर्वेक्षण (Rapid Market Appraisal/RMA) का आधारमा विभिन्न पेसाका लागि नतिजामा आधारित छोटो अवधिको (३९० घण्टे) व्यावसायिक तालिम १ लाख १५ हजार युवाहरूलाई निःशुल्क प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेकामा तीमध्ये २५ हजार जनालाई भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ । परियोजनाले तोकेका लक्षित समूहका बेरोजगार गरिब युवाहरूले सिप सिकेर रोजगारीमा लाग्न वा स्वरोजगारी सिर्जना गर्न आफूलाई अनुकूल गर्ने तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थामा छोटो अवधिको सिपमूलक तालिम लिन सक्ने व्यवस्था गर्दै उक्त तालिमबाट लक्षित समूहका युवाहरूको सिप, दक्षता, क्षमता, आत्मविश्वास र प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुनाका अतिरिक्त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमबजारमा प्रवेश पाउने एवम् मर्यादित जीवन निर्वाहमा सहयोग पुर्याउने अपेक्षा लिएको छ ।

नेपालको व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा एउटा नवीन प्रयोगको रूपमा रहेको परियोजनाअन्तर्गतको भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम काठमाडौँ उपत्यकाका ३ जिल्लामा मात्र सञ्चालन हुने व्यवस्था छ ।

भौचरमा आधारित तालिम

लक्षित समूहका व्यक्तिहरूलाई समावेशी तवरबाट तालिमका लागि छनौट गरिसकेपछि निःशुल्क तालिम प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने तालिम खर्चको सट्टा परियोजनाका तर्फबाट भौचर उपलब्ध गराउने गरिन्छ । त्यो भौचर पाएको व्यक्तिले भौचर लिई

आफूलाई अनुकूल गर्ने तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थामा गएर उक्त भौचर बुझाएर इच्छाबमोजिमको विषयमा तालिम लिन सक्ने तालिमलाई भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ। यस प्रकारबाट सञ्चालनमा आउने तालिम नेपालमा एउटा नवीनतम प्रयोगको रूपमा रहेको छ । यस किसिमको तालिमका सहभागी छनौटदेखि भौचर सङ्कलनसम्मका प्रक्रियालाई हेर्दा यसमा नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापनको प्रयोग भएको अनुभूति गर्न सकिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यस तालिमका लागि आयोजना हुने भौचर मेलामा सहभागी छनौट गर्ने व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना-दोस्रो, तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्था एवम् तालिमका सहभागीहरू एउटै थलोमा उपस्थित हुने मात्र होइन कि संस्थाहरू आ-आफ्ना स्टल स्थापना गरी बस्ने, परियोजनाले सहभागीलाई परामर्शसहित भौचर वितरण गर्ने तथा सहभागीले इच्छा लागेको स्टलमा गई भौचर बुझाउन सक्नेसम्मका व्यवस्था गरिने भएकाले उक्त अवस्थालाई नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापनको एउटा महत्त्वपूर्ण उदाहरणका रूपमा समेत लिन सकिन्छ ।

परियोजनाले परियोजना अवधिभरमा विभिन्न पेसागत विषयमा ३ महिनाको (३९० घण्टे) भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम (Voucher Based Short-term Training - VBST) तह-१ जम्मा २५,००० जनालाई प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यस कार्यक्रमले खास गरी सुविधाविहीन समूहका दलित, लोपोन्मुख, अतिसीमान्तीकृत तथा सीमान्तीकृत जनजाति र गरिबहरूका लागि तालिम प्रदान गर्नुका साथै रोजगारी पाउनसमेत सहयोग पुर्याउँछ । यस किसिमको तालिम कार्यक्रमका लागि छनौट भएका सहभागीहरूलाई परियोजनाले भौचर उपलब्ध गराउँछ । सहभागीले उक्त भौचर काठमाडौँ उपत्यकाका

तीन जिल्लाभित्र आफूले छानेको विषयमा आफूले छानेको तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थामा बुझाई तालिम लिन पाउँछन् । तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाले परियोजनाले तोकेको सेवा तथा सर्तमा रही सहभागीलाई तालिमका बारेमा परिचय दिने, तालिममा सहभागी गराई तालिम दिने, परामर्श सेवा प्रदान गर्ने, सिप परीक्षणको व्यवस्था मिलाउने, पहिलो तीन महिना र थप तीन महिना गरी कम्तीमा छ महिनाको रोजगारीको सुनिश्चित गर्नुपर्ने समेत व्यवस्था छ ।

भौचरमा आधारित तालिमका मुख्य प्रावधान

भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमका मूलभूत प्रावधानहरू यस प्रकार छन्:-

भौचर

सहभागीहरूको मागमा आधारित रही उनीहरूले रोजेको विषय र बजारको आवश्यकता तथा आफूलाई पायक पर्ने ठाउँमा सहभागीहरूलाई निःशुल्क रूपमा तालिममा सहभागी हुनका लागि दिइने निस्सालाई भौचर भनिन्छ ।

भौचर मेला

छनौट भएका संस्था र तालिममा छनौट भएका सहभागीहरूलाई एकै ठाउँमा भेला गरी तालिमका बारेमा परामर्श तथा अन्तरक्रिया गरी/गराई भौचर वितरण गर्नका लागि आयोजना गरिने मेलालाई भौचर मेला भनिन्छ ।

संस्था छनौट

तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरूबाट आशयपत्र माग गरी प्रारम्भिक छनौटमा परेका संस्थाहरूलाई प्राविधिक तथा आर्थिक प्रस्ताव पेस गर्ने समय दिई ती प्रस्तावहरूको मूल्याङ्कनका आधारमा संस्थाहरू छनौट गरिने र तिनै संस्थाहरूलाई परियोजनाका तर्फबाट स्टलको व्यवस्था गरी भौचर वितरण मेलामा आमन्त्रण गर्ने गरिन्छ ।

लक्षित समूह

परियोजनाको लगानीमा सञ्चालन हुने भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमका लक्षित समूहमा १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका गरिब, सुविधाविहीन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय, अतिसीमान्तीकृत तथा सीमान्तीकृत, महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका युवाहरू पर्दछन् । तोकिएको लक्षित वर्गका लक्षित समूहबाट प्रशिक्षार्थी सहभागी गराई अपेक्षित रोजगारीको सुनिश्चितता गरेको अवस्थामा तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थालाई लागतमा प्रोत्साहन रकम उपलब्ध गराइने प्रावधानसमेत छ ।

सहभागी छनौट

काठमाडौं उपत्यकाका तीन जिल्लामा सञ्चालन हुने भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमका सहभागी छनौटका लागि अनलाइन आवेदन फाराम भराउने, प्रारम्भिक सूची सार्वजनिक गर्ने, अन्तर्वार्ता गरी अन्तिम नामावली प्रकाशन गर्ने र मेलाको आयोजना गरी भौचर वितरण गर्ने कार्य परियोजना सचिवालयबाटै गरिने प्रावधान छ ।

तालिम लिन चाहने १६-४० वर्ष उमेर समूहका लक्षित वर्गका बेरोजगार युवालाई आफ्नो पारिवारिक स्थितिसहितको विवरणका आधारमा अनलाइनमार्फत् फाराम भराई र सोमध्ये प्रशिक्षार्थी छनौट सहयोगी पुस्तिका- २०७४ अनुसार सफ्टवेयरमार्फत् तोकिएको मापदण्ड र कोटाअनुसार तोकिएको कोटाबमोजिम छनौट गरिन्छ । छनौट भएका सहभागीहरू नै भौचर वितरणका प्रमुख पात्र हुन्छन् ।

भौचर वितरण प्रक्रिया

- छनौट भएका सहभागीहरूलाई भौचर लिनका लागि एसएमएसमार्फत् सूचना प्रवाह गरिने
- छनौट भएका तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई स्टलमा भौचर सङ्कलनका

लागि पत्राचार गरिने

- सहभागीहरूलाई व्यावसायिक सिपको महत्त्व, बजारको आवश्यकता र माग, रोजगारी, उत्पादकत्वजस्ता विषयमा परामर्श (Counseling) दिइने
- सहभागीहरूबाट रोजेको विषय, पायक पर्ने ठाउँ र संस्थाको बारेमा जानकारी लिन स्टल अवलोकन गराइने
- सहभागीहरूले टोकन नम्बर र सक्कल नागरिकता देखाई भौचर प्राप्त गर्न सक्ने
- सहभागीहरूले तालिम लिन चाहेको विषय र आफूलाई पायक पर्ने ठाउँमा तालिम लिन तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरूको स्टलमा गई भौचर बुझाउनु पर्ने
- सहभागीहरूलाई व्यवस्थित र सुलभ तरिकाले भौचर प्राप्त गर्न स्वयंसेवक तथा सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा सहजीकरणको व्यवस्था मिलाइने

तालिम सञ्चालन अवधि र प्रक्रिया

भौचरमा आधारित छोटो अवधिको (३९० घण्टे) तह-१ को तालिम दिनको ५ घण्टाको दरले तीन महिनासम्म निःशुल्क सञ्चालन हुने तथा तालिम सञ्चालनका लागि सम्बन्धित विषयमा CTEVT बाट पाठ्यक्रम निर्माण भई सम्बन्धन लिएको एवम् राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) बाट National Occupational Skill Standard (NOSS) तयार भएको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । प्रत्येक तालिम समूहमा बढीमा २० जना प्रशिक्षार्थीहरूमात्र रहनुपर्ने तथा तालिम समूहअनुसार मुख्य प्रशिक्षक र सहायक प्रशिक्षक गरी दुई जना प्रशिक्षकको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान पनि छ । तालिम अवधिमा पाठ्यक्रममा भएको विषयवस्तुका अतिरिक्त प्रशिक्षार्थीहरूका लागि

एक-एक दिनको जीवनोपयोगी र व्यावसायिक सिपका कक्षासमेत सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था परियोजनाले गरेको छ ।

सिप परीक्षण

भौचरमा आधारित छोटो अवधिको ३ महिने तालिमपश्चात् राष्ट्रिय सिप परीक्षण समिति (NSTB) बाट प्रशिक्षार्थीहरूलाई निःशुल्क सिप परीक्षण गरी उत्तीर्ण हुनेहरूका लागि प्रमाणपत्र उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ ।

अनुगमन

तालिमको प्रभावकारी कार्यान्वयन र तालिमको गुणस्तरीयता कायम राख्नका लागि जिल्ला तहमा रहेको ENSSURE परियोजना नेतृत्वको संयुक्त अनुगमन टोली (Joint Monitoring Team/JMT) मार्फत् स्वतन्त्र रूपमा तेस्रो पक्ष अनुगमन (Third Party Monitoring) गरिने प्रावधान छ । संयुक्त अनुगमन टोलीले तालिम सञ्चालन स्थल रुजु, प्रशिक्षार्थी छनौट, तालिम अवधिमा गरिने अनुगमन, ३ महिना र ६ महिनाको रोजगारी तथा आम्दानी प्रमाणीकरणसहित कम्तीमा ६ पटक अनुगमन गरी प्राप्त सूचना EVENT Database मा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

रोजगारीको अपेक्षित आम्दानी

परियोजनाबाट तालिम सञ्चालनका लागि अनुमति पाएका तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले ३ महिने तालिमपश्चात् प्रशिक्षार्थीहरूलाई नियमित रूपमा रोजगारीमा लगाउने वा स्वरोजगार सिर्जना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी रोजगारीमा लगाउँदा रोजगारीको अपेक्षित आम्दानी (Gainful Employment) हुनका लागि तह-१ को तालिम लिएकाले नेपालमा रु. ९,७००/-, भारतमा रु. १५,५००/- र भारतबाहेक अन्य मुलुकमा रु. २५,०००/- प्रतिमहिना आम्दानी गरेको हुनुपर्ने तथा

तह-२ को तालिम लिएकाले नेपालमा रु. १०,५००/-, भारतमा रु. १६,५००/- र भारतबाहेकका अन्य मुलुकमा रु. २६,०००/- प्रतिमहिना आम्दानी गरेको हुनुपर्ने पारिश्रमिकको न्यूनतम सीमा तोकिएको छ। रोजगारीको अपेक्षित आम्दानीको प्रमाणीकरण गर्दा तालिम सम्पन्न भएको ६ महिनाको अवधिलाई आधार लिइने प्रावधान छ।

सूचना प्रविष्टि र अद्यावधिकीकरण

परियोजनाबाट तालिम सञ्चालन गर्नका लागि अनुमति पाएका तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले प्रशिक्षार्थीहरूको आवेदन सङ्कलनका विवरणदेखि आम्दानी रुजुसम्मका सम्पूर्ण सूचना तथा तथ्याङ्क परियोजनाको डाटाबेसमा प्रविष्ट तथा अद्यावधिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने संयुक्त अनुगमन समूह (JMT) द्वारा पनि तालिम एवम् आम्दानी रुजुसम्म कम्तीमा ६ पटक अनुगमन गरी प्राप्त सूचना परियोजनाको डाटाबेसमा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत छ।

अवसर (सबल पक्ष)

परियोजनासम्बद्ध भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमसम्बन्धी व्यवस्थाबाट निम्न विभिन्न अवसरहरू देखिन्छन्:-

- समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रशिक्षार्थी छनौट हुने हुँदा न्यायपूर्ण छनौटमा बढोत्तरी हुनु
- विपन्न तथा गरिब युवाहरूलाई सिपमूलक तालिमको अवसर प्राप्त हुनु
- महिला, दलित एवम् पिछडिएको समुदायलाई तालिमका साथै रोजगारीको सुनिश्चितता हुनु
- तालिम लिनेहरूका लागि तालिमपछि सिप परीक्षणको समेत सुनिश्चितता हुनु
- तालिमपश्चात् रोजगारीमा समेत पठाइने व्यवस्थाले सिपमा निखार आई भविष्यमा

व्यवसायीकरणमा जान सहज हुने अवस्था सिर्जना हुनु

- तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाको सहभागितामा Gainful Income (परियोजनाको लगानीबाट तालिम प्राप्त गरेका प्रशिक्षार्थीहरूको न्यूनतम आम्दानीको सुनिश्चितता गर्ने खालको रोजगारी) को प्रावधानले तालिम पूरा गर्ने दरमा वृद्धि हुनु
- Database System ले समग्र काम एवम् कार्यसम्पादनमा आधारित भुक्तानी प्रक्रियामा सहजता हुनु
- तेस्रो पक्ष अनुगमन पद्धति (Third Party Monitoring System) ले कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता तथा गुणस्तरीयता अभिवृद्धिमा सहजीकरण हुनु

चुनौती/मुद्दाहरू

भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमका उपर्युक्त अवसरहरू हुँदाहुँदै पनि निम्न विभिन्न चुनौती/मुद्दाहरूसमेत रहेका देखिन्छन् :-

- तालिम कार्यक्रम काठमाडौं उपत्यकाका तीन जिल्लामा मात्र सञ्चालन हुने र आवासीय नहुने हुँदा आम लक्षित समूहका लागि पहुँचमा समस्या देखिनु
- स्थानीय रूपमै तालिमको आवश्यकता पहिचान गर्ने-गराउने कार्य प्रभावकारी हुन नसक्नु
- वास्तवमै तालिम आवश्यक पर्ने व्यक्ति (Needy Population) मा तालिम पुर्याउने कार्य कठिन हुनु
- छोटो अवधिको तालिम विभिन्न निकाय/संस्थाहरूबाट सञ्चालित हुने हुँदा सहभागीहरूको दोहोरोपना हुन सक्ने सम्भावना देखिनु

- तालिम प्रदायक संस्थाको छनौटका लागि गरिने मूल्याङ्कन प्रक्रिया झन्झटिलो एवम् लामो हुनु
- एकै प्रकृतिको कार्य गर्ने/तालिम प्रदान गर्ने संस्थाहरू (विभिन्न आयोजना तथा सरकारी एवम् गैर सरकारी निकाय) बीच समन्वयमा कमी हुनु
- विभिन्न संस्थाबाट कार्यक्रम प्राप्त गर्नेहरू (Beneficiaries)/ तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाहरू (TESPs) लगभग एउटै हुने अवस्था विद्यमान हुँदा एकाधिकार भयो भन्ने आरोप लाग्नु
- तालिम सञ्चालनसम्बन्धी बजेट सामयिक नहुनु (अपर्याप्त हुनु)
- तालिमका लागि भर्ना भएका सबै सहभागीहरू रोजगारी वा स्वरोजगारमा नजानु
- वास्तविक रूपमा द्रुत बजार सर्वेक्षण (RMA) गर्न कठिनाई हुनु
- सहभागीहरूले तालिम छोड्ने (Drop Out हुने) प्रवृत्ति विद्यमान हुनु
- सहभागीको निरन्तरता एवम् समयपालना (Regularity/Punctuality) मा कमजोरी देखिनु
- तालिम प्रदायकहरूमा सेवामुखीभन्दा नाफामुखी प्रवृत्ति बढी भयो भन्ने आरोप लाग्नु
- वास्तविक रूपमा आवश्यकताको पहिचान (Specific Need Identification) नहुनु
- परम्परागत प्रकृतिका (Traditional Type) विषयहरू (जस्तै: Tailoring, Beautician आदि) मा सहभागी बढी र आधुनिक प्रकृति (Non-traditional/ Emerging Type) का विषयहरू (जस्तो: मोटरसाइकल मर्मत, Building Electrician आदि) मा सहभागिता

कम हुनु

- तालिमको गुणस्तरीयतामा कतिपय अवस्थामा बाह्य सरोकारवालाबाट प्रश्न उठ्नु
- तालिमको गुणस्तरीयताका लागि अनुगमन, मूल्याङ्कन एवम् दण्ड तथा पुरस्कारको व्यवस्था कार्यान्वयनमा कमी देखिनु
- सञ्चालित तालिमसम्बन्धी आवश्यक अध्ययन-अनुसन्धानको कमीका कारण वास्तविक प्रभावकारिता स्पष्ट नहुनु

समाधान

भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमसम्बन्धी उल्लिखित चुनौती/मुद्दाहरू समाधानार्थ निम्नानुसारका उपायहरू अबलम्बन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :-

- तालिम कार्यक्रमलाई Needy Population मा पुर्याउन सूचना सम्प्रेषण एवम् प्रचार-प्रसारलाई प्रभावकारी बनाउने
- स्थानीय रूपमै तालिमको आवश्यकता पहिचान गर्न-गराउन सम्बद्ध सरोकारवालासँग Contextual Need Identification सम्बन्धी समन्वय तथा सहकार्य गर्ने-गराउने
- सहभागीको दोहोरोपनालाई न्यूनीकरण गर्न Mechanism र Software विकास एवम् एकीकृत कार्य योजना तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- तालिम प्रदायक छनौटका लागि गरिने मूल्याङ्कन प्रक्रिया छरितो पार्न व्यवस्थित कार्यविधि तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- एकै प्रकृतिको कार्य/तालिम दिने संस्था (विभिन्न आयोजना तथा सरकारी एवम् गैरसरकारी निकाय) बीच समन्वय संयन्त्र विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने

- केही विशिष्ट समुदाय तथा विषयहरू लक्षित गरी आवासीय रूपमा समेत तालिम सञ्चालन गर्ने
- तालिम सञ्चालनसम्बन्धी बजेटमा बढोत्तरी गरी सामयिक पार्ने
- तालिमका लागि भर्ना भएका सबै सहभागीहरू रोजगार वा स्वरोजगारमा जाने गरी Tracking गर्ने
- स्थानीय तहसँगको समन्वयमा द्रुत बजार सर्वेक्षण (RMA) लाई व्यवस्थित पार्ने
- सहभागीको निरन्तरता एवम् समयपालना (Regularity/Punctuality) लाई व्यवस्थित गर्न अनुगमनलाई थप प्रभावकारी तुल्याउने
- तालिम प्रदायकमा सेवामुखीपनाको लागि Reorientation गर्ने
- वास्तविक रूपमा आवश्यकताको पहिचानका लागि स्थानीय तह र अन्य सम्बद्ध सरोकारवालासँगको समन्वयमा Specific Need Identification अभियान नै सञ्चालन गर्ने
- परम्परागत प्रकृतिका विषयहरूमा भन्दा आधुनिक प्रकृति (Non-traditional/ Emerging Type) का विषयहरूमा सहभागी वृद्धि गर्न प्रचार-प्रसार एवम् अभिमुखीकरणलाई प्रभावकारी बनाउने
- स्थानीय तह र तालिम तथा रोजगार सेवा प्रदायक संस्थाबीच बलियो सम्बन्ध विकासका लागि संयन्त्र विकास एवम् कार्यान्वयन गरी स्थानीय तहको अपनत्व विकास गर्ने
- तालिमको गुणस्तरीयताका लागि अनुगमन, मूल्याङ्कन एवम् दण्ड तथा पुरस्कारको व्यवस्था कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता बढाउने

- सञ्चालित तालिमसम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धानको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउने निष्कर्ष

बजार सान्दर्भिक तालिम कार्यक्रमहरूमा समावेशी पहुँचमा सुधार ल्याउने तथा नेपालमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवम् तालिम (TEVT) क्षेत्रको सेवा प्रवाहलाई सुदृढ बनाउने जस्ता उद्देश्यका साथ समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको सरकारी चाहनालाई चरितार्थ गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारले विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत सन् २०१७ देखि २०२२ सम्मका लागि व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना- दोस्रो (EVENT Project-II) सञ्चालनमा ल्याएको छ । यस परियोजनाले खास गरी विपन्न (जस्तै: गरिब, सुविधाविहीन क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय, महिला, दलित, अतिसीमान्तीकृत जनजाति, अपाङ्गता भएका) १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका युवाहरूलाई लक्षित गरेर समावेशी छनोटको माध्यम अपनाई तीनमहिने (३९० घण्टे) नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम सञ्चालनार्थ लगानी गर्ने प्रावधानलाई परियोजनाको मुख्य भागका रूपमा राखेकामा त्यसको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा नेपालको छोटो अवधिको तालिमको क्षेत्रमा एउटा नवीनतम प्रयोगका रूपमा लिइएको भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिम रहेको छ । यो तालिमका लागि समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रशिक्षार्थी छनौट हुनु, विपन्न तथा गरिब युवाहरूलाई सिपमूलक तालिमको अवसर प्राप्त हुनु, तालिमका साथै रोजगारी र सिप परीक्षणको सुनिश्चितता हुनु, वाह्य पक्ष अनुगमन पद्धतिका कारण गुणस्तरीयता अभिवृद्धि हुनुलगायतका विभिन्न अवसरहरू विद्यमान भए पनि Needy Population लाई समावेश गर्न

कठिन हुनु, अधिकांश पाठ्यक्रममा आधुनिकता नहुनु, सरोकारवालाको अपनत्वको कमी रहनुजस्ता उपर्युक्त विभिन्न चुनौती/मुद्दाहरूसमेत रहे-भएकाले मौजुदा स्रोत-साधनको प्रभावकारी व्यवस्थापनका साथसाथै सम्बद्ध सरोकारवालाहरूसँगको व्यवस्थित समन्वय, सहकार्य एवम् पहलकदमीमा समाधानका उपयुक्त उपायहरूसमेतको ख्याल गर्दै रणनीतिक कार्ययोजनासहित कार्यान्वयनमा अगाडि बढ्न सकेमा नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापनका आधारभूत पक्षलाई स्वीकार गरेको नेपालको व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा नवीनतम प्रयोगको रूपमा रहेको भौचरमा आधारित छोटो अवधिको तालिमबाट समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली निर्माणको सरकारी अभीष्टप्राप्तिको सन्दर्भमा केही हदसम्म सहयोग पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ-सामग्री

व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (सन् २०१७), परियोजना कार्यान्वयन पुस्तिका। काठमाडौं: लेखक।

व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (सन् २०१७), EVENT परियोजना-

दोस्रोको परिचय पुस्तिका। काठमाडौं: लेखक।

व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (२०७४), नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिम कार्यान्वयन तथा रोजगारी सहजीकरण पुस्तिका। काठमाडौं: लेखक।

व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना(सन् २०१७), नतिजामा आधारित छोटो अवधिको तालिमसम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय। काठमाडौं: लेखक।

व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (२०७४), प्रशिक्षार्थी छनौट सहयोगी पुस्तिका। काठमाडौं: लेखक।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१)। काठमाडौं: लेखक।

मातृभाषा पाठ्यपुस्तकमा लिपिको प्रयोग

गणेश राई

लेखसार

संविधानतः देश नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक सार्वभौम सत्ता सम्पन्न सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुक हो। तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा १२५ जातजाति र १२३ भाषाभाषी छन्। यहाँ बोलिने मातृभाषाहरू 'राष्ट्रभाषा' हुन्। समाजमा सर्वसाधारण नागरिकको बुझाइमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको सम्पर्कको भाषा र जातजातिले बोल्ने अन्य भाषाचाहिँ मातृभाषा हो। मुलुकमा बोलिने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा लेखन पद्धतिका निमित्त १५ किसिमका लिपि प्रयोग गरेको पाइन्छन्। यीमध्ये मातृभाषाका माध्यमबाट औपचारिक र अनौपचारिक पठन-पाठनमा प्रयोग गरिने भाषा र लिपिका बारेमा चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ।

विषय प्रवेश

राज्यको प्राथमिकता र समुदायको चासोअनुसार मातृभाषाहरूको अभिलेखीकरण हुँदै आएका छन्, शैक्षिक पद्धतिमा ढालिएका छन्। औपचारिक र अनौपचारिक गरी दुई धारमा शिक्षाको विकास भइरहेको छ। राजनीतिक परिवर्तनसँगै पछिल्लो तीन दशकमा मुलुकका मातृभाषाहरू लेख्य रूपमा अघि बढेका छन्। यद्यपि राजनीतिकै चेपुवामा मातृभाषाको विकास नारामा सीमित हुने गरेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार कुल जनसङ्ख्याको ६५.९ प्रतिशत नागरिक साक्षर छन्। सरकारले पछिल्लो दशकमा 'साक्षरता अभियान'ले सञ्चालन गरेको हुँदा यो दर ८० प्रतिशत हाराहारीमा पुगेको हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ। वास्तवमा व्यक्तिको दैनिक जीवनपद्धतिलाई सहज तुल्याउन अक्षर लेख्न, पढ्न सक्ने र अरूसँग सहज ढङ्गले व्यवहार गर्न सक्ने हुनु नै साक्षर हुनु हो।

विज्ञान र प्रविधिको चरम विकासले विश्व समुदाय एउटै ग्रामजस्तै बनेको छ। तर विकासोन्मुख मुलुकका नागरिकले पनि महसुस गर्नमात्र सकेका छन् भने राज्य सरकारले विकसित मुलुकसरह सेवा-सुविधा दिन सकेका छैनन्। हाम्रो देश नेपाल पनि त्यही वर्गमा

पर्दछ। सरकारले नागरिकले बोल्दै आएका भाषा, लिपि, साहित्य, संस्कृतिहरूको संरक्षण, संवर्द्धन, प्रवर्द्धन नीति जारी गरेको छ।

नेपालमा प्रचलनमा रहेका लिपिहरू यस प्रकार रहेका छन्—

१. देवनागरी, २. रोड लिपि (लेप्चा भाषा), ३. किरात/सिरिजङ्गा लिपि (किराती भाषाहरू), ४. सम्भोटा/उ छेन लिपि (हिमाली भेगमा बोलिने भाषाहरू र परिमार्जनसहित तामाङ भाषामा 'तामथिक लिपि' भनेर प्रयोग गरेको पाइन्छ।) ५. रञ्जना लिपि (नेपालभाषा/नेवाःभाषा), ६. ओलचिकि लिपि (सन्थाल भाषा), ७. खेमा लिपि (तमु/गुरुङ भाषा), ८. मिथिलाक्षर लिपि (मैथिली भाषा), ९. अक्खा लिपि (मगर भाषा), १०. जेःतिचा लिपि (सुनुवार भाषा), ११. कैथी लिपि (मैथिली र भोजपुरी भाषा), १२. धेमालाई लिपि (धिमाल भाषा), १३. अरबी/उर्दू लिपि (उर्दू भाषा), १४. ब्रेललिपि (दृष्टिविहीन व्यक्तिले प्रयोग गर्ने) र १५. रोमन लिपि।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पत्रपत्रिका प्रकाशनमा स्वतन्त्रता दिएपछि मुलुकमा बोलिने तर अलिखित भाषाहरू लेख्य रूपमा अघि बढेका छन्। ती अधिकांश भाषाहरू देवनागरी लिपिमा

वरिष्ठ उपसम्पादक, कान्तिपुर दैनिक

लेखेर प्रकाशन गरेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र २०७२ को नेपालको संविधान जारी भएपछि यसमा भएको प्रावधानलाई टेकेर मुलुकमा बोलिने भाषाहरू मौलिक तथा परम्परागत लिपिको प्रयोगसमेत बढेको पाइएको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार बनेपछि सम्बन्धित समुदायलाई थप ऊर्जा मिलेको आँकलन गर्न सकिन्छ । स्थानीय सरकारले विद्यालय तह सञ्चालन अनुमति दिने, व्यवस्थापन गर्ने अधिकार प्राप्त गरेको छ । साथै, स्थानीय विषय समेटेर पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गरी लागू गर्न पाउने भएपछि सहज भएको हो । साथै, शिक्षा ऐन तथा

भाषाको कक्षा १ देखि ५ सम्मका पाठ्यपुस्तक निर्माण भएका छन् । त्यसै गरी मैथिली, भोजपुरी र अवधि कक्षा १० सम्मका पाठ्यपुस्तक विकास भएका छन् भने लिम्बू, कुलुङ र मगर (अठार मगरात) मा कक्षा ७ सम्म बनेका छन् । माझी र रानाथारू भाषाको कक्षा ३ सम्मको बनेको छ । यसमा नेपालभाषा रञ्जना लिपिमा, लिम्बू भाषा किरात सिरिजङ्गा लिपि र पछिल्लोपटक तामाङ भाषाको पाठ्यपुस्तक सम्भोटा (तामथिक) लिपिको माध्यमबाट पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गरिएको पाइन्छ । अरू भाषाका पाठ्यपुस्तक लेखन तथा प्रकाशनमा देवनागरी लिपि प्रयोग गरिएको छ ।

मातृभाषाका पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकको विवरण

१. मैथिली: कक्षा १—७, ९—१०	२. भोजपुरी : कक्षा १—७, ९—१०	३. अवधी : कक्षा १—५, ९—१०
४. लिम्बू : कक्षा १—७	५. बान्तवा राई : कक्षा १—५	६. चाम्लिङ राई : कक्षा १—५
७. शेर्पा : कक्षा १—५	८. गुरुङ : कक्षा १—५	९. तामाङ : कक्षा १—५
१०. मगर : कक्षा १—५	११. नेपालभाषा : कक्षा १—५	१२. थारू : कक्षा १—५
१३. सुनुवार : कक्षा १—५	१४. राजवंशी : कक्षा १—५	१५. याक्खा : कक्षा १—५
१६. मुगाली : कक्षा १—५	१७. थारू (मध्यक्षेत्र) : कक्षा १—५	१८. तामाङ (सम्भोटा): कक्षा १—५
१९. धिमाल : कक्षा १—५	२०. मगर (अठार मगरात): कक्षा १—७	२१. बज्जिका : कक्षा १—५
२२. कुलुङ : कक्षा १—७	२३. चेपाङ : कक्षा १—५	२४. खालिङ राई : कक्षा १—५
२५. माझी : कक्षा १—३	२६. रानाथारू : कक्षा १—३	

स्रोत: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

नियमावलीअनुसार आधारभूत तहमा स्थानीय विषयका रूपमा मातृभाषामा पठन-पाठन गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

मातृभाषामा औपचारिक शिक्षा

शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले मातृभाषाको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा प्रकाशन गरेको दुई दशक नाघेको छ । यसबिचमा २६ वटा मातृभाषाका पाठ्यपुस्तक निर्माण भएका छन् । तीमध्ये शेर्पा, मगर, सुनुवार, मुगाली, धिमाल, बान्तावा, गुरुङ, नेपालभाषा, राजवंशी, थारू (मध्यक्षेत्र), चेपाङ, चाम्लिङ, तामाङ, थारू, याक्खा, तामाङ, बज्जिका र खालिङ

विद्यमान अवस्था

देशभरि ७ सय ५३ पालिका छन् । हरेक पालिकाले स्थानीय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्ने लक्ष्य आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गरेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७७-७८ सम्म आइपुग्दा करिब एक सय ५० पालिकाले मात्र स्थानीय विषयको पाठ्यपुस्तक निर्माणका निम्ति परामर्श गरेर कार्यान्वयनमा ल्याउने जानकारी पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले दिएको छ । त्यस्तै भाषा आयोगले ज्यादै कम वक्ता रहेका सङ्कटापन्न भाषाहरूको संरक्षण अभियान सुरु गरेको छ । आयोगले

बराम, कुसुन्डा, तिलुङ, लुङ्खिम र दुरा भाषामा अनौपचारिक भाषाकक्षा सञ्चालन, पाठ्यसामग्री निर्माण सुरु गरेको छ । यी सामग्री निर्माणका निम्ति देवनागरी लिपिको प्रयोग गरिएको जनाइएको छ ।

तामाङ भाषा र तामयिक लिपि

नेपाल तामाङ घेदुङले वाग्मती प्रदेशका १३ ओट्टे जिल्लाका ३४ पालिकामा तामाङ भाषा पठन-पाठनको सम्झौता गरेको छ । तर कोभिड-१९ महामारीको पहिलो र दोस्रो लहरका कारण वाग्मतीका ४ पालिकाका केही विद्यालय र प्रदेश-२ को एउटा पालिकाका केही विद्यालयमा मात्र तामाङ भाषाको पाठ्यपुस्तक लागु भएको छ । अहिले घेदुङले पास गरेको तामयिक लिपि प्रयोग गरेर बनेको पाठ्यसामग्री लागु भएको र कोरोनाले गर्दा मातृभाषाको पठन-पाठन व्यवस्था गर्न ढिलाइ भएको जनाइएको छ । पालिकाहरूले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा भाषानीति तथा मातृभाषा शिक्षा पारित गरी पाठ्यपुस्तक निर्माणमा बजेटसमेत छुट्ट्याएका हुन् ।

तामाङ भाषाका चारओटा भाषिका (क्लस्टर) छुट्ट्याएर त्यसैअनुसार पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिएको छ । त्रिशूलीपारि रसुवा, नुवाकोट र धादिङ क्लस्टर, त्रिशूलीवारि नुवाकोट, काठमाडौं, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक क्लस्टर, काभ्रेको तेमाल तथा ललितपुर, सिन्धुपाल्चोक क्लस्टर र पूर्वी क्लस्टरअन्तर्गत मकवानपुर, दोलखा, रामेछापलगायत जिल्ला रहेको जनाइएको छ । सुरुमा तामाङ भाषामा देवनागरी प्रयोग गरिन्थ्यो । केही वर्षयता तामयिक लिपिको माध्यमबाट पाठ्यपुस्तक तयार र अबदेखि तामयिक लिपिमै औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका पाठ्यसामग्री निर्माण हुने जनाइएको छ ।

किराती भाषाहरू र किरात लिपि

किरात जातिभित्र २९ भाषा छन् ती राई, लिम्बू, याक्खा, सुनुवार आदि भनेर चिनिन्छन् । राई जातिभित्र

२६ भाषा पर्दछन् । स्थानीय पालिकाले मातृभाषा लागू गराउने नीति लिएपछि खोटाङको जन्तेदुङ्गा गाउँपालिकाले समुदायको मागअनुसार पुमा राई भाषामा औपचारिक पठन-पाठन गर्न शैक्षिक सत्र २०७७ देखि अनुमति दियो । पहिलो कक्षाको पाठ्यपुस्तक देवनागरी लिपिमा छापियो । तर शब्द लेखनमा अप्ठ्याराहरू आए र उच्चारण गर्नु समस्या आयो । शिक्षकले बुझाउन मुस्किल पर्यो । त्यसैले दोस्रो कक्षा लागू गर्न मौलिक लिपिमा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न पालिकाका जनप्रतिनिधिले सुझाएका छन् । त्यसैअनुसार किरात पुमा राई तुप्खाबाङ्खाला संस्थाले किरात लिपि प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको जनाइएको छ ।

यसो त राईभित्रका भाषाहरूले यस्तैखाले समस्या झेलदै आएका छन् । यही सन्दर्भलाई लिएर पछिल्लोपटक 'किरात लिपि'लाई साझा लिपिका रूपमा प्रयोग गर्न सम्बन्धित संस्थाका प्रतिनिधि र विज्ञहरूले बहस थालेको छन् । लिम्बू भाषा, साहित्य, इतिहास, वंशावली लेखनमा बाँचेको यो ऐतिहासिक लिपिलाई समाजमा 'किरात लिपि', 'किरात सिरिजङ्गा लिपि', 'सिरिजङ्गा लिपि', 'लिम्बू लिपि' भनेर चिन्ने गरिएको छ । लिम्बू भाषामा लिपि व्यावहारिक प्रयोगमा रहेको छ ।

किराती भाषाहरूको वर्ण पहिचानमा संलग्न भाषाशास्त्री डा. तारामणि राईले २९ ओटा छुट्टाछुट्टै किराती भाषाहरूमा भएका वर्ण व्यवस्थाका आधारमा सबैलाई समेट्ने हिसाबले नै साझा वर्णमालाको अवधारणा आएको बताएका छन् । प्रारम्भिक अध्ययनअनुसार व्यञ्जन र स्वर वर्ण गरी करिब ५३ ओटा वर्णहरू हुँदा सबै किराती भाषाहरूमा लेख्न सकिने उनको कथन छ ।

नेपालभाषा र लिपि

काठमाडौं महानगरपालिकाले नेपालभाषा (नेवारी) को पाठ्यक्रम तयार गरी शैक्षिक सत्र २०७७

सालबाट कक्षा १ देखि ८ सम्मको 'यँ देय् म्हसीके' (काठमाडौँ चिनौँ) पाठ्यपुस्तक लागू गरेको छ । पाठ्यपुस्तक देवनागरीमा लेखिएको छ भने लिपि लेख्न सिकने र सिकाउने माध्यमका रूपमा रहेको तथा त्यसमा प्रचलित लिपि र रञ्जना लिपि रहेको जनाइएको छ । महानगरका ९२ सामुदायिक विद्यालयमा पढाउनका निम्ति १ सय ७२ जना शिक्षकसमेत छनोट गरिएको छ ।

अनौपचारिक शिक्षाका निम्ति पाठ्यसामग्रीहरू निर्माण भएका छन् । काठमाडौँमा नेपाल लिपि गुथिले लिपिको प्रशिक्षण दिन्छ । उसले प्रचलित नेपाल लिपि र रञ्जना लिपि सिकाउँछ । ललितपुरको पाटनस्थित लिपि थपु गुथिले यसरी नै लिपि सिकाउने र शिलापत्रका लिपिहरूको आवश्यकता परेमा देवनारी लिपिमा लिप्यन्तर गर्न सघाउँछ । नेपाल भाषामा प्रयोग गरिने लिपि रञ्जना लिपि मुख्य हो । यसका अलावा प्रचलित लिपि, भुजिमोल, कोयँमोल आदि ८ प्रकारका लिपि अभ्यासमा रहेको पाइन्छ ।

तमू भाषा र खेमा लिपि

गुरुङ जातिले आफ्नो मातृभाषालाई 'तमु क्युङ्' भन्दछन् भने तमू भाषा खेमा लिपिमा लेख्ने गरेको पाइन्छ । भाषामा औपचारिक रूपमा पठन-पाठनका निम्ति कक्षा ५ सम्म पाठ्यपुस्तक बनेको छ । रत्नबहादुर गुरुङको लेखन तथा सम्पादनमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित पाठ्यपुस्तक देवनागरी लिपिमा लेखिएको छ ।

तमु ह्युल छोजर्धी गुरुङ राष्ट्रिय परिषद्ले अनौपचारिक शिक्षाका निम्ति उत्पादन गरेको पाठ्यपुस्तकमा चाहिँ खेमा लिपिको प्रयोग गरिँदै आएको छ । अनौपचारिक रूपमा पठन-पाठनका निम्ति बनेको पाठ्यसामग्रीमा खेमा लिपिको परिचय र अभ्यास समेटिएको, अहिले खेमा लिपिको युनिकोड निर्माणको प्रयासमा लागेको र अब औपचारिक पाठ्यपुस्तकमा

पनि त्यसको प्रयोग गरिने जनाइएको छ ।

रूपन्देहीको देवदह मदर टड्स एकेडेमी गुरुङ मातृभाषा पठन-पाठन हुने एकमात्र निजी विद्यालय हो । गुरुङ जाति बाहुल्य जिल्लाहरूमा खेमा लिपि अभियान पुगेको जनाइएको छ । गोरखाको धार्चे गाउँपालिकाले खेमा लिपिलाई आफ्नो लेटरहेडमा प्रयोग गरेको छ ।

मगर भाषा र अक्खा लिपि

मगर जातिभित्र ३ ओटा भाषा छन् । मगर ढुट, मगर खाम/पाङ र मगर काङ्के भाषा हुन् । भूगोलको आधारमा बाह्र मगरात क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई मगर ढुट भनिन्छ । अठार मगरात क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई खाम/पाङ भनिन्छ भने तराली क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई काङ्के भनिन्छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्माण गरेको पाठ्यपुस्तक मगर ढुट र मगर खाम-पाङ भाषामा रहेका छन्, जसको औपचारिक पठन-पाठन भइरहेको छ । औपचारिक पाठ्यपुस्तक निर्माणमा देवनागरी लिपि प्रयोग गरिएको छ । पछिल्ला दशकमा मगर ढुटलाई अक्खा लिपिमा लेख्ने अभ्यास भइरहेको छ । अक्खा भनेको अक्षर हो । अक्खा लिपिमा बौद्ध दर्शनमा आधारित मगर जातिको जीवनपद्धतिका पुस्तक प्रकाशनमा आएको पाइन्छ । यसैगरी पाल्पाको माथागढी गाउँपालिकाले आफ्नो साइनबोर्ड अक्खा लिपिको प्रयोग गरेको छ । अक्खा लिपि प्रयोगका निम्ति स्थानीय पालिकासँग मिलेर लिपि कार्यान्वयनको प्रयास भइरहेको जनाइएको छ ।

अठार मगराततिर भने काङ्के भाषा लेखनमा सम्भोटा लिपि प्रयोग गर्ने गरिएको, अक्खा लिपि र सम्भोटा लिपिको प्रयोगमा लिपिको साझा मानक खोज्ने प्रयास भइरहेको जनाइएको छ ।

ब्रेल लिपि र पुस्तक

नेपालमा विद्यालय तह कक्षा १० सम्मको

ब्रेल पाठ्यपुस्तक छपाउने दुईओटामात्र संस्था छन् । काठमाडौंको नेपाल दृष्टिविहीन कल्याण सङ्घ र नेत्रहीन सङ्घले दृष्टिविहीन विद्यार्थीका निम्ति अनिवार्य विषयअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, सामाजिक, विज्ञान र जनसङ्ख्या विषयका पाठ्यपुस्तक ब्रेल लिपिमा छपाउँदै आएका छन् । विशेष प्रकारको छपाइ मेसिन हुने भएकाले सामान्य प्रेस तथा छापाखानाले ब्रेल लिपिका पुस्तक छपाउन सक्दैन । पठन-पाठन हुने विषयभित्र समेटिएका विषयवस्तुलाई ब्रेल लिपिमा अनुवाद गरी उतार्ने गरिन्छ । सियोले घोचेजसरी छेडिएर खोपिने ब्रेल लिपिका पुस्तकको आकार कक्षागत पाठ्यपुस्तकभन्दा ठुलो हुन्छ ।

निष्कर्ष

मुलुक सानो र विविधतापूर्ण छ, सार्वभौम छ । भाषा र संस्कृति नै पहिचानको मूल कडी हो । नेपालमा विविध भाषाभाषी जनता आपसी सद्भाव बाँडेर युगौँदेखि सहभावनाका साथ रहँदै आएका छन्, एक जातिले अर्को जातिको सम्मान गर्दछ । नेपालको सरहदमा बोलिने सबै भाषा नेपाली भाषा हुन् । खस भाषा, गोरखा भाषा, पर्वते भाषा हुँदै नेपाली भाषा र देवनागरी लिपि सरकारी कामकाजको भाषा हो । नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाल बनेपछि प्रदेश र स्थानीय सरकारले स्थानीय मातृभाषा, लिपि, संस्कृति संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धन कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नु सराहनीय पक्ष हो । हरेक जीवित भाषासँग ज्ञान जोडिएको हुन्छ । मुलुकमा बोलिने सबै भाषाका लिपि छैनन्, १५ ओटा जति मात्र लिपि रहेका छन् । यी भाषा, लिपिलाई लिएर औपचारिक पठन-पाठन व्यवस्था हुनु सराहनीय पक्ष हो । यसको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनमा राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र प्राज्ञिक दृष्टिकोण सधैं खुला र सौहार्दपूर्ण वातावरणमा हुनुपर्छ । कुन ठुलो र कुन सानो भन्ने भन्दा पनि त्यसको वैशिष्ट्यको खोजी हुनुपर्छ । प्रयोग गर्दै

आएका भाषिक समुदायको मौलिकपनको संरक्षणका निम्ति तीनै तहको सरकारले पहल गर्न जरुरी छ । औपचारिक र अनौपचारिक मातृभाषा शिक्षामा पहल हुनुपर्छ । त्यसै गरी नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानलगायत प्राज्ञिक निकाय तथा त्रिभुवन विश्वविद्यालयलगायतका शैक्षिक संस्थाहरूमा मुलुकका भाषा र लिपिहरूको अध्ययन-अनुसन्धान कार्य निरन्तर हुनुपर्छ । त्यो कार्य भइरहँदा सम्बन्धित समुदायलाई जानकारी दिइनु आवश्यक हुन्छ । विशेष गरी अल्पसङ्ख्यक समुदायका बारेमा अध्ययन-अनुसन्धान भइरहँदा उनीहरूको पहिचान, संरक्षण, उत्थान र विकासमा टेवा पुर्याउन मद्दत हुन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

- नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०११), नेसनल पपुलेसन एन्ड हाउजिङ सेन्सस- २०११ (कास्ट-इथिनसिटी एन्ड ल्याङ्ग्वेज) । काठमाडौं: लेखक ।
- नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- राई, गणेश वाम्बुले (२०७४), नेपालका मातृभाषा र लिपिहरू । शिक्षक शिक्षा । सानोठिमी, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- राई, गणेश वाम्बुले (२०७७), नेपालका मातृभाषाका साहित्यिक पत्रपत्रिकाको वर्तमान अवस्था । चेतनाथ धमला (सम्पा.), साहित्यिक पत्रकारिताको विकासमा प्रेस काउन्सिल । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

<https://ekantipur.com/news/2020/09/21/160>

068597740044481.html

मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धमा भाषा आयोगबाट भएका सिफारिसहरू

✍े गेहनाथ गौतम

लेखसार

कुनै पनि भाषाले त्यस मातृभाषी समुदायको प्रथा, परम्परा र इतिहास बोकेको हुन्छ । नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू रहनु भनेको भाषिक सम्पदामा प्रचुरताको अवस्था हो । भाषिक सम्पदाको जीवन्तताका लागि नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भाषा आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यसै व्यवस्थाअनुसार गठित भाषा आयोगले प्रत्येक वर्ष अन्य विषयसँगै मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धमा पनि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिसहरू गर्दै आएको छ । मूल रूपमा शिक्षासम्बन्धी मौलिक हक कार्यान्वयन गर्ने, नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषाहरूमा पार्ने प्रतिकूल प्रभावको मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीहरूको संज्ञान विकास एवम् राष्ट्रहितको समेत सुनिश्चित गर्ने, अपाङ्गता भएका नागरिकलाई ब्रेल लिपि वा साङ्केतिक भाषा वा स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गर्नेदेखि स्थानीय, प्रदेश तथा सङ्घमा वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा भाषिक आधारलाई समेत लागत एकाइका आधारका रूपमा समावेश गर्नेजस्ता महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू रहेका छन् । यस लेखमा मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धमा भाषा आयोगबाट पेस गरिएका सुझावहरूको जानकारीमूलक अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २०४६ मा भएको राजनीतिक परिवर्तनसँगै राज्यका भाषिक सम्पदा संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि सघन प्रयासहरूले गति लिन थाले । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र अन्य भाषालाई राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता दिएर विद्यालयमा बहुभाषिक सिकाइको अभ्यास प्रारम्भ भयो । विभिन्न नेपाली भाषिक समुदायले बितेका समयमा अनुभूत गरेको भाषिक नियोजनको अवस्थामा सुधार देखिँदै आयो । यस क्रममा अझ विकास हुँदै दोस्रो संविधान सभाबाट पारित भई २०७२ बाट लागु भएको नेपालको संविधानमा सबै नेलापी भाषालाई राष्ट्रभाषा र आधारभूत शिक्षा

मातृभाषामा पाउने मौलिक हकलाई संस्थागत गरिएको छ । यसका साथै धारा २८७ मा भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका क्षेत्रमा कार्य गर्ने गरी भाषा आयोग रहने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार भाषा आयोगले मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्धनका लागि नेपाल सरकारसमक्ष विभिन्न सुझावहरू पेस गरेको छ । यी सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार, सम्बद्ध मन्त्रालय, सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरू तथा विद्यालय र सम्बन्धित भाषिक वा शुभेच्छुक समुदायको भूमिका मुख्य रहेको हुन्छ ।

भाषा संरक्षण र प्रयोगमा नेपाल

नेपालको संविधानको धारा ६ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुने र धारा ७

✍े उपसचिव, भाषा आयोग

को उपधारा (१) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ । यसै गरी उपधारा (२) मा नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसुङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ । साथै उपधारा (३) मा भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ । संविधानको धारा ३१ को उपधारा (४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने र उपधारा (५) मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

साथै अन्य केही ऐन-कानूनहरूमा पनि भाषासम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६, शिक्षा ऐन, २०२८, शिक्षा नियमावली, २०५९, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५, छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन, २०६४, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९, राष्ट्रिय आमसञ्चार नीति, २०७३, पत्रकार आचार संहिता, २०७३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, आदिवासी-जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ लगायत क्रियाशील नीति तथा कानूनमा भाषा र यसको

संरक्षण तथा प्रयोगसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन् ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमीबाट विद्यालय शिक्षामा बहुभाषिक पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीहरूको विकास र प्रकाशन, विभिन्न विश्वविद्यालयहरूका भाषासम्बद्ध विभाग वा निकायहरूबाट भइरहेका भाषिक पठन-पाठन र साक्षरता अभियान, भाषिक संस्थाहरू तथा अभियन्ताबाट भएका प्रयत्नमा अझ सघनता कायम गर्दै विद्यालयदेखि उच्च तहसम्म शिक्षामा नेपाल उत्पातिका मातृभाषाहरूको प्रयोगमा बढोत्तरी हुँदै आएको छ । गोरखापत्र संस्थान, साझा प्रकाशन, छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम एवम् निजी प्रकाशक संस्थाहरू, पुस्तकालयहरू र अन्य प्रतिष्ठानहरूबाट भएका प्रयत्नहरू महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । संस्थागत रूपमा भाषा आयोगको स्थापना भएपछि नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन, अनुसन्धान तथा शिक्षामा प्रयोगदेखि सरकारी कामकाजमा प्रयोग विस्तारका क्षेत्रमा अझ व्यवस्थित कार्य हुने अपेक्षा रहेको छ ।

भाषा आयोगको संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भाषा आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यसको उपधारा (१) मा नेपाल सरकारले प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी भाषा आयोगको गठन गर्ने र संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र गठन गर्नुपर्ने प्रावधान छ । सोही धाराको उपधारा (८) मा नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रदेशमा भाषा आयोगको शाखा स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ । त्यसै गरी भाषा आयोगको गठन, काम, कर्तव्य तथा अधिकार सम्बन्धमा देहायअनुसार व्यवस्था गरेको छ ।

१. सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारणका आधार पहिचान गरी भाषाको सिफारिस गर्ने,
२. भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

३. मातृभाषा विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगका लागि सिफारिस गर्ने,
४. भाषासम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने ।

नेपालको संविधानमा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाका अतिरिक्त भाषा आयोग ऐन, २०७४ मा देहायअनुसार काम, कर्तव्य तथा अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालमा बोलिने मातृभाषाको पहिचान गर्ने,

- नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूका बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा तिनका लिपि संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न त्यस्ता भाषाका पुस्तक प्रकाशन गर्न तथा त्यस्ता पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- नेपालमा बोलिने मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रविधिमैत्री बनाउन अध्ययन, अनुसन्धान गरी उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने ।

मातृभाषाको प्रयोगसम्बन्धी सुझावहरू

भाषा आयोगले मूलतः भाषाको प्रवर्धनका लागि नेपाल सरकारसमक्ष हरेक वर्ष वार्षिक प्रतिवेदनमार्फत् सिफारिस तथा सुझावहरू प्रस्तुत

गर्ने गर्दछ । हालसम्म आयोगबाट चारओटा वार्षिक प्रतिवेदनहरू पेस भइसकेका छन् । यी प्रतिवेदनहरूमा सरकारी कामकाजको भाषाका सम्बन्धमा, भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास सम्बन्धमा, मातृभाषाहरूको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धमा र भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान तथा अनुगमनजस्ता मूल विषयमा केन्द्रित भई सिफारिस हुने गरेको छ । यीमध्ये यस लेखमा मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी सुझावहरूमा केन्द्रित भई चर्चा गर्न खोजिएको छ । यससम्बन्धी चारओटा प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका सिफारिसहरू मुख्य रूपमा देहायअनुसार रहेका छन्

पहिलो प्रतिवेदन, २०७४

१. नेपालको संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ को उपधारा १३०, १४० र १५० मा उल्लिखित व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न ऐन-कानूनको निर्माण गर्नु जरुरी छ ।
२. दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा आआफ्नो मातृभाषाका साथै नेपाली भाषामा सबैले सामान्य ज्ञान आर्जन गर्न पाउने अवस्था सिर्जना भएकाले विद्यालय तहमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको पठन-पाठन गराउने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ ।
३. विद्यालयको प्रारम्भिक चरणमा सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यम र विषयगत पठन-पाठन अनिवार्य हुने गरी माथिल्लो तहसम्म लम्बीय सन्तलुन कायम गर्न मौजुदा पाठ्यक्रमको प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ ।
४. नेपालका सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा

विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा पठन-पाठन गराउने व्यवस्था मिलाउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

५. स्थानीय, प्रदेश तथा सङ्घमा वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा भाषिक आधारलाई समेत लागत एकाइका आधारका रूपमा समावेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ ।

यस प्रतिवेदनमा मूल रूपमा नेपालको संविधानको धारा ३१ शिक्षासम्बन्धी मौलिक हकको कार्यान्वयन, विद्यालय तहमा नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा पठन-पाठन गराउने, प्रारम्भिकदेखि माथिल्लो तहसम्म मातृभाषाको माध्यम र विषयगत पठन-पाठन गर्ने पाठ्यक्रमको प्रावधान अनिवार्य कार्यान्वयन गर्ने, नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन-अध्यापन गराउने र तीनै तहका सरकारले वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा लागत एकाइका आधारमा भाषिक आधारलाई पनि लिने जस्ता सुझावहरू रहेका देखिन्छन् ।

दोस्रो प्रतिवेदन, २०७४

१. शिक्षा ऐन, २०२८ मा संविधानसम्मत संशोधन गर्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) ले प्रत्याभूत गरेको मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको सम्मान हुने गरी शिक्षा ऐनमा पुनरवलोकन हुनु जरुरी छ ।
२. पाठ्यक्रमको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा देहायका सिफारिस रहेका छन्
- विद्यालय तहमा सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउने प्रावधानका साथै मातृभाषा विषयका रूपमा पठन-पाठन अनिवार्य हुने र माथिल्लो तहसम्म लम्बीय सन्तुलन कायम गर्न

मौजुदा पाठ्यक्रमको प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ ।

- राष्ट्रभाषाहरूको पाठ्यसामग्रीमा स्थानीय ज्ञान, सिप, अभ्यास र वातावरणलाई समावेश गराई उपयोगी र व्यावहारिक बनाउन स्थानीय स्तरमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तयार गर्न स्थानीय स्तरमा क्षमता विकास गर्नुपर्छ ।
३. नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षाको पठन-पाठन गर्ने सन्दर्भ सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नेपालका संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ ।
४. मातृभाषामा सामग्री विकास गर्ने सन्दर्भमा देहायका सिफारिस रहेका छन्
- नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषामा आवश्यकताका आधारमा बालकेन्द्रित सिकाइ सामग्री विकास गर्ने तथा विदेशी भाषामा विदेशमै बनेका यस्ता सामग्रीबाट मातृभाषामा हुने भाषिक र सांस्कृतिक अतिक्रमण रोक्न नेपाल सरकारले नीतिगत निर्णय गर्नु आवश्यक छ ।
 - मातृभाषामा श्रव्यदृश्य सामग्री विकास गर्दा बाह्य मुलुकका आयातीत श्रव्यदृश्य सामग्री नेपाली वा नेपालका मातृभाषामा उपशीर्षकसहित भाष्य रूपान्तरण गर्ने र त्यस्तो रूपान्तरण गर्दा मातृभाषाको मौलिकता कायम राख्ने गरी योजना बनाउन जरुरी छ ।
 - नेपालका मातृभाषामा सञ्चार सामग्री वा श्रव्यदृश्य सामग्री वा शैक्षिक सामग्री विकास गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले

- प्रोत्साहनमुखी कार्यक्रम ल्याउनु जरूरी छ ।
५. मातृभाषाको प्रयोग विस्तार गर्ने सन्दर्भमा देहायका सिफारिस रहेका छन्
 - नेपालको संविधानले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषा मानेको सन्दर्भमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित जनगणना २०६८ को प्रतिवेदनमा नेपालभित्र उत्पत्ति नभएका भाषाको समेत सूची रहेकामा नेपालभित्र बोलिने मातृभाषाको यकिन गर्न भाषा सत्यापन सर्वेक्षण गर्न आवश्यक छ ।
 - आधारभूत तहमा मातृभाषा शिक्षा माध्यम र विषयका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्छ । विषयका रूपमा मातृभाषाको पठन-पाठन माथिल्ला कक्षाहरूमा निरन्तरता दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
 - मातृभाषामा शिक्षाको आवश्यकताबारे जनचेतना जगाउनु आवश्यक छ ।
 - मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन गर्न विद्यालयगत भाषिक सर्वेक्षण गरी विद्यालयहरूको पहिचान गरी योजनाबद्ध रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
 - शिक्षक नियुक्तिसम्बन्धी विद्यमान प्रावधान पुनर्विचार गरी आधारभूत तहमा मातृभाषी

शिक्षकको आपूर्ति गर्न मातृभाषी पृष्ठभूमिका शिक्षकलाई प्राथमिकता दिने नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

यस प्रतिवेदनमा मूल रूपमा मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको सम्मान हुने गरी शिक्षा ऐनमा पुनरवलोकन गर्ने, मातृभाषा विषयको रूपमा पठन-पाठन अनिवार्य गर्ने र स्थानीय स्तरमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तयार गर्न स्थानीय स्तरमा क्षमता विकास गर्ने, नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा अध्ययन अध्यापन गराउने, नेपाल सरकारले मातृभाषामा हुने भाषिक र सांस्कृतिक अतिक्रमण रोक्न नीतिगत निर्णय गर्ने र सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नेपालका मातृभाषामा सञ्चार वा श्रव्यदृश्य वा शैक्षिक सामग्री विकास गर्न प्रोत्साहन गर्ने एवम् मातृभाषाको मौलिकता कायम राख्ने, मातृभाषा सत्यापन सर्वेक्षण गर्ने तथा विद्यालयगत भाषिक सर्वेक्षणसमेत गरी योजनाबद्ध रूपमा मातृभाषाको प्रयोग विस्तार गर्ने जस्ता सुझावहरू रहेका देखिन्छन् ।

तेस्रो प्रतिवेदन, २०७५

यस प्रतिवेदनमा सुझाव दिने क्रममा निम्नानुसार संरचनामा सन्दर्भसहित प्रस्तुत गरिएको छ

सन्दर्भ नेपालको संविधानको धारा ३१(५) को कार्यान्वयन र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा भएको व्यवस्था

दृष्टान्त: नेपालको संविधानको धारा ३१(५) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २६(१) मा विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम “नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ” भनी उल्लेख भएको छ । यसबाट मातृभाषाको माध्यमलाई मान्यता मिलेको छ । तर नेपाली र अङ्ग्रेजी दुईओटै माध्यमलाई एउटै दर्जा दिँदा नेपालको विद्यालयीय शिक्षामा अङ्ग्रेजीकरण हुन गई नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषासमेत विद्यालय शिक्षाको मूलधारबाट विस्थापित हुने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

सुझाव: नेपालको संविधानको धारा ३१(५) को भावनाअनुसार अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २६(१) ले नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषाहरूमा पार्ने प्रतिकूल प्रभावको मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीहरूको संज्ञान विकास एवम् राष्ट्रहितको समेत सुनिश्चितता रहने गरी मौजुदा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २६(१) को प्रावधानमा पुनरावलोकन हुनुपर्ने।

स्रोत : प्रतिवेदन २०७५ पृ. ७३

अन्य सुझावहरू

- स्थानीय सरकार र शिक्षाका सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित हुने गरी नगरपालिका सङ्घ तथा गाउँपालिका महासङ्घसित समेत सहकार्य गरी शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयबाट र प्रदेश तहबाट विद्यालयको माध्यम भाषाको बारेमा देखिएका भ्रान्तिहरू हटाउन सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने।
- सामुदायिक (सरकारी) तथा संस्थागत (निजी) वा अन्य प्रकारका विद्यालयमा संविधानको धारा ३१(५) समान किसिमले आकर्षित हुनुपर्ने।
- मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिन सम्भाव्य २० ओटा भाषाहरूमा सम्बन्धित गाउँपालिका-नगरपालिकाबाट नीतिगत एवम् कार्यगत निर्णय गरी मातृभाषाहरूलाई शिक्षाको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग विस्तार गर्न पहल हुनुपर्ने। यस प्रतिवेदनमा मूल रूपमा नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषाहरूमा पार्ने प्रतिकूल प्रभावको मूल्याङ्कन गरी विद्यार्थीहरूको संज्ञान विकास एवम् राष्ट्रहितको समेत सुनिश्चितता हुने गरी मौजुदा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा पुनरावलोकन गर्ने, विद्यालयको माध्यम भाषाका बारेमा देखिएका भ्रान्तिहरू हटाउन तीन तहबाट नगरपालिका सङ्घ तथा गाउँपालिका महासङ्घसमेतको सहकार्यमा

सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने, मातृभाषामा शिक्षा पाउने गरी विद्यालय र शैक्षिक संस्था सञ्चालन गर्ने, लिम्बू, शेर्पा, बान्तवा, उराँव, मैथिली, भोजपुरी, नेवार, तामाङ, चेपाङ, थामी, डोने, गुरुङ, कुमाल, अवधी, थारू, उर्दू, मगर, रानाथारू र डोट्याली गरी १९ मातृभाषामा २० स्थानीय तहबाट नीतिगत एवम् कार्यगत निर्णय गरी शिक्षाको माध्यम मातृभाषा कायम गर्ने जस्ता सुझावहरू रहेका देखिन्छन्।

चौथो प्रतिवेदन, २०७६

१. स्थानीय तहमा नगरपालिका, गाउँपालिकाको वडासम्म मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत सेवाप्रवाह गर्ने र आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउने।
२. दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका साथै दृष्टि एवम् श्रवण शक्ति दुइटै नभएका नागरिकलाई स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हकको सुनिश्चितता गरिनुपर्ने।
३. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट आधारभूत तह (प्रारम्भिक कक्षाहरू) को शिक्षा मातृभाषाको माध्यमबाट पाउने हकको प्रत्याभूति हुनुपर्ने।
४. मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी भाषा आयोगले गरेको अध्ययन र मातृभाषाको विकासको स्तर मापनका लागि निम्नलिखित

आधारहरू जानकारीमा लिइनुपर्ने।

- भाषिक समुदाय र अभिभावकहरूको सहभागिता
 - परिवार, समुदायमा मातृभाषाको प्रयोग
 - विद्यालयको प्रतिबद्धता
 - स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका
 - मातृभाषी शिक्षकको उपलब्धता र क्षमता विकास
 - पाठ्यक्रमको आधारमा सक्षमताहरूको निर्धारण
 - मूल्याङ्कन प्रणालीको स्वरूप निर्धारण
 - मातृभाषाका मौखिक पाठ सङ्कलन
 - पाठ्यपुस्तकलगायतका लेख्यसामग्रीको उपलब्धता
 - वर्ण पहिचान, शब्दकोश विकास, लेख्य व्याकरणको निर्माण
 - प्राविधिक सहयोग र परामर्शको उपलब्धता
 - आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन
 - स्थानीय तह र समुदाय स्तरमा भाषा योजना निर्माण (भाषाको कामकाजको योजना, भाषाको विकास योजना, भाषाको सिकाइ योजना र भाषाको सम्मान प्राप्तिको योजना)
 - स्थानीय तह, विद्यालय, समुदाय र नागरिक समाजबीचको सहकार्य
५. शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी अध्ययनमा समावेश गरिएका थप चारवटा भाषाहरूको प्रयोग विस्तार गरिनुपर्ने।
६. स्थानीय तहको संयोजनमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षासम्बन्धी भाषिक समुदायका प्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूबीच सामाजिक

संवादको थालनी हुनुपर्ने।

यस प्रतिवेदनमा मूल रूपमा वडासम्म मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत सेवाप्रवाह गर्ने र आधारभूत तहको शिक्षा उपलब्ध गराउने, अपाङ्गता भएका नागरिकलाई ब्रेल लिपि वा साङ्केतिक भाषा वा स्पर्श सङ्केतको माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गर्ने, प्रारम्भिक कक्षाहरूको शिक्षा मातृभाषाको माध्यमबाट पाउने हकको सुनिश्चित गर्ने, मातृभाषाको विकास मापन तथा शिक्षामा प्रयोग गर्दा आयोगले गरेको अध्ययन र स्तर मापनका लागि निश्चित आधारहरू उपयोग गर्ने, नेपाल भाषा (नेवारी) तथा तामाङ एवम् बज्जिका र सुनुवार गरी चार मातृभाषामा चार स्थानीय तहबाट नीतिगत तथा कार्यगत निर्णय गरी शिक्षाको माध्यम मातृभाषा कायम गर्ने र स्थानीय तहको संयोजनमा मातृभाषा शिक्षा प्रवर्धन गर्न सामाजिक संवादको थालनी गर्नेजस्ता सुझावहरू रहेका देखिन्छन्।

सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्था

आयोगको स्थापनापछि हरेक वर्ष मातृभाषाहरूको स्तर मापन तथा शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता सम्बन्धमा सिफारिस गरिएकामा आयोगको अधिल्ला प्रतिवेदनहरूमा झैं चौथो प्रतिवेदनमा पनि तिनीहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ। यसलाई बुँदागत रूपमा देहायनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. भाषा आयोगले आधारभूत तहका सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयहरूमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउने संविधानसम्मत अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र मातृभाषा विषयको रूपमा माथिल्लो तहसम्म क्रमागत रूपमा लम्बीय आधारमा पठन-पाठन गर्ने भनी गरेको सिफारिस आंशिक रूपमा मात्रै कार्यान्वयनमा आएको देखिन्छ।

२. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट मातृभाषा शिक्षणका लागि पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तयार गरिएको भएपनि पठन-पाठन गर्ने स्थानीय तहमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नभएको गुनासो रहने गरेको देखिन्छ ।
३. विद्यालयमा नैतिक र सामाजिक शिक्षा विषयको पठन-पाठन संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा नैतिक शिक्षा र सामाजिक शिक्षा विषयलाई माध्यमिक तहसम्म मातृभाषामा पठन-पाठन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने सिफारिको कार्यान्वयन भएको देखिँदैन ।
४. स्थानीय तह, प्रदेश तथा सङ्घमा वार्षिक योजना र बजेट तर्जुमा गर्दा मातृभाषा शिक्षणमा भाषिक लागतका आधारमा स्रोत व्यवस्था मिलाउनुपर्ने गरी भाषा लागत एकाइको आधार हुनुपर्ने सिफारिससमेत कार्यान्वयन भएको छैन ।
५. नेपालको संविधानको धारा ३१ (५) मा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउने हक र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २६ (१) ले यसमा नकारात्मक प्रभाव पार्नेतर्फ व्याख्या गरी सो ऐनको दफा २६ (१) को प्रावधानमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने सुझावअनुसार प्रगति भएको छैन ।
६. भाषा आयोगबाट आ.व.२०७३/७४ देखि २०७६/७७ सम्म सामुदायिक विद्यालयमा स्थलगत अध्ययन, अनसुन्धानबाट पूर्वप्राथमिकदेखि कक्षा ३ सम्म लिम्बू, शेर्पा, बान्तवा, उराँव, मैथिली, भोजपुरी, नेपाल भाषा (नेवार), तामाङ, चेपाङ, थामी, डोने, गुरुङ, कुमाल, अवधी, थारू, उर्दू, मगर, रानाथारू, डोट्याली मातृभाषाहरूमा बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिन सकिने

देखिएकोमा यसको विस्तार गर्न बाँकी नै रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषा विचार विनिमयको माध्यममात्र नभएर पुर्खाका पौरख र वर्तमानका उपलब्धिको अभिलेखन गर्ने माध्यम पनि हो । भाषा यादृच्छिक वाक्प्रतीक भएकाले यो व्यक्ति तथा समूहका बीचमा लामो समयसम्मको अभ्यासबाट समान सङ्केतका आधारमा भाषाका स्वर, वर्ण, शब्द, वाक्य, लिपि वा अन्य निधिको विकास भएको हुन्छ । यस आधारमा भाषाले मातृभाषी समुदायको प्रथा, परम्परा र इतिहास बोकेको हुन्छ । नेपालमा १२३ भाषा रहनु भनेको भाषिक सम्पदाको प्रचुरता हो । यी बहु सम्पदाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गरी भाषा लोप हुन नदिने कर्तव्य हामी सबै नेपालीको हो । भाषाहरूको वर्ण पहिचान, शब्द सङ्कलन र शब्दकोष निर्माण, व्याकरण र लेख्य विधिमा मानक कायम गर्ने, भाषाको इतिहास खोजी गर्ने, पाठ्यसामग्री तयार गर्ने, सूचना र प्रविधिमा समावेश गर्नेजस्ता कार्यबाट भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न सकिन्छ ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम “नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसबाट मातृभाषाको माध्यमबाट पठन-पाठन गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ । तर नेपाली र अङ्ग्रेजी दुईऔँटै माध्यमलाई एउटै दर्जा दिँदा नेपालको विद्यालयीय शिक्षामा अङ्ग्रेजीकरण हुन गई नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषासमेत विद्यालय शिक्षाको मूलधारबाट विस्थापित हुने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने खतरा पनि बढेको छ । तसर्थ सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयहरूमा मातृभाषाको माध्यमबाट

शिक्षा उपलब्ध गराउने संविधानसम्मत अनिवार्य व्यवस्था मिलाउने र मातृभाषा विषयको रूपमा माथिल्लो तहसम्म क्रमागत रूपमा लम्बीय आधारमा पठन-पाठन गर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक छ । भाषा आयोगले संवैधानिक निर्देशनअनुसार आवश्यक अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण तथा सरोकारवालासँगको प्रत्यक्ष सहभागितामा छलफल गरी सुझाएका सुझाव तथा सिफारिसहरू कार्यान्वयनमा लैजान सम्बद्ध सबै पक्ष सजग र जिम्मेवार बन्दै योजनाबद्ध प्रयास गर्न आवश्यक छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
नेपाल सरकार (२०७५), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ । काठमाडौं:

नेपाल कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७४), भाषा आयोग ऐन २०७४ । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
नेपाल सरकार (२०७४), शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
भाषा आयोग (२०७७), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (चौथो) । काठमाडौं: लेखक ।
भाषा आयोग (२०७६), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (तेस्रो) । काठमाडौं: लेखक ।
भाषा आयोग (२०७५), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (दोस्रो) । काठमाडौं: लेखक ।
भाषा आयोग (२०७४), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (पहिलो) । काठमाडौं: लेखक ।

राणाकालीन शिक्षा पद्धति

प्रकृति अधिकारी

लेखसार

तत्कालीन 'प्राइममिनिस्टर' जङ्गबहादुर राणा बेलायतबाट फर्किएपछि बल्ल नेपालमा आधुनिक शिक्षाको औपचारिक थालनी भएको हो । त्यो बेला अङ्ग्रेजी शिक्षा भनिन्थ्यो । जङ्गले आफ्ना सन्तानलाई अङ्ग्रेजी सिकाउन स्कुल सुरु गरे पनि त्यो अङ्ग्रेजी शिक्षा झाँगिंदै गयो । अङ्ग्रेजहरू सनातन शिक्षालाई ध्वस्त पार्ने अभियानमा सफल भएको टीकाटिप्पणी र आरोप लागेकै हो । विश्व बजारसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन गर्न अर्को उपाय पनि थिएन, छैन । राणाकालमा शिक्षाका विभिन्न विधा सुरु भए । विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने पहिलो निकै अगाडि बढे पनि प्रजातन्त्र आएकाले सो सम्भव भएन । मन्टेसरी, प्रौढ, कन्या, कला, संस्कृत, अङ्ग्रेजी, भाषा, प्राविधिकलगायतका शिक्षाका क्षेत्रको विकास तथा विस्तार सोही कालमा भए । त्यही जगमा उभिएर आज नेपालको शिक्षा झाँगिएको छ ।

विषय प्रवेश

जङ्गबहादुर कुँवर (राणा) बेलायत जाँदै न थिए भने १९१० सालमा नेपालमा पहिलो अङ्ग्रेजी स्कुल स्थापना हुन्थेन भन्ने तर्कप्रति ठाडै असहमत हुनु नपर्ला । बेलायत भ्रमणका बखत शिक्षाका बारेमा जङ्गले बुझे अवसर पाए । अङ्ग्रेजी (आधुनिक) शिक्षाको जग स्थापना हुनु त्यो भ्रमणकै उपलब्धि थियो भनी ठोकुवा गर्न सकिन्छ । जनताका बारेमा सोचिएको थिएन, सन्ततिका बारेमा मात्र उनले सोचन भ्याए । त्यसैले थापाथली दरबारको दाखचोकमा १९१० साल असोज २७ गते स्थापित स्कुलमा 'बाहिरिया'हरूलाई प्रवेश बन्देज थियो । भाइभारदारका सन्ततिलाई साक्षर बनाउनु उद्देश्य थियो । अझ स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा त्यो अङ्ग्रेजी भाषा सिकाउनका लागि खोलिएको स्कुल थियो । त्यो स्कुलभन्दा पनि निजी 'ट्युसन' कक्षाका रूपमा खोलिएको थियो । स्वदेश फिरेको केही वर्षपछि जङ्गबहादुरले आफ्ना छोरा तथा भतिजहरूलाई

शिक्षाका लागि बेलायत पठाउने प्रयास गरेका थिए तर यो प्रयास सफल हुन सकेन ।

अङ्ग्रेजी भाषा सिकाउन शिक्षक बेलायतबाटै झिकाइयो । १९०७ सालमा बेलायत भ्रमणबाट स्वदेश फर्किएका जङ्गले आफूसाथ मिस्टर रोजलाई ल्याएका थिए भन्ने कुरा लेखिएको पाइन्छ । स्कुल स्थापना गर्नु तीन वर्षअघि नै उनलाई स्कुल स्थापनार्थ नै नेपाल भित्र्याइएको भन्ने आधार फेला पर्दैन । बरु जङ्गका जागिरदारहरूलाई अङ्ग्रेजी सिकाउन ल्याइएको हुन सक्दछ र पछि स्कुलको जिम्मेवारी दिइएको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यो बेला निजामती थमौती (कर्मचारीको वितरण) मा कुन कर्मचारी कहाँ कार्यरत छन् र निजको वार्षिक पारिश्रमिक कति ठेकिएको छ भन्ने उल्लेख हुन्थ्यो । तर १९१० सालदेखिकै निजामती थमौतीमा मिस्टर रोजको नाम उल्लेख नहुनुले उनको पारिश्रमिक नेपाल सरकारले ब्यहोर्दैन थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । बरु स्कुलका प्रिन्सिपल बनाइएका जेम्स

अध्यक्ष, शिक्षा पत्रकार सञ्जाल (इजोन)

केनिडको १९१६ सालबाट मात्र तलब दिने गरिएको फेला पर्छ । त्यसअघि उनको पारिश्रमिक कसले व्यहोर्थ्यो भन्न सकिँदैन ।

१९१० साल पौष बदी ८ देखि 'देसी अङ्ग्रेजी फार्सी चिनिजा पढाउनुया बाजा नाच गाउन सिकाउनुया' शीर्षकमा हराधुम घोषलाई मासिक ९० रुपियाँका दरले वार्षिक १ हजार ८० रुपियाँ पारिश्रमिक ठेकिएको उल्लेख छ । यिनलाई अङ्ग्रेजी पढाउने बङ्गाली भनिएको छ । यिनको नियुक्ति १९१० साल पौष बदी ८ देखि भएको थियो । अर्का शिक्षक व्यायराम घोसलाई वार्षिक ८४० रुपियाँ दिएर राखिएको थियो । चिनियाँ भाषा सिकाउन टेउफलाई मासिक ३० रुपियाँका दरले पारिश्रमिक दिइन्थ्यो ।

१९२४ सालमा नयाँ पाठशाला स्थापना भएको देखिन्छ । नीलदेव पण्डित र वाचस्पति पण्डितले छुट्टाछुट्टै अध्यापन गर्दथे । ती दुई जनाका साथै भर्ना भएका विद्यार्थीलाई समेत गरेर १ हजार ८८४ रुपियाँ खर्च भएको निजामती थमौतीमा देखिन्छ ।

जङ्गको निधनपछि हाल निर्वाचन आयोग रहेको चारबुर्जे दरबार क्षेत्रमा दरबार स्कुल रह्यो । त्यसपछि धीर शमशेरको निवासस्थल जमल हुँदै नारायणहिटी दरबारभित्रको सानो चोकमा सयौं । त्यहाँ कक्षा १० सम्मको पठन-पाठन थालियो । यहाँ आइपुगेपछि जागिरदारका छोराछोरीको पनि स्कुलमा पहुँच भयो । त्यही परिसरमा दरबार स्कुल र संस्कृत पाठशाला स्थापना भएको थियो । १९४० सालपछि यो स्कुल थापाथली दाखचोकमा सयौं । रानीपोखरीको पश्चिमतर्फ भवन निर्माण गर्न लगाएर १९४८ सालमा नयाँ भवनमा स्कुल सारियो । १९५७ सालमा यस स्कुलमा सर्वसाधारणका छोराहरू पनि पढ्न पाउने व्यवस्था गरियो ।

जनरल जीतजङ्गले १९३१ सालमा राजराजेश्वरी घाटमा विष्णुहरि रिमाललाई पाठशाला खडा गर्न लगाए

तर यो पाठशाला केही कालमै बन्द भयो । रणोद्दीपसिंह धार्मिक प्रवृत्तिका थिए । उनको सल्लाहमा धीर शमशेरले १९३४ सालमा नारायणहिटीपरिसरमा संस्कृत पाठशाला स्थापना गरे । निजामती थमौतीअनुसार शिक्षक छनोट र व्यवस्थापनको जिम्मा बडागुरुज्यु नगेन्द्रराज पण्डितलाई दिइएको थियो ।

त्यो बेला विद्यालय तहको अन्तिम परीक्षालाई इन्ट्रान्स भनिन्थ्यो र इन्ट्रान्स परीक्षा विश्वविद्यालयले सञ्चालन गर्थे । नजिकमा कलकत्ता विश्वविद्यालय थियो । कलकत्ता विश्वविद्यालयसँग १९३६ साल (सन् १८८०) मा दरबार स्कुलको सम्बन्ध गाँसियो । वीर शमशेर १९ वर्षका हुँदा १९२८ सालमा जङ्गबहादुरले कलकत्तामा 'वकिली रेजिडेन्ट' बनाएर पठाए । कलकत्तामा रहँदा फुर्सदको समयमा डफ्टन कलेजका मास्टर मिस्टर ग्रेसँग राती ट्युसन पढ्थे । उनले अध्ययन पूरा गर्न सकेनन् । कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट इन्ट्रान्समा सहभागी हुने पहिलो नेपाली विद्यार्थी धीर शमशेरका छोरा खड्ग शमशेर थिए । उनी उत्तीर्ण हुन सकेनन् । इन्ट्रान्स परीक्षा उत्तीर्ण हुने पहिलो राणा चन्द्र शमशेर भए ।

कलकत्ता विश्वविद्यालयसम्म जाँदा टाढा हुने भएपछि १९७५ सालबाट पटना विश्वविद्यालयबाटै म्याट्रिकुलेसन परीक्षामा सहभागी हुन थाले । १९८५ सालबाट पटना विश्वविद्यालयका शिक्षकहरू नेपालमै आईपरीक्षा लिन थाले । १९९० साल कात्तिक १६ गतेको सनदबाट एसएलसी बोर्डको स्थापना भयो । नेपालको आफ्नै बोर्डमार्फत परीक्षा लिन थालियो । सुरुको परीक्षा नियन्त्रक नन्दराम उप्रेतीलाई बनाइएको थियो ।

भाषा पाठशाला

देव शमशेरका शिक्षा सल्लाहकारका रूपमा बझाडी राजा जयपृथ्वीबहादुर सिंह, पण्डित हरिहर आचार्य दीक्षित, पण्डित दिव्यदेव पन्त र दरबार स्कुलका

हेडमास्टर बटुकृष्ण मैत्र थिए । दरबारका नातेदार (चन्द्र शमशेरका ज्वाइँ) तथा बझाङका राजा पनि भएकाले जयपृथ्वीबहादुरका कुरा दरबारभित्र बढी सुनिन्थ्यो । तसर्थ जयपृथ्वी, मोतीराम बट्ट र अन्य दुई पण्डितका सल्लाहमा विद्यालय तहमा नेपाली भाषाको पठन-पाठनको योजना स्वीकृत भयो । फलस्वरूप प्रधानमन्त्री बनेको एक महिना नपुग्दै उपत्यकाभित्र पाठशालाहरू स्थापना भए । तिनलाई भाषा पाठशाला भनियो । नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिएर भाषा शिक्षाबाट पठन-पाठन थालिएकाले भाषा पाठशाला भन्ने गरिएको थियो । ५० जना छात्र भएका ठाउँमा एक जना शिक्षक र बढी भएका ठाउँमा दुई जना शिक्षकको व्यवस्थापन गरी पाठशाला स्थापना गरिए । विद्यार्थीलाई लेखनका लागि पाटी र केही पुस्तक निःशुल्कमा दिइन्थे ।

चन्द्र शमशेरले १९७६ सालमा भाषा पाठशालाको निरीक्षण गर्न पाठशाला बन्दोबस्त नागरी फाँटको मातहतमा इन्स्पेक्टरी अफिस खडा गरे । त्यसको जिम्मेवारी विद्वच्छिरोमणि हेमराज शर्मालाई दिइएको थियो । १९९० सालको निजामती थमौतीमा स्कुल अफ इन्स्पेक्टरअन्तर्गत अङ्ग्रेजी फाँट र नागरी फाँटबाट तलब खाने गरेको देखिन्छ । प्रजातन्त्र आइसकेपछि कतिपय भाषा पाठशालामा भवनमा सरकारी निकायदेखि सुरक्षा चौकीसम्मलाई राखियो । तिनै पाठशाला आधुनिक विद्यालयका रूपमा परिणत भए ।

संस्कृत शिक्षा

जङ्गबहादुरका समयमा संस्कृतका दुईवटा पाठशाला थिए । एउटा नीलदेव पण्डितको र अर्को वाचस्पति पण्डितको पाठशाला थियो । १९२४ सालको निजामती थमौतीमा 'नयाँ पाठशालामा भर्ना भयाका २५ साल आश्विन बदी १० रोज भाद्र गते २९ देखि तलब खान्या जवान २३ के मोरु १८८४।-' लेखिएको पाइन्छ । नीलदेवलाई साविक तलब लि आउन्त्या भनी

मासिक ५० रुपियाँका दरले वार्षिक छ सय रुपियाँ र वाचस्पतिलाई मासिक २५ रुपियाँका दरले वार्षिक तीन सय रुपियाँ ठेकिएको देखिन्छ । त्यहाँ अध्ययन गर्ने विद्यार्थीलाई पनि जनही मासिक चार रुपियाँका दरले वर्षको ४८ रुपियाँ पाउने व्यवस्था थियो ।

जनरल जीतजङ्गले १९३१ सालमा राजराजेश्वरी घाटमा ब्राह्मण बालकहरूका लागि संस्कृत पढ्ने व्यवस्था गरिदिएका थिए । धीर शमशेरको पहलमा १९३४ सालमा संस्कृत पाठशाला स्थापना भयो । ठाउँ सदैँ त्यो पाठशाला १९४८ सालमा रानीपोखरीको पश्चिमतर्फ निर्माण भएको भव्य भवनमा सयौँ । माथिल्लो तलामा दरबार स्कुल र भुइँतलामा संस्कृत पाठशालालाई राखियो । पाठशालाको नाम राजकीय संस्कृत पाठशाला राखिए पनि चलनचल्तीमा दरबार संस्कृत पाठशाला नै भन्ने गरिन्थ्यो ।

१९५५ सालताका मध्यमासम्मको पठन-पाठन थालेको संस्कृत पाठशालाका विद्यार्थीहरूले पढाइलाई औपचारिकता प्रदान गर्ने उद्देश्यले परीक्षा दिन भारतको बनारसस्थित गवर्नमेन्ट संस्कृत कलेजमा जानुपर्थ्यो । यस पाठशालाको नाम राजकीय संस्कृत प्रधान पाठशाला नामाकरण भइसकेको थियो । रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा अध्ययन गरेका १० जना विद्यार्थी पहिलोपटक १९५५ सालमा मध्यमा परीक्षामा सम्मिलित हुन बनारस गएका थिए । १९७५ सालदेखि शास्त्री र आचार्य तहको पठन-पाठन रानीपोखरी पाठशालामा थालियो । पाठ्यक्रम बनारस कलेजकै थियो । २००५ सालमा प्रधानमन्त्री मोहन शमशेरले नेपालमै संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गर्न निकासा दिए तर विश्वविद्यालय स्थापना हुन सकेन । २००८ सालमा काठमाडौँमा राजकीय संस्कृत महाविद्यालय स्थापना भयो । यो सरकारी कलेज थियो । यसको औपचारिक उद्घाटन २००९ सालमा राजा त्रिभुवनले गरे ।

आधार शिक्षा

महात्मा गान्धीको कल्पना र योजनाअनुरूप भारतमा आधार शिक्षाको थालनी भयो । यसलाई बुनियादी शिक्षा भनिन्थ्यो । सिलाइ, बुनाइ, कटाइ, सिकर्मी, डकर्मी, कृषिलगायतका तालिममार्फत रोजगारीमा जोड दिने शिक्षा नै यसको सिद्धान्त रह्यो । २००३ सालमा पद्म शमशेरले छ जनालाई आधार शिक्षाका बारेमा तालिम लिन भारतको बेतियामा पठाए । २००४ साल जेठ १० गते ताहाचल छाउनीमा आधार शिक्षा तालिम केन्द्र स्थापना भयो । जेठ २३ गतेबाट आधार अभ्यास स्कूल खुल्यो । शिक्षण केन्द्रका हेड प्रिन्सिपल भवनाथ ढुङ्गाना थिए भने अभ्यास स्कूलका हेडमास्टर चक्रपाणि थिए । आधार स्कूलबाटै प्रौढ शिक्षाको थालनी भयो ।

वर्षको ५० वटा स्कूल खोल्ने योजना थियो र तिनको सङ्ख्या २००७ सालसम्ममा १५० वटा पुगिसकेको थियो । तत्कालीन सरकारले 'पोस्ट बेसिक हाइस्कूल' खोल्ने योजना पनि बनाएको थियो । त्यो बेला भारतमा आधार शिक्षाको विश्वविद्यालय स्थापनासम्बन्धी काम भइरहेको थियो र विश्वविद्यालय स्थापना भएपछि नेपालले सम्बन्धन लिएर उच्चशिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सोच पनि बनाइसकिएको थियो । प्रजातन्त्र आइसकेपछि आधार शिक्षाका स्कूल ओझेलमा पर्दै गए र नयाँ स्कूलको माग धमाधम भयो । आधार शिक्षा प्रणाली २०१२ सालमा समाप्त भयो ।

कन्या शिक्षा

१९१५ सालको निजामती थमौतीमा 'थापाथली दरबारमा केटीहरूलाई सिकाउने बिहारीके १५ साल माघ सुदि ५ रोज देशि दर मैन्हावारी १० का दरले कम्पनी रु. १२०' उल्लेख हुनुबाट जङ्गबहादुरको समयमा थापाथली दरबारका महिलाहरूलाई साक्षर

गराइन्थ्यो भन्ने थाहा हुन्छ । प्रधानमन्त्री देव शमशेरले काठमाडौँको मखनटोलमा एउटा छात्रा विद्यालय स्थापना गर्न लगाए । त्यस विद्यालयलाई उनकी पत्नी (बडामहारानी) कृष्णकुमारीका हातबाट उद्घाटन गर्न लगाइएको थियो । १९५८ साल जेष्ठ सुदी ५ रोज ५ को दुईछापे सनदबमोजिम काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुरमा एक-एकवटा महिला (जनाना) विद्यालय स्थापना गरिएको थियो । निजामती थमौतीअनुसार १९८२ सालमा काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुरमा दुई-दुईवटा कन्या पाठशाला सञ्चालित थिए ।

चन्द्रकान्ता मल्लले १९८० सालमा अनौपचारिक पाठशाला स्थापना गरी कन्याहरूलाई अक्षर सिकाउनेदेखि व्यवसायका कुरा सिकाउँथिन् । केहीपछि जावलाखेलमा मान शमशेरसँग चन्द्रकान्ताले आफूले नेपालमा कन्याहरूको विद्यालय खोल्न चाहेको बताउँदै शिक्षा र व्यवसाय हुन सके पिछडिएका, निःसहाय, विद्या र व्यवसाय नभएका महिला आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्ने थिए भनेर बिन्ती बिसाइन् । १९९० साल वैशाखमा कन्या पाठशालाले अनुमति पायो ।

१९९० सालको एसएलसी परीक्षामा सम्मिलित हुन सुवर्णकुमारी देवीले आवेदन फाराम भरिन् तर परीक्षामा उपस्थित भइनन् । परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयसँग हालसम्म सुरक्षित रहेको मार्कलेजरको पुछारमा उनी गयल भएको उल्लेख छ । २००२ सालमा बल्ल पहिलो महिला लेख राज्यलक्ष्मीले एसएलसी पूरा गरिन् त्यो पनि पहिलो श्रेणीमा । उनी प्राइभेट परीक्षार्थीका रूपमा सो परीक्षामा सहभागी भएकी थिइन् ।

कला पाठशाला

तत्कालीन प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरले १९७८ सालमा चन्द्रमानसिंह मास्केलाई कला विषय अध्ययन गर्न भत्ता दिएर भारत पठाए । त्यो बेला ब्रिटिस भारतको राजधानी कलकत्ता (हालको कोलकाता)

थियो । तस्बिर तयार गर्न सक्ने विषयको अध्ययनका लागि चन्द्रमान इन्डस्ट्रियल आर्ट स्कुलमा भर्ना भए । कला विद्याको तालिम सकेर उनी १९८६ सालमा स्वदेश फर्किए । १९९० साल कात्तिक ८ गते आर्ट स्कुल (कला पाठशाला) स्थापना गर्न सनद जारी गरियो । सोबमोजिम काठमाडौँको वसन्तपुरमा आर्ट स्कुल स्थापना गरिएको थियो ।

१९९० सालको भूकम्पले वसन्तपुरको भवन क्षतिग्रस्त भएपछि त्यसलाई घण्टाघरमुनि अस्थायी रूपमा सारियो । १९९५ साल साउन २४ गते टेक्निकल स्कुल बनाउन भोटाहिटीमा गणेशबहादुरको चोक र जोगबहादुरको घर ८४५ रुपियाँ ७५ पैसामा खरिद गरिएको थियो । त्यहाँ टेक्निकल स्कुलका लागि भवन निर्माण गरिएको थियो । २००८ साल चैत ९ गते मन्त्रिपरिषद्ले टेक्निकल स्कुललाई शिक्षा मन्त्रालयको मातहतमा लैजाने निर्णय गर्यो । त्यससँगै कला पाठशाला पनि शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत रह्यो ।

प्राविधिक शिक्षा

१९५९ सालमा आठ जना नेपाली युवालाई प्राविधिक विषय अध्ययनका लागि जापान पठाइयो । २२ वर्षका जङ्गनरसिंह राणा, १९ वर्षका भक्तबहादुर बस्न्यात, २० वर्षका देवनरसिंह राणा, २० वर्षका बालनरसिंह रायमाझी, १८ वर्षका दीपनरसिंह राणा, २२ वर्षका हेमबहादुर राजभण्डारी, २७ वर्षका रुद्रलाल सिंह, २५ वर्षका विचारमान सिंह थिए । जङ्गनरसिंह र भक्तबहादुरलाई हतियार इन्जिनियरिङ, देवनरसिंह र बालनरसिंहलाई खनिज, दीपनरसिंहलाई कृषि, हेमबहादुरलाई मेकानिकल इन्जिनियरिङ, रुद्रलाललाई व्यावहारिक रसायनशास्त्र र विचारमानलाई सेरामिक्स तथा लेकर भेस (पछि विषय परिवर्तन गरी लेकर भेसको सट्टा रेसम खेती) विषय अध्ययनका लागि पठाइएको थियो । तीन वर्षपछि उनीहरू अध्ययन पूरा गरी स्वदेश

फर्किए ।

१९८७ साल माघ २१ गते टेक्निकल स्कुल स्थापनासम्बन्धी सनद जारी गरियो । कालीगढी, खेती, बुनोट इत्यादि रोजगार चल्ने व्यवसाय हासिल गरी सुविस्तासँग व्यवहार, रोजगार चलाउन सकून् भन्नका लागि टेक्निकल स्कुल खडा गरिएको कुरा सनदमा उल्लेख थियो । १९८८ साल जेठ २९ गते टेक्निकल (कला विद्यासम्बन्धी) स्कुल काठमाडौँमा खुल्यो । १९८८ साल चैत ३० गते टेक्निकल स्कुलअन्तर्गत इन्जिनियरिङ शाखा स्थापना गरियो । प्रशिक्षकका रूपमा कृषितर्फ देवीप्रसाद बस्याल, कटाइतर्फ हर्करत्न तुलाधर, बुनाइतर्फ शिवप्रसाद भट्टराई, रङ्गाइतर्फ रुद्रदास र इन्जिनियरिङतर्फ कुलरत्न तुलाधर नियुक्त भए ।

विश्वविद्यालय शिक्षा

कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन लिएर १९७५ सालमा त्रिभुवन-चन्द्र कलेज सञ्चालन भयो । स्थान अभावले गर्दा दरबार हाइस्कुलकै भवनमा कलेज सञ्चालन गरियो । सुरुमा आईएमा भाषातर्फ अङ्ग्रेजी, नेपाली र संस्कृत तथा अन्य विषयमा इतिहास, तर्कशास्त्र र गणितको पठन-पाठन थालियो । लगत्तै घण्टाघर र वीर पुस्तकालयकै परिसरमा कलेज भवन निर्माण गरियो । कलेजका प्रिन्सिपलको जिम्मेवारी दरबार हाइस्कुलका प्रधानाध्यापक बटुकृष्ण मैत्रलाई दिइयो । १९८१ सालमा त्रिचन्द्र कलेज नामकरण गरिएको थियो ।

२००५ साल भदौमा विश्वविद्यालय योजना सभाको लागि सदस्यहरू 'मुर्कर' गरियो । २५ सदस्यीय रहेको योजना सभाको सभापति शिक्षा डाइरेक्टर मृगेन्द्र शमशेरलाई बनाइएको थियो । यसबाहेक उपसमिति सभामा सरकारी अड्डाहरूका कर्मचारीहरूलाई पनि सामेल गराइने योजना तयार भयो । विश्वविद्यालय योजना सभाको पहिलो बैठक २००५ साल भदौ १४ गते सरस्वती सदनमा बसेको थियो । समितिले सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्ने निर्णय भएको थियो । तर प्रतिवेदन

पेस गर्न ढिलाइ भइरह्यो । २००६ साल वैशाखमा प्रस्तुत गरिसक्नुपर्ने प्रतिवेदन माघ नाघ्न लाग्दा पनि तयार भइसकेको थिएन । विश्वविद्यालय स्थापना गर्न सरकारले पाँच लाख रुपियाँ निकासा गर्यो । राणा शासनको अन्त्य भयो । विश्वविद्यालय स्थापनाको योजना अधुरै रह्यो ।

अन्य योगदान

स्कूले पाठ्यपुस्तक तयार गर्न गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति स्थापना भयो र त्यसले केही पाठ्यपुस्तक छाप्यो । पछि यसको नाम परिवर्तन गरी नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति बनाइयो । प्रायः भाषासँग सम्बन्धित पुस्तक यसले प्रकाशन गर्ने गर्थ्यो । पुस्तकालय स्थापना गर्ने अभियान थाल्दा पुस्तकालय पर्व पनि राणाकालमा भएको थियो भने पछि पुस्तकालय स्थापना गर्न छुट दिन थालियो । शिक्षालाई नियमन गर्न शिक्षासम्बन्धी इस्तिहार जारी गरियो । यो इस्तिहारको सक्कल प्रति केशरमहलस्थित शिक्षा मन्त्रालयको भण्डार शाखामा सुरक्षित थियो । मन्टेसरी, सेस्ता पाठशाला, शिक्षक तालिमलगायत पनि राणाकालमा थालनी भए ।

निष्कर्ष

सन्दर्भ-सामग्री

आचार्य, बाबुराम (२०६८), अब यस्तो कहिल्यै नहोस् ।
काठमाडौं: श्रीकृष्ण आचार्य ।
आचार्य, बाबुराम (२०७०), हाम्रो राष्ट्रभाषा नेपाली ।
काठमाडौं: श्रीकृष्ण आचार्य ।
उप्रेती, त्रैलोक्यनाथ (२०६१), विगतका पाना ।
काठमाडौं: सत्यवती उप्रेती ।
खनाल, रेवतीरमण (२०५९), नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा । काठमाडौं: सरस्वती खनाल ।
गौतम, राजेश (सन् २००४) राणाकालीन नेपालको

जङ्गबहादुर बेलायत भ्रमणबाट फर्किएको केही कालसम्म नेपालमा गुरुकुल शिक्षा पद्धति नै थियो । गुरुहरूको घरमा वा तोकिएको स्थानमा गई शिक्षा लिने परम्परा थियो । यो परम्परा क्रमशः हराउँदै गएको अवस्था छ । नेपालको आधुनिक शिक्षाको जग निर्माणको थालनी राणाकालमै भएकोमा दुई मत नरहला । हो, त्यो बेला झाँगिने अवसर पाएन । एकतन्त्रीय शासन पद्धतिले जनताका लागि खुला आकाश सम्भव थिएन । राणा शासकहरूलाई पनि आफ्नै भाइभारदारबाट सत्ता र उनीहरूलाई 'नेपाल खाल्डो'मा टिकाउन कठिन हुँदै थियो । उनीहरूलाई उपत्यकाबाट बाहिर नपठाउने उद्देश्यले पनि शिक्षण संस्था मौलाउने अवसर पाएकै हुन् । त्यो बेला शिक्षाका जुन-जुन विधाका जग बसालिए आज त्यही जगमा शैक्षिक क्षेत्र उभिएको छ । त्यो बेला 'क्वालिटी' थियो, यति बेला 'क्वान्टिटी'मा विश्वास गर्ने भएका छौं । २००७ सालपछि दुईवटा कुरा भन्न थालियो— निःशुल्क शिक्षा र शिक्षामा आमूल परिवर्तन । सात दशक बिन्दासम्म पनि ती दुई कुरा नेपाली नागरिकले वास्तविक रूपमा देख्न पाएका छैनन् । त्यो बाटोतर्फ लाग्न सकौं । धन्यवाद ।

प्रशासनिक, शैक्षिक र सामाजिक सुधारहरू ।

नयाँदिल्ली : एडरोइट पब्लिसर्स ।

चन्द्रधर उप्रेती स्मृतिग्रन्थ (२०४१), काठमाडौं : माधुरी उप्रेती ।

जबरा, पुरुषोत्तम शमशेर (२०७२), श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१ । काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

ढकाल, शिव (२०६१), अभिलेखका पानाहरू ।
काठमाडौं : नीति घिमिरे/मन ढकाल ।

त्रिचन्द्र कलेज: सय वर्ष (वि.सं. १९७५-२०७४), (२०७५),
काठमाडौं : त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।

- नेपाल, ज्ञानमणि (२०४०), नेपाल निरुक्त । काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (२०५४), मेरो गुरुकुलीय शिक्षा र
सहपाठी । काठमाडौं : ज्ञानगुन प्रकाशन ।
- नेपालमा शिक्षा (नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको
विवरण) (२०११), काठमाडौं : प्रकाशन
विभाग, कलेज अफ एजुकेशन ।
- नेपाली, चित्तरञ्जन (२०७०), जङ्गबहादुरको कथा ।
ललितपुर : कमलमणि दीक्षित ।
- पन्त, दिनेशराज (२०६६), श्री ३ वीरशमशेरको
जीवन चरित्र । काठमाडौं : खिलशर्मा-
राजीवलोचन जोशी स्मारक प्रतिष्ठान ।
- पन्त, नयराज (२०१९), इतिहास-संशोधनको प्रमाण
प्रमेय (पहिलो भाग) । ललितपुर : जगदम्बा
प्रकाशन ।
- पाँडे, भीमबहादुर (२०६१), त्यस बखतको नेपाल
(पहिलो भाग) । काठमाडौं : भीमबहादुर
पाँडे ।
- प्रधान, भुवनलाल (२०५२), दरबार हाइस्कूल: संक्षिप्त
झलक । काठमाडौं : दरबार हाइस्कूल ।
- प्रधान, भुवनलाल (२०४७), नेपालको जनक्रान्ति
२००७ । ललितपुर : हिमाल किताब ।
- बरुवा, हेन्द्र (सन् २००२), शताब्दि पूर्व जापानमा
अध्ययन गर्ने अग्रज नेपाली विद्यार्थीहरू ।
काठमाडौं : मण्डला बुक प्वाइन्ट ।
- भट्ट, भीमदेव (२०७४), नेपालको प्रशासनिक इतिहास ।
काठमाडौं : सोपान मासिक ।
- भौकाजी, रामकुमार (२०७६), जुद्धकला
पाठशाला । काठमाडौं : नेपाल ललितकला
प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- मल्ल, चन्द्रकान्ता (२०३६), मेरो आत्मकथा ।
काठमाडौं : चन्द्रकान्ता मल्ल ।
- राणा, प्रमोदशमशेर (सन् १९९५), राणा इन्ट्रिम्स ।
काठमाडौं : आर. राणा ।
- लुईटेल, प्रकाश (२०७०), नेपालको बृहत्तर शैक्षिक
इतिहास । काठमाडौं : शिक्षा-परीक्षा
सामग्री केन्द्र ।
- लोहनी, भोलाप्रसाद (२०४५), नेपाल अधिराज्यको
विद्यालय शिक्षा । ललितपुर : साझा
प्रकाशन ।
- विकासको निमित्त शिक्षा (२०४४), काठमाडौं :
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा विकास तथा
अनुसन्धान केन्द्र ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०६८), नेपालमा शिक्षाको इतिहास,
भाग १ । काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- शर्मा, बालचन्द्र (२०२२), नेपालको ऐतिहासिक
रूपरेखा । वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।
- सम, बालकृष्ण (२०५४), मेरो कविताको आराधन ।
ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण (२०२९), मेरो कविताको आराधन,
उपासना-२ । काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।
- सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन
(२०१८), काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय,
शिक्षा विभाग ।
- स्वॉर, तारामानसिंह (२०३७), केही शैक्षिक संस्मरण ।
काठमाडौं : अम्बिकादेवी स्वॉर ।
- सिंह, जयपृथ्वीबहादुर (२०५७), अक्षराङ्क
शिक्षा । काठमाडौं : मानवतावाद र
जयपृथ्वी अनुसन्धान उद्यान नेपाल ।
- राणाकालीन अवधि र २००८ सालको गोरखापत्रका
विभिन्न अङ्क ।
- राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित रहेका विभिन्न
लिखत, दस्तावेज तथा निजामती थमौती ।

वर्तमान परिवेशमा कोरोना महामारी र सुरक्षाका उपायहरू

✍ सञ्जीव चौधरी

लेखसार

रोग लाग्नुभन्दा रोग लाग्ने नदिनु' भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै व्यक्तिगत सावधानीका साथ अहिले जीवन बाँच्ने कार्यसंस्कृति विकास गर्न जरुरी देखिन्छ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले महामारीको रूपमा घोषणा गरिसकेको कोरोना भाइरस धेरै सूक्ष्म तर प्रभावी भाइरस हो। यो भाइरस मनुष्यको कपालको तुलनामा करिब १०० गुना सानो हुन्छ तर यसको प्रभाव विश्वव्यापी रूपमा नै द्रुत गतिमा फैलिँरहेको छ। चिकित्सा विज्ञानलाई ठाडै चुनौती दिइरहेको कोरोना भाइरसले हामीलाई कसरी सङ्क्रमित गर्छ वा भनौं हाम्रो शरीरमा कसरी काम गर्छ भन्ने जिज्ञासा आउनु स्वाभाविक नै छ। कोरोना सङ्क्रमित हुँदा स्वव्यवस्थापन कसरी गर्न सकिन्छ, होम आइसोलेसनमा बस्दा के-कस्तो सावधानी अपनाउन सकिन्छ, कस्ता-कस्ता घरेलु उपायको प्रयोग गर्न सकिन्छ? आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुलाई समावेश गरी लेखक स्वयम् सङ्क्रमित भई होम आइसोलेसनमा बस्दा अपनाएका सावधानी र अनुभवलाई समेट्दै यो लेख तयार गरिएको छ। आशा छ यसबाट कोरोना कार्यप्रणाली र सुरक्षासम्बन्धी जानकारीले कोरोनासँगको युद्धमा कोरोनामाथि विजय प्राप्त गर्न यो लेख सहयोगी साबित हुनेछ।

विषय प्रवेश

कोरोना कहरको विषम परिस्थितिमा जनजीवन अस्तव्यस्त भएको छ। कोरोनालाई परास्त गर्नका लागि सिङ्गो विश्व नै आआफ्नो तरिकाले विभिन्न किसिमको अस्त्र-शस्त्र तयार गर्ने महान् अभियानमा जुटेको छ। कोभिड—१९ र त्यसपछि आएका नयाँ भेरिएन्टले जहीँ-तहीँ त्रासको वातावरण सिर्जना गरेको छ। यो महामारी पहिलोपटक आएको महामारी होइन। योभन्दा पहिला आएका महामारीले पनि सिर्जना गरेको रोदन र चित्कारको तितो यथार्थ हामीसँग छ। कोभिड—१९ भन्दा पहिला आएका महामारीले ठूलै कहर कायम गरेको थियो। महामारीको इतिहासलाई हेर्ने हो भने हरेक १०० वर्षमा महामारी आउने गरेको रोचक तथ्य भेटिन्छ। सन् १७२० मा आएको महामारी प्लेग थियो भने त्यसको १०० वर्षपछि सन् १८२० मा कोलेरा र त्यसको १०० वर्षपछि सन् १९२० मा स्पेनिश फ्लु र सन्

२०१९ मा कोरोना भाइरस। यस कुरामा कुनै दुईमत छैन कि विज्ञानले धेरै प्रगति गरेको छ र औषधि विज्ञानले त अलग्गै पहिचान कायम गरेको छ। तर अहिलेको यो कोरोना भाइरसले सिङ्गो विश्वलाई नै आफ्नो चपेटामा लिएको छ, लाखौं मान्छे मरिसकेका छन् भने प्रायः मानिसमा डरको अवस्था सिर्जना भएको छ। वैज्ञानिक र अनुसन्धानकर्ताहरूको निरन्तर र अथक प्रयासपश्चात् पत्ता लागेका भ्याक्सिनहरूले नयाँ आशा जगाएका छन्।

भाइरस एक प्रकारको सूक्ष्म विषाणु हो। यो जीवित कोषभन्दा बाहिर रहेर वृद्धि र विकास हुन सक्दैन। यसलाई अब्लिगेट पारासाइट (पूर्ण रूपमा अरू जीवमा आश्रित) पनि भनिन्छ। यो सजीव वस्तुको सम्पर्कमा नआउन्जेलसम्म मृत अवस्थामा हुन्छ भने सजीवको सम्पर्कमा आउनेबित्तिकै सक्रिय भई जीवन प्रक्रिया सुरु गर्छ। यसमा कुनै न कुनै किसिमको न्युक्लिक एसिड (डीएनए÷आरएनए) हुन्छ। कुनै

✍ प्राविधिक अधिकृत, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र

भाइरसमा एकल तन्तु आरएनए र कुनैमा दुई तन्तु आरएनए हुन सक्छ भने कुनै भाइरसमा एकल तन्तु डीएनए र कुनैमा दुई तन्तु डीएनए हुन सक्छ । भाइरसको बाहिरी आवरणलाई क्याप्सिड भनिन्छ, जुन धेरै प्रोटिन एकाइहरू मिलेर बनेको हुन्छ । यसको आकार १० देखि ५०० मिलिमाइक्रोनसम्म हुन्छ । जनावर, वनस्पति र ब्याक्टेरियालाई सङ्क्रमण गर्ने भाइरस फरक-फरक हुन्छ । भाइरसको आकार ब्याक्टेरियाभन्दा सानो हुने भएकोले यसले ब्याक्टेरियालाई पनि सङ्क्रमण गर्छ । कोरोना भाइरसले महामारीको रूपमा ठूलो मानव समूहलाई प्रभावित गर्दै वर्तमानको विषम परिस्थितिको सिर्जना गरेको छ । कोरोना भाइरसका कारण विश्वव्यापी रूपमा ठूलो प्रभाव परेको छ । विश्वको स्वास्थ्य व्यवस्थामा गम्भीर सङ्कट पैदा भएको छ भने वर्तमान अवस्थामा रहेको सेवा र सुविधाहरू कम परेको अवस्था छ । समग्र विश्वको शिक्षा, स्वास्थ्य, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, पर्यटन आदि क्षेत्रमा अपूरणीय क्षति भएको छ । त्यस्तै नेपालमा पनि कोरोना भाइरसको प्रभावले उल्लेखनीय क्षति पुर्याएको छ । मुलुकको अर्थ व्यवस्थामा अथाह चोट परेको छ भने पर्यटन र आवागमन अवरुद्ध भएको छ । उद्योग र कलकारखानाहरू बन्द परेका छन् जसका कारणले हजारौं मानिसको रोजगारी गुमेको छ तथा दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिसमा ठूलो अडचन उत्पन्न भएको छ ।

विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण

कोभिड—१९ महामारीले सिङ्गै विश्व, विज्ञान र प्रविधि तथा चिकित्सा विज्ञानलाई सिधै चुनौती दिइरहेको अवस्था छ जसका कारणले सम्पूर्ण मानव जातिमाथि शताब्दीकै सबैभन्दा ठूलो सङ्कट पैदा भएको छ । यस महामारीविरुद्ध लड्न सक्ने विभिन्न सेवा र सुविधाहरू कम परेको अवस्था छ । यसका कारणले विश्वस्तरमा नै रोदन, चित्कार, त्रास र डरको वातावरण

सिर्जना भएको छ । नेपाल तथा विश्वका कैयौं शक्तिशाली कहलिएका राष्ट्रहरूले पनि यस महामारीमाथि पूर्ण रूपले विजय प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । सिङ्गै विश्वको अद्भुत प्रयासपश्चात् पनि यसविरुद्धको अस्त्र, शस्त्र तयार भई नसकेको अवस्था छ । मानवजातिले जित्ने पर्ने यो युद्ध कहिले र कसरी समाप्त होला भन्ने भय, चिन्ता र अन्यौलता एकातिर छ भने अर्कोतिर गरिबी, बेरोजगारी, अनियमितता र भ्रष्टाचारजस्ता अनैतिक कारक तत्वहरूको पनि मलजल हुने सम्भावना प्रचुर मात्रामा बढेको छ । यस महामारीबाट राज्यव्यवस्था सञ्चालनका हरेक क्षेत्रमा अपूरणीय क्षति भएको छ । आर्थिक क्षेत्रको क्षति आगामी दिनहरूमा पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ, समाज फेरि समृद्धिको दिशातिर उन्मुख हुन सक्छ तर गुमेको अमूल्य जीवन, मानवीय पुँजी, दक्षता, विज्ञता र विचारको न त पुनःप्राप्ति नै हुन सक्छ न त त्यसको क्षतिपूर्ति नै हुन सक्छ । नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा यसको प्रभाव व्यापक रूपमा देख्न पाइन्छ । भौगोलिक रूपले विविधतासम्पन्न हाम्रो देशमा बाढी, पहिरो, आगलागी, भूकम्प र शीतलहरजस्ता अनेकन् विपद्हरूले सिर्जना गरेको विकराल अवस्था र त्यसले निम्त्याएको अपूरणीय क्षति पहिलादेखि छँदै थियो र त्यसमाथिको अर्को वज्रपात कोरोना कहर र यसले सिर्जना गरेको सङ्कटबाट कुनै क्षेत्र अछुतो रहन सकेन । राज्य पुनःसंरचनासँगै सङ्घीय अभ्यासमा रहेको हाम्रो देशमा विद्यमान राजनीतिक तरलता र अस्वस्थ अपेक्षाका कारण देशले स्थायित्व प्राप्त गर्न सकेको छैन । अशिक्षा, गरिबी र बेरोजगारीको समस्याले ग्रस्त, स्वास्थ्य सेवाको अपर्याप्त सुविधा, पीसीआर टेस्टको लामो लाइनमा बस्नुपर्ने र भनसुन गर्नुपर्ने, भ्याक्सिन अभाव आदि जस्ता वास्तविकताका बाबजुद पनि कोरोनामाथि विजय हासिल गरी आफ्नो अस्तित्वलाई रक्षा गर्नका लागि स्वव्यवस्थापनमा ध्यान दिन जरुरी

देखिन्छ । यस्तो महामारीको बेलामा अथवा अन्य कुनै सङ्कटको बेलामा हुँदा खानेभन्दा पनि हुनेखाने वर्ग बढी प्रभावित भएको देखिन्छ । नेपालमा करिब १२ लाख ५० हजारभन्दा बढी घरपरिवार गरिब रहेको छ । यस्तो अवस्थामा दैनिक श्रम गरेर जीविकोपार्जन गर्ने वर्गको दैनिकी कत्तिको कष्टकर होला भन्ने कुरा सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ । शिक्षा क्षेत्रको गतिविधि अस्तव्यस्त भएको छ, लामो समयदेखि बालबालिकाहरू विद्यालय जान पाएका छैनन् भने परीक्षा सार्ने, स्थगित हुने आदि जस्ता कारणले शैक्षिक सत्र नै धरापमा पर्ने अवस्था नआउला भन्न सकिन्न । कोरोना कहरसँगै द्रुत गतिमा विकास भएको डिजिटल प्रविधि र सामग्रीमा लक्षित वर्गको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन । डिजिटल प्रविधिका माध्यमबाट प्रत्येक क्षेत्रको गतिविधिलाई अगाडि बढाउनका लागि हाम्रो देशमा त्यसैअनुरूपको पूर्वाधारको विकास भई नसकेकाले राज्यव्यवस्था सञ्चालन प्रक्रियामा गतिरोध उत्पन्न भई जनजीवन कष्टकर हुँदै गइरहेको छ ।

कोरोना भाइरस

कोरोना भाइरस रोगलाई विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन (WHO) ले विश्वव्यापी महामारीको रूपमा घोषणा गरिसकेको छ । कोभिड—१९ एउटा रोग हो जुन प्याथोजेनिक अर्गानिज्म (SARS-CoV2) का कारणले फैलिएको छ । CORONA यो एउटा ल्याटिन शब्द हो, जसको अर्थ 'क्राउन' हुन्छ । कोरोना भाइरसको संरचनामा ग्लाइको प्रोटीन क्राउन जस्तै चारैतिर रहेको हुनाले यसलाई कोरोना भनिएको हो । यो भाइरस गोलाकार हुन्छ जसको व्यास १२० न्यानोमिटर हुन्छ । कोरोना भाइरसको सतहमा बहुसङ्ख्यक ग्लाइको प्रोटीन रहेको हुन्छ, जस्तै स्पाइक प्रोटीन, मेम्ब्रेन प्रोटीन र इन्भेलोप प्रोटीन । यो भाइरसको आरएनए पोजिटिभ सेन्स सिंगल स्ट्र्यान्डरड आरएनए (+ss RNA)

हुन्छ । पोजेटिभ सेन्सआरएनए (+ss RNA), नेगेटिभ सेन्स आरएनए (-ss RNA) भन्दा बढी खतरनाक हुन्छ किनभने यो सजिलै होस्ट सेलभित्र प्रवेश गर्छ र त्यसको राइबोजोमलाई प्रयोग गरेर सजिलैसँग आफ्नो प्रोटीन तयार गर्न सक्छ । यो रोग चीनको वुहान सहरबाट फैलिएको हो । चीनमा यो रोग फैलिरहेको बेला त्यहाँ गएका विद्यार्थी, व्यापारी र घुम्न गएका मानिसहरू जब त्यहाँबाट आआफ्नो देशमा फर्किए उनीहरू आउने बेलामा एकलै आएनन् कोरोना भाइरस पनि सँगै लिएर आए । यसरी नै यस रोगले एक देशबाट दोस्रो देश, दोस्रोबाट तेस्रो देश हुँदै विश्वभरि नै फैलिएर भयावह रूप लियो । यो रोग श्वासप्रश्वाससँग सम्बन्धित रोग हो । यसको भाइरस नाक, आँखा र मुखको माध्यमले घाँटी हुँदै हाम्रो फोक्सोभित्र प्रवेश गर्छ । यदि यो भाइरस खानाको माध्यमले हाम्रो पेटमा गयो भने पेटमा उत्पादन हुने हाइड्रोक्लोरिक एसिड (HCl) को कारणले मर्छ र असर गर्दैन । वैज्ञानिक अध्ययन-अनुसन्धानका अनुसार जनावरको भाइरस र मानिसको भाइरसबीच म्युटेसन भई अर्को नयाँ भाइरस (कोरोना भाइरस) को रूपमा उत्पन्न भयो । त्यसैले यसलाई नोभेल कोरोना भाइरस पनि भनिन्छ । अहिले यो भाइरस पूर्ण रूपमा मानव भाइरस भएकाले यो एक मानिसबाट अर्को मानिसमा सजिलै सर्छ ।

कोरोना कार्यप्रणाली

प्रायः भाइरसहरू हावा, पानी र खानाको माध्यमले एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सर्छन् । कोरोना भाइरस पनि हावाको माध्यमले एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सार्ने सङ्क्रामक रोग हो । सङ्क्रमित व्यक्तिले हाच्छुँ गर्दा, खोकदा अथवा कुरा गर्दा सङ्क्रमितको मुख र नाकबाट निस्केको छिटामा रहेको भाइरस हावाको माध्यमले स्वस्थ व्यक्तिको शरीरमा प्रवेश गरी सङ्क्रमण गर्छ । एक वैज्ञानिक अध्ययनका

अनुसार कोरोना भाइरस हावामा ३ घन्टासम्म तथा प्लास्टिक र स्टेनलेस स्टिलको सतहमा २ देखि ३ दिनसम्म बाँच्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा कोरोना सङ्क्रमितले खोकदा वा हाच्छर्युँ गर्दा कुनै सतह (ढोका, बस्ने ठाउँ, चुक्कुल, ह्यान्डिल आदि) कन्टामिनेटेड हुन्छन् र यस्ता सतहलाई कुनै निरोगी व्यक्तिले स्पर्श गरी आफ्नो आँखा, नाक, मुख छुँदा त्यही मार्गबाट घाँटी हुँदै भाइरस फोकसोभिन्न प्रवेश गरी सङ्क्रमण गर्छ । यो भाइरस अपर रेस्पिरेटरी ट्र्याक र लोअर ट्र्याकमा प्रवेश गर्दै राइट एभ्युलस, लेफ्ट ब्रोन्काइन्स र त्यसपछि प्राइमरी ब्रोन्काइ, सेकेन्डरी ब्रोन्काइ र टर्सरी ब्रोन्काइमा क्रमशः प्रवेश गर्छ । टर्सरी ब्रोन्काइ हुँदै यो भाइरस टर्मिनल ब्रोन्क्युलमा, रेस्प्रेटरी ब्रोन्क्युलस र एल्भिलस डकको मद्दतले एल्भिलस स्याकमा प्रवेश गर्छ । एल्भिलस स्याकभित्र एराटोमिकल युनिट हुन्छ जसलाई एलभ्युल्स भनिन्छ । सम्पूर्ण एल्भ्युल्स पल्मिनरी क्यापिलरीबाट घेरिएको हुन्छ भने यसको मुख्य काम ग्यास एक्सचेन्ज र सर्फेक्टेन्टलाई निष्कासन गर्नु हो । ग्यास एक्सचेन्जका लागि जिम्मेवार कोष हो टाइप १ न्युमोसाइट, यसले अक्सिजनलाई एल्भ्युल्सबाट पल्मिनरी ट्युबमा डिफ्युज गर्छ भने कार्बनडाइअक्साइड ग्यासलाई पल्मिनरी ट्युबबाट एल्भ्युल्समा डिफ्युज गर्छ । टाइप २ न्युमोसाइट कोषले सर्फेक्टेन्टलाई रिलिज गर्छ, जसले एल्भ्युल्समा सर्फेक्टेन्टलाई घटाउने काम गर्छ । भाइरस एल्भोलाइजमा पुगेपछि टाइप २ एल्भोलाइजलाई असर गर्छ । टाइप २ एल्भोलाइज कोषमा ACE II रिसेप्टर हुन्छ, जसमा कोरोना भाइरसको स्पाइक प्रोटीन टाँसिन्छ र सजिलै होस्ट सेलमा प्रवेश गर्छ । यसको अलावा इन्डोसाइटोसिसको बाटो हुँदै पनि होस्ट सेलमा प्रवेश गर्छ । कोरोना भाइरस होस्ट सेलमा प्रवेश गरिसकेपछि आफ्नो जिनोम (+ss RNA) छोड्छ जुनचाहिँ होस्ट सेलमा रहेको राइबोजोमको मद्दतले ट्रान्सलेट

गर्छ । राइबोजोम ट्रान्सलेट गरिसकेपछि पोलिप्रोटीन बनाउँछ र त्यही पोलिप्रोटीन, protease को माध्यमले बहुसङ्ख्यक ननस्ट्रक्चरल प्रोटीनमा विभाजन हुन्छ र त्यही समयमा एउटा अर्को प्रोटीन इन्जाइम बन्छ जसलाई आरएनए डिपेन्डेन्ट आरएनए पोलिमरिज (RdRp) भनिन्छ । यहाँ RdRp इन्जाइमको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, जसले आरएनएको स्ट्रेनलाई डिकोड गर्छ र यसलाई नेगेटिभ सेन्स सिंगल स्ट्यान्डर्ड आरएनए (–ss RNA) मा परिवर्तन गर्छ र फेरि त्यही आरएनए RdRp पोलिमरी इन्जामलाई प्रयोग गर्दै +ss RNA मा परिवर्तन हुन्छ । यसरी यो इन्जाइमको मद्दतले कोरोना भाइरसको जिनोम, जुन आरएनए कपी हो त्यो पहिले नेगेटिभ सेन्समा र त्यसपछि पोजिटिभ सेन्समा रूपान्तरण हुन्छ, यसरी नै अल्टर्नेटिभ्ती पहिले नेगेटिभ र पछि पोजिटिभ सेन्समा रूपान्तरण भएर प्रोजेनी भाइरसको आरएनए कपी बनाउँछ र त्यही प्रोजेनी भाइरसको आरएनएको कपीलाई होस्ट सेलको राइबोजोमले रिड गर्छ र यस प्रक्रियामा मल्टिपल ननस्ट्रक्चरल प्रोटीनले पनि सहयोग गर्छ । यसरी होस्टको राइबोजोमले प्रोजेनी आरएनएलाई प्रयोग गर्दै मल्टिपल स्ट्रक्चरल र एसेसरी प्रोटीनलाई बनाउन थाल्छ जसलाई गोल्जी बडीतिर पठाइन्छ, जहाँ त्यसको प्याकेजिङ हुन्छ । जसलाई सेक्रेटरी भेसिकलमा प्याक गरेर कोषबाट बाहिर निकालिन्छ । जहाँ यस एकल भाइरसको बहुसङ्ख्यक कपी तयार भई एलुलर टाइप २ सेलबाट बाहिर निस्कन्छ । यो सम्पूर्ण प्रक्रियाबाट टाइप २ न्युमोसाइट ड्यामेज हुन थाल्छ । त्यही ड्यामेज सेल इन्टरफेरोन र साइटोकाइलाई रिलिज गर्छ । त्यही इनफ्लामेटरी रेस्पोन्सको कारण एलुलर माक्रोफेजले क्षति भएको कोषलाई पहिचान गर्छ र फेरि धेरै प्रकारको साइटोकाइनलाई रिलिज गर्छ । यहाँ इन्टरफेरोनसले टाइप १ र टाइप २ सेललाई एन्टिभाइरल प्रोपर्टी रिलिज गर्नका लागि सूचना दिन्छ । यहाँ जति

पनि इन्फ्लामेटरी रेस्पोज एल्भोलाइजमा सक्रिय भएको छ, तिनीहरूबाट सेन्सरी नर्भको माध्यमले पहिलो लक्षणको रूपमा सुखा खोकी देखा पर्छ । यस्तै ज्वरो आउन थाल्छ र श्वासप्रश्वास प्रक्रियामा विभिन्न समस्या देखा पर्छन् । जब पल्मिनरी क्यापिलरीबाट अत्यधिक मात्रामा तरल पदार्थ निष्कासन हुन थाल्छ तब Blood volume(BV) घट्न थाल्छ र ग्यास एक्सचेन्ज पनि बराबर हुँदैन । त्यसैले अक्सिजनको डिफ्युजन पनि सही मात्रामा हुँदैन जसका कारणले अक्सिजनको चाप पनि घट्न थाल्छ । यसरी नै कार्बनडाइअक्साइड पनि एल्भ्युलसतिर डिफ्युज हुन पाउँदैन जसका कारण पल्मिनरी क्यापिलरीमा कार्बनडाइअक्साइडको चाप बढ्न थाल्छ । फलस्वरूप सिस्टेमिक सर्कुलेसनमा अक्सिजन हरेक कोषसम्म उपयुक्त मात्रामा जान पाउँदैन जसका कारणले हृदयको गति तेज हुन्छ ताकि त्यसले अक्सिजनको मात्रा पूरा गर्न सकोस् । यस्तो व्यक्तिमा Techycardia (हृदयको गति बढ्नु) र Tachypnoea (श्वासप्रश्वासको दर बढ्नु) बढ्छ । यसरी कोरोना भाइरस हाम्रो शरीरमा प्रवेश गरेपछि आफ्नो सङ्ख्यामा वृद्धि गर्छ र स्वस्थ व्यक्तिलाई आफ्नो सिकार बनाउँछ ।

विश्वव्यापी रूपमा कोरोनाबाट सङ्क्रमित हुनेको र कोरोनाबाट ज्यान गुमाउनेको तथ्याङ्क विकराल छ । वल्डओमिटरको रिपोर्टअनुसार अगस्त २०, २०२१ सम्ममा विश्वमा कोरोना सङ्क्रमितको सङ्ख्या २१,०८,०१,९४१, नयाँ सङ्क्रमित +७,२३,०८८, कोरोनाबाट मर्नेको सङ्ख्या ४४,१६,४१५, न्यु देथ १०,९४८, कोरोना जित्नेको सङ्ख्या १८,८७,४४,४२२, न्यु रिपोर्ट +५४२,२७१, एक्टभ केस १,७६,४१,१०४, गम्भीर केस १,०८,२७८ रहेको छ । त्यस्तै नेपालको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने कोरोना सङ्क्रमितको कुल सङ्ख्या ७,४२,२२८, कोरोनाबाट मर्नेको सङ्ख्या १०,४२९, र कोरोना जित्नेको सङ्ख्या

६,९१,२९९ रहेको छ ।

सबल र दुर्बल पक्षहरू

कोरोना महामारी सम्पूर्ण मानव जातिका लागि अभिशापको रूपमा रहेको छ । भनिन्छ प्रत्येक चिजका सकारात्मक र नकारात्मक पक्ष हुन्छन् । त्यस्तै कोरोना भाइरसका पनि केही सबल र केही दुर्बल पक्ष रहेका छन् । जसलाई निम्न प्रकारले उल्लेख गरिएको छ

सबल पक्षहरू

- **सुमधुर पारिवारिक सम्बन्ध:** २१ औं शताब्दीमा मानव जातिको जनजीवन असाध्यै अस्तव्यस्त भएको छ । यस्तो अवस्थामा हामीलाई आफ्नै परिवारसँग समय बिताउन प्रशस्त समय हुँदैन । तर कोरोनाका कारणले बन्दाबन्दीको अवधिमा परिवारसँग प्रशस्त समय बिताउने अवसर प्राप्त भयो जसले परिवारका सदस्यबीचको सम्बन्ध सुमधुर बनाइदियो ।
- **डिजिटल प्रविधिको प्रयोग:** कोरोनाका कारण बन्दाबन्दीको समयमा प्रायजस्तो कार्यालयमा work from home भन्ने अवधारणाले कार्यालयको कामकाजलाई नियमित रूपले सञ्चालन गर्नका लागि विभिन्न किसिमको डिजिटल टुल (जुम, गुगल मिट, माइक्रोसफ्ट टिम आदि) को प्रयोग गरी कार्यसम्पादन गर्ने अवसरको प्राप्ति भयो । योभन्दा पहिला चाहेर पनि त्यसको प्रयोग गर्न मुस्किल थियो भने प्रयोग भए पनि सीमित मात्रामा मात्र थियो । त्यस्तै बैंकिङ्क र व्यापार क्षेत्रमा पनि यसको व्यापक प्रयोग भई नियमित कार्य सञ्चालन भइरहेको छ ।
- **हाइजिन जीवन शैली:** कोरोना हुनुभन्दा पहिलाको जीवन शैली र अहिलेको जीवन

शैलीमा फरक आएको छ । पहिलाको व्यस्त जीवन शैलीमा खानपानमा कम ध्यान दिइन्थ्यो भने खानामा हामी घरायसी रूपमा पाकेको खानाभन्दा पनि रेडिमेड खानाको प्रयोग गर्थ्यौं, जसको असर हामीलाई सर्वविदितै छ । त्यतिमात्र होइन हात मिलाउनेभन्दा पनि नमस्कार गर्ने, बाहिर निस्कँदा मास्कको अनिवार्य प्रयोग गर्ने, खोक्दा वा हाच्छरुँ गर्दा नाकमुख छोप्ने, केही छुनुभन्दा अगाडि वा छोइसकेपछि सेनिटाइजरको प्रयोग गर्ने आदि जस्ता असल हाइजिन जीवन शैलीको विकास भएको छ ।

- **डिजिटल शिक्षा:** लामो समयदेखि विद्यालयमा भौतिक उपस्थिति छैन । नियमित फेस-टु-फेस प्रणाली अवरुद्ध भए तापनि विभिन्न डिजिटल टुलको प्रयोगबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सुचारु नै रहेको छ र यसबाट शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र व्यवस्थापकमा फरक क्षमताको विकास भएको छ, जसलाई सबल पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ ।
- **प्रदूषण नियन्त्रण:** दैनिक रूपमा सञ्चालन हुने कलकारखाना र सवारी साधनबाट निस्कने विषालु ग्यासले वायुप्रदूषण गरी वातावरणलाई दूषित बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ भने कलकारखानाबाट निस्केको ढललाई पानीको स्रोत तथा जमिनमा मिसाउँदा माटो र जल प्रदूषित हुने र त्यसबाट बोटबिरुवा र जीवजन्तुमा प्रतिकूल असर पर्ने जस्ता सम्भावनामा बन्दाबन्दीका कारणले गर्दा कमी आएको छ, जसलाई प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव पनि गरिएको छ ।

- कृषि उत्पादनमा वृद्धि: नेपाल कृषिप्रधान देश हुँदाहुँदै पनि छिमेकी देशबाट खाद्यान्न आयात गर्नुपर्ने यथार्थ हामीसँग छ । युवा जनशक्ति विदेशिँदा गाउँघरको खेतबारीमा काम गर्ने जनशक्तिको अभाव थियो, तर बन्दाबन्दीको बेलामा उक्त जनशक्ति नेपालमै फिर्ता भएकाले कृषि क्षेत्रमा व्यापक कार्य भई अन्य वर्षको तुलनामा कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा वृद्धि भएको छ ।

दुर्बल पक्षहरू

- कोभिड—१९ का कारणले सबै मुलुकको अर्थ व्यवस्थामा गम्भीर धक्का पुगेको छ । विश्व पर्यटन तथा आवागमन अवरुद्ध भएको छ ।
- उत्पादन र वितरण प्रणाली गम्भीर रूपमा प्रभावित भएको छ ।
- उद्योगधन्दा, कलकारखाना, व्यापार-व्यवसाय ठप्प भएका कारणले लाखौंको रोजगारी गुमेको छ ।
- दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिसमा ठूलो व्यवधान खडा भएको छ ।
- विश्वस्तरमा नै मौजुदा रहेको स्वास्थ्य सेवा र सुविधा कम परी मानव अस्तित्व नै खतरामा परेको छ ।
- मानवीय पुँजी, विज्ञता, दक्षता र विचारको पुनःप्राप्ति गर्न नसकिने गरी क्षति भएको छ ।
- बेरोजगारी, गरिबी, भोकमरी, अशिक्षा, भ्रष्टाचार, अनियमितता, आत्महत्या, चोरी, डकैती, बालात्कारजस्ता अनैतिक र असह्य कारक तत्त्वहरूको गोडमेल हुने वातावरणको सिर्जना भएको छ ।

- सम्पूर्ण शिक्षा प्रणाली नै प्रभावित भएको छ । विद्यालय शिक्षाको नियमित गतिविधि सञ्चालन भएको छैन भने लामो समयदेखि बालबालिका भौतिक रूपमा नै विद्यालयमा उपस्थित भई पढ्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् ।
- लगातार रूपमा परीक्षा सरेर र स्थगित हुने कार्यले शैक्षिक सत्र नै धरापमा पर्ने हो कि भन्ने चिन्ता बढेको छ ।

कोभिडका कारण हरेक क्षेत्रमा गम्भीर असर परेको छ । यसका केही सबल पक्ष भए तापनि यसबाट परेको नकारात्मक प्रभाव भयानक छ । यसबाट सिर्जना भएको असहज परिस्थितिलाई साम्य र सहज बनाउँदै भररहित वातावरणमा फर्किन सबैको सहकार्य र समन्वयको आवश्यकता रहेको छ ।

सुरक्षाका उपायहरू

कोरोना महामारीले पुर्याएको आर्थिक, समाजिक, शैक्षिक र मानवीय क्षतिको तथ्याङ्क डरलाग्दो छ । कोरोना भाइरसको प्रभावबाट कुनै क्षेत्र अछुतो छैन । मानव सङ्कटको रूपमा देखा परेको यस भाइरसलाई पराजित गरी फेरि सामान्य जनजीवनतर्फ फर्किनका लागि विश्वस्तरमा नै भरमग्दुर प्रयास भइरहेको छ । व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र सिङ्गै जगत्लाई नै चुनौती दिइरहेको यस भाइरसबाट सुरक्षित रहनका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सुरक्षा कवचलाई सुरक्षाको उपायको रूपमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

- (क) सरकारद्वारा जारी गरिएका सबै निर्देशनको पूर्ण रूपमा पालना गर्ने । जस्तै बन्दाबन्दी । विनाकारण घरबाहिर ननिस्कने । यदि निस्कने परे विशेष सावधानी (मास्क, भौतिक दूरी, सेनिटाइजरको प्रयोग) अपनाउने ।

- (ख) खोक्दा, हाच्छयुं गर्दा नाकमुख राम्रोसँग छोप्ने । नाक र मुख राम्रोसँग छोप्ने व्यवस्था नभएको खण्डमा हातको प्रयोग नगरी कुहिनोको प्रयोग गर्ने । किनभने हातभन्दा कुहिनोको सम्पर्क अन्यत्र हुने सम्भवाना कम हुन्छ ।

- (ग) कोरोना भाइरस श्वासप्रश्वाससँग सम्बन्धित रोग हो । यो घाँटी हुँदै फोक्सोमा प्रवेश गर्ने भएकोले घाँटीलाई न्यानो राख्नका लागि तातो पेय पदार्थको सेवन गर्ने । जस्तै: तातो पानी, तातो दुध, केरा, चिया आदि ।

- (घ) बिहान, दिउँसो र राति तीन समयमा बेसारयुक्त दुध र केराको सेवन गर्ने । कारा घरमा सजिलै तयार गर्न सकिने प्रभावकारी पेय पदार्थ हो । जसलाई निम्न तरिकाले तयार गर्न सकिन्छ । (दुई ग्लास पानीमा ४ दाना ल्वाङ, ४ ओटा अलैंची, ४ दाना मरिच, तुलसीको पात, केही टुक्रा दालचिनी, एक चम्चा बेसार र अलिकति सक्खर राखेर १० मिनेट जति छोपेर तताउने (तताइरहँदा यसको बाफ पनि लिन सकिन्छ) र छानेर त्यसको सेवन गर्ने)

- (ङ) कोरोना भाइसले ननस्ट्रकचरल प्रोटीनको सहायताले कोषलाई क्षति गर्ने हुनाले प्रोटीनयुक्त खाना बढीभन्दा बढी खानुपर्छ । जस्तै: फल-फूल, माछा-मासु, अन्डा, गेडागुडी, दुध, पनिर आदि ।

- (च) सकारात्मक सोचले आत्मबल बढाउने र शरीरमा धनात्मक शक्तिको सञ्चार गर्ने हुनाले सधैं सकारात्मक सोच राख्नुपर्छ । यसका लागि योग गर्न सकिन्छ, पत्रपत्रिका वा आफूलाई मन पर्ने किताब पढ्न सकिन्छ, नातेदारसँग फोनमा बार्तालाप गर्न सकिन्छ, आफूलाई मन

- पर्ने सङ्गीत, चलचित्र हेर्न सकिन्छ, ध्यानमा बस्न सकिन्छ, आफूले विश्वास गरेको भगवान्, ईश्वर, अल्लाह, प्रभु आदिलाई प्रार्थना गर्न सकिन्छ । यी क्रियाकलापहरूले चाँडोभन्दा चाँडो कोभिडबाट निको हुनमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्छन्।
- (छ) कोभिड—१९ सँग सम्बन्धित कुनै किसिमको लक्षण देखेबित्तिकै (सम्भव भए पीसीआर टेस्ट गराई) आफूलाई आइसोलेट गर्नुपर्छ । किनभने पीसीआर टेस्टको रिपोर्ट आउन केही समय लाग्न सक्छ, यस्तो अवस्थामा यदि रिपोर्ट पोजेटिभ आएको छ भने बिरामीबाट अरूलाई पनि सङ्क्रमित हुने सम्भावना प्रबल रहन्छ । आइसोलेसन अवधि (१४ दिन) भरि नै आइसोलेसनमा बस्नुपर्छ, त्यसपछि फेरि पीसीआर टेस्ट गराई नेगेटिभ रिपोर्ट आइसकेपछि आफू कोरोनामुक्त भएको सुनिश्चित गर्नुपर्छ । केही मानिसहरू ४ चोटिसम्म पनि पोजेटिभ रिपोर्ट आएको मैले देखेको छु ।
- (ज) होम आइसोलेसनमा बसेका सङ्क्रमितहरूले थर्मोमिटर, पल्सअक्सिमिटर र अक्सिजनको क्यान (सम्भव भए) जस्ता साधनहरू सँगै राख्दा राम्रो हुन्छ । थर्मोमिटर शरीरको तापक्रम नाप्ने उपकरण हो भने पल्सअक्सिमिटर अक्सिजनको मात्रा नाप्ने उपकरण हो । यसमा अक्सिजनको सेचुरेसन प्रतिशत र हृदयको गति सजिलै पढ्न सकिन्छ । पल्सअक्सिमिटरको प्रयोग विशेष सावधानीसाथ गर्नुपर्छ । किनभने आँलालाई पल्सअक्सिमिटरमा राख्ने तरिका मिलेन भने गलत रिडिङ आउन सक्छ । यदि रिडिङ ९४ भन्दा कम छ भने तुरुन्त हस्पिटल जाने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- (झ) होम आइसोलेसनमा बसेको बिरामीले सामाजिक सञ्जालबाट अफवाह फैलाउने किसिमको तथ्यहीन सामाचारबाट टाढा नै रहनुपर्छ र अनुहारपुस्तिका (फेसबुक) जस्ता सञ्जालको प्रयोग कमसे कम मात्रामा गर्नुपर्छ । किनभने अनुहारपुस्तिका (फेसबुक) मा भावपूर्ण श्रद्धाञ्जलिसहित गरेको पोस्टले बिरामीको आत्मविश्वासलाई गिराई भ्रामक स्थिति सिर्जना गर्न सक्छ । समाचारका लागि विश्वसनीय स्रोतको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- (ञ) अनुहारपुस्तिका (फेसबुक) र युट्युबमा कोरोना सङ्क्रमितले सेवन गर्ने औषधिको लामो लिस्ट देख्न पाइन्छ । होसियार, डक्टरको सल्लाहबिना सेवन गरेको औषधि ठूलो क्षतिको कारण बन्न सक्छ । त्यसैले सङ्क्रमितको इन्फेक्सनको अवस्थाबमोजिम चिकित्सकको परामर्श लिई मात्र औषधिको सेवन गर्नुपर्छ ।
- (ट) होम आइसोलेसनमा बस्दा बिरामीबाट उत्सर्जन भएको फोहोरको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । कहिलेकाहीँ घरको अन्य सदस्य र बिरामीले एउटै ट्वाइलेट प्रयोग गर्ने अवस्था आएको खण्डमा बिरामीले शौचालयको प्रयोग गरिसकेपछि त्यसलाई राम्रोसँग सफा गर्नुपर्छ, शौचालयमा जाँदाआउँदाको समयमा अनिवार्य मास्कको प्रयोग गर्नुपर्छ भने ढोका, ह्यान्डल, चुक्कुल, धारा आदि छोइसकेपछि राम्रोसँग सेनिटाइज गर्नुपर्छ । (बिरामीले शौचालय प्रयोग गरेको करिब ३ घन्टापछि मात्र अरूले प्रयोग गर्दा राम्रो)
- (ठ) कोभिड—१९ लाई जितिसकेकोलाई ब्लैक, ह्वाइट र येलो फङ्गस जस्तै एम्परगिलोसिसको सङ्क्रमण हुन सक्ने सम्भावना हुने भएकाले

कोरोना सङ्क्रमितले सुधार भएपछि पनि लागभग १५/२० दिन जति विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने हुन्छ । एस्परगिलोसिस, एस्परगिलसको कारणले हुने सङ्क्रमण हो । जसले बिरामीको श्वासप्रश्वास प्रणालीलाई प्रभावित गर्छ । छाती दुख्नु, ज्वरो आउनु, खोकी लाग्नु, श्वास लिनमा कठिनाई उत्पन्न हुनु, खोकीसँग रगत आउनु यसका लक्षणहरू हुन् ।

निष्कर्ष

विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको चुनौतीले भरिपूर्ण कोरोना भाइरससँग पूरा विश्व नै कठिन युद्ध लडिरहेको छ । कोभिड—१९ को प्रभावबाट जनजीवनलाई सुरक्षित तुल्याउँदै सधैंका लागि सामान्य अवस्थातर्फ फर्किने ठूलो चुनौती हामीसामु रहेको छ । यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण नेपालीको एकता, धैर्यता र सहयोगले मात्र यस युद्धमा जित्न सकिन्छ । सङ्क्रमण फैलिन नदिन र महामारीमाथि विजय प्राप्त गर्नका लागि अगामी दिनहरूमा सतर्कता, समन्वय, सहकार्यजस्ता औजारको आवश्यकता छ । कोरोना नियन्त्रणको महान् अभियानलाई सफल बनाउनका लागि विभिन्न तह र तप्कामा पद र ओहदामा बसेका सम्पूर्ण नेपालीहरूले आआफ्ना तर्फबाट सकारात्मक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ । कुनै एक-दुई जनाको पहलमात्र पर्याप्त नहुने भएकाले सम्बन्धित सरकार, नागरिक

समाज, बौद्धिक वर्ग, राजनीतिक दलको संयुक्त प्रयास आवश्यक देखिन्छ । रोग नलाग्दासम्म केही नहुने र रोग लागिसकेपछि यसको उपचारका लागि चारैतिर भौतारिने अवस्थाको सिर्जना नै हुन नदिनका लागि व्यक्तिगत सावधानीको नितान्त आवश्यकता हुन्छ । विश्वका कतिपय देशले भ्याक्सिनको प्रयोगबाट कोरोनारहित क्षेत्रको घोषणा गर्दै देशभित्र सम्पूर्ण गतिविधि सञ्चालन गरेको असल अभ्यासबाट हामीले पनि पाठ सिक्नुपर्छ । यदि हाम्रो सरकारले पनि प्रभावकारी खोपको माध्यमले खोप लिन सक्ने योग्य उमेरका सम्पूर्ण नेपाली दिदीबहिनी तथा दाजुभाइहरूलाई खोप प्रदान गरी नेपालमा विद्यमान बन्दाबन्दीको अन्त्य गर्दै सहज बातावरणको सिर्जना गर्न सक्थो भने अहिलेको कष्टकर जीवन फेरि पनि सामान्य अवस्थामा फर्किने कुरामा कसैको दुईमत नहोला । तसर्थ यस्तो अवस्थामा सरकारले सुरक्षा कवचको रूपमा हरेको ‘भ्याक्सिनेसन’को मद्दतले कोभिड—१९ लाई नियन्त्रणमा लिई दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र सुखी नेपाली र समृद्ध नेपालको अकाङ्क्षालाई पूरा गर्ने पवित्र मार्गमा अगाडि बढ्नु नै आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ-सामग्री

PolitiFact.com

nursinglecture.com

bharattimes.indiatimes.com

विद्यालय तहमा आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम तयारी तथा कार्यान्वयन

✍ तुलसीप्रसाद आचार्य

लेखसार

अहिलेको समयको माग भनेको पाठ्यक्रममा निर्धारित विषयवस्तुमात्र सिक्ने-सिकाउने होइन । यस प्रकारको वर्तमान अवस्थामा सुधार गरी तत्काल देखिएका विद्यार्थीहरूको आवश्यकता र चाहनालाई सम्बोधन गर्न विद्यालय तहमा खास गरी शिक्षकको आफ्नै पहलमा आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम तयारी र कार्यान्वयन गर्न जरूरी हुन्छ । आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम विद्यार्थीको आवश्यकता एवम् चाहना र शिक्षकको प्रयासमा आधारित भई तयार गरिने एउटा योजनाबद्ध पाठ्यक्रम हो । यसका लागि शिक्षकले शिक्षणको दौरानमा विद्यार्थीहरूको आवश्यकता एवम् चाहना पहिचान गर्ने र विषय सान्दर्भिक हो वा होइन यकिन गरी तयारी र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । यो पाठ्यक्रम केन्द्रीय वा पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमभन्दा गतिशील र लचकदार हुन्छ । अर्कातिर पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमलाई पाठ्यक्रमविद्हरूले निर्माण गर्दछन् र शिक्षक एवम् विद्यार्थीले तोकिएको निश्चित कोर्समात्र सिक्ने-सिकाउने कार्य गरेका हुन्छन् । यो हालको पाठ्यक्रम हो । यसमा तोकिएका वा निश्चित गरिएका लक्ष्य, उद्देश्य र विषयवस्तु तथा शिक्षण प्रक्रिया र निश्चित मूल्याङ्कन प्रक्रिया हुन्छन् । यो पाठ्यक्रम वढी नियन्त्रणमूलक हुन्छ यसमा सिकारूको व्यक्तिगत क्षमतालाई समेटेर शिक्षण गर्ने कुराले त्यति प्राथमिकता पाएको हुँदैन । अर्कोतिर आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले निश्चित मार्ग भएको सिकाइ प्रक्रिया तोड्दछ र परम्परागत पाठ्यक्रमलाई समृद्ध बनाउँदछ । लम्बीय र क्षितिजीय रूपमा विषयवस्तु विस्तार गरेर विद्यार्थीलाई अभ्यास गराउँदछ । प्रोफेसर जोन निम्मोले हालको पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमलाई बढ्दा पाठ्यक्रमको संज्ञा दिएका छन् । यस्ता बढ्दा पाठ्यक्रमहरू पाठ्यक्रम विशेषज्ञद्वारा तयार गरिन्छन् । पूर्वनिर्धारित उद्देश्य र विषयवस्तुसहितको खाका भएको पाठ्यक्रम नै बढ्दा पाठ्यक्रम हो । शिक्षकको कर्तव्य भनेको यस्ता बढ्दामा भएका विषयवस्तुहरू विद्यार्थीहरूलाई उपलब्ध गराउनु हो भने विद्यार्थीहरूको कर्तव्यचाहिँ स्वादिलो र चाखलाग्दो भए पनि नभए पनि यसलाई निल्नु वा ग्रहण गर्नु हो भनेर आलोचनात्मक टिप्पणी गर्दै आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा जोड दिएको देखिन्छ ।

विषय प्रवेश

सिकाइलाई दिशानिर्देश गर्ने साधन नै पाठ्यक्रम हो । यसमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापपश्चात् हासिल गरिने उपलब्धिलाई विशिष्टीकृत रूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । यी पूर्वनिर्धारित सिकाइ उपलब्धिहरूलाई पाठ्यक्रमले समेटेको हुन्छ । पाठ्यपुस्तक तथा अन्य

सन्दर्भ-सामग्रीहरूको माध्यमबाट यी उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसरी पाठ्यक्रम साध्य र पाठ्यपुस्तक तथा अन्य सन्दर्भ-सामग्रीहरूलाई साधनको रूपमा लिने गरिन्छ । अहिलेसम्मको मान्यतामा पाठ्यक्रम भनेको समग्र शिक्षण क्रियाकलापको रूपरेखा हो, समाज र राष्ट्रको ऐना हो, सिकाइ प्रक्रियाको गन्तव्य

✍ पूर्व उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

वा अन्तिम बिन्दु पनि हो । पाठ्यक्रमलाई विभिन्न शब्दहरूले परिभाषित गरे पनि यसको सार अर्थ यही नै हो । पाठ्यपुस्तक, शिक्षण क्रियाकलाप तथा अन्य सन्दर्भ-सामग्रीहरू साध्यमात्र हुन् तर साध्य भनेको पाठ्यक्रम नै हो भन्ने मान्यता अहिलेसम्म रहिआएको छ । तर पछिल्ला दिनहरूमा तोकिएका पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरूमात्र सिकाइका लक्ष्य हुन् वा होइनन् भन्ने सन्दर्भमा बहस हुने गरेको छ । सिकारुको ज्ञान, सिप तथा असीमित प्रतिभालाई एउटा पाठ्यक्रमभित्र मात्र सीमित गर्नु कतिको उचित हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा कहिलेकाहीं बहस हुने गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा हाम्रो वर्तमान पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमलाई पूर्ण रूपमा लागू गर्दा वा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दा मात्र सिकारुको अन्तर्निहित प्रतिभाको पूर्ण रूपमा खोजी गर्न निश्चय नै कठिन हुन्छ । एउटा पाठ्यक्रमभित्र मात्र सिकाइ सीमित भई लचकतापूर्ण शिक्षण सिकाइको अभाव भएको भए शुरुवात र अरिस्टोटलले नयाँ दर्शन दिन सक्दैन थिए होला, आइन्स्टाइन र न्युटनको जन्म भई उनीहरूको आविष्कार भोग्नुपर्दैन थियो होला । तसर्थ विद्यार्थीको क्षमता एउटा सीमित पाठ्यक्रमभन्दा बढी फराकिलो र उच्चस्तरको पनि हुन सक्ने भएकाले तोकिएको पाठ्यक्रममात्र साध्य हुनुहुँदैन र यसले आफ्नो क्षेत्र र सीमाभित्र सिकाइलाई सीमित गर्नुहुँदैन । यसले सिकाइलाई अवसर दिनुपर्छ, सिर्जनशीलताका लागि सहजीकरण गरिदिनुपर्छ । व्यक्तिमा भएको असीमित प्रतिभा र क्षमताको प्रस्फुटन र उन्नयनका लागि माध्यम हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका पक्षमा कतिपय विद्वानका चिन्तन सार्वजनिक हुने गरेका छन् । हाम्रो शिक्षण क्रियाकलाप, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र अन्य शैक्षिक सामग्रीले सिकाइलाई सीमित गरी गुणस्तर खोजी गर्नुहुन्छ । गुणस्तरले प्रतिभा, सिर्जनशीलता र अन्तर्निहित क्षमतालाई मापन गर्न सक्नुपर्छ । मूल्य-मान्यता, व्यवहार, सिर्जनशीलता र नैतिकताको

पाटोलाई पनि गुणस्तरको क्षेत्रमा समेटिनुपर्छ । सिकाइ सिकारुकेन्द्रित हुनुपर्छ, शिक्षकले सहजीकरण गर्ने र सिकाइको अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । शिक्षकको प्रयास सिकारुलाई जवाफ दिन सक्ने बनाउनेमा मात्र बढी जोड भएको देखिन्छ तर उनीहरूलाई प्रश्न गर्न सक्ने बनाउन कम्ति प्रयत्न भएको देखिन्छ । प्रश्न र जिज्ञासा राख्न सक्ने भएमा मात्र विद्यार्थीको सिकाइ दिगो र व्यावहारिक हुन सक्छ, सिकाइ अर्थपूर्ण हुन्छ, उनीहरूमा रहेको सङ्कोचपना हट्छ । कारण र प्रभावको सम्बन्धबारे सिकारुलाई उत्सुक बनाउनु, जिज्ञासा प्रवृत्ति निर्माण गर्नु नै सार्थक सिकाइ हो । यसका लागि समालोचनात्मक चिन्तन को आदत निर्माण गराउनुसमेत आजको आवश्यकता भएको छ । यसै परिवेशमा आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको सन्दर्भलाई यस लेखमार्फत् अवधारणा र तरिकाबारे स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको छ । टायलरबाट प्रस्तुत पूर्वतयारी पाठ्यक्रमको विकास पाठ्यक्रमविज्ञबाट तयार गरिन्छ र त्यस प्रकारको पाठ्यक्रमको निश्चित विषयवस्तुलाई शिक्षक र विद्यार्थीहरूले अनुसरण गरी पूर्वनिर्धारित लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारका यान्त्रिक पाठ्यक्रममा अग्रिम रूपमा तोकिएका निश्चित लक्ष्य, उद्देश्य, विषयवस्तु हुन्छन् र यान्त्रिक प्रकारको कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रिया हुन्छ । समग्र शिक्षण क्रियाकलाप निश्चित प्रकारको आगत र उत्पादन (Input-output) शैलीको हुने र त्यसमा सिकाइसम्बद्ध अन्य कतिपय अनपेक्षित रूपमा देखा परेका आवश्यकताहरूलाई उति ध्यान दिई सम्बोधन गरेको देखिँदैन ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम विद्यार्थीको आवश्यकता एवम् चाहना र शिक्षकको प्रयासमा आधारित भई तयार गरिने एउटा योजनाबद्ध पाठ्यक्रम हो । विद्यार्थीको चाहना भएर मात्र यसको विकास

गर्न सकिँदैन । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीहरूको आवश्यकता एवम् चाहना महत्त्वपूर्ण भए-नभएको र विषय सान्दर्भिक हो वा होइन भनि यकिन गर्नुपर्छ । एलिजावेथ जोन्सले उल्लेख गरेअनुसार विद्यार्थीहरूको चाहनाबाट मात्र यस प्रकारको पाठ्यक्रम विकास हुँदैन । उनीहरूको चाहना र आवश्यकता अन्य धेरै स्रोतहरूमध्ये आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम विकासको प्रमुख स्रोतचाहिँ अवश्य मान्न सकिन्छ ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम केन्द्रीय वा पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमभन्दा गतिशील र लचकदार हुन्छ । विद्यार्थीको चाहना र शिक्षकको पहलमा यसलाई तयार गरिन्छ तर टायलरले प्रस्तुत गरेको परम्परागत पाठ्यक्रम पूर्वनिर्धारित हुन्छ । यसलाई पाठ्यक्रमविद्हरूले निर्माण गर्दछन् । शिक्षक र विद्यार्थीले निश्चित कोर्सभित्र सिक्ने-सिकाउने कार्य गरी निश्चित गन्तव्यमा पुर्याउनुपर्दछ । यसमा निश्चित गरिएका लक्ष्य, उद्देश्य र विषयवस्तु शिक्षण प्रक्रिया र निश्चित मूल्याङ्कन प्रक्रियाजस्ता कुराहरूसहित (Input-Output) संयन्त्रमा बाँधिएको छ । यस्तो पाठ्यक्रम वढी नियन्त्रणमूलक हुन्छ यसमा सिकारुको व्यक्तिगत क्षमतालाई ध्यान दिइएको हुँदैन ।

अर्कोतिर आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले सिकाइलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्ने कुरामा प्राथमिकता दिने गर्दछ । निश्चित मार्ग भएको सिकाइ प्रक्रिया तोड्दछ र परम्परागत पाठ्यक्रमलाई समृद्ध बनाउँदछ । लम्बीय र क्षितिजीय रूपमा विषयवस्तु विस्तार गरेर विद्यार्थीलाई अभ्यास गराउँदछ । प्रोफेसर जोन निम्मोले यसलाई बट्टा पाठ्यक्रम (Canned curriculum) को संज्ञा दिएका छन् । यस्ता बट्टा पाठ्यक्रमहरू पाठ्यक्रम विशेषज्ञद्वारा तयार गरिन्छन् । पूर्वनिर्धारित उद्देश्य र विषयवस्तुसहितको खाका भएको पाठ्यक्रम नै बट्टा पाठ्यक्रम हो । शिक्षकको कर्तव्य भनेको

यस्ता बट्टामा भएका विषयवस्तुहरू विद्यार्थीहरूलाई दिनु हो भने विद्यार्थीहरूको कर्तव्यचाहिँ स्वादिलो र चाखलाग्दो भए पनि नभए पनि यसलाई निल्नु वा ग्रहण गर्नु हो भनेका छन् ।

संरचनावादीहरूका अनुसार कुनै पनि ज्ञान वस्तुगतमात्र हुँदैन न त विषयगतमात्रै हुन्छ । कुनै प्रश्न वा जिज्ञासाको अन्तिम र एउटैमात्र ठीक उत्तर ज्ञानको संसारमा हुँदैन । प्रत्येक प्रश्न वा जिज्ञासाहरूमा विविध दृष्टिकोण र तर्कहरू आउन सक्छन् । मानव जीवनको विकाससँगै नवीनतम व्याख्यार मान्यताहरू आइरहन्छन् । तसर्थ प्रत्येक विद्यार्थी कुनै पनि कुराको खोजी गर्न र त्यसको अर्थ एवम् मान्यता निर्धारणका लागि सक्रिय सिकारु तयार गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । जोन डिबे, पियाजे र भिगोत्स्कीको विचारअनुसार आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम भनेको रचनात्मक ज्ञानको रूप हो । यो न त वस्तुगत न विषयगत नै हुन्छ । ज्ञान भनेको ऐनामा देखिने प्रतिबिम्ब (Mirror reflection) जस्तो मात्र होइन जुन परम्परागत पाठ्यक्रमले मान्दछ । संरचनावादी (Constructivism) को विचारमा विद्यार्थीले आर्जन गर्ने ज्ञान र सिप निरपेक्ष हुँदैनन् । उनीहरूले आफ्नै शैली र चाहनाअनुरूप ज्ञान, सिप सिक्न सक्छन् र अनुभव निर्माणका लागि प्रयोग गर्न सक्छन् । साथै कुनै पनि प्रश्नको एउटै ठीक र अन्तिम जवाफ हुँदैन, त्यस प्रश्नबाट विद्यार्थीले थप खोजको माध्यमबाट तर्क र व्याख्यासहित अझ परिष्कृत ज्ञानसहितको जवाफ विकास गर्न सक्छन् ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका विशेषताहरू

गतिशील पाठ्यक्रम
आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम गतिशील हुन्छ । प्रकृति, प्रविधि, समाज तथा विश्वव्यापीकरणमा आएको परिवर्तनलाई यस पाठ्यक्रमले तत्काल समायोजन गर्दछ ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको मुख्य पक्ष भनेको मानवको सर्वाङ्गीण विकास गर्नु हो । व्यक्तिको सम्पूर्ण जीवन यापनका लागि तयारी गराउनु र भविष्यमा पनि यस्तै पाठ्यक्रम विकास र कार्यन्वयनका लागि खुला र लचिलो भइरहनु हो । विद्यार्थीहरूको चिन्तन क्षमतालाई प्रोत्साहन र सहजीकरण गर्ने कार्य यसमा हुन्छ र निश्चित कोर्समा मात्र सिकाइलाई सीमित गरिँदैन ।

रचनात्मक पाठ्यक्रम

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमको जस्तो स्थिरतालाई अँगाल्दैन । यसले चाहना, क्षमता र तात्कालिक आवश्यकतालाई समायोजन गर्दछ । यसलाई खोजमा आधारित पाठ्यक्रम पनि भनिन्छ । शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूबीच हुने वार्तालाप, छलफलबाट यसको स्वरूप निर्माण हुन्छ । यसले विद्यार्थीको चौतर्फी विकासमा जोड दिन्छ ।

अनुभवमा आधारित पाठ्यक्रम

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको पूर्व ज्ञान तथा अनुभवको उपयोगमा जोड दिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई पूर्वतयारी ज्ञानमात्र सिक्न बाध्य पारियो भने उनीहरूको सिर्जनशीलता र अनुभवलाई प्रवर्धन गर्न सकिँदैन । आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले पाठ्यक्रमको सार्थक अभ्यासमा जोड गर्दछ । यसले “शिक्षण”बाट “सिकाइ”तिर मान्यता परिवर्तन गर्न प्रयास गर्दछ । विद्यार्थीहरूले ज्ञान र सिपको ग्रहण निष्क्रिय रूपमा गर्नेभन्दा पनि सक्रिय र स्वतन्त्र रूपमा सिक्ने र अवधारणा निर्माण गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् ।

सिर्जनशील पाठ्यक्रम

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले विद्यार्थीमा निहित क्षमता अनुमान गर्न नसकिने प्रकारको हुन्छ र यसले सधैं विद्यार्थीको सिर्जनशीलतालाई पूर्ण रूपमा विकास गर्न अवसर प्रदान गर्दछ । अर्कोतिर पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमले औद्योगिक वस्तु उत्पादन गर्नेजस्तो पाठ्यक्रमका पूर्वनिर्धारित कार्यहरू उत्पादन प्रक्रियाकोजस्तो गराउँदछ । एस रोगोष्टका अनुसार यस पाठ्यक्रमले विभिन्न विचारहरूको प्रवर्धनमा जोड गर्दै उनीहरूमा निहित क्षमता र सिर्जनशीलताको उन्नयनमा प्राथमिकता दिन्छ । **जीवनोपयोगी सिपमा आधारित पाठ्यक्रम** जीवनोपयोगी सिप विकास नै आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको मुख्य अभिप्राय हो । शिक्षाले मानव जीवन यापनमा सहजता प्रदान गर्नुपर्दछ । मानवलाई मानवजस्तै बनाउनुपर्दछ भन्ने मान्यता यसले राख्दछ । यसले ज्ञान तथा सिपको विकासमा मात्र प्रयास नगरेर भविष्यसम्मका लागि पूर्ण रूपमा तयारी समेत गराउँदछ । यसबाट विद्यार्थीले सिकाइको क्रममा पर्याप्त अभ्यास गरी जीवन यापनका शैलीको प्रदर्शनसमेत गर्न सक्नेछन् । यसले विद्यार्थीको वैयक्तिक भिन्नतामा जोड दिँदै प्रत्येकमा विभिन्नता हुन्छ र विशेष प्रकारका प्रतिभा हुन्छन् भन्ने मान्यता राख्छ । शिक्षकले ती प्रतिभाहरूलाई समेट्नुपर्दछ । गुणस्तरीय शिक्षाको मुख्य आशय नै विद्यार्थीको वैयक्तिक भिन्नताको विकासमा सहयोग गर्नु हो अर्कोतिर पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमले वैयक्तिक भिन्नतालाई त्यति ध्यान दिँदैन किनकि सबै विद्यार्थीका लागि एउटै प्रकारका उद्देश्यहरू र मूल्याङ्कन तरिका

तयार गरिएका हुन्छन् । तर आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमले वैयक्तिक भिन्नतालाई जोड दिन्छ र एकै प्रकारको मापदण्ड सबैका लागि उपयोग गर्न अस्वीकार गर्दछ । यस पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको पूर्णतामा जोड दिनुका साथै विद्यार्थीको पूर्ण विकासमा प्राथमिकता दिन्छ कुनै क्षेत्रको ज्ञानमा मात्र होइन, चौतर्फी विकासमा जोड दिन्छ ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन

विद्यार्थीहरूको आवश्यकता र चाहना पहिचान गर्नु नै आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको सुरुवात हो । प्रथमतः शिक्षकले विद्यार्थीहरूको लागि सिकाइको पर्याप्त अवसर दिनुपर्छ । यसबाट उनीहरूले वास्तविक र गहन रूपमा विषयवस्तुको अवधारणा बोध गर्न सक्दछन् । शिक्षकले आफ्ना विद्यार्थीहरूका चाहना, क्षमता र इच्छाअनुसार विषयवस्तु छनोट गरी शिक्षण योजना निर्माण गर्नुपर्छ । उनीहरूको विचार तथा चाहना खुलामुखी (Open-ended) प्रश्नहरूबाट निकर्गोल गर्न सकिन्छ । शिक्षणको क्रममा उत्पन्न हुने विद्यार्थीहरूको जिज्ञासा तथा उत्सुकताले पनि पाठ्यक्रम तय गर्न मद्दत गर्दछ । यस्तो पाठ्यक्रम निर्माणमा बाह्य विशेषज्ञको जरुरत पर्दैन । शिक्षक नै यसका लागि एक जिम्मेवार विशेषज्ञ हुन्छन् । तसर्थ यो पूर्वनिर्धारित हुँदैन, बाह्य विशेषज्ञ र संस्थाबाट तयार गरिँदैन । तात्कालिक परिस्थितिअनुसार यसको निर्माण हुन्छ । यसको निर्माणका स्रोत नै विद्यार्थी हुन् । शिक्षक र विद्यार्थीको सहकार्यबाट नै यसको जग निर्माण हुन्छ । शिक्षकले पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमलाई सजिलै परिमार्जन गर्न सक्नुपर्छ । यसका लागि विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि अपरिहार्य छ ।

डा. हिलारी जो सेइजका अनुसार आवश्यकतामा

आधारित पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयन सिकाइको एउटा प्रक्रिया हो जसमा कक्षाका विद्यार्थीहरू पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमका भन्दा थप नयाँ कुरा सिक्न इच्छुक हुन्छन् वा उनीहरूलाई सिकाउन आवश्यक ठानिन्छ । यसका आधारमा सिकाइ अनुभव सङ्गठन गरी पाठ्यक्रम तयारी र कार्यान्वयन गरिन्छ । उदाहरणका लागि एउटा माछाको कथालाई नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ । कथा यस प्रकार छः

एउटा विद्यालयको नर्सरी कक्षामा बालबालिकाहरूलाई शिक्षण गर्न आवश्यक पर्ने विभिन्न सामग्रीहरू थिए । तीमध्ये एउटा माछा राख्ने aquarium पनि थियो । एउटा विद्यार्थीले सधैं घरबाट खानेकुरा ल्याएर माछालाई दिने गर्दथ्यो । त्यो कुरा अन्य विद्यार्थीहरूले पनि देखे अनि सबै जना aquarium को वरिपरि जम्मा भएर माछाहरूको गतिविधि उत्सुकतापूर्वक हेर्न थाले र त्यसैमा रमाउन थाले । उनीहरूको गतिविधि शिक्षकले थाहा पाए । उनले विद्यार्थीहरूको चाहना माछा भएको थाहा पाएपछि माछाको बारेमा शिक्षण गर्ने योजना बनाए । उनले माछाको कथा सुनाए, माछा बनाउन लगाए, माछा गन्न लगाए, माछाको गीत गाउन लगाए, माछा मार्ने डुङ्गाको चित्र बनाउन लगाए । साथै सार्क माछा जस्तो खतरनाक माछाको बारेमा बताए, ह्वेल माछा र डल्फिनका बारेमा जानकारी दिए । यस शिक्षणमा उनले एक हप्ता बिताए । यस कथाबाट एउटा आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका बारेमा स्पष्ट रूपमा जानकारी हुन्छ । यहाँ एक विद्यार्थीको चाहना समूहको चाहना भयो । यसले नयाँ सिकाइ क्षेत्रको बाटो देखायो । शिक्षकले सोहीअनुसार शिक्षण योजना वा पाठ्यक्रम बनाएर शिक्षण गरे । यस पाठ्यक्रमको विकास र शिक्षणमा बाल विकासका विभिन्न क्षेत्रहरूलाई समेट्ने प्रयास गरियो ती निम्नलिखित छन्ः

१. भाषा विकासः चित्र, गीत, शब्दहरूको प्रयोगले

भाषा विकासमा सहयोग गर्यो ।

२. **गणित:** माछा गन्ने कार्य, तुलना गर्ने कार्य, विभिन्न आकारमा drawing गर्ने कार्यले गणितको आधारभूत अवधारणा दियो ।
३. **विज्ञान:** अवलोकन गर्ने, खानेकुरा ख्वाउने, चालचलन हेर्ने आदि कार्यले विज्ञानको विभिन्न प्रकारको अवधारणा दियो ।
४. **कला:** माछाको चित्रमा रङ्ग लगाउने, aquariums को चित्र बनाउने, गीत गाउने, अभिनय गर्ने, डुङ्गा खियाउने आदि कार्यले कला क्षेत्रको विकासमा समेत सहयोग पुऱ्यायो ।
५. **शारीरिक विकास:** माछा पौडिएको जस्तै गरी नृत्य गर्ने, उफ्रने, डुङ्गा खियाउने आदि क्रियाकलापले मांसपेसीको विकासमा सहयोग पुऱ्यायो ।
६. **हातको सिप:** रङ्ग लगाउने, पजल मिलाउने, गुडाउने, साइज बनाउने र लेख्ने जस्ता कलाले हातको सिप विकास गर्यो ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम किन ?

यसको विकास र कार्यान्वयनको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीको चाहना, आवश्यकता र क्षमता पहिचान गरी सोको विकासमा सहयोग पुग्ने गरी पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयन गर्नु हो । यसका अन्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित छन्:

- विद्यार्थीहरूको आवश्यकता र चाहनालाई सम्बोधन गर्ने पूरक ध्येयले पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयन गर्नु
- विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति उत्सुक र जिज्ञासु बनाउनु
- सिकाइका लागि दीर्घकालीन रूपमा उत्प्रेरित र समर्पित गराउनु
- विद्यार्थीमा रहेका प्रतिभाहरूको उजागर र

उन्नयन गर्नु

- शिक्षकको पेसागत विकास र अनुभवमा अभिवृद्धि गर्नु
- विद्यार्थीको चाहना र क्षमताप्रति शिक्षक जानकार हुनु
- विद्यार्थीहरूका लागि बोध गर्ने, सिक्ने र गर्ने (comprehend, learn and do) कार्यका लागि राम्रो र व्यवस्थित वातावरण उपलब्ध गराउनु
- द्वन्द्व, वार्तालाप, मष्तिस्क मन्थन र समस्या समाधानका कुरामा परिचित गराउनु
- विविध प्रकारका सिकाइ विधिहरू प्रयोगमा ल्याउनु
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई प्रयोगमा ल्याउनु
- विद्यार्थीलाई सहयोग र हौसला प्रदान गर्नु
- एकीकृत वा शीर्षकगत (Thematic) शिक्षणमा जोड दिनु
- पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमको सीमाबाहिरका थप विषयवस्तु शिक्षण गर्नु

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका आवश्यक पक्षहरू

विकासात्मक पक्षहरू

बालबालिकाहरूको सर्वपक्षीय विकासका लागि विभिन्न चरण र पक्षमा दक्ष बनाउन ध्यान दिनुपर्छ । जस्तै, स-साना बालबालिकाहरूका लागि शारीरिक क्रियाकलाप कलम, कैंची समाउने तरिका र समाजिक, संवेगात्मक कुराहरूलगायत स्वतन्त्रताको अनुभूति, शक्ति र मेलमिलाप क्षमताको विकासका लागि पाठ्यक्रम माध्यम हुनुपर्दछ ।

भौतिक वातावरण पक्ष

बालबालिकाले सिक्ने स्थानको वातावरणले

सिकाइको स्तर र गतिमा विशेष महत्त्व राख्दछ । बालबालिकाले बाह्य वातावरणबाट धेरै कुरा सिक्किरहेका हुन्छन् । भौतिक वातावरणले उनीरूमा नयाँ जिज्ञासा र फरक चाहना उत्पन्न गरिरहेको हुन्छ । तसर्थ सिकाइमैत्री वातावरण आवश्यक हुन्छ ।

सामाजिक वातावरण पक्ष

अभिभावक, स्थानीय सङ्घ-संस्थाका कर्मचारी र शिक्षकहरूसँग बालबालिकाहरूले केही न केही अन्तरक्रिया गरिरहेका हुन्छन् । अभिभावकहरूको भूमिका वा कर्तव्य, शिक्षकहरूबाट प्राप्त ज्ञान र सिप, सरसफाइ र सुरक्षा गर्नेलगायत विभिन्न व्यक्ति एवम् विद्यालयका कर्मचारी आदिसँगको अन्तरक्रियाले उनीहरूको अनुभवलाई थप गहिरो र फराकिलो बनाएको हुन्छ ।

पाठ्यक्रम सामग्रीसम्बन्धी पक्ष

विद्यार्थीहरूको चाहनालाई समेट्ने गरी विभिन्न पाठ्यसामग्री उपयोग गर्नुपर्दछ । उनीहरूको चाखअनुसारका विभिन्न सामग्रीहरू उपलब्ध भई प्रयोग भएमा सिकाइ रोचक र सार्थक हुन सक्छ ।

आकस्मिक घटनासम्बद्ध पक्ष

कक्षामा, विद्यालयमा वरिपरिको वातावरण र समुदायमा कुनै घटना भए पछि शिक्षकले आफ्नो पाठ्यक्रममा विषयवस्तु समावेश गरी विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै गति र स्तरमा सिक्ने अवसर प्रदान गरी घटनाको विषयमा जान्ने, बुझ्ने र अन्वेषण गर्ने अवसर दिनुपर्छ, जस्तै: नजिकैको कुनै स्थानमा झाडा-पखाला भएमा त्यसको कारण र रोकथामका विषयवस्तु राखेर पाठ्यक्रम बनाउन सकिन्छ ।

व्यावहारिक क्रियाकलाप सम्बद्ध पक्ष

विद्यार्थीहरूले दैनिक रूपमा गर्नुपर्ने व्यावहारिक क्रियाकलापहरू पनि सिकाइका क्षेत्र हुन सक्छन् । सरसफाइ, नैतिकता र अनुशासनसम्बन्धी कुराहरू साथीसंगी, अशक्त र असहायलाई सहयोग, मेलमिलाप, दैवी विपत्तिमा सहयोग, फोहोरमैला व्यवस्थापनजस्ता विषयवस्तु पनि पाठ्यक्रममा समावेश गरी तयार गर्न सकिन्छ ।

आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका आधारभूत तत्वहरू

विद्यार्थी पहिचान

विद्यार्थीको सही पहिचान नै पाठ्यक्रम निर्माण निर्णयका लागि मार्गदर्शन हुन्छ । विद्यार्थीहरूको अवस्था पहिचान गर्ने क्षमता, तर्क गर्ने क्षमता र परस्परमा सहयोग गर्ने पक्षको पहिचान, कक्षा वातावरण, कार्यदिन, पाठ्यक्रम योजनाका आधार हुन् ।

स्थान र समय

कक्षा वातावरणले अन्वेषण गर्न, सहकार्य गर्न, व्यवहारमा उतार्न र प्रभावकारी रूपमा छलफल गर्न सहजता प्रदान गर्छ । व्यवस्थित कार्यतालिका भएमा प्रत्येक दिन गरिने कार्य व्यवस्थित हुने, खुला प्रश्न राख्न सक्ने अवसर र विकासात्मक कार्य गर्न सक्ने बनाउन जोड दिन्छ ।

पाठ्यक्रम योजना

विद्यार्थीहरूले खेलेको र सिकेको समयको व्यवहार अध्ययन भएमा यस पाठ्यक्रमको तयारीका लागि सहज अवस्था सिर्जना हुन्छ । उनीहरूको चिन्तनलाई गहिरोसँग बुझेर पाठ्यक्रम निर्माण गर्न सकिन्छ ।

असल सम्बन्ध

शिक्षकले विद्यार्थीसँगको सम्बन्ध प्रगाढ बनाउँदै सहयोगको मात्रा बढाउनुपर्छ । अन्य शिक्षक तथा विद्यार्थीका अभिभावकसँग पनि गहिरो सम्बन्ध स्थापना गरेमा पाठ्यक्रम निर्माणका लागि अनुकूल वातावरण बन्छ । यसो हुन सकेमा आत्मविश्वासमा अभिवृद्धि भई विद्यालयलाई जीवन्त सिकाइ केन्द्र (Live learning center) बनाउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

पाठ्यक्रम लचिलो हुनुका साथै र स्वतन्त्रताको मान्यताबाट निर्देशित हुनुपर्छ । विद्यार्थीको आवश्यकताअनुसार एउटा पाठ्यक्रम उपयोग गरिरहँदा आवश्यक देखिएका विषयवस्तु समावेश गरी थप पाठ्यक्रम विकास र लागु गर्न सक्नुपर्दछ । त्यसो भएमा मात्र पाठ्यक्रम लचिलो हुन्छ । पाठ्यक्रम लचिलो भएन भने विद्यार्थीको प्रतिभा, क्षमता र जिज्ञासाको उन्नयनमा बाधा पुग्न सक्छ । आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम परम्परागत वा पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमको प्रतिस्थापन होइन यो पूरक पाठ्यक्रममात्र हो । यसले विद्यार्थीहरूको रुचि र चाहनालाई सम्बोधन गर्छ र परम्परागत पाठ्यक्रमलाई पूर्णता प्रदान गर्छ । पाठ्यक्रमको सफल कार्यान्वयन शिक्षकको शिक्षण कौशलमा भर पर्दछ । शिक्षण सिकारुकेन्द्रित हुनुपर्छ । यो खुला हुनुका साथै र सिकारुको प्रतिभा उन्नयनतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ । यसका लागि शिक्षक-शिक्षकबीच, शिक्षक-विद्यार्थीबीच, शिक्षक-अभिभावकबीच सहकार्य र असल सम्बन्धको आवश्यकता पर्दछ । आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका लागि बृहत् तयारी र ठूलो आर्थिक बन्दोवस्त बाह्य विशेषज्ञ वा पाठ्यक्रमविद्

पनि आवश्यक हुँदैन । केवल शिक्षकको इच्छाशक्ति, तत्परता र सिपको आवश्यकता पर्दछ । विद्यार्थीको चाहना, अभिभावकको सुझाव र शिक्षकको उचित पहलसहित योजनाबद्ध तरिकाले विषयवस्तु चयन र विस्तार गरी बालकको चौतर्फी विकासहेतु उपयोगी हुने गरी शिक्षण योजना तयार गर्नु नै आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम तयार गर्नु हो । यसको प्रादुर्भाव शिक्षणको दौरानमा नै हुन्छ । यसले सिकाइलाई सीमित गर्दैन बरु क्षमता र चाहनाअनुसारको थप सिकाइलाई भने निश्चय नै सबलीकरण गर्दछ । विद्यार्थीमा निहित प्रतिभाको खोजी र विकासका लागि सहजीकरण गर्दछ । तसर्थ आजको युगमा ज्ञानको नियन्त्रण होइन प्रस्फुटनमा जोड गर्नुपर्ने भएकाले यसको आवश्यकतालाई नकार्न सकिँदैन ।

सन्दर्भ-सामग्री

- Borisov S. (2014). Ideas of constructivism in philosophy of education: From ontology to phenomenology.
- Dewey, Piaget, & Vygotsky. (1994). Learner-Centered Education.
- Johns, Elizabeth. (2012). The Emergence of Emergent Curriculum.
- Nimmo, John. (1994). Emergent Curriculum, (2015). Learning Anti-Bias Early Childhood Programs: A Guide for Change.
- Taber, K. (2019). Constructivism in Education: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications. University of Cambridge.

विद्यालय शिक्षामा नेतृत्व र रामायणका भगवान् श्रीराम

✍ नवराज सज्जेल

लेखसार

भगवान् श्री रामलाई आदर्श राज्यका प्रतीक मानिन्छ । बोलीचालीमा रामको जस्तै राज्यलाई रामराज्य भन्ने गरिन्छ । भगवान् श्रीराम एक आदर्श मर्यादा पुरुष, आदर्श साथी, आदर्श राजा मात्र नभएर आदर्श कुशल सङ्गठक पनि हुन् । तसर्थ यस लेखमा विद्यालय तहको शैक्षिक प्रशासकमा हुनुपर्ने गुण तथा भगवान् श्रीरामसँग भएका गुणहरूलाई तुलनात्मक अध्ययन गरी विद्यालय पनि एउटा समुदायको आदर्श सिकाइ केन्द्रका रूपमा स्थापित गर्नका लागि विचारहरू प्राप्त गर्न खोजिएको छ । छोटो पूर्वीय दर्शनमा रामायण साङ्ख्य दर्शनभित्र पर्दछ । विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भमा दर्शनका शाखामध्ये आदर्शवाद पनि एक हो । रामायणका प्रमुख पात्र भगवान् श्रीराम नै हुन् । विद्यालय सञ्चालन, व्यवस्थापन र संरक्षणका लागि एक आदर्श नेतृत्वकर्ता र प्रशासकको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षक, विद्यार्थी र समुदायबीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन सक्ने आदर्शवादी भगवान् श्रीरामजस्तै कुशल सङ्गठक आदर्श विद्यालयका लागि आवश्यक हुन्छ । यसका लागि आत्मविश्वास, धैर्यता र सहिष्णुता मुख्य आवश्यक तत्त्व हुन्छन् । विद्यालय नेतृत्वकर्ताले व्यक्तिगत, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक तथा पेसागत गुणले युक्त भएर रीत र ढङ्ग पुर्याएर सबै दुविधा हटाउन सकिने हुन्छ । रामराज्यमा सार्वजनिक सुनुवाइ हुन्छ । सबै नागरिकहरू चरित्रवान् हुनेछन् । धर्ममा विश्वास राखिन्छ । सब्दावका साथ नागरिकहरू एकआपसमा मिलेर बस्दछन् । दया, दान तथा सत्य एवम् शुद्धतामा विश्वास गरिन्छ । सबै नागरिकहरू कामप्रति सचेत हुन्छन् । एकले अर्काको काममा उदारता तथा कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ । राज्यमा पशुपन्छीदेखि प्रकृति र मानवसमेतलाई सम्मान गरिन्छ । नेतृत्वकर्ताले जनताको कुरा सुन्दछ । नेताहरू पूर्ण रूपमा जनतामा समर्पित हुन्छन् । मातापिता र गुरुप्रति सम्मान गरिन्छ । सुशासन कायम हुन्छ । थोरै जनशक्तिबाट नतिजामूलक काम गराइन्छ । राज्यको कमाइ उच्च राखी खर्च कम गरिन्छ । राज्यको लागि स्रोतका जोहो गरिन्छ । श्रमिकहरू सम्मानित हुन्छन् । रामराज्यको परिकल्पनाबाट सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनलाई अगाडि बढाउन केही आधार यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयलाई रामायण क्षेत्र मान्ने र रामलाई प्रशासक तथा अन्य प्रत्यक्ष परोक्ष शिक्षासँग जोडिनेहरू भ्रातृत्व प्रेमका साथ अगाडि बढ्ने हो भने शिक्षाक्षेत्रमा सबलीकरण सुनिश्चित छ ।

विषय प्रवेश

विद्यालय शिक्षाको कार्यकारी प्रमुख प्रधानाध्यापक नै हुन् । विभिन्न तथ्याङ्कले शैक्षिक प्रशासकहरू पेसागत क्रियाकलापमा संलग्न हुनुपर्ने देखाएको छ । नीति र नेतृत्व, शिक्षा र प्रशासनसँग

जोडिएर आउँछ । असल प्रशासकले असल शिक्षक बनेको अनुभूति र अनुभव गरेको हुनुपर्छ भनेर कतिपय विद्वान्ले धारणा व्यक्त गरेका छन् । एउटा प्रशासक बन्न उसले निश्चित अवधि विद्यालय शिक्षणमा बिताएकै हुनुपर्छ । (ह्युग्गेज, १९८४) प्रभावकारी नेतृत्वका

✍ शिक्षक, वज्रवाराही माध्यमिक विद्यालय, ललितपुर

१७४

शैक्षिक स्मारिका, २०७८

लागि वातावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शिक्षा प्रशासनको अवस्थालाई १९ औं शताब्दीको अगाडि र १९ औं शताब्दीको पछाडिका अवस्थासँग तुलना गरेर पनि विश्लेषण गरेको पाइन्छ । प्रभावकारी नेतृत्व भन्नाले शैक्षिक संस्थालाई उद्देश्यमूलक तरिकाले कसरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने हो । तुलनात्मक अध्ययन गर्दा जसरी रामायणमा श्रीरामले आदर्श पात्रको रूपमा भूमिका पूरा गरे त्यसै गरी एक प्रधानाध्यापकले विद्यालयमा उदाहरणीय आदर्श व्यक्तित्व भई असल कर्म, ईश्वरीय चिन्तन, कर्मशील व्यक्तित्वका रूपमा उद्देश्य पूरा गर्न सकारात्मक सोच राखेमात्र सफल नेतृत्व गर्न सकिन्छ । नेतृत्व सामूहिक उद्देश्यसँग जोडिन्छ । विद्यालय शिक्षाको प्रशासनमा नेतृत्व भन्नेबित्तिकै प्रधानाध्यापकका गुणहरूका बारेमा चर्चा हुन्छ । शैक्षिक प्रशासनभित्र नेतृत्व गतिशील हुनुपर्दछ । गतिशील नेतृत्वले समयानुकूल निर्णय लिने गर्छ । हुन त नेतृत्वलाई नेता वा नीतिसँग जोड्ने गरेको पनि पाइन्छ । नेतृत्वलाई प्रजातान्त्रिक, निरङ्कुश, तानाशाही, स्वतन्त्र गरी विभिन्न शैलीमा हेरिने गरेको पाइन्छ ।

आजको परिवर्तित अवस्थामा खोजेको शैक्षिक नेतृत्वचाहिँ गतिशील नेतृत्व हो । कतै यसलाई सक्रिय नेतृत्व पनि भन्ने गरिन्छ, जुन आदर्शले प्रेरित हुनुपर्दछ । रामायणमा भगवान् श्रीरामले आफ्नो नेतृत्व अगाडि बढाउँदा गतिशील नेतृत्व गरेको देखिन्छ । श्रीरामले समय र परिस्थितिअनुसार फरक-फरक व्यक्तिसँग मिलेर नतिजामूलक कामहरू गरिरहेको रामायण अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । आदर्शवादका सिद्धान्तलाई निरन्तरता दिँदै नतिजामुखी काम गर्नु भगवान् श्रीरामको गतिशील नेतृत्वको पहिचान हो । यस्तै सामुदायिक विद्यालयको सबलीकरण तथा सुदृढीकरणका लागि पनि प्रधानाध्यापकको नेतृत्व गतिशील हुन आवश्यक छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षको भूमिका पनि सक्रिय हुन आवश्यक छ । कुनै पनि संस्थाले उद्देश्य पूरा गर्नका लागि परिकल्पना, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यक्रमहरूको स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको हुनुपर्छ ।

रामायणलाई एउटा समाज र नेतृत्व गर्ने प्रधानाध्यापकलाई समाज जोड्ने कडीका रूपमा लिने हो भने नेतृत्वकर्तालाई विद्यालयभित्रको वातावरणसँगै सामाजिक नेतृत्वको बारेमा तथा सामाजिक अवस्थाको बारेमा पनि ज्ञात हुनुपर्दछ । विद्यालयको प्रशासनलाई दुरुस्त र फुर्तिलो बनाउनका लागि अभिभावक र समुदायबीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउनुपर्छ । विद्यालयभित्र र विद्यालयबाहिरको वातावरणको बारेमा नेतृत्वकर्ता जानकार हुनुपर्दछ । तसर्थ नेतृत्वको विकास एउटै गतिमा हुन्छ भन्ने छैन । शैक्षिक परिवर्तनले सामाजिक परिवर्तनलाई पछ्याउनुपर्दछ । सांस्कृतिक परिवर्तन जबसम्म हुँदैन, शैक्षिक परिवर्तन पनि हुन सक्दैन भनेर रुसोले भनेका छन् । कुशल प्रशासकको रूपमा भगवान् श्रीरामको नेतृत्वजस्तै विद्यालय प्रशासनको नेतृत्व प्रधानाध्यापकबाट हुनुपर्दछ । व्यक्तिगत, पेसागत, मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक गुणहरूका साथसाथमा गतिशील नेतृत्वलाई पनि रचनात्मक तथा सिर्जनात्मक बनाउनुपर्दछ । उपलब्ध स्रोत र साधनको उच्चतम सदुपयोग गर्दै जनशक्तिको क्षमता विकासका साथै आफ्नो चरित्र, लगनशीलताजस्ता विषयहरूलाई अगाडि बढाउँदै उदाहरणीय बन्नुपर्छ ।

नेपाल र अन्य देशमा शैक्षिक प्रशासन

विद्यालय प्रशासन सार्वजनिक प्रशासनसँगै आएको एक विषय हो । शैक्षिक प्रशासनमा खासगरी शिशु कक्षादेखि उच्च शिक्षा प्राप्तिसम्मकालाई बुझिन्छ । विद्यालय शैक्षिक प्रशासनमा विभिन्न देशहरूले विभिन्न प्रयास गरेको पाइन्छ । जस्तै

बेलायतमा शैक्षिक व्यवस्थापनलाई सन् १९६० मा अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिएको पाइन्छ भने शैक्षिक विकासक्रमलाई शैक्षिक सुधार ऐन, स्वव्यवस्थापन तथा विद्यालय व्यवस्थापन कार्यदलका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। नेपालको सन्दर्भमा सङ्घीय, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा विद्यालय शैक्षिक प्रशासनको व्यवस्था गरिएको छ। अमेरिकामा स्थानीय तहले नियन्त्रण गरेका तीन प्रणालीका विद्यालयहरू पनि पाइन्छन्। यसमा पुरानो र प्रचलित विद्यालय, ग्रामीण विद्यालय प्रणाली, सहरी विद्यालय प्रणाली देखिन्छन्। अमेरिकामा ५० ओटै राज्यहरू शिक्षा सञ्चालन, व्यवस्थापन र प्रशासनमा स्वतन्त्र र स्वायत्त छन्। बेलायतमा शैक्षिक नीति बनाउने, स्रोत-साधनको विभाजन गर्ने, अभिभावकलाई प्रभाव पार्ने, स्थानीय अधिकारी, स्थानीय शैक्षिक संस्था, शिक्षक स्वयंसेवी संस्थालाई प्रभावकारी कार्यक्रम बेलायतको विद्यालय प्रशासनमा त्यहाँको शिक्षाको केन्द्रको नियमले महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ। त्यहाँ शिक्षा र विज्ञानको करिब ७० प्रतिशत खर्च स्थानीय तहले व्यहोर्छ। बेलायतको शैक्षिक इतिहासमा सन् १९७२ को शिक्षा सुधार ऐनले प्रधानाध्यापकलाई निकै अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ। श्रीलङ्कामा केन्द्रीय तहमा सुपरिवेक्षण, प्रान्तीय, अञ्चल, डिभिजनल तहमा सुपरिवेक्षणजस्ता शैक्षिक प्रशासनमा काम हुन्छ। छिमेकी मुलुक भारतमा पनि सन् १९७२ मा विशेष शिक्षा परिषद्को स्वायत्त संस्था स्थापना गरी शिक्षामा प्रभावकारिता बढाउन खोजेको देखिन्छ। खास गरी सन् १९४७ को स्वतन्त्रतापछि भारतमा शिक्षा र शैक्षिक प्रशासनले गति लिएको पाइन्छ।

राम र रामायण

राम र रामायणको चर्चा सबैलाई ज्ञात नै छ। अमर पुस्तक, पेज नं. २७ मा रामायणबारे यस्तो लेखिएको छ:

“विश्व साहित्यमै सुप्रसिद्ध महाकाव्यमध्ये अग्रगण्य स्थानमा रहेको रामायणका नायक श्रीराम अद्वितीय छन्। उनी मर्यादा पुरुषोत्तम हुन्। श्रीराम कर्तव्य परायणताका अपूर्व उदाहरण छन्। रामायणका रचयिता वाल्मीकि हुन्। नेपाली भाषाका आदिकविका रूपमा सम्मानित भानुभक्त आचार्यले रामायणको नेपाली मौलिकतासहित गरेको अनुवाद नेपाली समाजमा लोकप्रिय छ। यस्तै अन्य भाषामा पनि रामायणको भावानुवाद गरिएको छ। सगरमाथादेखि हिन्द महासागरसम्मका हरेक भूभाग रामायणको कथाबाट प्रभावित छन्। रामायणको तिब्बती रूपान्तरसमेत पाइएको छ। कम्बोडियाको एक मन्दिरको शिलालेखबाट १४ सय वर्षअघि त्यहाँ रामायणको पाठ हुने गरेको थाहा हुन्छ। थाइलैन्डमा त रामायणको यति गहिरो प्रभाव थियो कि त्यहाँको राजधानी अयुधाको नाम रामको राजधानी अयोध्याको नामबाट राखियो। इन्डोनेसियामा रामायणको लोकप्रियता पनि उल्लेख्य छ। त्यहाँको संसारप्रसिद्ध छाया नृत्यमा रामायणको कथा दर्शाइन्छ।

रामायणका नायक श्रीराम आज्ञाकारी पुत्र, असल भ्राता र एक पत्नीव्रत पालन गर्ने बफादार पति छन्। उनीबाट हरेक मर्यादाको पालन भएको महाकाव्यबाट दर्शाइएको छ। विना कुनै सङ्कोच पिताको आज्ञा पालन गरेर श्रीराम राज्यमाथिको आफ्नो अधिकार परित्याग गर्दै वनवासमा जान्छन्। उनी कर्तव्यनिष्ठ पति हुन्, जसले राक्षसका राजा रावणले हरण गरेर लगेकी आफ्नी पत्नीलाई मुक्त गराएर फिर्ता ल्याउँछन्। पत्नी सीता अग्निजत्तिकै पवित्र रहेको थाहा भएर पनि लोक मर्यादाको पालन गर्दै उनी सीतालाई परित्याग गर्छन्।

श्रीराम भगवान् विष्णुका सातौँ अवतार मानिन्छन्। सनातनधर्मका लागि यो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण छ। चुपचाप सबै कष्ट सहने सुन्दर र सुशील

सीतालाई युगौंदेखि देवी माताका रूपमा पुजिन्छ। सीता माता सत्यकी प्रतीक हुन्। जसलाई रावण रूपी झुटको पञ्जाबाट भगवान् श्रीरामले मुक्त गराउँछन्। यसरी श्रीराम सत्यको रक्षाका लागि गरिने सङ्घर्षका प्रतीक हुन्। रावणसँग युद्ध गर्नका लागि श्रीरामले आफ्नो अनुपस्थितिमा अयोध्याको राजपाठ सम्हालेका भाइ भरतको सहयोग मागेनन्।

उनले वानर सेना सञ्चालन गर्न उपयुक्त ठहर्याए। श्रीराम अटुट भक्ति र आज्ञा पालन चाहन्थे। यिनै गुणको बलमा रामायणको संरचना रामायणको रचना कहिले भयो भन्ने कुरामा तथ्यगत रूपमा कुनै तिथिमिति पाइएको छैन। रामायणमा प्रयुक्त भाषाशैली, कथानक तथा प्रसङ्गहरू, अन्य ग्रन्थहरूमा आएका सङ्केतहरू आदिका आधारमा विद्वान्हरूले यसको रचनाकालको बारेमा अड्कल काटेका छन्। विभिन्न तर्क र विश्लेषणहरूका आधारमा रामायणलाई लौकिक संस्कृतको आदिम ग्रन्थ र कलापूर्ण ग्रन्थको रूपमा समेत वर्णन गरिएको छ। यसरी हेर्दा वाल्मीकि रामायणको रचनाकाल वैदिक वाङ्मयपछि इ.पू. ७०० वर्षभन्दा अघि नै कुनै समयमा हुन सक्ने तर्क विद्वान्हरूको रहेको पाइन्छ। जेहोस्, रामायण एउटैमात्र नभएको र विभिन्न रामायणको रचनाकाल विभिन्न समयमा हुन सक्ने भएको हुँदा यस सम्बन्धमा यसै हो भनेर निश्चित गर्न सकिने देखिँदैन।” (अमर पुस्तक)

साथै रामका बारेमा पूर्वीय चिन्तन परम्परा पुस्तकमा शिवप्रसाद ढकालको रामायणको परिचयात्मक विश्लेषण आलेखमा यस्तो छ। (पेज ४३७) “वास्तवमा राम को हुन् र उनको स्वरूप के हो ? भन्ने कुरामा विभिन्न दृष्टिकोणहरू पाइन्छन्। रामलाई भगवत्त्वका दृष्टिले, मर्यादा पुरुषोत्तमका दृष्टिले र रामायण महाकाव्यका नायकको रूपमा

समेत व्याख्या गरिएको छ। तत्त्वज्ञ र भक्तहरूले रामलाई साक्षात् परमेश्वरको अवतार मानेका छन्। राम कीडायाम् धातुबाट योगी जनहरू जसमा रमणा गर्छन् भन्ने विग्रहमा राम शब्दको व्युत्पत्ति हुन्छ। त्यसैले आध्यात्मिक दृष्टिले हेर्दा रामावतार साक्षात् परमेश्वरकै अवतार रहेको मानिन्छ। रावणको अत्याचारबाट पीडित देवताहरूले गरेको अनुरोधलाई स्वीकार गर्दै पृथ्वीको भारहरण गर्न नै वास्तवमा रामावतार भएको हो। रामको अवतार साक्षात् ब्रह्ममय थियो। तस्यापि भगवानेषः साक्षात् ब्रह्ममयो हरिः। अंशांशेन चतुर्धागात् पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः॥ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया।

(भागवत- ९।१०।२)

राम् हुन् परात्मा ति कहाँ विकारी।
यस् लोकमा छन् नररूपधारी
काम गर्न लाग्या ती नै सरीका
लीला अपार् छन् भगवान् हरीका।

(भानुभक्तिय रामायण बालकाण्ड ६६)

रामायणका केन्द्रीय पात्र राम हुन्। इतिहासमा विभिन्न राम भए पनि रामायणका राम दाशरथि अर्थात् दशरथका छोरा रामको विशेष महिमा छ। देशभक्त, पितृभक्त, मातृभक्त, भ्रातृप्रेम, एकपत्नीव्रती, विनयी, वीर, कुशल धनुर्धारी, असल मित्र, शरणागतवत्सल, भगवत्त्व, कृतज्ञ, प्रजापालक, कुशल प्रशासक, क्षमाशील राजा आदि विशिष्ट गुणहरू रामका चरित्रमा पाइन्छन्। सर्वप्रथम त रामको चारित्रिक विशेषता देशभक्ति हो। यस बारेमा रामको उद्गार यस्तो छ—
अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी॥

(वाल्मीकि रामायण, युद्धकाण्ड)

यद्यपि लङ्का स्वर्णमय छ, तथापि मलाई अयोध्या बराबर कुनै पनि स्थान राम्रो लाग्दैन किनभने

जननी र जन्मभूमि स्वर्गभन्दा गरिमामय हुन्छन् । रामको यस किसिमको भावना आदर्शमा मात्र थिएन, यसलाई त उनले आफ्नो जीवनमा नै देखाएका थिए । आफ्ना सबै आमाहरूलाई उनी उत्तिकै भक्ति र सम्मान प्रकट गर्थे । यहाँसम्म कि उनलाई वनवास पठाउन कर लगाउने कैकेयीप्रति पनि रामको कुनै दुर्भाव थिएन भन्ने कुरा उनले भरत र शत्रुघ्नलाई सम्झाउने क्रममा रामायणका विशेष सन्दर्भहरूमा बताएका छन् ।

पितृभक्ति र रघुकुल परम्पराको बिँडो थाम्नु उनको अर्को चारित्रिक विशेषता रहेको छ । दशरथले वन जाने आज्ञा गर्दा रामले वन जानुपर्ने थिएन, सारा राज्य साथ दिइरहेको अवस्थामा राम दशरथलाई पदमुक्त गरी आफैं राजा हुन सक्थे, रामले त्यसो गरेनन् । यदि त्यसो गरेका भए रामकथा यति सम्प्रेषणीय र सवेद्य हुने थिएन होला । दशरथको आज्ञा रामले पालना गरेर एकातिर आज्ञापालक छोराको इतिहास निर्माण गरेको देखिन्छ भने अर्कातिर रघुकुलको रीतिअनुसार प्राण जान्छ तर वचन खेर जाँदैन भन्ने उक्तिलाई सार्थक पारेको देखिन्छ । रामले दशरथमाथि हस्तक्षेप गरेर राज्य हातमा लिएका भए उनले कमाएको सुयश सबै नासिन्थ्यो, तर त्यसो नगरेर रामले सकारात्मक बाटो र जीवनको उज्यालो पथलाई अँगालेर नै इतिहास निर्माण गरेका छन् ।

भ्रातृप्रेम रामको अर्को अनुकरणीय पक्ष मानिन्छ—

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।

तं तु देशं नपश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ।

राम वनवास जाँदा लक्ष्मणले पनि जानुपर्छ भन्ने आवश्यकता थिएन तर राज्यको भोगविलास तथा विवाहिता युवती पत्नीलाई समेत छाडेर लक्ष्मण खाली पाउ रामका पछि लागेका हुन् । इतिहासमा रामायणका रामलक्ष्मणको यो भ्रातृप्रेम अतुलनीय रहेको छ । उता आफ्नी आमाले राज्य मागेकोमा

भरत कति दुःखी छन् भन्ने कुरालाई त वर्णन नै गर्न सकिँदैन, मात्र अनुभूति गर्न सकिन्छ । चौध वर्षसम्म भरतले रामका खराउ (पादुका) सिंहासनमा राखेर गाईलाई जौ खुवाई गोबरबाट निस्केको जौ प्रशोधन गरेर त्यसको रोटी एक छाकमात्र खाई अथवा गुहुँतमा जौ पकाएर त्यही परिकार खाई बसेका थिए भन्ने तपस्यात्मक कथा भरतको प्राप्त हुन्छ ।

असल मित्रता रामको अर्को चारित्रिक विशेषता हो । रामले बाँदर जातिसँग मित्रता गरेर आफूले दिएको वचन पूरा गरी असल मित्रताको परिचय दिएका छन् ।

किष्किन्धा पुरीका राजा सुग्रीवसँगको मित्रतालाई त्यही रूपमा हेरिन्छ । रामले विभीषणसँग पनि असल मित्रताको व्यवहार गरेका छन् । रावणले विभीषणलाई मार्न खोज्दासमेत राम अगाडि उभिएर उसको शक्तिको सामना गरेका छन् ।

रामको चरित्रमा पाइने अर्को विशेषता कृतज्ञता पनि हो । आफूमाथि उपकार गर्नेप्रति कृतज्ञ हुनुपर्दछ तर परोपकारलाई सौदाबाजीका रूपमा लिनुहुन्न भन्ने उनको चारित्रिक सन्देश रहेको छ । रामको चरित्रमा क्षमाशीलता पनि पाइन्छ । आफ्नो पारिवारिक विघटन गराउन सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्ने मन्थराजस्ती दासीलाई समेत रामले क्षमादान दिएका छन् । त्यसैले रामका यी चारित्रिक विशेषताहरूका आधारमा उनलाई मर्यादा पुरुषोत्तम मानिएको पाइन्छ ।

शैक्षिक प्रशासन र प्रशासकीय कार्य

सार्वजनिक प्रशासन, शैक्षिक प्रशासन हुँदै विद्यालय प्रशासनसम्मका सन्दर्भ आउँदा विद्यालय प्रशासनको सुरुवात कसरी भयो भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ । शैक्षिक प्रशासन भन्नेबित्तिकै साझा उद्देश्य पूरा गर्नका लागि जनतासँग जोडिएको हुनुपर्छ । शैक्षिक प्रशासन र शैक्षिक व्यवस्थापनको पहिलो प्रयोग तथा अध्ययनचाहिँ अमेरिकामा भएको पाइन्छ ।

जसरी रामायणमा रामराज्यको परिकल्पना गरिएको छ, त्यसै गरी विद्यालय प्रशासनलाई चुस्त, दुरुस्त र प्रभावकारी बनाउनका लागि शैक्षिक प्रशासन, प्रशासकीय प्रक्रिया र शैक्षिक प्रशासनका सिद्धान्तको बारेमा बुझ्नु जरुरी छ । विभिन्न व्यक्तित्वहरूले शैक्षिक प्रशासनलाई फरक-फरक ढङ्गले व्याख्या गरेको पाइन्छ । प्रशासकीय प्रक्रियालाई पनि प्रशासनसँग जोड्ने क्रममा लुथर गुलिकले अर्थात् योजना निर्माण, सङ्गठन, कर्मचारी व्यवस्थापन, निर्देशन, समन्वय, निरीक्षण, रिपोर्टिङ, बजेटिङ जस्ता बुँदाहरूमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । शैक्षिक प्रशासनमा पनि सिद्धान्त चाहिन्छ भनेर वकालत गर्ने व्यक्ति जेसी वि. सेयर्स हुन् । जसलाई सेयर्स सिद्धान्त भनिन्छ । प्रशासनिक कार्य मूलतः सेवा र परिवेशसँग जोडिने भएकाले यो अधिकार केन्द्रित र आवश्यकता केन्द्रित हुन्छ भन्ने विषयमा उनले मत राखेका छन् । शैक्षिक प्रशासन भन्नेबित्तिकै सबैभन्दा पहिला विद्यालयको क्रियाकलापसँग सम्बन्धित हुन्छ र विद्यालयको क्रियाकलापअनुसार प्रशासकले कुन प्रशासनिक पद्धति अपनाउने भन्ने कुरा सिद्धान्तमा पाउन सकिन्छ । तसर्थ विद्यालय प्रशासनलाई सिकाइ, परामर्श, सुपरिवेक्षणसँग जोड्नुपर्दछ । दक्षता, क्षमता र गुण समयको माग हो । कतिपय विद्वानले-शैक्षिक प्रशासनको निर्धारण समाज, विद्यार्थी र अभिभावकलाई दृष्टिगत गरी गर्नुपर्ने शैक्षिक प्रशासन मानवीय प्रक्रिया हो भनी बताएका छन् ।

रामायणमा लक्ष्मण रेखाजस्तै प्रशासनको पनि सीमा हुन्छ । धर्मले न्याय दिएजस्तै प्रशासकले पनि पूर्ण नैतिकता देखाउनुपर्दछ ।

रामको चरित्र र शैक्षिक नेतृत्व

वाल्मीकि रामायणमा सर्वगुणसम्पन्न, शक्तिशाली, धर्मका ज्ञाता, अर्काले गरेको उपकार

सम्झने, सत्य वचन बोल्ने, आफ्नो प्रतिज्ञामा अटल, सदाचारसम्पन्न, सबै प्राणीको कल्याण चाहने, सबै कार्य गर्न सक्षम, ज्यादै सुन्दर, आफ्नो मनलाई वसमा राख्न सक्ने, कसैको निन्दा नगर्ने र युद्धमा रिसाउँदा देवताहरू पनि डराउने व्यक्ति भनेर श्रीरामको व्याख्या गरिएको छ । रामको चरित्रबाट धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष मुख्य जीवनमा साक्षात्कार हुने उल्लेख गरिएको छ । विद्यालयीय शिक्षामा नेतृत्व गर्ने प्रधानाध्यापक आफ्नो काममा अटल प्रतिज्ञा भएको सत्य पक्षमा लाम्हे हुने हो भने विद्यालयमा सुशासन कायम गर्न सकिन्छ । रामायणका श्रीरामका विशेष गुण हेर्दा तथा शैक्षिक प्रशासनलाई विहङ्गम दृष्टिमा गहन अध्ययन गर्दा निष्कर्षमा निम्न गुण विद्यालयीय शैक्षिक नेतृत्वमा हुनुपर्छ । जसका प्रभावले शैक्षिक प्रशासन बलियो हुनेछ ।

(क) आत्मविश्वास (Self confident)

(ख) कुशलता (Acumen)

(ग) सङ्गठन (Network)

(घ) न्याय (Justice)

(ङ) प्रभावकारी सञ्चार (Effective Communication)

(च) जीवन शैली (Life Style)

(क) आत्मविश्वास (Self Confident)

प्रशासनिक तथा शैक्षिक नेतृत्वमा आत्मविश्वासको वातावरण निर्माण गर्न सक्नु महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । जो व्यक्ति नेतृत्व गर्न तयार छ, उसले आफ्नो पहिचानसँगै सम्बन्धित निकाय वा तहलाई खुसी पार्न “म सक्छु” भन्ने आत्मविश्वास हुनुपर्दछ । जसरी भगवान् श्रीरामलाई सीताको स्वयंवर गराउन धनुषबाण उचाल्न सक्छु भन्ने विश्वास थियो, त्यस्तै नेतृत्वमा रहनेले पनि आफूले कति र कस्तो भारी उचाल्न खोजिरहेको छु ? त्यो भारी उचाल्न सक्छु भन्ने कुराको विश्वास हुन जरुरी

छ। आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि रणनीतिक योजना बनाएर पूरा गर्न सक्छु भन्ने आत्मविश्वासले शैक्षिक उन्नति, प्रगति र लक्ष्यपूर्ण बनाउन सकिन्छ। भगवान् श्रीरामले ठूलो खोलामा विश्वासका साथ बनाएको पुलले विश्वास भयो भने नतिजा प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश दिएको छ। तत्कालका लागि कठिन हुन सक्छ तर निष्कर्ष सरल, सहज र उपलब्धिमय बन्छ भन्ने ज्वलन्त उदाहरण हो। तसर्थ विद्यालय प्रशासनमा इच्छा प्रकट गर्दा आफूमा आत्मविश्वास जरूरी छ।

(ख) कुशलता (Acumen)

तोकिएको जिम्मेवारीलाई सफलतापूर्वक समयमै नतिजामूलक बनाउने कार्यलाई कुशलता भनिन्छ। विद्यालय शिक्षाको नेतृत्वलाई नतिजामुखी बनाउन शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीबीच सहकार्य हुन जरूरी देखिन्छ। नेतृत्व लिएको व्यक्तिले समयसीमाभित्र समुदायको उद्देश्यअनुकूल आदर्श तरिकाले समाजको संस्कारअनुसार कार्य पूरा गर्नु कुशल कार्य हो। भगवान् श्रीरामले १४ वर्ष वनवासमा बस्दा वा १४ वर्षपछाडि अयोध्याको राजकाज लिँदा चाहनाबमोजिमका कार्यहरू पूरा गरी कुशल व्यक्तित्वको पहिचान बनाउन सफल भएका छन्। तसर्थ कुशलतापूर्वक कार्य गर्नु विद्यालयीय शैक्षिक प्रशासकको अर्को महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सफलता हो। युगौंयुगसम्म शिक्षा र शिक्षा प्रशासनले प्रभाव पार्ने भएकाले आफ्नो कार्यसम्पादन सफा हुनु जरूरी छ। सामुदायिक विद्यालयहरूको कार्यसम्पादन परीक्षणबाट पनि नेतृत्व नै कुशल हुनुपर्ने निष्कर्षले देखाएको छ। विद्यालयीय शैक्षिक नेतृत्वमा हुनुपर्ने महत्त्वपूर्ण गुण कुशलता पनि हो।

(ग) सङ्गठन (Network)

नेतृत्व तथा क्षमता विकासमा सङ्गठनको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। सामुदायिक विद्यालयको

सबलीकरण तथा सुदृढीकरणको क्रममा विद्यालय प्रशासनले खेल्ने भूमिकालाई सङ्गठनसँग जोड्न सकिन्छ। सरोकारवालाहरू हरेकका विचारहरूलाई सम्मान गर्नुपर्दछ। समाजभित्र विभिन्न किसिमका सोच तथा विचार भएका व्यक्तित्वहरू हुन्छन्। फरक-फरक विचारको सम्बोधन गर्न सक्नुपर्दछ। नतिजामुखी कार्यका लागि सामूहिक कार्य आवश्यक पर्दछ। जसरी भगवान् श्रीरामले श्रीलङ्का पुग्नका लागि वानर सेनाहरूको सहयोगमा एक पुल निर्माण गरे र असम्भव काम पनि सम्भव भयो, त्यसै गरी सङ्गठन विस्तारले असम्भव विषयलाई पनि सम्भव बनाइदिन्छ। विद्यालय शैक्षिक प्रशासनमा सामूहिक छलफल गराई छलफलका विषयवस्तुलाई निष्कर्षमा पुर्याउन नेतृत्वकर्ताले भूमिका खेल्नुपर्दछ। योजनाको एक भाग नै समन्वय हो। योजनालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि संयुक्त पहल गर्नुपर्दछ। समाजमा बनाइ छ “एकले थुकी सुकी, सयले थुकी नदी”। सङ्गठनमा बल हुन्छ। भनिन्छ: सङ्गठनमा नेता बढी भए भने या कम भए पनि सङ्गठन बिग्रन्छ। तसर्थ सङ्गठन नेतृत्वदायी बनाउनका लागि र एक्काइसौं शताब्दी सुहाउने नेतृत्व चयन गर्नका लागि पनि सामूहिकतामा विश्वास राख्ने आदर्श सोच भएको, आफ्नो कुरा भन्दा पनि समूहको कुरामा विश्वास राख्ने र सक्रिय हुने सकारात्मक सोचपूर्ण व्यक्तिले मात्र पूरै विद्यालय शैक्षिक प्रशासनको सङ्गठनलाई मजबुत बनाउन सक्छ।

(घ) न्याय (Justice)

भगवान् श्रीरामले रामायणका विविध घटनामा न्याय प्रदान गरेको पाइन्छ। जङ्गलमा बसेर अध्ययन गर्दा दुःखी-गरिबहरूसँगै रमाएर अध्ययन गर्नु, लक्ष्मणलाई सँगै जङ्गलमा जाँदा पनि भ्रातृत्व प्रेमका साथ न्याय प्रदान गर्नु, १४ वर्षपछि वनवासबाट फर्केर आउँदा पनि सबै जनताहरूलाई न्याय प्रदान

गर्नु, रावणलाई जितिसकेपछि विभीषणलाई सत्ता हस्तान्तरण गर्नु, सुनै सुनको सहर भए पनि लङ्कामा बास नबसी लङ्का विजय प्राप्त गरे पनि हस्तान्तरण गरी आफ्नै मुलुक फर्कनु न्यायसँग सम्बन्धित छन् । तसर्थ विद्यालय प्रशासनमा पनि न्यायलाई सकारात्मक ढङ्गले प्रयोग गर्नु उपयुक्त मानिन्छ । विद्यालय सिकाइको केन्द्र भएको हुनाले विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृतिको समुदायबाट विद्यालयमा उपस्थिति हुन्छ । विनाभेदभाव सबैलाई समान ढङ्गले व्यवहार गर्नु, समान सिकाइको अवसर प्रदान गर्नु, गरिब तथा जेहेन्दारहरूका लागि सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नु, गुणस्तरीय शिक्षाको साथमा गुणस्तरीय नेतृत्व प्रदान गर्दै शिक्षामा गरेका लगानीलाई प्रक्रियाअनुरूप प्रतिफल दिनु न्यायोचित कार्य हो । तसर्थ विद्यालय शैक्षिक प्रशासनमा पद प्रतिष्ठाका लागि मात्र नभई न्यायका लागि पनि हुनुपर्दछ ।

(ड) प्रभावकारी सञ्चार (Effective Communication)

विद्यालय प्रशासनमा प्राप्त भएका जानकारीहरू सम्बन्धित सरोकारवालामा पुर्याउनु र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त भएका रायसल्लाह र जानकारीहरूलाई सामूहिक छलफलमा ल्याउनु नै प्रभावकारी सञ्चार हो । प्रभावकारी सञ्चारका लागि रामायणमा रामका भक्त हनुमानले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । सीतासामु रामको खबर पुर्याउनु, भेरेर फेरि रामको सामुमा खबर ल्याउनु दोहोरो सञ्चार हो। सञ्चारका प्रक्रियाहरूबाट शैक्षिक प्रशासनका गुणहरूलाई समयसापेक्ष परिवर्तन पनि गर्न सकिन्छ । सूचना लिने तर नदिने प्रवृत्तिले गर्दा निष्कर्षमा पुग्न कठिन हुन्छ । एकोहोरो सञ्चारले कहिलेकाहीं दोहोरो अर्थ लाग्ने कामहरू हुने गर्दछन् । दोहोरो सञ्चारमा दुवै पक्षले

जानकारी लिने र जिम्मेवारी वहन पनि हुने भएकाले विद्यालयका शैक्षिक प्रशासनमा प्रभावकारी सञ्चार हुनुपर्दछ । शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीबीचको सम्बन्धलाई सकारात्मक ढङ्गले सञ्चार गर्नुपर्दछ । शिक्षा प्रशासनसँग सम्बन्धित सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारसँग समन्वय गर्नु र शिक्षा प्रदान गर्ने शिक्षा सेवा प्रदायकहरूसँगको समन्वय र सहकार्य गर्नु प्रभावकारी सञ्चारको मान्यता हो । यसरी रामायणमा हरेक घटनाक्रमलाई भगवान् श्रीरामसँग श्रीरामका समीपमा व्याख्या र विश्लेषण तथा रणनीतिक योजना साटासाट गरेजस्तै विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनमा पनि आफ्ना लक्ष्य, उद्देश्य पूरा गर्नका लागि लिएका रणनीति र कार्यनीतिहरूलाई पनि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको बीचमा राखी सञ्चार गर्न गराउनुपर्दछ । तसर्थ प्रभावकारी सञ्चारले सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई सकारात्मक बनाउनुका साथै सहयोगी भावनाको विकास गर्दछ ।

(च) जीवनशैली (Life Style)

विद्यालय शैक्षिक प्रशासनमा जीवनशैली महत्त्वपूर्ण गुण हो । सामुदायिक संस्थाको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिको जीवनशैली अन्य व्यक्तिहरूले अनुसरण गर्ने हुनुपर्दछ । भगवान् श्रीरामबाट आदर्श राजा, आदर्श साथी, आदर्श व्यक्तित्व, आदर्श राजकुमार, आदर्श दाजु यी सबै विषयहरूमा अरूले अनुसरण गरेको पाइन्छ । शक्तिशाली हनुमानले होस् या सुग्रीव या अप्रत्यक्ष रूपमा रामायणका अर्का मुख्य पात्र रावणको मृत्यु भगवान् श्रीरामका हातबाट हुनका लागि खेलेको भूमिका होस्, यी सबै जीवनशैलीसँग सम्बन्धित छन् । सीतालाई लक्ष्मण रेखाबाट बाहिर नआउनका लागि गरेको अनुरोध भुलवश आउनुले घटना अगाडि बढेको पाइन्छ । उदाहरणीय व्यक्तित्व, एकतामा विश्वास

राख्ने व्यक्तित्व, सामूहिकतामा विश्वास राख्ने व्यक्तित्व, सरल र सादा जीवनशैली, मधुर बोलीचाली युक्त नेतृत्वकर्ता नै विद्यालय शैक्षिक प्रशासनको मूल नेता बन्न सक्दछ । तसर्थ जीवनशैलीले विश्वास, आदर्श र सत्कर्मका कार्य अगाडि बढ्दछन् ।

निष्कर्ष

वास्तवमा रामायण रामको चरित्र वर्णनमा केन्द्रित छ । चरित्र सफा भए मात्र आदर्श राज्य बन्न र बनाउन सकिन्छ । एक सफल प्रशासक बन्न चरित्रसँगै कामप्रतिको मोह, लगनशीलता र दृढ इच्छा हुन जरूरी छ । शैक्षिक प्रशासन अन्य प्रशासनभन्दा आदर्शवादी, पारदर्शी तथा नतिजामुखी हुनुपर्दछ । यो प्रशासन लोकका लागि समेत भएकाले रामायणमा सीताले अग्नि-परीक्षा दिएजस्तै प्रशासकले समाजकै चिन्तन गर्नुपर्दछ ।

अतः “विद्यालय शिक्षामा नेतृत्व र रामायणका भगवान् श्रीराम” तुलनात्मक अध्ययनपछि निम्न सुझाव तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (क) विद्यालय शैक्षिक प्रशासकमा आदर्श, धैर्यता र क्षमाशीलता हुनुपर्दछ ।
- (ख) सामूहिकतामा विश्वास गर्ने सकारात्मक सोच भएको हुनुपर्दछ ।
- (ग) कुशलतापूर्वक कार्य सम्पन्नका लागि प्रभावकारी सञ्चार गरेको हुनुपर्दछ ।
- (घ) सङ्गठनका सिद्धान्तहरूलाई व्यवहारवादी सिद्धान्तमा प्रयोग गरेको हुनुपर्दछ ।
- (ङ) आफ्ना सरोकारवालाहरूलाई न्याय प्रदान गर्न सक्नुपर्दछ ।
- (च) आफ्नो जीवनशैली उदाहरणीय हुनुपर्दछ ।
- (छ) विद्यालयलाई सिकाइ केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्ने प्रयास गरी समान व्यवहार भएको हुनुपर्दछ ।

- (ज) शिक्षण सिकाइको सुपरीवेक्षण, अनुगमन, मूल्याङ्कन निरन्तर गर्नुपर्दछ ।
- (झ) धैर्यतापूर्वक संस्थाको लक्ष्य प्राप्तिका लागि रणनीतिक योजनाहरू समय-समयमा परिवर्तन गर्नुपर्दछ ।
- (ञ) नेतृत्वकर्ता सरल र सादा जीवन भएको हुनुपर्दछ ।
- (ट) हरेक कार्यहरू लोकका लागि स्थापित हुनुपर्दछ ।
- (ठ) जिम्मेवारी पारदर्शी ढङ्गले पूरा गरेको हुनुपर्दछ ।
- (ड) गर्नुहुँदैन भनेका कुराहरूलाई गम्भीरतासाथ लिनुपर्दछ ।
- (ढ) शिक्षा प्रदान गर्दा पक्षपाती व्यवहार गर्नुहुँदैन ।
- (ण) ऐन-कानूनको रक्षक र पालक हुनुपर्दछ ।

यसरी विद्यालय शैक्षिक प्रशासकमा आत्मविश्वास, कुशलता, सङ्गठन, न्याय, प्रभावकारी सञ्चार तथा जीवनशैली युगकालीन हुनुपर्दछ । आदर्शवादका सिद्धान्तलाई प्राप्त गर्न समय लाग्ने भएकाले धैर्यताको खाँचो पर्दछ । कहिलेकाहीं सरोकारवालाहरूबीच समझदारी हुन कठिन भएमा क्षमाशीलता पनि हुनुपर्दछ । एकतामा बल हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै शैक्षिक प्रशासनका सिद्धान्त, शैक्षिक प्रशासकका सामाजिक, व्यवस्थापकीय र व्यक्तिगत गुणहरूलाईडूढ समेत ध्यान दिनुपर्दछ । समाजको सकारात्मक रूपान्तरणका लागि शिक्षाको सशक्त भूमिका हुने भएकाले नेतृत्व गर्ने व्यक्तित्वमा पनि आत्मविश्वासका साथ उच्च जोस, जाँगर र चाहना हुन जरूरी छ । यसरी विद्यालय शिक्षामा भगवान् श्रीरामका गुणहरूलाई आत्मसात् गरी शैक्षिक प्रशासकले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह

गर्ने हो भने सामुदायिक विद्यालयको सबलीकरण तथा सुदृढीकरण निश्चित छ । नवीनतम समाज निर्माणका लागि शिक्षामा खेल्ने भूमिकालाई समयसापेक्ष बनाउन शैक्षिक प्रशासनमा रहने नेतृत्वकर्ताले आफ्नो कार्य-सम्पादनलाई उत्तम बनाउनुपर्दछ । कार्य-सम्पादनका क्रममा देखिएका समस्याहरूलाई सामूहिक बलबाट समाधान गर्दै नतिजामूलक कार्यका लागि अगाडि बढ्ने हो भने शिक्षामा गरिएका लगानी प्रक्रियासम्मत हुनेछन् अनि उपलब्धि पनि उत्कृष्ट नै हुनेछन् ।

सन्दर्भ-सामग्री

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७६), शैक्षिक निरीक्षण र नेपालको शैक्षिक प्रणाली । काठमाडौं: आशिष बुक्स हाउस ।
दास मनोज (२०७४), अमर पुस्तक । ललितपुर: सिकाइ समूह, सिटी अफसेट प्रेस ।
नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०२८), शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) । काठमाडौं: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७४), स्थानीय तह सञ्चालन ऐन २०७४ । कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
भण्डारी, मोहनप्रसाद, दाहाल, भूमिप्रसाद (२०६६), पूर्वीय चिन्तन परम्परा । काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७६), नमुना विद्यालय विकास एवं सञ्चालन निर्देशिका- २०७४ (संशोधनसहित) । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७६), शैक्षिक स्मारिका, सानोठिमी, भक्तपुर ।
----- (२०७६), वाल्मीकि रामायण, काठमाडौं: गुडविल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

वैकल्पिक शिक्षा प्रणालीको कार्यान्वयन अवस्था तथा सुधारका प्रयास

श्याम सिंह धामी

लेखसार

यस लेखमा लेखकको पालिकाको कार्यानुभवका आधारमा वैकल्पिक सिकाइ पद्धति प्रयोगको अवस्था विश्लेषण गरी समस्या पहिचान तथा समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। विश्व कोभिड-१९ बाट आक्रान्त छ। त्यसबाट नेपाल अछुतो रहन सकेको छैन। यस अवस्थामा बालबालिकाको शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्ड पालना गरी भौतिक उपस्थितिमा वा वैकल्पिक शिक्षण प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइको निरन्तरताका लागि विद्यालय शिक्षाका नीति तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भएका छन्। प्रविधिको विकासले शैक्षिक सामग्रीहरू खुला गरिएका छन्। खुला शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धताले शिक्षकलाई शिक्षण गर्न तथा विद्यार्थीलाई सिक्न सहज भएको छ। आधुनिक तथा परम्परागत प्रविधिको प्रयोगले विपद्मा विद्यार्थी सिकाइलाई निरन्तरता दिन सकेको छ। विद्यालय सञ्चालन कार्यढाँचा, २०७७ ले कोभिड-१९ मा अनलाइन वा अफलाइन वा गृहशिक्षा वा प्रत्यक्ष कक्षाबाट शिक्षण सिकाइ सञ्चालन गरिने व्यवस्था उल्लेख छ। नेपालमा ७० प्रतिशतभन्दा बढी अभिभावकहरूको मोबाइल प्रविधिमा पहुँच पुगे पनि १३ प्रतिशतभन्दा कम विद्यालयले अनलाइन कक्षा सञ्चालन गर्न सकेको कुरा अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस तथ्यलाई मध्यनजर गर्दा वैकल्पिक सिकाइ प्रणाली सञ्चालन गर्न आधुनिक प्रविधिको चुनौती बनेको छ। इन्टरनेटको पहुँच, डिजिटल डिभाइसको उपलब्धता तथा मोबाइल एपको प्रयोगको अवस्थाले दूरशिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। माथिल्ला कक्षाहरूमा अनलाइन वा भर्चुअल कक्षा सञ्चालन भए पनि बालविकासदेखि कक्षा ३ सम्मका बालबालिकाका लागि अनलाइनमा पढ्न नसकेको र उनीहरूलाई Closed User Group (CUG) मा आबद्ध गर्ने कार्यक्रम नभएकोले बालबालिकाको सिकाइको निरन्तरता चुनौती बनेको छ।

परिचय

प्रविधिको विकाससँगै शिक्षा प्रणालीमा पनि नयाँ परिवर्तन आएको छ। प्रविधिको उपयोगले शिक्षाको गुणस्तर सुधार तथा पहुँच विस्तार गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ। कोभिड-१९ को अवस्थामा विद्यार्थी सिकाइ सुनिश्चित गर्न वैकल्पिक शिक्षा प्रणाली संसारभरि लागु गरिएको छ। सूचना तथा प्रविधिले शिक्षण सिकाइको स्वरूपमा परिवर्तन गरेको छ। प्रविधिले शिक्षण सिकाइमा बहुविधि/प्रविधि तथा सामग्रीहरूको

प्रयोग गर्न जोड दिएको छ। सूचना तथा प्रविधिले Remote learning, Distance learning, Virtual learning, Blended learning, Mobile learning, Distributed learning, Machine learning, Ubiquitous learning, Deep learning, Cooperative and Collaborative learning को विकास गरेको छ। त्यसमध्ये धेरैजसो देशहरूले Blended learning विधि प्रयोग गरेको पाइन्छ। पाठ्यपुस्तकमात्र सिकाइको स्रोत हो भन्ने मान्यतालाई

उपसचिव, बनेपा नगरपालिका, काभ्रेपलाञ्चोक

Massive Open Online Courses (MOOC) ले चुनौती दिएको छ । अनलाइन सिकाइ प्रभावकारी हुन अन्तरक्रियात्मक ई-सामग्री आवश्यक पर्दछ । अनलाइन शिक्षण अन्तरक्रियात्मक हुन नसक्दा प्रत्यक्ष पठन-पाठन नै उपयुक्त भएको प्रतिक्रिया विद्यार्थीहरूले व्यक्त गरेको पाइन्छ । वैकल्पिक सिकाइका लागि अभिभावकको सहयोग अतिआवश्यक मानिन्छ । विभिन्न अध्ययनले २५ प्रतिशत अभिभावकले मात्र विद्यार्थीको पढाइमा समय दिएको देखाएको छ । पालिकाहरूलाई अभिभावक शिक्षामार्फत् तल्ला कक्षाहरूको विपद्मा सिकाइलाई निरन्तरता दिने कार्य ठूलो समस्या भएको छ ।

नेपालमा वि.सं. २०१४ (सन् १९५६) मा कलेज अफ एजुकेसनबाट दूरशिक्षा प्रणालीको सुरुआत भई अहिले यो विद्यालय शिक्षादेखि खुला विश्वविद्यालयको शिक्षाको वैकल्पिक सिकाइको आधार बनेको छ । त्यसै गरी शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले वि.सं. २०७१-७२ देखि भर्चुअल सिकाइको सुरुआत गरी दूरशिक्षाको स्वरूपमा भर्चुअल सिकाइ पद्धतिको रूपमा विकास गरेको छ । भर्चुअल सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन युट्युब च्यानल साथै dedicated TV channel का रूपमा NTV +2 प्रयोग गरेको छ । भर्चुअल सिकाइमा मोबाइल एप्सहरू प्रयोग गरी यसलाई अनलाइन तथा अफलाइन सिकाइको रूपमा विकास गरिएको छ । कोभिड-१९ को सङ्क्रमण बढ्दै गएको अवस्थामा विश्वका ९६ देशहरूले अनलाइन पुस्तकालयहरू, टीभी च्यानलहरू, खुला सामग्री, भिडियो लेक्चर, अनलाइन च्यानलहरू प्रयोग गरेर दूर सिकाइ पद्धतिलाई प्रभावकारी बनाएका छन् ।

वैकल्पिक शिक्षण सिकाइका लागि अनलाइन साधनहरू

वैकल्पिक शिक्षण सिकाइका लागि अनलाइन साधनहरू पहिचान तथा प्रयोग हुनुपर्छ । सिकाइ

सफ्टवेयर वा एप्सको उपलब्धता, डिजिटल सिप तथा प्रविधिमा पहुँच विस्तारले अनलाइनका साधनको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । यस्ता साधनहरू प्रत्यक्ष कक्षा सञ्चालन गरेर, प्रत्यक्ष कक्षा सञ्चालनको रेकर्ड गरेर, रेकर्ड गरेको कक्षा अपलोड गरेर, वेबसाइट वा युट्युबमा वा अन्य साधनमा सामग्री वा भिडियो कन्फरेन्स आदि तरिकाबाट प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

हाल चलनचल्तीमा रहेका उपयोगी केही अनलाइन साधनहरू (मोबाइल एप्स तथा साधन) को प्रयोगको अवस्था निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ:

Google apps: Gmail, Google drive, YouTube, Google Classroom:

गुगल एप्समा एक दर्जनभन्दा बढी साधनहरू समावेश गरिएका छन् । यस एप्सले सिकाइ सामग्रीको खोजी गर्न सहयोग गरेको छ । जी-मेलमा सामग्री आदानप्रदान तथा प्रयोग गर्न सजिलो भएको छ । गुगल ड्राइभमा १५ जीबीसम्म सामग्रीहरू भण्डारण र पुनःप्रयोग गर्न सकिन्छ । युट्युबमा सिकाइ सामग्री खोज्न र प्रयोग गर्न सजिलो भएको छ भने गुगल क्लासरूम अनलाइन सिकाइको माध्यम बन्न सकेको छ ।

Khan Academy

यो अनलाइन सिकाइ गर्न सकिने एप्स हो । यसमा भिडियोको रूपमा छोटो पाठ बनाई अनलाइन अन्तरक्रियात्मक शिक्षण सिकाइ गर्न सकिन्छ । यसमा खुला विषयगत भिडियो पाठ तथा अभ्यासका क्रियाकलापहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

Microsoft Office apps: Office, PowerPoint, Excel

यसले डिजिटल फायल तथा दस्तावेजहरू

विकास गर्न सहयोग गर्दछ। Microsoft Office apps ले Text files, Spreadsheets, and Presentation तयार गर्न सहयोग गर्दछ।

Ebook reader

यसलाई ई-पुस्तक पढ्ने इलेक्ट्रोनिक साधनको रूपमा प्रयोग गरिन्छ।

Udemy

यसमा भिडियो पाठ बनाई अनलाइन शिक्षण गर्न सकिन्छ। शिक्षकले टेक्स्ट फायल तथा मूल्याङ्कन साधन बनाउन सक्छ। विद्यार्थीले विविध भाषा तथा विषयको अध्ययन गर्न सक्छ।

Notes

यसलाई इलेक्ट्रोनिक डायरीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। स्मार्ट फोनबाट अनलाइन तथा अपलाइन डाटा सञ्चय गर्न सकिन्छ।

Telegram

यो क्लाउडमा आधारित मेसेन्जिङ एप्स हो जसबाट सीमित डाटामा फायलहरू पठाउन सकिन्छ। यो सन्दर्भ-सामग्री आदानप्रदान गर्न उपयोगी भएको छ।

Zoom

यो video conferencing meeting हो। यसका लागि webcam or phone चाहिन्छ। ४० मिनेटको video conferencing १०० जना सहभागीका लागि निःशुल्क प्रयोग गर्न सकिन्छ। फायल प्रस्तुतीकरण, च्याट तथा रेकर्डिङको सुविधा रहेको छ। यसै गरी अन्य विभिन्न अनलाइन साधनहरू पनि पाइन्छन्।

वैकल्पिक शिक्षण सिकाइका लागि गरिएका प्रयासहरू

वैकल्पिक शिक्षण सिकाइबाट कोभिड-१९ को

अवस्थामा विद्यार्थी सिकाइलाई निरन्तरता दिन नेपाल सरकार तथा स्थानीय सरकारबाट विभिन्न प्रयासहरू भएका छन्। केही प्रयासहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

योजनागत प्रयास

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२००९-२०१६), त्रिवर्षीय योजना (२०११-२०१३) तथा शिक्षामा आईसीटी गुरुयोजना (२०१३-२०१७), ले शिक्षण सिकाइका लागि विद्यालयहरूमा आईसीटी पूर्वाधार विस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको थियो। विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०१६-२०२१) ले इ-सामग्री विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ। शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रका अनुसार नेपालमा १३ प्रतिशत सामुदायिक विद्यालयमा मात्रै इन्टरनेटबाट कामकाज गर्न सक्छन्। इन्टरनेटको पहुँच ३५ प्रतिशत विद्यालयमा छ। देशभरका ४ हजार ३ सय माध्यमिक विद्यालयमा ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेटको पहुँच पुगेको छ।

शैक्षिक रेडियो कार्यक्रम

कक्षा ६-८ र माध्यमिक तहका विद्यार्थी कक्षा ९-१२ लाई सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले श्रव्य पाठहरू विकास तथा प्रसारण, वेबसाइट वा पोर्टल र युट्युब च्यानलमा राख्नुका साथै रेडियो तथा स्थानीय एफएमहरूबाट प्रसारण गरिन्छ। अडियो सामग्रीलाई फेसबुक पेज तथा मेलमा समेत राख्ने गरिएको छ।

भर्चुअल शिक्षण सिकाइ कार्यक्रम

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले कक्षा १-१० को पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा आधारित भई रेडियो तथा टेलिभिजनमा सामग्री विकास गरी प्रसारण गर्दै आएको अवस्था छ। श्रव्य-दृश्य सामग्रीका रूपमा सूचना प्रविधिमा आधारित भई वैकल्पिक तरिकाबाट सिक्न सकिने पूरक सामग्रीको व्यवस्था गरिएको छ। यसका लागि इन्टरनेट भिडियो क्लिप्स, भिडियो कन्फरेन्स, सफ्टवेयर मल्टिमिडिया जस्ता आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ। भर्चुअल सामग्री शिक्षा

तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको युट्युब च्यानलमा राखिएको छ ।

सिकाइ चौतारी वा पोर्टल विकास

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले पहिलोपटक अनलाइन कक्षा १-१० सम्मका विद्यार्थीका लागि सिकाइ चौतारी वा सिकाइ पोर्टल विकास तथा कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । बन्दाबन्दीको समयमा विद्यार्थीले घरमै बसी आफ्नो कक्षाको सन्दर्भ-सामग्रीका रूपमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा अध्ययन गर्ने अवसर मिलेको छ ।

सिकाइका लागि सीयूजीको व्यवस्था

सञ्चार सञ्जालीकरण निर्देशिका २०७७ को व्यवस्थाअनुसार सामुदायिक विद्यालयले विद्यार्थी, शिक्षक तथा अभिभावक एक जनालाई Closed User Group (CUG- सीयूजी) पाठशालामा आबद्ध गरिन्छ । नेपाल टेलिकमको नजिकको कार्यालयले विद्यार्थी, शिक्षक तथा अभिभावकको प्रिपेड मोबाइल सिमको नम्बरलाई पालिकाको सिफारिसमा सीयूजीमा आबद्ध गरिदिन्छ । शैक्षिक संस्थाका विद्यार्थी, शिक्षक तथा अभिभावकले हाल प्रयोग गरिरहनुभएका नेपाल टेलिकमका १ जीएसएम तथा सीडीएम सेवाका प्रिपेड मोबाइल नम्बरहरूलाई सीयूजीमा आबद्ध गरी शिक्षण सिकाइ गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत कक्षा ४-१२ सम्मका विद्यार्थीहरूलाई सीयूजीमा आबद्ध गर्न पालिकाले प्रतिविद्यार्थी प्रतिमहिना रु. १२५ रकम उपलब्ध गराउँदै आएको छ । यस सेवामा जोडिएपछि विद्यार्थीले Unlimited Voice Call, [https:// Learning.cehrd.edu.np](https://Learning.cehrd.edu.np) website चलाउन 5 GB Data, Bulk SMS within CUG को प्रयोग पाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सिकाइ सहजीकरणको व्यवस्था

वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण पुस्तिका, २०७७ को व्यवस्थाअनुसार रेडियो शिक्षा, अनलाइन शिक्षा, टेलिभिजन शिक्षा, टेलिफोनमा आधारित शिक्षण सिकाइ तथा अभिभावक शिक्षा आदिलाई वैकल्पिक सिकाइ माध्यमका रूपमा स्वीकार गरी सिकाइमा सहजीकरण गरेको छ ।

सङ्क्रमणको अवस्थामा विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था

विद्यालय सञ्चालन कार्यढाँचाले स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्ड पालना गरी पालिकाले तल्ला कक्षा वा माथिल्लो कक्षाहरू आलोपालोमा वा सङ्क्रमणको अवस्था हेरी सबै कक्षा भौतिक उपस्थितिमा विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी पालिकाभित्र सङ्क्रमण बढेमा विद्यालय बन्द गर्न तथा खोल्न सक्ने अधिकार नेपाल सरकारले पालिकालाई दिएको छ । स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकार विद्यालय सञ्चालनका सम्बन्धमा कार्यढाँचाले भूमिकाहरू स्पष्ट पारेको छ ।

पाठ्यवस्तु समायोजन

पाठ्यवस्तु समायोजन ढाँचा, २०७७ अनुसार पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षागत रूपमा विद्यार्थी आफैँले पढ्न सक्ने तथा शिक्षकको सहयोगले पढ्न सक्ने विषयवस्तु छुट्याएको छ । यसले विद्यार्थीलाई सिकाइ निरन्तरता गर्न सहयोग पुगेको छ ।

ई-पुस्तकालयको व्यवस्था

साझा शिक्षा ई-पार्टीले ई-पुस्तकालय सञ्चालन गरेको छ । प्रयोगकर्ताले ई-पुस्तकालयमा रहेका अडियो तथा भिडियो सामग्री नेपाली तथा अङ्ग्रेजीमा अनलाइन वा अफलाइनमा अध्ययन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।

नेपाल टेलिकमको ई-शिक्षा प्याकेज

यसले विद्यार्थीको अनलाइन सिकाइलाई

सहजीकरण गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। नेपाल टेलिकमले शैक्षिक संस्थाहरूको सिफारिसमा विद्यार्थीलाई २८ दिनको रु. २६० को 6 GB data र रु. ५०० मा 15 GB data उपलब्ध गराउने गरेको छ। शैक्षिक संस्थाहरूले मोबाइल नम्बरको सूची नेपाल टेलिकमको edupack@ntc.net.np पठाउनुपर्ने हुन्छ। आफ्नो रकम *1415*55# बाट हेर्न सकिन्छ।

पालिकाहरूको अभ्यास

पालिकाहरूले स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्ड पालना गरी भौतिक उपस्थितिमा कक्षा सञ्चालन गर्न-गराउन स्वास्थ्य सामग्री उपलब्ध गराएको छ। शिक्षकलाई खोप उपलब्ध गराई वैकल्पिक सिकाइ वा प्रत्यक्ष सिकाइमा संलग्न गराएको छ। स्थानीय स्तरमा सामग्री उत्पादन गरी रेडियो पाठशाला तथा घरदैलो कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन्। त्यसै गरी तल्ला कक्षाहरूका लागि अभिभावकको सहयोग लिई अस्थायी सिकाइ केन्द्रमार्फत् विद्यार्थी सिकाइ सुनिश्चित गरिएको छ। पालिकाहरूले निजी टेलिभिजनसित समय किनेर टेलिभिजन कक्षा सञ्चालन गरेका छन्। विद्यार्थीलाई ग्रुपच्याटबाट अध्यापन गराउने, समूहमा प्रश्नको समाधानको अभ्यास गराउने गरिएको छ। पालिकाहरूले भिडियो कुराकानी, एफएम रेडियो, टेलिभिजन तथा सामाजिक सञ्जालको समेत प्रयोग गरी वैकल्पिक शिक्षण सिकाइ कार्यान्वयन गरेका छन्। विपद्मा प्रविधि पनि शिक्षक हुने हुनाले पालिकाहरूले विद्यालयमा आईसीटी ल्याब, ई-पुस्तकालय तथा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गरेका छन्।

समस्या

- स्थान विशेषको प्रविधि पहिचान गरी विद्यार्थीको प्रविधिको पहुँचका आधारमा विद्यालयले प्रविधि छनौट गर्न नसक्नु,
- Dedicated online educational channel

विकास नहुनु,

- इन्टरनेटको कनेक्टिभिटी वृद्धि तथा अभिडियो तथा भिडियो सामग्रीको गुणस्तरीय नहुनु,
- अन्तरक्रियात्मक विषयगत ई-सामग्रीको अभाव तथा अनलाइन एप्स प्रयोगमा विद्यार्थी क्षमता नहुनु,
- घरमा बालबालिकाको सिकाइमा अभिभावकको सहयोग नहुनु,
- तल्ला कक्षामा अनलाइन विधि प्रभावकारी हुन नसकेको,
- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको राष्ट्रिय पोर्टलका रूपमा सिकाइ चौतारीको प्रभावकारी प्रयोग नहुनु,
- भर्चुअल कक्षा, रेडियो श्रव्य- पाठ्य सामग्री प्रयोगको अवस्थाको अनुगमन नहुनु,
- बालविकासदेखि कक्षा ३ सम्म अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई सीयूजीमा आबद्ध गर्न रकमको व्यवस्था गर्न नसकिनु,
- सीयूजीमा आबद्ध हुन प्रतिविद्यार्थी प्रतिमहिना रु १२५ रकम व्यवस्था भएकोमा नेपाल टेलिकमले रु. १२९ लिने गरेको,
- समूह कल प्रभावकारी नहुनु तथा डाटा प्रयोग खर्चिलो हुनु।

सुधारका उपायहरू

विपद्मा शिक्षा प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई विद्यार्थी सिकाइलाई निरन्तरता दिन तपसिलअनुसारका सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ।

- शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले कक्षा १-५ का लागि विकास गरिएको सामग्री वा पाठ्यपुस्तक अस्थायी सिकाइ केन्द्र वा अभिभावकहरूलाई उपलब्ध गराई प्रारम्भिक बालविकासदेखि कक्षा ३ सम्मको शिक्षा

विद्यालयको सहयोगमा अभिभावकलाई सञ्चालन गर्न दिनुका साथै यी कक्षाहरूमा सीयूजीलगायत प्रविधिहरू पनि प्रयोग गर्न प्रोत्साहित गर्ने,

- अभिभावक तथा विद्यार्थीको प्रविधिमा पहुँच पुर्याउन डिभाइस खरिद गर्न सहूलियतको व्यवस्था गर्ने,
- मोबाइल एप्सहरू प्रयोग, नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा विषयवस्तु डिजिटाइज्ड गर्न शिक्षकको क्षमता विकास गर्ने,
- ग्रामीण दूरसञ्चार कोषको रकम, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारसँगका कोषहरूको संयुक्त प्रयोगबाट डिजिटल पूर्वाधारमा लगानी गर्नुको साथै विपद्को समयमा सबै विद्यालयहरूमा निःशुल्क इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा इन्टरनेटको गति वृद्धि गर्ने,
- सिकाइ चौतारी, भर्चुअल तथा श्रव्य सामग्रीमा विद्यार्थीको पहुँच वृद्धि गर्ने जिम्मेवारी प्रअ तथा शिक्षकलाई दिने,
- चौबीसै घन्टा सञ्चालनमा रहने गरी भर्चुअल कक्षा प्रसारणका लागि dedicated अनलाइन शैक्षिक च्यानलको रूपमा विकास गर्ने,
- विद्यालयले मोबाइल प्रविधि भएको परिवार, मोबाइल प्रविधि भएको परिवार तर प्रयोग गर्न नसक्ने, रेडियो र टेलिभिजनमात्र भएका परिवार र सबै किसिमका प्रविधिको पहुँचभन्दा बाहिरको परिवार गरी चार भागमा वर्गीकरण गरी वैकल्पिक शिक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- जुन प्रविधिमा पठन-पाठन गरिन्छ सोही प्रविधिमा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रयोग गरिनुपर्ने,
- शिक्षाका सबै पक्षहरूलाई डिजिटाइजेसन गरी विद्यालय शिक्षा प्रणालीलाई अनलाइन

तथा अफलाइन पद्धतिबाट सञ्चालन गर्न मध्यकालीन र दीर्घकालीन योजनाबद्ध कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,

- सीयूजीका लागि प्रतिविद्यार्थी रु. १२९ रकम मासिक रूपमा भुक्तानी हुने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- सबै कक्षाहरूमा अध्ययन गर्ने बालबालिका र ती बालबालिकालाई अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई समेत सीयूजीको सुविधा उपलब्ध हुनुपर्ने,
- एउटा कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई कन्फरेन्स कल गर्न सक्ने हुनुपर्ने,
- अति विपन्न बालबालिका पहिचान गरी विद्यार्थी प्रमाणित गरी सहूलियत दरमा मोबाइल खरिद गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- सीयूजी सेवामा 2G र 4G सेवा निःशुल्क हुनुपर्ने ।

निष्कर्ष

शिक्षामा डिजिटल विभाजनको खाडल रहेको छ । यसलाई कम गर्न तीनै तहका सरकारहरूले शिक्षामा लगानी बढाउनुपर्दछ । विद्यार्थीको भर्नादेखि पठन-पाठन, परीक्षा र सर्टिफिकेसनसमेत अनलाइन पद्धतिबाट भएमा मात्र शिक्षामा डिजिटाइजेसनको सफल अभ्यास मान्न सकिन्छ । अनलाइन शिक्षालाई व्यवस्थित गर्न सिकाइ व्यवस्थापन प्रणाली, भिडियो कन्फरेन्स साधन (सफ्टवेयर र हार्डवेयरसहित), डिजिटल विषयवस्तुको तयारी, शिक्षक तालिम, इन्टरनेट सुविधा, विद्युतीय सुविधा, शिक्षक तथा विद्यार्थीको कम्प्युटर वा मोबाइल प्रविधिमा पहुँच तथा प्रविधि सञ्चालन गर्ने क्षमता, डिजिटल पुस्तकालयको स्थापना हुनु आवश्यक छ । कोभिड १९ को अवस्थामा सञ्चारका साधनहरू इमेल, टेलिफोन, भाइबर, फेसबुक मेसेन्जर च्याटलाई अफलाइन शिक्षणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । जुम, एमस टिम, गुगल मिट, गुगल क्लासरूम आदिबाट अनलाइन

शिक्षण गर्न सकिन्छ । युट्युब वा सिकाइ पोर्टललाई सिकाइ सामग्री उपलब्ध गराउने र Blog, wikis, Google Groups, what apps लाई अन्तरक्रियात्मक साधनका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र (२०७७), श्रव्य तथा श्रव्य-दृश्य सामग्री व्यवस्थापन कार्यपुस्तिका २०७७ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७७), विद्यालय शिक्षासम्बन्धी आकस्मिक कार्ययोजना, २०७७ । काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७७), विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी कार्यढाँचा २०७७ । काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७७), वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ

सहजीकरण निर्देशिका २०७७ । काठमाडौं: लेखक ।

Pandit, S. (2020). Sankatma nirantar sikai. Gorkhaparta (07 May). Available at: <https://gorkhapatraonline.com/education/2020-05-06-13805>.

Sharma, L. (2020). Online Shikshale asamaanata badhaauchha. Jhannaya Patrika (09 May). https://jhannaya.nayapatrikadaily.com/newsdetails/970/20200509?fbclid=IwAR08pBnTk6rQpOChs-OkHgZolONLJLY8Wc7LPqOf5k_1QgqKWRDkeLX15_D_Y <https://ntc.net.np/> (Top useful apps for students to learn online Nepal Telecom:)

वैकल्पिक सिकाइ: आवश्यकता, अवस्था, समस्या र समाधान

जनकराज भट्ट

लेखसार

कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउन र विद्यालयमा रहेर पनि आवश्यकताअनुकूल उपयुक्त वातावरण विशेष र सहयोगको अभावमा विद्यालय छोड्ने खतरामा रहेका वा परेका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकतालाई पूरा गर्ने बालकेन्द्रित शिक्षण प्रक्रिया वैकल्पिक सिकाइ तथा शिक्षा हो। जब जब यस पृथ्वीमा विभिन्न किसिमका सङ्कटजन्य स्थिति आउँछन्, त्यसपछि मानव जगत्ले पनि विभिन्न किसिमका दुःख-कठिनाइहरू भोग्नुपर्ने स्थिति आउँछ। त्यसैको परिणाम स्वरूप सन् २०२० देखि सर्वप्रथम चीनको वुहान सहरबाट फैलिएको कोरोना भाइरस -Covied 19_ ले पूरै विश्वलाई तहसनहस बनाएको अवस्था छ। यसको असर त सम्पूर्ण मानव समुदायमा परेको छ। लाखौंले ज्यान गुमाउन पुगेका छन् भने करोडौंको सङ्ख्यामा सङ्क्रमित छन्। यसैको चपेटामा विद्यार्थी वर्गको जीवन प्रभावित हुन गइरहेको छ। पढ्न र लेख्न पाउने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार भए तापनि सरुवा रोगजस्तो महामारीको कारण विद्यालयमा गएर प्रत्यक्ष पठन-पाठनको वातावरण सिकारुलाई दिन सकिएको छैन। यस्तो अवस्थामा रोकिएको वा रोकेको सिकाइ प्रणालीलाई सुचारु गर्न वैकल्पिक सिकाइका उद्देश्य, विशेषता, आवश्यकता, माध्यम, प्रयासहरू समेट्नु यो लेखको उद्देश्य रहेको छ।

विषय प्रवेश

विद्यालय सिकाइबाट वञ्चित हुँदा विकल्पमा प्रयोगमा ल्याइने सिकाइलाई वैकल्पिक सिकाइ भनिन्छ। तसर्थ सिकारुले आमनेसामने स्वरूपबाट सिकने अवसर प्राप्त नगरिरहेको अवस्थामा वैकल्पिक सिकाइपद्धतिको खाँचो पर्न जान्छ। शिक्षा नियमावली २०५९ को नियम ५२ ले वैकल्पिक शिक्षालाई परिभाषित गर्ने क्रममा विद्यालयमा अध्ययन नगरेका वा अध्ययन गरी बीचैमा छाडेका बालबालिकाका लागि विद्यालयको पाठ्यक्रमका आधारमा तयार गरिएको पाठ्यसामग्री प्रयोग गरी वैकल्पिक शिक्षा प्रदान गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। अतः समयको अभाव, रोजगारी, आर्थिक अभाव, विषम परिस्थिति, महामारी तथा विविध कारणवश शिक्षक, विद्यालय, महाविद्यालय

तथा सिकाइ केन्द्रमा प्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थी तथा सिकारु उपस्थित हुन नसकेको अवस्थामा दिइने शिक्षा र सिकाइलाई वैकल्पिक शिक्षाले समेट्दछ।

वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका २०७७ का अनुसार वैकल्पिक प्रणाली भन्नाले कोभिड वा यस्तै प्रकारको विपत् वा महामारीजस्ता कारणले नियमित पठन-पाठन गर्न कठिन भएको वा हुने अवस्थामा एफएम रेडियो, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन, अफलाइन, परियोजना पाठहरू स्वअध्ययन दूर तथा खुला शिक्षालगायतका वैकल्पिक माध्यम वा पद्धतिबाट अध्ययन अध्यापन सुचारु राख्ने विधि र प्रक्रिया सम्झनुपर्दछ। यसरी हेर्दा कुनै महामारी तथा असहज परिस्थितिमा विद्यालय, कलेज तथा विश्वविद्यालयजस्ता शैक्षिक संस्थाहरूबाट शिक्षण

शिक्षक, शिक्षोदय माध्यमिक विद्यालय, बागथला, बझाङ

सिकाइ हुन नसकेको परिस्थितिमा त्यसको विकल्प खोजी दिइने शिक्षालाई वैकल्पिक शिक्षा भनिन्छ ।

हाल विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोरोना भाइरस -Covied 19_ ले मानव जगत् नै आक्रान्त भएको छ । हरेक मानवको मस्तिष्कमा त्रास छ । यस प्रकारको त्रासले विद्यार्थी तथा सिकारु समुदायमा नराम्रो असर पारेको छ । अधिकांश बालबालिका कोरोनाको महामारीबाट सिकाइविहीन बनिसकेका छन् । यसै पनि विश्वमा मानव विकाससँगसँगै सुरवात भएको सिकाइको इतिहास एकातिर छ भने अर्कोतिर वैकल्पिक सिकाइको खोजी दिनानुदिन भइरहेको अवस्था छ । यसले परम्परागत रूपमा विद्यालय र विश्वविद्यालयमा गएर नै सिक्ने र सिकाउनुपर्ने प्रावधानलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग गर्दछ । वैकल्पिक सिकाइको माध्यमबाट लचिलो र खुकुलो भर्ना प्रक्रिया तथा अन्य अनुकूल परिस्थितिलाई मान्यता दिई सहज रूपमा शिक्षा ग्रहण गर्ने उद्देश्य राख्छ । यस अवस्थामा आम सरोकारवालाले बालबालिकाको सिकाइप्रति सोचन आवश्यक देखिन्छ । विद्यालयबाट आमनेसामने पद्धतिमा सिकाइ गर्न नसक्दा त्यसको विकल्प खोज्नु अत्यावश्यक कदम पनि हो ।

वैकल्पिक सिकाइको उद्देश्य

विविध कारणले सिकाइको अवसरबाट वञ्चित सिकारुलाई सिकाइको समान अवसर प्रदान गर्नु नै वैकल्पिक सिकाइको प्रमुख उद्देश्य हो । औपचारिक सिकाइको अवसरबाट वञ्चित व्यक्ति तथा समुदायलाई वैकल्पिक सिकाइको माध्यमबाट सिकाइको मूल धारमा ल्याउन सकिन्छ । वैकल्पिक सिकाइका माध्यमबाट सिपमूलक एवम् रोजगारमूक व्यावसायिक सिकाइ प्रदान गर्न सकिन्छ । राज्यमा भएको सीमित स्रोत-साधनको माध्यमबाट बृहत् रूपमा सिकाइको अवसर प्रदान गर्न सकिन्छ ।

वैकल्पिक सिकाइका विशेषताहरू

कुनै पनि परिस्थिति र कारणले विद्यालय तथा सिकाइ केन्द्रबाट आमनेसामने पद्धतिमा शिक्षा दिन सकिएन भने त्यसको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न दिइने सिकाइ पद्धति भएकाले वैकल्पिक सिकाइका मौलिक विशेषता हुन्छन् । सर्वप्रथम त वैकल्पिक सिकाइले सिकाइबाट वञ्चित हुन पुगेका र भएका सिकारुलाई छानिएको विधि, सामग्री, स्थान र जनशक्तिबाट ज्ञान तथा सिप आदान-प्रदान गर्न सकिन्छ । यसले समय, उमेर, लिङ्ग, धर्म, संस्कृति र संस्कारलाई विभेद नगरी सबैलाई समान तौरतरिकाले सिक्न र शिक्षण गर्न सहयोग गर्दछ ।

वैकल्पिक सिकाइको आवश्यकता

राष्ट्र जतिसुकै धनी, शक्तिशाली र सम्पन्न भए तापनि समय परिस्थितिले ल्याउने समस्याको सामना गर्न समय लाग्छ र चाहिन्छ । यसै सिलसिलामा चीनको वुहानबाट फैलिएको कोरोना भाइरसले हाल विश्वको आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्यालाई सङ्क्रमण गर्नुका साथै आम जनसङ्ख्यालाई विविध रूपले क्षति पुर्याइराखेको अवस्था छ । यसै गरी नेपाल पनि एक विकासोन्मुख मुलुक हो जहाँ शिक्षण र सिकाइ कार्यलाई विषम परिस्थितिमा पनि विद्यालयमै गएर प्रत्यक्ष -Face to face_ सञ्चालन गर्न असम्भव हुन्छ । यस्तो असम्भव कार्यलाई न्यूनीकरण गर्न वैकल्पिक सिकाइको आवश्यकता पर्दछ जुन आवश्यकतालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

- सिकाइको अवसर सबैलाई प्रदान गर्न
- शैक्षिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न
- द्वन्द्वको परिस्थितिमा शिक्षण र सिकाइ कार्य गर्न
- महामारीजस्तो विषम परिस्थितिमा शिक्षण सिकाइ कार्य सुचारु गर्न
- सिकाइबाट विमुख हुन लागेका बालबालिकालाई

सिकाइप्रति आकर्षण गर्न

- सिकाइको नियमन, निरीक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यलाई सहज र सरल बनाउन
- दूरी कायम गरी शिक्षण सिकाइ गर्न तथा शिक्षक र सिकारुको दूरी टाढा हुँदा पनि विविध क्षेत्रको ज्ञान आर्जन गर्न
- विद्यालयबाट मात्र शिक्षण सिकाइ कार्य सम्भव छ भन्ने मान्यतालाई कम गर्न
- मुद्रित पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको अभावमा शिक्षण र सिकाइ कार्यको थालनी गर्न

वैकल्पिक सिकाइका माध्यमहरू

वैकल्पिक सिकाइ भन्नेबित्तिकै विद्यालयको चौघेरामा रही शिक्षा दिन नसकिएको अवस्थामा विद्यालयभन्दा बाहिर रहेर पनि सिकाइ सञ्चालन गर्न सक्नु हो। वैकल्पिक सिकाइका माध्यमहरू यिनै हुन् भन्ने कुनै तोकिएको छैन तापनि शैक्षिक जगत्मा प्रचलित अभ्यास र मान्यता दिइँदै आएका केही माध्यमहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) रेडियो र टेलिभिजन
- (ख) मोबाइल फोन
- (ग) सभा, सम्मेलन, गोष्ठी तथा कार्यशाला
- (घ) सम्पर्क कक्षाहरू
- (ङ) नमुना सिप प्रदर्शन
- (च) फेसबुक
- (छ) टुइटर
- (ज) भाइबर
- (झ) फेसबुक म्यासेन्जर

नेपालमा वैकल्पिक सिकाइको अवस्था तथा वैकल्पिक सिकाइका लागि भएका प्रयासहरू

वैकल्पिक शिक्षा भन्नाले विकल्पमा दिइने शिक्षा भएकाले यसप्रति हाम्रो अत्यावश्यक चासो र ध्यान पनि जाँदैन। साधारणतया हामी केवल विद्यालय

शिक्षामा उपस्थित भएर ज्ञान आर्जन गर्ने कार्य र चिन्तन राख्छौं। विश्वका कतिपय मुलुकले विद्यालयमा गई सिकाइ गर्नुभन्दा त्यसको वैकल्पिक बाटो सोचेर सिकाइ हासिल गर्ने र सोहीअनुसारको काम खोज्ने बानीको विकास पनि भइसकेको छ।

विश्वमा वैकल्पिक शिक्षाको सुरुवात भएको धेरै लामो इतिहास भइसकेको छ। बेलायतमा सर्वप्रथम पत्राचार शिक्षाबाट सन् १८४० मा यसको अभ्यास भएको पाइन्छ। हाम्रो नजिकको छिमेकी मुलुक भारतले पनि खुला विश्वविद्यालयको अवधारणा ल्याई सन् १९८५ मा भारतमा इन्दिरा गान्धी खुला विश्वविद्यालय खोलेको थियो। हाल विश्वभर थुप्रै खुला विश्वविद्यालय खोलिएका छन्। नेपालले भने वि.सं. २००८ सालमा नन्दी रात्रि माध्यमिक विद्यालयबाट वैकल्पिक शिक्षा दिने निर्णय भए तापनि यो त्यति सफल हुन सकेन।

वि.सं. २०१३ सालबाट शिक्षकहरूलाई औपचारिक तथा वैकल्पिक शिक्षासम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो। पछि यसलाई निरन्तरता दिँदै वि.सं. २०३७ बाट एसएलसी शिक्षकहरूलाई तालिम दिन थालियो। विक्रम संवत् २०४५ बाट रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम सञ्चालन गरियो। त्यसै गरी वि.सं. २०५० मा दूर शिक्षा केन्द्रको स्थापना भयो। यस केन्द्रबाट प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको प्राथमिक शिक्षक तालिम दोस्रो र तेस्रो चरणको सुरुवात गरियो। यसैमा २०६१ बाट दूर शिक्षा केन्द्र शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमा नै गाभियो। अनौपचारिक शिक्षामा जोड दिँदै २०६३ पौष २५ गते अनौपचारिक शिक्षानीति पारित भयो। सधैं विद्यालयको घेरामा पढ्न लेख्न नसक्नेहरूका लागि निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहसम्म खुला विद्यालयको अवधारणा ल्याई क्रमशः वि.सं. २०६३-६४ मा ३७ ओटा निम्नमाध्यमिक र

८४ ओटा माध्यमिक विद्यालयको स्थापना भएको हो । उच्चस्तरीय शिक्षा आयोग, २०५५ ले पनि नेपालमा खुला विश्वविद्यालय हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको थियो । त्यसै गरी त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना, २०६४—२०६७ मा वैकल्पिक शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको समान अवसर आम नेपालीलाई पुर्याउने लक्ष्य राखेको थियो । खुला विश्वविद्यालय विधेयक वि.सं. २०७२ मा पारित भई २०७३ मा नेपालमा सर्वप्रथम खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भएको हो । वैकल्पिक शिक्षा र सिकाइको मूल्य र मान्यतालाई अघि सार्दै शिक्षा नियमावलीको नियम ५२ मा दूरशिक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । दृष्टिविहीन, अपाङ्गता भएका, सुस्तश्रवण, बहिरा तथा बहुअपाङ्गता भएकाहरूका लागि विशेष विद्यालयको अवधारणा शिक्षा नियमावलीले गरेको छ । त्यसै गरी विद्यालयमा नियमित रूपमा भर्ना हुन नसक्नेहरूका लागि अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्था छ भने यसको अलावा नियमित विद्यालयमा आएर पढ्न नसक्ने बालबालिकाहरूका लागि वैकल्पिक विद्यालयको व्यवस्था शिक्षा नियमावलीको नियम ५२ ले गरेको छ । हाल वि.सं. २०७६ (२०२०) पछि विश्व कोरोना भाइरसका कारण विद्यालय, कलेज, महाविद्यालय र विश्वविद्यालयअन्तर्गतका सिकारूहरू प्रत्यक्ष रूपमा सिकाइ केन्द्र र शिक्षक तथा प्राध्यापकहरूको सम्पर्कमा आउन नसक्ने अवस्था आएकाले सहरी इलाका तथा विकसित स्थानमा अनलाइन कक्षाहरू सञ्चालन भएका छन् भने ग्रामीण इलाकामा टोल शिक्षणको अवधारणा ल्याइएको छ ।

विद्यालय शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन कक्षा १० मा पढ्ने बालबालिकाहरूका लागि रेडियो नेपालबाट एसईई विशेष कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ । त्यसै गरी

यूट्युबबाट सबै तहका र सबै परिवेशका सिकारूलाई आवश्यकतामा आधारित सिकाइको व्यवस्था गरिएको छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विभिन्न किसिमका शिक्षण सिकाइ कार्यलाई प्रभावकारी, व्यवस्थित तथा मर्यादित बनाउन विभिन्न किसिमका सामग्रीहरूको व्यवस्था गरेको छ भने शिक्षा मन्त्रालयले योजना र कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाएको छ ।

वैकल्पिक सिकाइका समस्याहरू

वैकल्पिक सिकाइ एक आवश्यक तर जटिल माध्यम हो । विद्यालयमा स्थानीय स्रोत-साधन जुटाएर शिक्षण गर्न त कठिन हुन्छ । त्यसैमा नयाँ तरिकाले नयाँ विधि र साधनबाट शिक्षण सिकाइ कार्यको थालनी गर्दा पक्कै पनि असहज परिस्थिति आउँछ । त्यसमाथि विनाअभ्यासको शिक्षण र सिकाइ आफैँमा अव्यवस्थित हुन जान्छ । एउटा संस्कृत उखान छ –

अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ।

विषं सभा दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ।

तसर्थ यसमा न त शैक्षिक संस्थाले अभ्यास गरेका छन् न त शिक्षकहरू नै जानकार छन् । नेपालमा पनि वैकल्पिक शिक्षासम्बन्धी ज्ञान नहुँदा हालको विषम परिस्थितिमा विभिन्न खाले समस्याहरू देखा परेका छन् । वैकल्पिक सिकाइमा देखा पर्ने समस्याहरूलाई निम्नलिखित बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- वैकल्पिक सिकाइको अवधारणा स्पष्ट रूपमा उल्लेख नहुनु
- वैकल्पिक सिकाइ सम्बन्धमा प्रचलित विधि, सामग्री, स्रोत-साधन र दक्ष जनशक्ति नहुनु
- नेपाल एक विकासोन्मुख मुलुक भएकाले इन्टरनेट तथा आधुनिक प्रविधिको पहुँच सबैमा नहुनु
- अनलाइन तथा इन्टरनेटको माध्यमबाट हुने सिकाइलाई सहज रूपमा स्वीकार्न नसक्नु
- प्रविधि प्रयोगमा विविधताको कमी हुनु

- योजना निर्माणकर्ता र कार्यान्वयनकर्ताबीच समन्वय तथा सहयोगको कमी रहनु
- विद्यार्थीहरूलाई वैकल्पिक सिकाइको धारणाका बारेमा स्पष्ट नगराइनु

समस्या आउनु स्वाभाविक हो । उक्त समस्यालाई समाधान गर्नु अर्को बुद्धिमानी तरिका हो । समस्या आउँछ, समाधान गर्नुपर्दछ । समस्या समाधानमा आम सरोकारवालाहरूले अहम् भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । कुनै पनि कार्यमा समस्या तब आउँछ जब सम्बन्धित निकायले समस्याको समाधान गर्न जान्दैन, गर्दैन र चाहँदैन । नजान्नु कुनै समस्या होइन । नगर्नु अल्छीपना हो भने नचाहनु प्रमुख कमजोरी हो । त्यसै गरी हालको परिस्थितिमा विद्यालय कोरोनाका कारण बन्द भइराखेको अवस्था छ जसका कारण बालबालिका सिकाइबाट वञ्चित हुन पुगेका छन् । शिक्षण सिकाइबाट वञ्चित बालबालिकालाई वैकल्पिक शिक्षण सिकाइको मूलधारमा ल्याउन निम्नलिखित उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

- वैकल्पिक सिकाइको अवधारणा स्पष्ट पार्ने
- अनलाइन कक्षाहरूलाई सहज रूपमा स्वीकार्ने वातावरण निर्माण गर्ने
- सबै स्थान र क्षेत्रमा इन्टरनेटको पहुँच पुर्याउने
- विद्यालय सञ्चालन हुन नसकेको अवस्थामा घर, टोल तथा समुदायलाई वैकल्पिक शिक्षणका लागि उत्प्रेरित गर्ने
- शिक्षक तथा प्राध्यापकलाई वैकल्पिक शिक्षण सिकाइको तालिमको व्यवस्था गर्ने
- शिक्षक तथा प्राध्यापकको निगरानीमा सिकारुलाई सिकाइ गर्न नसक्ने वातावरण निर्माण भएमा विभिन्न विधि-प्रविधिका सामग्रीको व्यवस्था गर्ने
- पाठ्यपुस्तक वितरण गरी घर तथा कोठामा पढाइ

एवम् लेखाइको वातावरण मिलाउने

- स्थानीय स्तरमा आधारित सिकाइ प्रयोगमा जोड दिने
- ससाना बालबालिकालाई घरपरिवारको सहयोगबाट सिकाइको वातावरण कायम गर्ने
- प्रविधि प्रयोगमा एकरूपता ल्याउने
- योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच बेला-बेलामा समन्वय र सहयोगको भावना कायम गर्ने
- क्षमतामा आधारित शिक्षण सिकाइ कार्य सञ्चालन गर्ने

भावी कार्यदिशा

हाल विश्व नै कोरोना भाइरसका कारण शिथिल बन्दै गइराखेको अवस्थामा विद्यालय शिक्षा र शिक्षण सिकाइ कार्य नराम्ररी प्रभावित भई तहसनहस हुन पुगेको छ । यसलाई मध्यनजर गरी अब आम नेपालीले विद्यालयमा प्रत्यक्ष रूपमा सिकाइ गर्न सकिने अवस्था नआएसम्म कोही पनि विद्यालय शिक्षा र सिकाइबाट वञ्चित नहुनु भन्ने उद्देश्यले प्रत्येक सिकारुलाई पायक पर्ने स्थानमा सिकाइ सञ्चालन गर्नुपर्दछ । इमेल तथा इन्टरनेटको पहुँच विस्तार गरी अध्यापन गर्ने शिक्षक तथा प्राध्यापक र सिकारुलाई त्यससम्बन्धी ज्ञान तथा सञ्चालनसम्बन्धी सिप सिकाइ शैक्षिक क्षतिलाई कम गर्न आवश्यक कदम चाल्नु आवश्यक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

महामारी वा सङ्कट कसैलाई पनि थाहा दिएर आउँदैन । यसर्थ सधैं त्यसप्रति सचेत र सजग भने रहनुपर्दछ । महामारी र सङ्कटको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यालय शिक्षामा पनि पर्ने गर्छ । जब असहज परिस्थिति आउँछ तब विद्यालय शिक्षा पनि प्रभावित हुन पुग्दछ । त्यसैले यस्ता परिस्थितिसँग सामना गर्न सकिने विधि तथा प्रविधिको तयारी गर्नुपर्दछ । कुनै पनि प्रकारको

ज्ञान तथा सिप हासिल गर्दा पूर्वअभ्यासको आवश्यकता पर्दछ । विनाअभ्यासको शिक्षण र सिकाइ आफैँमा अव्यवस्थित हुन जान्छ । विश्वभरि महामारीका रूपमा रहेको कोरोना भाइरसका कारण नेपालको शिक्षणसिकाइ कार्यलगायत सम्पूर्ण शैक्षिक जगत् अन्योलमा रहेको छ । यस अवस्थामा सिकारुको पङ्क्तिमा रहेका सार्थक तथा प्रभावकारी सहयोगका रूपमा वैकल्पिक सिकाइलाई लिन सकिन्छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन समयको माग पनि हो ।

सन्दर्भ-सामग्री

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३), अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

नेपाल सरकार (२०७४), शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) । काठमाडौं: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०६९), शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधनसहित), काठमाडौं: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७७), वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थीको सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका २०७७ । काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षक सेवा आयोग: वर्तमान अवस्था, चुनौती र भावी कार्यदिशा

✍ दिनेशकुमार श्रेष्ठ

लेखसार

राष्ट्रको समृद्धिका आधारमध्ये गुणस्तरीय शिक्षा एक प्रमुख आधार हो । गुणस्तरीय शिक्षाको महत्त्वपूर्ण आधारअन्तर्गत योग्य, सक्षम र लगनशील शिक्षक हो । शिक्षण पेसामा दक्ष, प्रतिभाशाली र क्षमतावान् शिक्षकको प्रवेश सुनिश्चितताका लागि योग्यता प्रणालीमा आधारित निष्पक्ष र तटस्थ शिक्षक भर्ना, छनौट र सिफारिस प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ शिक्षकको भर्ना, छनौट र सिफारिस कार्यलाई सक्षमतामा आधारित, निष्पक्ष र तटस्थ ढङ्गबाट सम्पादन गर्ने एउटा स्वतन्त्र निकायको रूपमा शिक्षक सेवा आयोगको गठन गरिएको छ । शिक्षा ऐन, २०२८ मा व्यवस्था भएबमोजिम आयोग गठन हुने व्यवस्था रहेको छ । नेपालको संविधानको भाग २३ धारा २४३ मा लोक सेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत निजामती सेवाको पदबाहेक नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, अन्य सङ्घीय सरकारी सेवा र नेपाल सरकारको पचास प्रतिशत वा सोभन्दा बढी सेयर वा जायज्जैथामा स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्थामा रिक्त पदपूर्तिका लागि योग्य उम्मेदवार छनौट गर्ने व्यवस्था रहेको र सोही धाराको स्पष्टीकरणमा "यस धाराको प्रयोजनका लागि सङ्गठित संस्था भन्नाले विश्वविद्यालय र शिक्षक सेवा आयोगबाहेकका संगठित संस्था" भन्ने उल्लेख भएकाबाट सामुदायिक विद्यालयमा रिक्त शिक्षक पदपूर्तिका लागि योग्य उम्मेदवारको छनौट गरी सिफारिस गर्ने संविधानप्रदत्त जिम्मेवारी यस आयोगलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । तसर्थ सक्षमतामा आधारित शिक्षक छनौट कार्य योग्यता, निष्पक्षता र स्वच्छताको सिद्धान्तको आधारमा गर्नु शिक्षक सेवा आयोगको प्रमुख दायित्व रहेको छ । आयोगको मुख्य काम अध्यापन अनुमतिपत्र उपलब्ध गराउने, नेपाल सरकारको स्वीकृत दरबन्दीअनुसार रिक्त शिक्षक तथा कर्मचारी पदको नियुक्ति तथा बढुवाको लागि सिफारिस गर्नु हो । आयोग स्थापना भएपछि हालसम्म छ पटकमात्र शिक्षक नियुक्तिको विज्ञापन भएको छ । यसर्थ आयोगले सम्पादन गर्ने कार्यहरू नियमित कार्यतालिका निर्माण गरी समय सान्दर्भिक सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमैत्री बनाएर सरोकारवालाको सरल पहुँचमा पुग्ने गरी कार्य सम्पादन प्रभावकारी तथा छिटोछरितो गराउन सक्ने गरी व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालमा विद्यालयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको सेवा, सुविधा, सर्तसम्बन्धी कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, २०२८ देखि सुरु भएको हो । शिक्षा ऐन, २०२८ लागू भएपछि विद्यालयमा शिक्षकको दरबन्दी स्वीकृत गरी शिक्षक नियुक्ति गर्न सुरु गरियो । योग्य शिक्षकको छनौट गरी नियुक्तिको लागि

सिफारिस गर्न सुरुमा जिल्ला शिक्षा सेवा आयोग, पछि जिल्ला शिक्षा समितिअन्तर्गत शिक्षक छनौट उपसमिति र तत्पश्चात् प्राथमिक तहका शिक्षकको पदपूर्तिका लागि जिल्ला शिक्षक छनौट समिति र निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहका शिक्षकको पदपूर्तिका लागि क्षेत्रीय स्तरमा क्षेत्रीय शिक्षक छनौट समिति गठन गरी नियुक्ति गर्ने व्यवस्था रहेको थियो । तत्कालमा शिक्षक छनौट

✍ का.मु. प्रशासकीय प्रमुख, शिक्षक सेवा आयोग

गर्ने कार्य स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुन नसकेको गुनासो आउने गर्दथ्यो । योग्यता प्रणालीमा आधारित रहेर शिक्षण पेसामा दक्ष, प्रतिभाशाली र क्षमतावान् उम्मेदवारको छनौट निष्पक्ष र स्वतन्त्र ढङ्गबाट नियमित रूपमा गर्न एक निकायको आवश्यकता महसुस गरी शिक्षा ऐन, २०२८ को छैटौँ संशोधनले गरेको व्यवस्थाबमोजिम २०५६ साल माघ २५ गते सार्वजनिक विद्यालयका शिक्षकहरूको स्थायी नियुक्ति तथा बढुवाका लागि सिफारिस गर्न राष्ट्रिय शिक्षक सेवा आयोग गठन भएको हो । राष्ट्रिय शिक्षक सेवा आयोगको नामबाट स्थापित यस निकायको नाम शिक्षा ऐनको सातौँ संशोधनबाट शिक्षक सेवा आयोगमा परिणत भयो । तसर्थ योग्यता प्रणालीमा आधारित भई शिक्षण पेसामा दक्ष, प्रतिभाशाली र क्षमतावान् व्यक्तिको निर्बाध प्रवेश गराई शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिमा योगदान पुर्याउन शिक्षक छनौट कार्यलाई सक्षमतामा आधारित, निष्पक्ष र तटस्थ ढङ्गबाट सम्पादन गर्ने एउटा स्वतन्त्र निकायको रूपमा आयोग रहेको छ । आयोगको कार्य सम्पादनलाई थप व्यवस्थित गर्न वि.सं. २०५७ सालमा शिक्षक सेवा आयोग नियमावली पनि जारी गरियो ।

शिक्षा ऐन, २०२८ को सातौँ संशोधनले आयोगबाट अध्यापन अनुमतिपत्र नलिई कसैले पनि शिक्षक पदको उम्मेदवार हुन नपाउने व्यवस्था गरेपछि आयोगको कार्य क्षेत्र विस्तार भयो । जसअनुसार स्थायी शिक्षक छनौट तथा बढुवाका लागि सिफारिस गर्ने कार्यका अतिरिक्त अध्यापन अनुमतिपत्रको परीक्षा सञ्चालन गरी त्यस्तो अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने जिम्मेवारी पनि आयोगमा थप गरियो ।

आयोगको गठन व्यवस्था

शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) को दफा ११ ख अनुसार आयोगमा अध्यक्ष र एक जना महिलासहित दुई जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । आयोगको अध्यक्षका लागि नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीमा अनुभवप्राप्त गरेको र सदस्यका लागि स्नातकोत्तर उपाधिप्राप्त गरेको शिक्षा, कानून वा प्रशासनको क्षेत्रमा कम्तीमा १५ वर्ष काम गरेको योग्यता हुनुपर्ने प्रावधान छ । आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्न नेपाल सरकारले लोक सेवा आयोगको अध्यक्षको अध्यक्षतामा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका उपकुलपति र शिक्षा मन्त्रालयको सचिव सदस्य रहेको एक समिति गठन गर्ने र सो समितिले सिफारिस गरेको व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ । यसरी नियुक्त पदाधिकारीहरूको पदावधि ५ वर्षको हुने व्यवस्था रहेको छ । आयोगको सचिवालयको कार्य व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकारका सहसचिव (शिक्षा सेवा) स्तरको प्रशासकीय प्रमुख रहने व्यवस्था छ । आयोगमा ९ ओटा शाखाहरू छन् । आयोगमा १ सहसचिव, ८ उपसचिव, ८ शाखा अधिकृतसहित ४० जना कर्मचारीको दरबन्दी रहेको छ । यस आयोगका लागि चाहिने कर्मचारीहरू शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले उपलब्ध गराउने गर्दछ । आयोगको प्रदेश र जिल्लास्तरमा कार्यालयहरू छैनन् । आयोगले प्रदेशस्थित शिक्षा विकास निर्देशनालय र जिल्लास्थित शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइहरूबाट नै आफ्ना कार्य सम्पादन गर्दै आइरहेको छ ।

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार शिक्षक सेवा

आयोग नियमावली, २०५७ (संशोधनसहित) अनुसार निम्नानुसार रहेका छन्

- शिक्षकको स्थायी नियुक्ति तथा बढुवाको लागि सिफारिस गर्ने
- विद्यालयमा अध्यापन गर्न चाहने शिक्षकलाई अध्यापन अनुमतिपत्र दिने
- अध्यापन अनुमतिपत्रका लागि लिइने परीक्षाको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्ने तथा परीक्षासम्बन्धी कार्य गर्ने
- शिक्षकको सेवा, सर्त र सुविधासम्बन्धी विषयमा मन्त्रालयलाई सुझाव दिने
- शिक्षकको नियुक्ति तथा बढुवाका लागि लिइने परीक्षाको पाठ्यक्रम निर्धारण गर्ने तथा परीक्षासम्बन्धी अन्य कार्य गर्ने
- उजुरी परेको अवस्थामा बाहेक नतिजा प्रकाशन भएको एक वर्षपछि परीक्षासम्बन्धी कागजात धुल्याउने
- कानूनबमोजिम आयोगले सम्पादन गर्नुपर्ने कामकारवाहीको विषयमा आवश्यकताअनुसार निरीक्षण तथा जाँचबुझ गर्ने

शिक्षक सेवा आयोगबाट सम्पादन हुने कार्यहरू

पाठ्यक्रम निर्माण

शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ (संशोधनसहित) बमोजिम आयोगबाट लिइने खुला तथा आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा र अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षाको पाठ्यक्रम आयोगले निर्धारण गर्दछ । शिक्षक पद तथा अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षाको पाठ्यक्रमसम्बन्धी व्यवस्था यस प्रकार छः

अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षाको पाठ्यक्रमः

अध्यापन अनुमतिपत्र परीक्षाको पाठ्यक्रममा सम्बन्धित तहको सम्बन्धित विषयको विषयवस्तुको ज्ञान, शिक्षणकला र पेसागत ज्ञान समेटिएको छ । प्राथमिक तहमा सबै विषयहरूलाई समेटेई एकीकृत पाठ्यक्रम तथा निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहका लागि विषयगत पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको छ । यस पाठ्यक्रमअनुसार तीनओटै तहको परीक्षाको पूर्णाङ्क १०० तोकिएको छ । विषयवस्तुको ज्ञानमा आधारित ४० अङ्कको वस्तुगत प्रश्न तथा शिक्षणकलामा आधारित २५ अङ्क एवम् पेसागत ज्ञानमा आधारित ३५ अङ्कको विषयगत प्रश्न रहने व्यवस्था छ । यस परीक्षामा ५० अङ्क प्राप्त गर्ने व्यक्तिले मात्र अध्यापन अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाको

पाठ्यक्रमः खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाको पाठ्यक्रममा सामान्य ज्ञान, शिक्षासम्बन्धी आधारभूत ज्ञान, बौद्धिक परीक्षण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, संविधान, शिक्षासम्बन्धी ऐन-नियमहरू र सम्बन्धित विषयको विषयगत ज्ञान समेटिएको छ । यस पाठ्यक्रमअनुसार तीनओटै तहको परीक्षाको पूर्णाङ्क २०० तोकिएको छ । परीक्षालाई सामान्य परीक्षा १०० पूर्णाङ्कको र विषयगत परीक्षा १०० पूर्णाङ्कको हुने व्यवस्था छ । सामान्य परीक्षा सबै विषयहरूका लागि एउटै हुने र विषयगत परीक्षाका लागि प्राथमिक तहमा सबै विषयहरूलाई समेटेई एकीकृत पाठ्यक्रम

तथा निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहका लागि विषयगत पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको छ । अन्तर्वार्ताको अङ्क २५ मा अनुभवबापत बढीमा ५ अङ्क, शैक्षिक योग्यताबापत सेवा प्रवेशका लागि तोकिएको शैक्षिक योग्यता र एक तह माथिल्लो शैक्षिक योग्यताका लागि बढीमा ५ अङ्क र अन्तर्वार्ताका लागि १५ अङ्क हुने व्यवस्था छ ।

आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षाको पाठ्यक्रम: आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षाका आधारमा बहुवाद्द्वारा पूर्ति हुने पदका लागि शिक्षक सेवा आयोग नियमावलीले तोकेबमोजिमको ढाँचामा पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

शिक्षक छनौट र सिफारिस

आयोगले शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट प्राप्त हुन आएको रिक्त दरबन्दी विवरणका आधारमा शिक्षक सेवालार्ई समावेशी बनाउन नियमावलीमा भएको प्रावधानको आधारमा खुला प्रतियोगिताद्वारा पदपूर्ति गर्न विज्ञापन प्रकाशन गर्दछ । आयोगले विज्ञापन गर्दा प्राथमिक तहको हकमा जिल्लागत र निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको हकमा प्रदेशस्तरमा विज्ञापन गर्ने व्यवस्था छ । आयोगले खुला प्रतियोगितात्मक लिखित परीक्षामा सफल भएका उम्मेदवारहरूको नाम प्रकाशित गर्छ । लिखित परीक्षामा सफल भएका उम्मेदवारको अन्तर्वार्ता सञ्चालन गरी लिखित परीक्षा र अन्तर्वार्तामा बढी अङ्क पाउने उम्मेदवारलाई नियुक्तिको लागि सिफारिससहित

योग्यताक्रम प्रकाशित गर्छ । त्यसरी सिफारिस गर्दा उपलब्ध भएसम्म विज्ञापित पद सङ्ख्याको दश प्रतिशतले हुने सङ्ख्यामा उम्मेदवारको नाम वैकल्पिक सूचीमा राख्दछ । स्थायी नियुक्तिका लागि सिफारिस नभएका उम्मेदवारहरूमध्येबाट विद्यालयमा तत्काल रिक्त हुने शिक्षक पदमा विद्यालयले नै करारमा शिक्षक नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि सिफारिस गरिएको पदसङ्ख्याको आधारमा प्राथमिक तहमा शत प्रतिशत र निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहमा विज्ञापन भएको पदको दोब्बर सङ्ख्यामा छुट्टै योग्यताक्रमअनुसारको सूची प्रकाशन गर्दछ । आयोगले स्थायी नियुक्तिका लागि शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रमा सिफारिस गरी पठाउने व्यवस्था छ ।

आयोगले आ.व. २०६०/६१ देखि आ.व. २०७४/७५ सम्म सञ्चालन गरेको परीक्षाबाट नियुक्तिका लागि प्राथमिक तहमा ३८,११३, निम्नमाध्यमिक तहमा ११,७०७ र माध्यमिक तहमा ८,९१८ जना गरी जम्मा ५८,७३८ जनालाई सिफारिस गरिसकेको पाइएको छ ।

शिक्षक बढुवा

शिक्षा नियमावली, २०५९ (संशोधनसहित) को नियम ८८ मा शिक्षकहरूको वृत्तिविकासका लागि प्रत्येक तहका विद्यालयका शिक्षकहरूलाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट प्राप्त जिल्लागत प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहको द्वितीय र प्रथम श्रेणीको रिक्त

दरबन्दी विवरणका आधारमा आयोगले २५% पदमा आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा र ७५% पदमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन आधारमा बहुवाङ्कन द्वारा नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्दछ । बहुवाङ्कनको उम्मेदवार हुन सम्बन्धित तह र श्रेणीमा पाँच शैक्षिक सत्रको नोकरी अवधि पूरा गरेको स्थायी शिक्षक हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा: आयोगले तोकेबमोजिमको पाठ्यक्रमको आधारमा सञ्चालन गरेको लिखित परीक्षामा सफल उम्मेदवारको नतिजा प्रकाशन गर्छ । लिखित परीक्षामा सफल भएका उम्मेदवारको अन्तर्वार्ता सञ्चालन गरी लिखित र मौखिक परीक्षामा बढी अङ्क पाउने उम्मेदवारलाई बहुवाङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछ ।

कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कनका आधारमा बहुवाङ्कन: कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कनका आधारमा गरिने बहुवाङ्कनको नतिजाबापत ३५ अङ्क, शैक्षिक योग्यताबापत २० अङ्क, तालिमबापत १० अङ्क र कार्यसम्पादनबापत ३५ अङ्क विभाजन गरिएको छ । कार्य-सम्पादनबापतको ३५ अङ्कलाई अध्यापन गरेको सम्बन्धित विषयमा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धिबापत १५, शिक्षण कार्यसँग सम्बन्धित विषयमा अनुसन्धान गरेबापत ५, विशेष जिम्मेवारीबापत ५ र कार्य-सम्पादनको आधारमा सुपरिवेक्षक र पुनरावलोकन समितिले गरेको मूल्याङ्कनबापत १० अङ्कभार दिइएको छ । शिक्षकहरूको बहुवासम्बन्धी कार्य सम्बन्धित

प्रदेशस्तरीय बहुवाङ्कन सिफारिस समितिले गर्दछ ।

अध्यापन अनुमतिपत्र

आयोगले प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहको छुट्टाछुट्टै अध्यापन अनुमतिपत्रको लिखित परीक्षा लिने गर्दछ । आयोगले विगतमा निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहका लागि विषय उल्लेख नगरी अध्यापन अनुमतिपत्र दिने गरिएकोमा आ.व. २०७६/७७ देखि निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा विषयगत अध्यापन अनुमतिपत्र प्रदान गर्न थालेको छ । आयोगले आ.व. २०६०/६१ देखि आ.व. २०७६/७७ सम्म सञ्चालन गरेको परीक्षामा सफल भई प्राथमिक तहका २,०२,७१२, निम्नमाध्यमिक तहका ३,७०,०१२ र माध्यमिक तहका १,४४,३८१ गरी जम्मा ७,१७,१०५ जनाले अध्यापन अनुमतिपत्र प्राप्त गरिसकेका छन् ।

योग्य र सक्षम शिक्षक छनौटका लागि गरिएका सुधारका कामहरू

- विगतमा जुनसुकै विषय शिक्षणका लागि पनि उही एउटै प्रश्नपत्रबाट अध्यापन अनुमतिपत्रको परीक्षा लिने गरिएकोमा विषयगत सन्तुलन मिलाई शिक्षक पदपूर्ति गर्न ४० पूर्णाङ्कको विषयवस्तुको ज्ञान (Content Knowledge) मा आधारित वस्तुगत र मूल विषयको शिक्षणकालामा आधारित २५ अङ्क तथा पेसागत ज्ञानमा आधारित ३५ अङ्कको विषयगत प्रश्नहरू समावेश गरी लिखित परीक्षा लिने व्यवस्था गरिएको छ । परीक्षाको उत्तीर्णाङ्क

५० कायम गरिएको छ । निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा विषयगत अध्यापन अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने कामको थालनी गरिएको छ ।

- खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाको पाठ्यक्रम परिमार्जन गरी सामान्य ज्ञान, शिक्षासम्बन्धी आधारभूत ज्ञान, बौद्धिक परीक्षण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, संविधान, शिक्षासम्बन्धी ऐन-नियमहरू र सम्बन्धित विषयको विषयगत ज्ञान समेटिएको छ । तीनओटै तहको परीक्षामा सामान्य परीक्षा १०० पूर्णाङ्कको र विषयगत परीक्षा १०० पूर्णाङ्कको हुने व्यवस्था गरी सामान्य परीक्षामा उत्तीर्ण परीक्षार्थीमात्र सम्बन्धित विषयको विषयगत परीक्षामा सहभागी हुन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य परीक्षा सबै विषयहरूको लागि एउटै र विषयगत परीक्षाको लागि प्राथमिक तहमा सबै विषयहरूलाई समेटेई एकीकृत पाठ्यक्रम तथा निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहको लागि विषयगत पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिएको छ ।
- अन्तर्वार्तामा शैक्षिक योग्यताबापत सेवा प्रवेशका लागि तोकिएको शैक्षिक योग्यता प्रथम श्रेणीको भए ३ अङ्क र द्वितीय श्रेणीको भए २ अङ्क तथा सेवा प्रवेशका लागि तोकिएको शैक्षिक योग्यताभन्दा एक तह माथिल्लो शैक्षिक योग्यता प्रथम श्रेणीको भए २ अङ्क र द्वितीय श्रेणीको भए १ अङ्क दिने व्यवस्था गरी शैक्षिक उपलब्धि अब्बल भएका उम्मेदवारलाई आकर्षित गर्ने प्रावधान बनाइएको छ ।
- परीक्षालाई अझ बढी निष्पक्ष, मर्यादित, विश्वसनीय

र व्यवस्थित बनाउन परीक्षा केन्द्र निर्धारण (होम सेन्टर हटाइएको), वस्तुगत प्रश्नपत्रमा प्रश्नहरूको क्रम तथा विकल्पहरूको क्रम परिवर्तन गरी प्रयोग गर्ने गरिएको छ । लिखित परीक्षाको उत्तरपुस्तिका परीक्षणका लागि विज्ञ-सूची तयार गरी उत्तरपुस्तिका दोहोरो कोडिड गरेपछि मात्र परीक्षण गरिने व्यवस्था गरिएको छ । उत्तरपुस्तिका परीक्षणमा एकरूपता ल्याउन उत्तरकुञ्जिकाको व्यवस्था गरिएको छ । कुनै प्रश्नमा अङ्क दिन छुट भए-नभएको, कभर पृष्ठमा रहेको तालिकामा अङ्क उतार गर्न छुटे-नछुटेको, योगफल मिले-नमिलेको रुजु गरी प्राप्ताङ्क यकिन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

- शिक्षक सेवा आयोगका कामहरूमा तोकिएको मापदण्डअनुसार काम नगर्ने विज्ञहरूलाई कालो सूचीमा राखी आयोगका कामहरूमा संलग्न नगराउने व्यवस्थासमेत रहेको छ । यस व्यवस्थाले गर्दा दक्ष, सक्षम र सदाचारी विज्ञले योग्य, सक्षम, प्रतिस्पर्धी र शिक्षण पेसामा झुकाव भएको जनशक्ति शिक्षण पेसामा प्रवेश पाउने सुनिश्चितताका लागि सहयोग पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

समस्या र चुनौतीहरू

- शिक्षक सेवा आयोगको छुट्टै ऐन नभएको र शिक्षा ऐनअन्तर्गत रहेको आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादनमा लोक सेवा आयोगले जस्तै पूर्ण स्वायत्तता प्राप्त गर्न नसक्नु
- पदपूर्ति तथा बढुवाका लागि विवरण प्राप्त गर्ने समय-सीमा ऐन-नियमावलीमा कितान नभएकाले

आयोगमा वार्षिक पदपूर्तिको माग समयमा प्राप्त नहुँदा वार्षिक कार्यतालिका प्रकाशन गरी पदपूर्ति तथा बढुवासम्बन्धी कार्य नियमित रूपमा (प्रत्येक आ.व.मा) गर्न नसकिएको

- आयोगको कार्यालय केन्द्रमा मात्र भएको, प्रदेशस्तरमा कार्यालय नभई शिक्षासँग सम्बन्धित प्रदेश र जिल्लास्थित कार्यालयबाट काम सम्पादन गराउँदै आएकोले कार्यसम्पादन र सेवा प्रवाहमा चुस्तता आउन नसकेको
- आयोगले सञ्चालन गर्ने लिखित परीक्षाका लागि आवश्यक प्रश्नबैंक व्यवस्थित गर्न नसकिएको
- पाठ्यक्रम तथा प्रश्नपत्र निर्माण कार्यमा संलग्न हुने विज्ञहरूको दक्षता अभिवृद्धिका लागि सो विषयसँग सम्बन्धित तालिम तथा कार्यशालाहरू सञ्चालन पर्याप्त मात्रामा सञ्चालन गर्न नसकिएको
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधिसँग सम्बन्धित जनशक्ति तथा आवश्यक पूर्वाधारको कमीले गर्दा नयाँ प्रविधि तथा सेवा सञ्चालन गर्न कठिनाई भएको । सेवाग्राहीहरूको सहजताका लागि उम्मेदवारहरूले online system बाट दरखास्त दिने, दरखास्त समयमा रुजु गरी उम्मेदवार जानकारी दिने, software development तथा उपयोग, OMR Machine सञ्चालन आदिका लागि प्राविधिक जनशक्तिको अभाव रहेको छ
- शिक्षकको कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कन फाराम तोकिएको समयमा भर्ने-भराउने तथा मूल्याङ्कन गर्ने-गराउने व्यवस्था सुनिश्चित गरी गोपनीयताका साथ भण्डारण गर्ने सम्बन्धमा

सरोकारवालाहरूलाई जानकारी पुर्याउन नसकिएका कारण तथा हेलचेक्याइँका कारणले गर्दा कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली वस्तुनिष्ठ, व्यवस्थित र विश्वसनीय बनाउन कठिनाई भएको । कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कनका आधारमा हुने बढुवाका सम्बन्धमा धेरै गुनासा आउने गरेको

- कार्यालय सञ्चालन, उत्तरपुस्तिका परीक्षण, परीक्षासँग सम्बन्धित कागजातहरू भण्डारणका लागि उपयुक्त र पर्याप्त भवन, कोठा तथा हलहरू नभएकाले कार्य सम्पादन चुस्त, दुरुस्त गर्न तथा राख्न कठिनाई भएको
- प्रश्नपत्र निर्माण, उत्तरपुस्तिका परीक्षण तथा अन्तर्वार्ता सञ्चालनलगायतका कार्यहरूमा थप सुधारका लागि अनुसन्धान गराउन नसकिएको
- अहिलेको सूचना र सञ्चार प्रविधियुक्त जमानामा पनि शिक्षकको छनोट Content and pedagogical knowledge का आधारमा गरिएको, Technological knowledge का आधारमा छनोट गर्न नसकिएको
- शिक्षक सेवा आयोग नियमावलीमा प्रयोगात्मक परीक्षा लिन सक्ने व्यवस्था भए पनि हालसम्म लिखित परीक्षा र अन्तर्वार्ताका आधारमा मात्र शिक्षक छनोट गर्ने गरिएको ।

आयोगको भावी कार्यदिशा

- आयोगलाई कार्यसम्पादन गर्ने स्वायत्तता प्राप्त गर्न आफ्नो छुट्टै ऐन र नियमावली तर्जुमा गर्नुपर्ने
- विद्यालय, स्थानीय तह, शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइ र शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास

- केन्द्रबाट माग आकृति फाराम भरी पदपूर्ति तथा बहुवाका लागि विवरण पठाउने र प्राप्त गर्ने समयसीमा ऐन-नियमावलीमा नै तोक्ने व्यवस्था गरी आयोगले वार्षिक कार्यतालिका प्रकाशन गरेर सोका आधारमा पदपूर्ति तथा बहुवासम्बन्धी कामहरू नियमित रूपमा गर्नुपर्ने
- आयोगद्वारा गरिने कार्य-सम्पादनलाई छरितो बनाउन प्रदेशस्तरमा शाखा कार्यालय वा प्रादेशिक शिक्षक सेवा आयोग स्थापना गरी प्राथमिक तहको शिक्षक छनोट प्रादेशिक कार्यालयबाट सम्पादन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने
 - पाठ्यक्रम तथा प्रश्नपत्र निर्माण र उत्तरपुस्तिका परीक्षणसम्बन्धी कार्यमा संलग्न हुने विज्ञहरूका लागि सो विषयसँग सम्बन्धित तालिम तथा कार्यशालाहरू सञ्चालन गरी विशेषज्ञहरूको दक्षता अभिवृद्धि नियमित रूपमा गर्नुपर्ने, समयअनुकूल पाठ्यक्रम परिमार्जनको व्यवस्था गर्ने तथा पाठ्यक्रमअनुसारको सक्षमता र सिपको परीक्षणका लागि उपयुक्त र सन्तुलित प्रश्नहरूको बैङ्क तयार गरी यसको नियमित रूपमा प्रयोग तथा थप गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने
 - शिक्षक कार्य-सम्पादन मूल्याङ्कन फाराम भर्ने, दर्ता गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने तथा गोपनीय तवरबाट भण्डारण गर्ने सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूलाई विभिन्न माध्यमहरूबाट समय-समयमा अभिमुखीकरण गर्नुपर्ने, शिक्षकको बहुवा प्रक्रियालाई कार्य-सम्पादनसँग आबद्ध गर्न र सुपरिवेक्षक तथा पुनरावलोकन समितिका पदाधिकारीसम्बन्धी व्यवस्था सहज बनाउन

शिक्षक सेवा आयोग नियमावलीमा आवश्यक परिमार्जन गर्नुपर्ने

- सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगका लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरी Online Application collection, software handling, OMR Sheet Develop, OMR Machine बाट परीक्षण गर्ने आदि कार्यका लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्थाका साथै जनशक्ति (कम्प्युटर इन्जिनियर, कम्प्युटर अपरेटर) को दरबन्दी सिर्जना गर्नुपर्ने
- कार्यालय सञ्चालन, उत्तरपुस्तिका सङ्कलन, परीक्षण र भण्डारण, परीक्षासँग सम्बन्धित कागजातहरूको सुरक्षित भण्डारण र अन्तर्वार्ता सञ्चालन गर्न छुट्टै कार्यालय भवन निर्माण गर्नुपर्ने
- आयोगको परीक्षा सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन र उत्तरपुस्तिका परीक्षणमा संलग्न हुने जनशक्ति तथा प्रदेशस्तरीय बहुवा समितिका पदाधिकारीहरूलाई पुनर्ताजगी तालिम तथा अभिमुखीकरणको व्यवस्था नियमित र आवधिक रूपमा गर्नुपर्ने
- पाठ्यक्रम निर्माण, प्रश्नपत्र निर्माण, उत्तरपुस्तिका परीक्षण तथा सम्परीक्षणजस्ता कार्यलाई अनुसन्धानसँग आबद्ध गराई नियमित सुधार-परिमार्जन गर्दै लैजानुपर्ने
- अहिलेको सूचना र सञ्चार प्रविधियुक्त युगमा शिक्षकको भर्ना, छनोट र सिफारिस Content knowledge, pedagogical knowledge र Technological knowledge का आधारमा गर्नका लागि पाठ्यक्रमको परिमार्जन गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने

- शिक्षक सेवा आयोग नियमावलीमा प्रयोगात्मक परीक्षा लिन सक्ने व्यवस्था भएअनुसार सो परीक्षाको प्रयोग गरी शिक्षणकलामा राम्रो दक्षता भएको जनशक्ति विद्यालयमा प्रवेश गराउनुपर्ने

निष्कर्ष

विद्यालयीय शिक्षामा शिक्षक हुन चाहने जनशक्तिलाई अध्यापन अनुमतिपत्र दिन, विद्यालयका शिक्षक दरबन्दीमा योग्य, सक्षम र शिक्षणप्रति झुकाव भएको जनशक्तिलाई शिक्षकका रूपमा प्रवेश गराउन र कार्यसम्पादन राम्रो भएका शिक्षकलाई बढुवाका लागि छनौट गरी सिफारिस गर्न शिक्षक सेवा आयोगको गठन भएको हो। निष्पक्ष, तटस्थ र वस्तुनिष्ठ आधारमा क्षमतावान् जनशक्तिको छनौट गर्नु आयोगको प्रमुख दायित्व हो। आयोगको छुट्टै ऐन र नियमावली तर्जुमा गरी कार्य सम्पादनमा स्वायत्तता प्राप्त गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक छ। पाठ्यक्रम र प्रश्नपत्र निर्माणमा संलग्न हुने विज्ञहरूका लागि दक्षता अभिवृद्धि हुने अवसर सिर्जना गर्दै योग्य, सक्षम तथा अभिप्रेरित उम्मेदवार छनौट गर्न परीक्षाको पाठ्यक्रममा समसामयिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने, परीक्षा सञ्चालन र उत्तरपुस्तिका परीक्षण विश्वसनीय र वैध बनाउन अनुसन्धानसँग आबद्ध गर्दै लग्नु आवश्यक देखिन्छ। यसका साथै वार्षिक कार्यतालिका प्रकाशन गरी नियमित खुला, आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा तथा बढुवा कार्य सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ। आयोगलाई संवैधानिक बनाई कम्तीमा प्रदेशस्तरमा कार्यालयको व्यवस्था गरेर

कार्य-सम्पादनमा नवीनतम सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोग गर्दै कार्य सम्पादनमा आधुनिकीकरण, छिटो-छरितो र चुस्त, दुरुस्तका लागि प्रयत्न गर्नु अनिवार्य छ। सूचना र सञ्चार प्रविधियुक्त एक्काइसौं शताब्दीमा विश्व श्रमबजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्तिको जग दरिलो बनाउनका लागि विद्यालयीय शिक्षामा शिक्षकको भर्ना, छनोट र सिफारिस Content knowledge, pedagogical knowledge र Technological knowledge का आधारमा गर्न सम्बद्ध पक्षले ध्यान दिनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ-सामग्री

- नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान। काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार (२०५९) शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ (संशोधनसहित), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार (२०७४), शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार (२०५७), शिक्षा नियमावली २०५९, (संशोधनसहित)। काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।
- शिक्षक सेवा आयोग (२०७७), संयुक्त वार्षिक प्रतिवेदन २०७७। भक्तपुर: लेखक।

सक्षम तथा सिपवान् मानव संसाधन विकासका लागि जनशक्ति प्रक्षेपण र शिक्षा क्षेत्रको दायित्व

✍ ईश्वरीप्रसाद पोखरेल

लेखसार

जनशक्ति नै देश निर्माणका आधारशिला हो। सरोकारवालाहरूको सहभागितामा निर्माण भएको जनशक्ति योजनाको सफल कार्यान्वयन नै अहिलेको आवश्यकता हो। जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदलले वि.सं. २०७६ मा नेपाल सरकारलाई पेस गरेको प्रतिवेदनले मानव संसाधन विकासका सम्बन्धमा विश्लेषण गरी त्यस सम्बन्धमा रायसमेत प्रस्तुत गरेको छ। सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट आधिकारिक रूपमा समयसमयमा गरिएका तथा सार्वजनिक सरोकार राख्ने निकाय तथा व्यक्तिहरूबाट समेत समय समयमा हुने, गरिने विषय क्षेत्रगत केन्द्रित अध्ययन, अनुसन्धानका विवरणहरू नै जनशक्तिको विकास अवस्था तथा तिनको समुचित प्रयोगको तथ्याङ्क स्रोत हुने गर्दछन्। यिनै सबै किसिमका विश्वासिला स्रोतका आधारमा मुलुकलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिको आवश्यकता पहिचान, प्रक्षेपण र विकास नीति, उत्पादन र प्रयोगका योजनाहरू राज्यले बनाउनुपर्ने हुन्छ। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन भएको जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदलले वि.सं. २०७६ मा पेस गरेको प्रतिवेदन नेपालको जनशक्ति प्रक्षेपणका लागि महत्त्वपूर्ण आधार हुन सक्छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विषयगत क्षेत्रमा के कति जनशक्ति तयारी तथा व्यवस्थापन गर्ने? के कति जनतालाई सिपअनुसारको रोजगारीका लागि अवसर सिर्जना गर्ने? रोजगारीका लागि कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने दिगो आधारको वातावरणको तयारी कसरी गर्ने? भन्ने विषयमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ। यस लेखले नेपालमा शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन र तिनको व्यवस्थापनमार्फत देश विकासमा टेवा पुर्याउन चाहने सबै सरोकारवालाहरूलाई र प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारहरूलाई पनि जनशक्ति प्रक्षेपण गरेर मानव संसाधन विकाससम्बन्धी आआफ्ना प्रयासहरू अगाडि बढाउन सहयोग गर्नेछ विश्वास लिइएको छ।

विषय प्रवेश

नेपालमा जनशक्ति विकास तथा प्रयोगको स्थिति र विद्यमान अवस्था के छ? भन्ने प्रश्न सबैका लागि चासोको विषयवस्तु हो। यस विषयवस्तुसँग सम्बन्धित साहित्य अनि अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू यस लेखका आधारहरू हुन्। राष्ट्र बैङ्क तथा अर्थ मन्त्रालयका परिवार बजेट सर्वेक्षण, जनशक्तिको समय उपयोग सर्वेक्षण तथा राष्ट्रिय योजना आयोगका

आवधिक जनगणना तथा विषयगत क्षेत्र केन्द्रित अध्ययन प्रतिवेदनहरू यस अध्ययनका स्रोतहरू रहेका छन्। त्यसरी नै शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय एवम् विश्वविद्यालय अनुदान आयोग अर्का स्रोत हुन्। यसरी नै शैक्षिक संस्थाहरूबाट उपलब्ध हुने विभिन्न प्रकाशनहरू नै विश्वसनीय जनशक्ति विकासका यथार्थताका तथ्याङ्कीय आधारहरू हुन्। शैक्षिक जनशक्तिको उत्पादन सबलता र श्रम सिपको स्वस्थताको

✍ उपसचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

परीक्षणका मुख्य आधारहरू स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयबाट समय समयमा गरिने जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू पनि यस अध्ययनका स्रोत हुन्। यसका साथै वि. सं. २०७५ सालमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन भएको जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदलले वि.स. २०७६ मा पेस गरेको प्रतिवेदन पनि यो लेख तयार पार्नका लागि मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि अहिलेसम्म गठन भएका शिक्षा क्षेत्रसम्बद्ध आयोग र समितिले पेस गरेका प्रतिवेदनहरू शिक्षा क्षेत्रको विकासका आधार बनेका छन्। शिक्षा क्षेत्रबाट उत्पादित जनशक्तिले नै अन्य क्षेत्रका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति आपूर्ति गरिरहेको छ। त्यसैले देशको विकासका लागि शिक्षा क्षेत्रलाई महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा लिइन्छ। जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदलले वि.सं. २०७६ मा पेस गरेको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनबाट क्षेत्रगत रूपमा बदलिँदो परिवेशमा आवश्यक पर्ने जनशक्तिको उत्पादन र उपयोग भएर देश विकासले अग्रगति प्राप्त गर्ने विश्वास लिइएको छ।

कार्यदललाई प्राप्त कार्यक्षेत्र तथा सर्तहरू

राष्ट्रको अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न वि.सं. २०७५ सालमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन भएको जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदललाई देहाय बमोजिमको कार्य, क्षेत्र तथा सर्तहरू थिए :

१. अर्थतन्त्रका शिक्षा, ऊर्जा, स्वास्थ्य, सूचना, प्रविधि, कृषि, वन, जलवायु, खेलकुद तथा पूर्वाधार विकास तथा प्रशासन व्यवस्थापनलगायतका सबै

क्षेत्रहरू पहिचान गरी आवश्यक पर्ने जनशक्तिको पहिचान गरी भविष्यमा आवश्यक पर्ने जनशक्ति प्रक्षेपण गर्ने,

२. दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्तिका लागि तथा पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्रलाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय श्रमबजारको माग र पूर्तिबिच सन्तुलन कायम गर्न तथा जनसाङ्ख्यिक लाभका आधारमा युवा शक्तिलाई सिप, पुँजी र प्रविधि उपलब्ध गराई मुलुकभित्रै रोजगारी सिर्जनाका आधार तयार गर्नका लागि सङ्घीय संरचना अनुकूलको एउटा एकीकृत राष्ट्रिय जनशक्ति तथा मानवस्रोत व्यवस्थापन प्रणालीको आधार तय गर्ने,
३. देशको आर्थिक क्षमता वृद्धि, समावेशी विकास र गरिबी न्यूनीकरणमा प्रत्यक्ष मद्दत पुग्ने सबै क्षेत्रहरूका लागि आवश्यक मानव संसाधनको प्रक्षेपण गर्ने,
४. जनशक्तिको क्षेत्रगत अनुमान र प्रक्षेपणको नतिजाका आधारमा आधारित रही मानव संसाधन विकासका लागि एक दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीतिसहितको एक वस्तुपरक समष्टिगत योजना तर्जुमा गर्ने,
५. मानव संसाधनको अनुमान र प्रक्षेपणको कार्य गर्दा तयार भएका विस्तृत तथ्याङ्क/विवरणहरू सङ्कलन र सङ्ग्रह गरी एक गतिशील डाटाबेस तयार गर्ने,
६. यसका अतिरिक्त कार्यदलले उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि आवश्यक देखेका अन्य कार्यहरू गर्ने।

देशका लागि जनशक्ति प्रक्षेपण किन चाहियो ?

भन्ने सन्दर्भमा कार्यदलले आफ्नो प्रतिवेदनमा देहायका कारणहरू उल्लेख गरेको छ :

१. नेपालको संविधानले परिलक्षित गरेको समाजवाद

- उन्मुख, स्वाधीन स्वतन्त्र र समुन्नत अर्थतन्त्र निर्माणका लागि आवश्यक मुख्य साधन र स्रोत नै जनशक्ति हो । त्यसै गरी संविधानले प्रत्याभूत गरेको 'सबैले काम गर्न पाउने सुनिश्चितता गर्ने' भन्ने रोजगारीको मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्न मानव संसाधनको वस्तुगत र यथार्थपरक आँकलन/अनुमान तथा प्रक्षेपण हुन आवश्यक छ ।
२. दिगो विकासको लक्ष्य (Sustainable Development Goals) ले राखेको सम्मानजनक रोजगारीको लक्ष्य प्राप्त गर्न तथ्यमा आधारित एक मानव संसाधन योजनाको तर्जुमा गरी यसलाई प्रभावकारी रूपमा चरणबद्ध रूपमा कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।
 ३. राष्ट्रको तीव्रतर आर्थिक विकासका लागि शिक्षालाई सिपसँग सिपलाई उत्पादनसँग, उत्पादनलाई बजार तथा बजारलाई रोजगारीको अवसर र आर्थिक विकाससँग जोड्नका लागि जनशक्तिको सङ्ख्यात्मक वृद्धि र गुणात्मक सुधार हुन आवश्यक छ । यसका लागि व्यावसायिक, प्राविधिक शिक्षा तथा सिपयुक्त तालिमका माध्यमबाट जनशक्तिलाई अदक्ष र अर्धदक्षबाट दक्ष जनशक्तिमा परिवर्तन गर्न अपरिहार्य छ ।
 ४. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने सिपयुक्त जनशक्तिको रोजगारीबाट मात्र उत्पादनमा बढी योगदान पुग्न सक्ने र अपेक्षित आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सकिने हुँदा एक बृहत्तर मानव संसाधन विकास योजना तथा नीति तयार गरी लागु गर्न जरुरी देखिएको छ ।
 ५. जनशक्ति उत्पादन गर्ने शैक्षिक संस्थाहरू, प्रतिष्ठानहरूका साथै तालिम केन्द्रहरूबाट उत्पादित जनशक्तिको सङ्ख्यात्मक तथा

गुणात्मक स्तरलाई अभिवृद्धि गर्न त्यस्ता संस्थाहरूको गुणस्तरमै प्रश्न उठिरहेको सन्दर्भमा के कस्ता सुधार वा व्यवस्था गर्नुपर्ने हो ? त्यसलाई मूल्याङ्कन गरी नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गर्नु अपरिहार्य रहेको छ ।

६. जनशक्ति उत्पादन र विकासका लागि सरकारी र निजी क्षेत्रको हालसम्मको अनुभव र प्रयत्नलाई वस्तुनिष्ठ किसिमले मूल्याङ्कन गरी यस क्षेत्रमा उनीहरूको भूमिका र जिम्मेवारी निश्चित गर्न आवश्यक भएको छ ।
७. शिक्षा, सिप तथा सिकाइलाई रोजगारसँग र रोजगारलाई उत्पादनशीलतासँग जोड्नका लागि कुन कुन क्षेत्रहरूमा कस्ता जनशक्ति कति आवश्यक पर्ने हो ? त्यसको आँकलन/अनुमान गर्न आवश्यक हुन्छ ।
८. अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्रहरूमा हाल के कति जनशक्ति प्रयोग भइरहेको छ ? के कस्ता जनशक्तिको अभाव छ ? सोको मूल्याङ्कन गरी भविष्यमा आवश्यक पर्ने सिपयुक्त दक्ष जनशक्तिको अनुमान/प्रक्षेपण गर्न अपरिहार्य भएको छ ।
९. अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्र तथा पेसामा संलग्न जनशक्तिको लेखाजोखा तथा मूल्याङ्कनका आधारमा एक वस्तुपरक मानव संसाधन विकास योजनाको तर्जुमा गर्न आवश्यक परेको छ ।

जनशक्ति प्रयोगको विद्यमान अवस्था

रोजगारीका लागि कार्यदलले २१ ओटा मुख्य विषयक्षेत्रहरू पहिचान गरेको देखिन्छ । ती २१ मध्ये ११ ओटा कार्यक्षेत्रले ठुलो जनश्रम तथा रोजगारको हिस्सा लिएको र १० ओटा क्षेत्र राज्य, देश, समाजका लागि अतिआवश्यक भए पनि अति न्यून सङ्ख्यामा जनशक्ति आवश्यक पर्ने देखाइएको छ । ती रोजगारी

तथा श्रमबजारका क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिको विद्यमान विवरण तपसिलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका १ जनशक्ति खपत तथा सिप तह र प्रतिशतको विद्यमान अवस्था

क्र.सं.	मुख्य विषय क्षेत्र	संलग्न जनश्रमशक्ति	सिप तह	श्रमशक्तिको प्रतिशत
१	कृषि, वन तथा माछा पालन	१,०९,५६,७४०	१	५५.९५
२	सबै किसिमका थोक, खुद्रा व्यापार साथै मोटर तथा मोटरसाइकल मर्मत क्षेत्रमा	१३,४२,९७२	१,२	१०.१४
३	प्रशोधन उद्योग क्षेत्र	११,४७,४८८	१,२	७.७६
४	निर्माण विकास क्षेत्र	१०,४३,७२८	१,२	६.८१
५	समग्र शिक्षा क्षेत्र	५,९३,३७३	३ र ४	५.३१
६	आवास तथा खाद्य सेवा क्षेत्र	४,०९,७७३	१,२,३	३.०९
७	यातायात तथा भण्डारण क्षेत्र	३,४२,५७२	१,२,३	२.६४
८	मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक क्रियाकलाप क्षेत्र	१,८१,६४५	३ र ४	१.५९
९	अन्य सेवा क्षेत्र	१,६५,९२३	१,२,३,४	१.४५
१०	सार्वजनिक प्रशासन तथा सुरक्षा एवम् सामाजिक सुरक्षण क्षेत्र	१,४१,३३७	१,२,३,४	१.२५
११	वित्तीय तथा बिमा सेवाका क्रियाकलाप क्षेत्र	१,२५,१२०	१,२,३,४	१.१०
१२	अन्य विविध १० ओटा ससाना विषय क्षेत्रहरू एकमुष्ट		१,२,३,४	२.९४

स्रोत: कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७६

माथिको तालिकामा दिइएको जनशक्ति खपत र सिप तह एवम् प्रतिशतको चित्रको सूक्ष्म विश्लेषण गर्दा कतिपय सन्दर्भमा ठ्याक्कै अड्क र प्रतिशत नमिलेको पनि हुन सक्छ । तर श्रमबजारमा खपत हुने कुल जनशक्तिको स्थिति कमजोर रहेको स्पष्ट हुन्छ । सिप तह एक हुनेको सेवा गुणस्तरमा प्रश्न उठ्दछ र नेपालको श्रमबजारको क्षेत्रमा जनशक्ति विकास, उत्पादन उत्साहजनक रूपमा हुन नसकेको तथा प्रगति सन्तोषजनक छैन भन्ने देखाउँछ । यस स्थितिलाई बजारको माग तथा समयको

आवश्यकतानुसार कुल श्रमशक्तिलाई २, ३ र ४ तहको सिपगत क्षमता बढाउने योजना, नीति र कार्यक्रमको मुलुकमा खाँचो उच्च छ । प्रारम्भिक परम्परागत पुस्तौनी सिक्दै आएका तथा सिप तह १ को आधारमा पेसागत काम गरिरहेका ठुलो जनसङ्ख्याको भारलाई घटाएर सिप तह २ र ३ तिर वृद्धि गर्ने शैक्षिक तथा पेसागत चुनौती पनि धेरै उच्च रहेको देखाउँछ । भनिन्छ, नेपालमा कुल जनशक्तिको सेवाको प्रकृतिगत प्राथमिक क्षेत्रको परिभाषामा कृषि, वन तथा माछापालनतर्फको श्रम सहभागिता ५५.९५ प्रतिशत छ । माथिको जनशक्तिको

सिप तहको विश्लेषण गर्दा जनताको जनजीवनसित प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने कृषि, वन तथा माछापालन सेवामा गुणस्तरीय सेवा दिने आधारभूत क्षमता धेरै कमजोर छ र यो जनशक्तिले मनग्य आम्दानी गर्न सकिरहेका छैनन्। औद्योगिक वर्गीकरणअनुसार कृषि, वन तथा माछापालन क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी मानिसहरू संलग्न छन्। त्यसपछि क्रमशः व्यापार, व्यवसाय तथा सामान्य वर्कसपमा थोक तथा खुद्रा व्यापार, मोटर र मोटरसाइकल मर्मत आदिमा १०.१४ प्रतिशत र निर्माण विकास क्षेत्रमा ६.८१ प्रतिशत मानिसहरू कार्यरत रहेको देखिएको छ। कार्यदलले यो अवस्थालाई आधार मानेर जनशक्तिको प्रक्षेपण गरेको छ।

आगामी २५ वर्षका लागि जनशक्ति अनुमान र प्रक्षेपण

कार्यदलले आफूलाई प्राप्त कार्यदिशका

छ। २५ वर्षको अवधिका लागि यी विषयगत क्षेत्रमा प्रत्येक वर्षको प्रक्षेपण हुने गरी तथ्याङ्क समावेश गरिएको छ। यहाँ प्रस्तुत गरिएको सङ्ख्याले जनशक्तिको माग पक्ष (Demand side) लाई सङ्केत गर्दछ।

यस कार्यदलले आफूलाई दिइएको कार्यक्षेत्र तथा सर्तहरूमा आधारित भएर वि.सं. २०७५ साललाई आधार वर्ष मानी वि.सं. २१०० सम्मको २५ वर्षे रणनीतिक जनशक्ति प्रक्षेपण र रोजगारीका सम्भावित विषय क्षेत्रहरू निर्धारण गरेको देखिन्छ। रोजगारीका लागि कार्यदलले २१ ओटा मुख्य विषयक्षेत्रहरू पहिचान गरेको देखिन्छ। ती २१ मध्ये ११ ओटा कार्यक्षेत्रले ठुलो जनश्रम तथा रोजगारको हिस्सा लिएको र १० ओटा क्षेत्र राज्य, देश, समाजका लागि अतिआवश्यक भए पनि अति न्यून सङ्ख्यामा जनशक्ति आवश्यक पर्ने देखाइएको छ।

तालिका २ : बृहत् औद्योगिक वर्गीकरणअनुसार जनशक्ति अनुमान र प्रक्षेपण

औद्योगिक वर्गीकरण	२०१७/१८ (वि.सं.२०७५)	२०२२/२३ (वि.सं.२०८०)	२०२७/२८ (वि.सं.२०८५)	२०३२/३३ (वि.सं.२०९०)	२०३७/३८ (वि.सं.२०९५)	२०४२/४३ (वि.सं.२१००)	जनशक्तिको औसत वार्षिक वृद्धिदर
कृषि	१०९५६७४०	१०३५४२६१	९७७०८३९	७९८६६०१	७५४७७१७	७३६१७४७	-१.५८
उद्योग	२३३५३५१	३०२४५१८	४१००१४५	४६६१०२३	५१२३६०६	५५३०५९०	३.५१
सेवा	३६९९३९९	४५७४६९३	५८००६५३	८४९३८९८	९४९४०८३	१०००३१०१	४.१५
जम्मा	१६९११४९०	१७९५३४७२	१९६७९६३७	२१०६१५२३	२२९६५४०६	२२८९५४३८	१.२२

स्रोत: कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७६

आधारमा जनशक्ति प्रक्षेपण गर्नका लागि स्थानीय र प्रदेश तहका सरोकारवालाहरूसँग गोष्ठी, छलफल र अन्तरक्रिया गरी वि.सं. २०७६ सालमा प्रधानमन्त्रीसमक्ष प्रतिवेदन पेस गरेको छ। कार्यदलले औद्योगिक तथा पेसागत वर्गीकरणअनुसार अनुमान र प्रक्षेपण गरिएको पाँच बर्से जनशक्ति विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको

माथिको तालिकाले आधार वर्ष वि.सं. २०७५ र सुरुका ५ वर्षमा कृषि क्षेत्रका लागि बढी जनशक्ति आवश्यक पर्ने कुरा देखाएको छ। साथै देश कृषिप्रधान भएकाले पनि यसो भएको हुन सक्छ। तर कृषि क्षेत्रमा प्रत्येक पाँच वर्षमा जनशक्तिको आवश्यकता कम हुँदै गएको देखाइएको छ भने उद्योग र सेवा क्षेत्रमा

भने क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ । जम्मा २५ वर्षका लागि तीनओटै क्षेत्रका लागि जम्मा १०,३७,४७,६७६ जनशक्ति चाहिने प्रक्षेपण गरेको देखिएको छ । तालिकाले नै पछिल्ला १५ वर्षमा सेवा क्षेत्रमा बढी र उद्योग क्षेत्रका लागि कम जनशक्ति चाहिने देखाएको छ । यो प्रक्षेपण नै पर्याप्त छ भन्न त सकिन्न तर यसले आधारको कामचाहिँ अवश्य गर्नेछ । सरकारले यसलाई

आधार बनाएर आवश्यक लगानी र जनशक्ति विकास गरी अगाडि बढेमा देशको विकासका लागि चाहिने जनशक्तिका लागि अरू मुलुकको भर पर्ने स्थिति रहँदैन साथै रोजगारीका लागि विदेशीने जनशक्तिको सङ्ख्या पनि घट्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस प्रक्षेपणले काम गर्न सकेन भने आवश्यक मात्रामा परिमार्जन गरेर पनि अगाडि बढ्न सरकारलाई यसले आधारको काम गर्छ ।

तालिका ३ : औद्योगिक वर्गीकरणअनुसार जनशक्ति अनुमान र प्रक्षेपण

औद्योगिक वर्गीकरण	२०१७/१८ (वि.सं. २०७५)	२०२२/२३ (वि.सं. २०८०)	२०२७/२८ (वि.सं. २०८५)	२०३२/३३ (वि.सं. २०९०)	२०३७/३८ (वि.सं. २०९५)	२०४२/४३ (वि.सं. २१००)	जनशक्तिको औसत बाषिर्क वृद्धिदर
कृषि, वन तथा माछापालन	१०९५६७४०	१०३५४२६१	९७७०८३९	७९८६६०१	७५४७७७	७३६१७४७	-१.५८
खानी तथा उत्खनन	६२८३६	७३६४८	८१९३३	८९१५६	९४१४५	९७५७८	१.७८
प्रशोधन उद्योग	११४७४८८	१४८१८११	१९८३५८३	२६०४००२	२८५५६१९	३०७३९५०	४.०२
विद्युत्, ग्याँस, वाफ तथा वातानुकूलित सेवा	३६३९९	५१७४३	८२८४४	१३३९८६	१५२३३३	१७००५३	६.३६
पानी आपूर्ति, ढलनिकास, फोहोर व्यवस्थापन र उपचार का क्रियाकलापहरू	४४९००	५६३७८	७९१६२	११२८७८	१२६३२५	१३८९३२	४.६२
निर्माण	१०४३७२८	१३६०९३७	१८७२६२३	१७२१००१	१८९५१८४	२०५००७७	२.७४
थोक तथा खुद्रा व्यापार : मोटर र मोटरसाइकल मर्मत	१३४२९७२	१५०९८११	१३८९४३७	२०८०५९१	२३४२२५०	२०७१७५६	१.७५
यातायात तथा भण्डारण	३४३५७२	४७५४५	६७७७६३	९६३०६४	१०७३८२७	११७५५७६	५.०४
आवास तथा खाद्य सेवाका क्रियाकलापहरू	४०९७७३	५८७२६९	८८४०७७	१३१८०९०	१४८४०७९	१६४०६६०	५.७१
सूचना तथा सञ्चार	६४०७४	९२७७७	१३८९९४	२०३८४२	२२८४९९	२५१४११	५.६२
वित्तीय तथा विमा सेवाका क्रियाकलापहरू	१२५१२०	२२००७६	४०४०१०	७२७७२२	८५०१२५	९७४८२१	८.५६
रियल इस्टेटका क्रियाकलापहरू	१७५९०	२९०१२	४७५७९	७६२४६	८६९८२	९७३९४	७.०९
पेसागत, वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्रियाकलापहरू	४७३२६	७५४६२	११०१८०	१२४९४८	१३९२८४	१५२३९६	४.७९

प्रशासनिक तथा सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	६७८७७	८२४३५	११४२१४	१५६५५८	१७३३२०	१८८३९३	४.१७
सार्वजनिक प्रशासन तथा सुरक्षा : अनिवार्य सामाजिक सुरक्षण	१४१६३७	१५६०३९	२०६४१७	२६८०६६	२९३३६७	३१५१६३	३.२५
शिक्षा	५९३३७३	६७४८२२	७९२३२७	९०९२७८	१०२५९७७	११३६५०४	२.६३
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कामका क्रियाकलापहरू	१८१६४५	२९९७०५	५१५९३६	८७४५०४	१००९५३७	११४४०४५	७.६४
कला, मनोविनोद तथा मनोरञ्जन	३५७८८	५०१७३	७२८०९	१०३४७१	११५२६४	१२६०३३	५.१६
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	१६५९२३	२२६१५४	३२१०२०	४४८४६५	४९८१२३	५४३१५६	४.८६
रोजगारदाताका रूपका घरायसी क्रियाकलापहरू	६४०३९	७३११५	८७६२४	१०४५६२	११२७२६	११९३७५	२.५२
वाह्य संस्था तथा निकायका क्रियाकलापहरू	१८६९१	२६२९७	३८२६५	५४४९१	६०७२३	६६४१८	५.२०
जम्मा	१६९११४९०	१७९५३४७२	१९६७६३७	२१०६१५२३	२२१६५४०६	२२८९५४३८	१.२२

स्रोत: कार्यदलको प्रतिवेदन, २०७६

माथिको तालिकाले वि.सं. २१०० सम्मका लागि विभिन्न २१ ओटा क्षेत्रका लागि जनशक्तिको प्रक्षेपण गरिएको देखाएको छ । आधार वर्षका रूपमा रहेको वि.सं. २०७५ का लागि कृषि, वन तथा माछापालनमा सबभन्दा बढी जनशक्ति संलग्न भएको देखिएको छ भने रियल इस्टेटका लागि सबैभन्दा कम जनशक्ति संलग्न भएको देखिन्छ । यसका साथै वि.सं. २१०० का लागि सबैभन्दा बढी जनशक्ति चाहिने क्षेत्र पनि कृषि, वन तथा माछापालन नै देखिएको छ भने कम जनशक्ति चाहिने क्षेत्र बाह्य संस्था तथा निकायका क्रियाकलापहरू देखिएका छन् ।

कार्यदलले प्रतिवेदन बुझाएको २ वर्ष बित्न लागेको छ तर प्रतिवेदनका आधारमा कार्यकलापहरू अगाडि बढेको पाइएको छैन । यस्तो अवस्थामा सरोकारवालाहरूले यी र यस्ता प्रतिवेदमा उल्लेख भएका कार्यकलापहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि सरकारी निकायलाई आवश्यक सहयोग गर्नुपर्ने पनि हुन

सक्छ । यसका लागि केही उपायहरू तल सुझाइएको छ ।

संस्थागत जनशक्ति विकास योजना तथा समन्वय स्थायी संयन्त्र :

नेपाल सरकारको कार्यविभाजन नियमावली तथा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई प्राप्त सरकारी कार्यदिशबाट मानव संसाधन विकास योजनासम्बन्धी स्थायी संयन्त्रको बसोँदैखिको माग, मुद्दा र आधिकारिक जवाफदेहिताको टुङ्गो लागेको छ । मन्त्रालयको जनशक्ति विकाससम्बन्धी विषयगत, संरचनागत सहजीकरण गर्न सहयोग पुग्ने स्थायी संयन्त्र तथा केही कार्यक्षेत्र र दायित्व हुनेछन् । यसर्थ विषयगत मन्त्रालय/निकायहरूका साथै शैक्षिक संस्था वा तालिम केन्द्रको वर्तमान अवस्था, मानवीय, शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक सबै पक्षको समग्र चित्र देखिने अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने प्राज्ञिक/प्राविधिक स्थायी संयन्त्र वा समितिहरू मुलुकलाई आवश्यक छन् । यी समितिहरूले

प्रत्येक वर्ष नेपालमा कुन क्षेत्रमा के कति जनशक्ति चाहिन्छ ? सोको समग्र विवरणसाथ भावी मानव संसाधन विकास रणनीतिक योजना तयारी गर्न सक्ने क्षमता राख्नुपर्दछ । नीतिगत, सैद्धान्तिक तथा योजनागत कार्यक्रमबद्ध जनशक्ति प्रक्षेपण गर्न पनि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई छुट्टै प्राविधिक तथा प्राज्ञिक सहयोग गर्ने संयन्त्र हुनुपर्दछ । यी समितिहरूको मुख्य दायित्व राजनीतिक तथा प्रशासनिक अपनत्व बोध गराउँदै मुलुकलाई आवश्यक जनशक्ति, सङ्गठन संरचना तथा कर्मचारीहरूको पद, ओहदाअनुसारको कार्यविवरण निर्धारण गर्नु पनि हुनेछ । यस विधिबाट मात्र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको प्रयास सार्थक हुनेछ ।

यसर्थ नेपाल सरकार तथा मन्त्रालय तहमा राजनीतिक, व्यवस्थापकीय तथा प्रशासकीय समिति एवम् प्राविधिक स्थायी संयन्त्रहरूको अतिआवश्यकता छ । तसर्थ आवश्यक समितिहरूको प्रस्ताव देहायअनुसार गरिएको छ ।

१. प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास परिषद्
२. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रीको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास योजना सैद्धान्तिक नीतिगत विषय क्षेत्र निर्धारण मूल निर्देशन समिति,
३. प्रदेश मुख्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास योजना नीतिगत विषय क्षेत्र निर्धारण प्रदेश मूल समिति,
४. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास योजना समन्वय, सहकार्य तथा कार्यसम्पादन समिति,
५. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, योजना

तथा अनुगमन महाशाखा प्रमुख (सहसचिव) को अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास योजना निर्माण प्राविधिक समिति,

६. जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुखको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास जिल्ला समन्वय समिति
७. गाउँपालिकाका अध्यक्ष र नगरपालिका, उपमहानगरपालिका र महानगरपालिकाका प्रमुखको अध्यक्षतामा मानव संसाधन विकास पालिका समन्वय समिति ।

विभागीय विषयगत जनशक्ति विकास समितिहरू
मन्त्रालयको प्राविधिक समितिको पूरक अङ्गका रूपमा विषयक्षेत्रका विभागीय समितिहरू आवश्यक देखिएका छन् । यी विषयगत विभागीय समितिहरूको संयोजक तथा नेतृत्वकर्ता प्राविधिक समितिका सदस्यहरूले गर्नेछन् । विषयगत विभागीय समितिहरूमा सम्बन्धित विषय क्षेत्रको संस्थागत प्रतिनिधित्व अनिवार्य हुनेछ । विभागीय विषयगत जनशक्ति विकास समितिहरू जस्तै :

१. भूमि व्यवस्थापन, प्राकृतिक सम्पदा, कृषि, वन, पशुपक्षी तथा खाद्य प्राविधिको जनशक्ति विकास समिति,
२. आर्थिक आयार्जन, सेवा प्रवर्धन तथा राजकीय कोष सेवा तथा सार्वजनिक लगानी तथा राजस्व एवम् आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी जनशक्ति विकास समिति,
३. भौतिक पूर्वाधार, विकास निर्माण, जल, थल, नभ, यातायात तथा इन्जिनियरिङ सेवासम्बद्ध जनशक्ति विकास समिति,
४. न्यायपालिका, महान्यायाधिवक्ता कार्यालय, व्यवस्थापिका तथा संवैधानिक निकाय तथा तत्सम्बद्ध सेवाका जनशक्ति विकास समिति,

५. राजकीय शासन, प्रशासकीय व्यवस्थापन तथा शान्ति सुरक्षा, सीमा रक्षा तथा जनशक्ति विकास एवम् सुशासनसम्बद्ध सेवाका जनशक्ति विकास समिति,
६. शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक न्याय, मौलिक हक तथा आधारभूत सेवा सुविधासम्बद्ध जनशक्ति विकास समिति,
७. सूचना, सञ्चार तथा भाषा, कला, साहित्य, सङ्गीत, सिनेमा तथा सांस्कृतिक, धार्मिक, पर्यटकीय विकास तथा सामाजिक विकाससम्बद्ध नागरिक मूल्य मान्यतामा संलग्न जनशक्ति विकास समिति,
८. खानी उद्योग, माथि बुँदा १. बाहेकका भौतिक सामग्री उद्योग, भूगर्भ, प्राकृतिक पर्यावरण, जल तथा ऊर्जा, सिञ्चाइ, विद्युत्, खानेपानी तथा ती सम्बद्ध सेवामा संलग्न जनशक्ति विकास समिति,
९. कार्यादेश तथा कामको प्रकृतिले माग गरेअनुसार अन्य समिति, उपसमितिहरू गठन गरी जनशक्तिको सरकारी, सार्वजनिक क्षेत्र, सहकारी, निजी सङ्गठित र असङ्गठित क्षेत्रका रोजगारका अवसरहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गर्न सक्ने जनशक्ति विकास समिति,

आवश्यकतानुसार प्राविधिक समितिले विषय क्षेत्र तोकेर अन्य विषयगत समितिहरू स्थायी वा अस्थायी गठन गर्नेछन्।

मानव संसाधन विकासका लागि मार्गचित्र

१. सहभागितामलक शैक्षिक योजना निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन र सुपरिवेक्षणको व्यवस्था,
२. कुनै पनि संस्था वा सङ्गठनको सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न निर्मित सङ्गठन सञ्चालन गर्ने नेतृत्व चयन र भविष्यका मागहरू परिपूर्ति

गर्न उचित आकार प्रकारको सङ्गठनसहितको आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्थापन,

३. मानव संसाधन विकास योजनाअनुसार तोकिएका सेवासर्तका आधारमा संगठनलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति छनोट, नियुक्ति र कामदारलाई आवश्यक पर्ने पेसागत दक्षता वृद्धिको अवसर,
४. संगठनको योजना कार्यान्वयन गर्न जनशक्तिको वर्गीकरण, पदसोपान तथा कार्यजिम्मेवारी र जवाफदेहिताको सुनिश्चितता,
५. नेतृत्वबाट सङ्गठनका जनशक्तिको अभिभावकीय भूमिका निर्वाह,
६. सङ्गठनको कार्यक्षेत्र, सेवा प्राप्त गर्ने लाभान्वित लक्षित वर्गको जनसङ्ख्या वा राष्ट्रिय विशिष्टता, प्राकृतिक मौसम तथा अनुकूलित वातावरण, कार्यभारको वैज्ञानिक पहिचान भएको नेतृत्व,
७. सङ्गठनको उद्देश्य प्राप्तिका लागि विद्यमान जनशक्तिको क्षमता उपयोग गर्ने रणनीतिक योजना निर्माण र कार्यान्वयन,
८. जनशक्तिको आत्मबल अभिवृद्धि, सेवा सुरक्षाको सुनिश्चितता, कार्य सम्पादनमा अनगमन र पेसागत सहयोगमा निरन्तरता,
९. कामदारलाई आवश्यक प्रोत्साहन र पुरस्कार नेतृत्वबाट मातहतका जनशक्तिको वैयक्तिक समस्या समाधान गर्ने गरी पारदर्शी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन सूचक र मापदण्ड निर्माण र कार्यान्वयन,
१०. सङ्गठनको नेतृत्वलाई मातहतको पेसागत सक्षम, इमानदार, जवाफदेही, सिर्जनशील, पारदर्शी तथा प्रतिभाशाली जनशक्तिलाई विश्वासपूर्वक जिम्मेवारी दिएर नतिजा खोज्ने स्वायत्तता,

११. विश्वबजार खुला, राम्रा र सक्षम जनशक्तिको माग र आपूर्ति प्रतिस्पर्धी हुनाले सङ्गठनको प्रतिभालाई पलायन नहुने गरी आत्मसम्मानका साथ कामदारलाई सङ्गठनमा टिक्ने, टिकाउने र रमाएर काममा अपनत्वबोधका साथ नतिजा निकाल्ने रणनीतिक योजना निर्माण र कार्यान्वयन,
१२. सङ्गठनको कार्य प्रकृतिअनुसार हरकिसिमको जोखिम मोल्ने र आफूलाई सार्वजनिक रूपमा निष्पक्ष, तटस्थ र निर्भीक पहिचानमा साबित गर्न पाउने जनशक्तिको आकाङ्क्षाको उच्च सम्मान गर्ने कार्यसंस्कारको विकास,
१३. सार्वजनिक सेवामा सबै जात, जाति, वर्ग, समुदाय, भूगोल र क्षेत्रका जनताको सम्मानजनक सहभागिता र देश निर्माणमा संलग्नताको वैज्ञानिक आधार निर्माण र कार्यान्वयन,
१४. जनशक्ति विकास योजना व्यक्तिको आन्तरिक क्षमता वृद्धि र व्यवस्थापकीय तथा प्रशासकीय क्षमता वृद्धिका अनौपचारिक तथा औपचारिक रणनीतिअनुसार परिचालन,
१५. विशेषज्ञताका आधारमा जनशक्तिको कार्यजिम्मेवारी र सक्रियता,
१६. कार्यदलले पेस गरेको प्रतिवेदनको प्रभावकारी कार्यान्वयन।

जनशक्ति विकास तथा उत्पादन नीति कार्यान्वयनमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विषयगत क्षेत्रमा के कति जनशक्ति तयारी तथा व्यवस्थापन गर्ने ? के कति जनतालाई सिपअनुसारको रोजगारीका लागि अवसर सिर्जना गर्ने ? रोजगारीका लागि कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न दिगो आधारको वातावरण तयार कसरी गर्ने ? वस्तुनिष्ठ खोजी गर्ने शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

मन्त्रालयको कर्तव्य हुनेछ। मानव संसाधन (जनशक्ति) विकाससम्बन्धी सामयिक मुद्दा, चुनौती र अवसरहरूको खोजी गर्ने तथा राजनीतिक तथा प्रशासनिक तहबाट निकास दिने स्थायी संयन्त्रको मुलुकलाई अति नै खाँचो छ। यसर्थ माथिका विषयवस्तुहरूमा केन्द्रित भएर मानव संसाधन विकासका सन्दर्भमा प्रारम्भिक रूपमा तपसिलका कार्यहरू अनिवार्य गरिनुपर्ने हुन्छ।

१. देशव्यापी रूपमा आवश्यक मानव संसाधनको सूचना प्रणालीको विकास, सङ्कलन र तथ्याङ्क विश्लेषण गरी योजना बनाउने,
२. मानव संसाधन सूचना प्रणालीलाई व्यवस्थित गरेर नियमित रूपमा सम्बद्ध विषयगत मन्त्रालय/शैक्षिक तथा तालिम क्षेत्रका संस्थाहरूलाई आआफ्नो काम, कर्तव्य, अधिकारसहित कार्य दायित्वका लागि जानकारी गराउने तथा जवाफदेहिता वहन गराउने,
३. मुलुकको श्रमबजारमा रोजगारी माग र आपूर्तिको अवस्था र आवश्यक जनशक्ति विकास तथा प्रक्षेपण गरी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूमा योजना कार्यान्वयनका लागि सम्प्रेषण गर्ने,
४. मुलुकको मानव संसाधन तथ्याङ्कका आधारमा राष्ट्रिय आवश्यकताबमोजिमको देशको मानव संसाधनको विकाससम्बन्धी समष्टिगत यथार्थ योजना, नीति, रणनीति तय गर्ने र सम्बद्ध निकायहरूलाई लागु गर्न निर्देशन तथा आवश्यकतानुसार सहजीकरण गर्ने,
५. सङ्घ तथा प्रदेशको योजना आयोग र पालिकाहरूसँग समन्वय, सहकार्य तथा आवश्यकताका आधारमा हरेक आवधिक योजनामा मानव संसाधन योजना प्रस्तुत गर्ने र सरोकारवाला निकायलाई कार्यान्वयन गर्न निर्देशन गर्ने

शिक्षा प्रणालीमा मानव संसाधन विकास योजना तरिका

शिक्षा नै मानव संसाधन विकासको मुख्य आधार हो। मानव संसाधन विकास योजनाको सही अर्थ विषयगत क्षेत्रमा काम गर्ने कामदारहरूको सिप विकास तथा पेसागत दक्षता वृद्धि गर्नु हो। राज्यका सार्वजनिक सेवामा काम गर्न तोकिएको पदाधिकारीको शैक्षिक योग्यता निर्धारण गरिएबमोजिम व्यक्तिको तयारी तथा कानूनी प्रक्रियाअनुसार पदाधिकारी नियुक्ति व्यवस्था गर्नुमात्र मानव संसाधन विकास गर्नु हो भन्ने बुझाइले श्रमशक्तिप्रति वास्तविक न्याय गर्दैन। तसर्थ वस्तुतः सार्वजनिक सेवा प्रवाहको सङ्गठन संरचना, पदसोपान स्थिति, जनशक्तिको वृत्ति विकासको पक्षसित मानव संसाधन विकासको मुद्दा जोडिएको हुन्छ।

सार्वजनिक सेवामा सङ्गठनमा भौतिक तथा आर्थिक सेवासुविधा र आवश्यक जनशक्तिको सेवा प्रवेशदेखि लिएर निवृत्त भई कामदार कामबाट बाहिर गमनको समयावधिसम्मको वैज्ञानिक संरचना तथा सेवासुविधाको आँकलनसमेत भएको स्पष्ट योजना नै मानव संसाधन विकास योजना हो भन्ने बुझनुपर्दछ। सङ्गठनमा हुने सबै तहका कामदार, पदाधिकारीहरूको कार्यभार, कार्य जवाफदेहिता तथा त्यसका लागि उपलब्ध हुने आधारभूत भौतिक तथा मानवीय स्रोत साधनको स्पष्टतासहितको योजना जनशक्ति विकास योजना हो। तसर्थ मानव संसाधन (जनशक्ति) विकास योजनासम्बन्धी नीति, रणनीति तथा कार्यक्रमहरू सार्वजनिक क्षेत्रमा के, कसरी तथा किन ? भन्ने प्रश्नमाथि शिक्षा क्षेत्रको नेतृत्व राम्ररी जानकार हुनै पर्दछ। यसर्थ आवश्यक विषय क्षेत्रका आधारमा सार्वजनिक नेतृत्व तयार गर्नु तथा गराउनु नै शिक्षा प्रणालीबाट मानव संसाधन विकासको मार्ग सफल बनाइनु हो भन्ने कुरा राज्य तहको शिक्षा नेतृत्वले आत्मसात् गर्नु आवश्यक हुन्छ।

निष्कर्ष

माथिका सबै पक्षको विश्लेषणले नेपालको शिक्षा उत्पादन विषय क्षेत्र केन्द्रित हुन सकेको छैन। जे जति जनशक्ति उत्पादित छन्, तिनको पनि श्रमबजारमा उपलब्ध युवा जनशक्तिको भरपुर उपयोग गरी मुलुकले विकास तथा समृद्धिमा लाभ लिन सकेको छैन। यसर्थ प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा बढी जोड दिन आवश्यक छ। बौद्धिक तथा प्राज्ञिक क्षमता वृद्धि गर्ने साधारण शिक्षाको आकार प्रकारलाई ठिक्क आकारमा ल्याएर गुणस्तरीय बनाउने चुनौती ठुलो मात्रामा उपस्थित देखिन्छ। एकातिर स्वदेशमा रोजगारीका क्षेत्र पहिचान गरी कामको सिर्जना गर्नुपरेको छ भने अर्कोतिर विदेशमा जाने युवायुवतीहरूको लर्कोलाई रोक्ने चुनौती छ। सिप र क्षमताले युक्त स्वाभिमानी नागरिक शिक्षाको विकास गर्ने मुख्य एजेन्डा मुलुकमा विकास र स्थापित हुनु अतिआवश्यक छ। किनभने समष्टिगत औद्योगिक वर्गीकरण तथा खपत जनशक्तिको विवरणले मानव संसाधन विकासको आधार वर्ष २०७४/७५ लाई मान्दा नेपालको कुल श्रम जनशक्ति संरचनाअनुसार पुग नपुग कृषि क्षेत्रमा ६५ प्रतिशत, उद्योग क्षेत्रमा १४ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रमा २१ प्रतिशत संलग्न रहेको दयनीय अवस्था देखाउँछ। यो कमजोर जनशक्ति परिचालनको चित्रले नै नेपालको कहालीलाग्दो अवस्था देखाउँछ र यस जनशक्तिका भरमा मुलुकको समृद्धिको कल्पना गर्न कठिन हुन्छ। यसर्थ शिक्षाको वैज्ञानिक योजना आवश्यक छ र सिप तथा क्षमताशील जनशक्ति विकासले सबै बाधाहरू हटाउन जरुरी देखिन्छ। तसर्थ मुलुकको हितमा इमानदार तथा प्रतिबद्ध जनशक्ति विकास गर्ने मुख्य क्षेत्रको जिम्मेवारी लिने शिक्षा प्रणालीको विकास तथा थालनी गर्नु नै आजको चुनौती बनेको स्विकार्न आवश्यक छ। यसर्थ शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले अगाडि सारेका जनशक्ति विकास तथा

प्रयोगमा समग्र शिक्षा क्षेत्रका निकायहरू तथा विषयगत मन्त्रालयहरू, तालिम केन्द्रहरूको गम्भीर ध्यान जानै पर्दछ । शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले उचित नेतृत्वका साथ जनशक्ति विकासमा प्राज्ञिक, प्राविधिक तथा व्यावसायिक कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गर्ने विश्वास छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

अर्थ मन्त्रालय (२०७५), आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/७५ ।

सिंहदरवार, काठमाडौं: लेखक ।

अर्थ मन्त्रालय (२०७८), सार्वजनिक संस्थान समीक्षा २०७८ । सिंहदरवार, काठमाडौं: लेखक ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०७५). नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ । थापाथली, काठमाडौं: लेखक ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (२०७४), वार्षिक प्रतिवेदन २०७३/७४, सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०७६), शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली २०७५/७६ । सानोठिमी, भक्तपुर ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६) जनशक्ति प्रक्षेपण तथा मानव संसाधन विकास योजना तर्जुमा कार्यदल २०७५ को प्रतिवेदन- २०७६ । (अप्रकाशित) सिंहदरवार, काठमाडौं: ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), राष्ट्रिय शिक्षानीति । सिंहदरवार, काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), शैक्षिक सूचना- २०७६ । सिंहदरवार, काठमाडौं: लेखक ।

शिक्षा विभाग (२०७५), शैक्षिक सूचना फ्लास रिपोर्ट २०७५ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

साक्षर देश निर्माणमा स्थानीय सरकारका प्रतिबद्धता

होमनारायण श्रेष्ठ

आधुनिक विश्वमा नागरिकहरू अझै पनि निरक्षर रहनु नेपालका लागि ठुलो चुनौतीको विषय हो र नेपालले यस चुनौतीको सामना गरिरहेकै छ । देशलाई साक्षर मुलुक निर्माण गर्नका लागि नेपालमा विगतदेखि नै देशव्यापी रूपमा विभिन्न कार्यक्रम तथा अभियानहरू सञ्चालन भएका थिए र अझै पनि भइरहेका छन् ।

नेपालमा सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य, सबैका लागि शिक्षाजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता एवम् संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणाअन्तर्गत ठुलो राशिको वैदेशिक सहायतासमेत परिचालन गरी अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् । दिगो विकासका लक्ष्य, सन् २०३० (Sustainable Development Goal-SDG) को लक्ष्य नं. ४ मा “सबैका लागि समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने” लक्ष्य उल्लेख छ ।

साक्षर देश बनाउने सम्बन्धमा राज्यले लिएका लक्ष्य र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरिएका प्रतिबद्धताहरूको स्थानीय स्तरमा प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई स्थानीय सरकारहरूले प्रमुख दायित्वको रूपमा लिएका छौं र सोहीबमोजिम कार्यान्वयन गरिरहेका छौं । यिनै लक्ष्य र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा साक्षर नेपाल निर्माण गर्न १५ देखि ६० वर्ष उमेर समूहका हरेक नागरिक साक्षर बनाउने अभियानको मुख्य कार्यान्वयनकर्ताका रूपमा स्थानीय सरकारले कार्य गरिरहेको छ । यसै गरी विद्यालय उमेर समूहका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय भर्ना अभियानको

माध्यमबाट विद्यालयमा ल्याउने, टिकाउने र सिकाउने अभियानको नेतृत्व स्थानीय सरकारले गरिरहेका छन् ।

साक्षरनेपाल अभियान पूरा गर्न स्थानीय सरकारले निरक्षरहरूको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने, निरक्षरहरूलाई साक्षर बनाउन कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, अभियानलाई सहयोग गर्न सरोकारवालाहरूलाई परिचालन गर्ने कार्य प्राथमिकताका साथ सम्पादन गरिरहेका छन् ।

संविधानले नै आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको अधिकार स्थानीय सरकारको एकल कार्यक्षेत्रभित्र राखेको सन्दर्भमा आफ्नो गाउँ/नगरभित्रका विद्यालयीय शिक्षासम्बन्धी शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा व्यापक सुधार सुरु भएको अवस्थामा विश्वमा फैलिएको कोभिड १९ को महामारीले अलगखाले सङ्कट सिर्जना गरेको छ । दूरदराजका विद्यालयहरूमा कम दरबन्दी हुने र भएका शिक्षकहरू पनि विद्यालय नै नजाने खालका समस्याहरू रहेकामा स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिको आगमनसँगै व्यापक रूपमा यस्ता समस्याहरू न्यूनीकरण हुँदै गएका छन् । शिक्षक दरबन्दी ज्यादै अभाव रहेका विद्यालयहरूमा स्थानीय स्रोतबाट भए पनि शिक्षक व्यवस्थापन र केन्द्रीय निकायले वर्षौंदेखि प्रयत्न गर्दा पनि कठिनाइ भएको विद्यालय गाभ्ने काम स्थानीय सरकारले सहजै कार्यान्वयन गरिरहेका छन् । विगतमा राष्ट्रिय रूपमा दरबन्दी मिलानको योजना पटकपटक बनेका थिए र बनिरहेकै छन्, तथापि ती योजनाहरू कहिल्यै प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आएनन् । धेरै स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो क्षेत्रभित्र यो काम पनि

सहज रूपमा सम्पन्न गरेका छन् र गरिरहेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्यले निर्धारण गरेजस्तै सबैका लागि समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने प्रमुख दायित्वबाट स्थानीय सरकारहरू विमुख हुनै सक्दैनन् । स्थानीय सरकारहरूले पछिल्लो समय शिक्षा र स्वास्थ्यमा लगानी वृद्धि गरेका छन् र यस क्षेत्रलाई सामाजिक विकासको पहिलो प्राथमिकतामा राखेका छन् । नेपालको संविधानले गरेको व्यवस्थाबमोजिम स्थानीय तहलाई नै माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको अधिकार विनाअवरोध प्रयोग गर्ने वातावरण सबैले निर्माण गर्ने र तदनुरूप कामका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतका लागि राजस्वको अधिकार थप गर्ने वा संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम वित्तीय हस्तान्तरणबाट आवश्यक स्रोत सुनिश्चित गर्न सके शिक्षामा ठुलो फड्को मार्न सक्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

शिक्षा क्षेत्रको समग्र विकासमा योगदान गर्न स्थानीय सरकारहरू प्रतिबद्ध छन् । यस कार्यमा स्थानीय सरकारलाई सहजीकरण गर्ने, क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,

स्रोत, साधनको समुचित वितरण गर्नेतर्फ प्रदेश र सङ्घीय सरकारबाट यथोचित सहयोग र सहजीकरणको अपेक्षा गरेका छौं । तीन तहका सरकार एकअर्काका प्रतिस्पर्धी होइनन् । सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्त र सहशासनको अवधारणामा संविधानले दिएका जिम्मेवारीहरू सबैले इमानदारिताका साथ पूरा गर्यौं भने साक्षर नेपाल बनाउने लक्ष्यका साथै राष्ट्रले लिएका जुनसुकै लक्ष्यहरू सहजै पूरा हुन सक्छन् ।

सन्दर्भ-सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान । काठमाडौं:

कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०६९), शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०६९), शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधनसहित) । काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।

Teacher Education for Better Teaching Learning

✍ Ram Sagar Pandit, PhD

Abstract

This article analyses the teacher education with its different aspects like level of education, triangular bases, changing context, impact and development, changing role and challenges. Similarly, other aspects of teacher education are research and innovations, inclusive and exclusive sections of the community, equitability and sustainability, information and communication technology etc. In this way, teacher education is needed for effective teaching, for the development of good teaching behaviour, for playing multiple roles of teachers, to develop the characteristics of the teachers, to use the education principles and technologies to teach in the diverse situation. It is related to all formal and non formal activities and experiences that would help to improve the aptitude and quality of a person to assume the responsibilities of the member of the education profession to carry-out his/her job-duties more appropriately. Teachers should be effectively trained not just to perform their job duties of educating the students, but they also lead to progress of the community and secure the future of the nation. Any teacher training depends on a quality of the teacher educator because teachers play an important role in leading to effective growth and development of the students. In recent years, teacher education has become a major social variable in understanding the progress of social inclusiveness/exclusiveness and the level of social economic development of the people in the whole world including Nepal. For analysis only secondary data taken from the different journals published by Ministry of Education, Science and Technology and university are used. Likewise, some research papers are consulted from journals which are published on the basis of national and international context. This is intended to show the actual data of Nepalese teachers and access to the service of the programme related to teacher education. Finally, this paper highlights a certain recommendation and conclusion on teacher education.

Introduction

Nepal is a least developed country, situated in the southern slope of the Himalayas. It borders with peoples' Republic of China in the North and India in the South, East and West. It covers

an approximate area of 147,516 square kilometers. The population of Nepal is 26,498,504 in which 6,546,382 are males and 6,772, 323 are females according to the national census data of 2011 A.D. In modern age no nation can march on

✍ Retired Reader at T.U.

the road to progress without making her people educate. In comparison with the developed countries of the world, our country-men are less educated.

The educational history of Nepal is not long to the comparison of neighbouring countries. The first organized school in Nepal is Durbar High School which was established in 1948 B.S. In that time there was lack of teachers in Nepal. For proper conducting, two British teachers were brought from Britain named Mr. Ross and Mr. Canning. They had got the full responsibility to manage the school. After this, Nepal had opened an education department and education directorate office since 1915 B.S. Mr. Babar Jung Rana was the first director of education in Nepal.

Prime Minister Dev Shamsheer had opened some primary schools in Nepal. He had managed teachers for those schools in 1957 B.S. Perhaps, they should be the first appointment of teachers in Nepal. As a higher education, Tri-Chandra college was started in the regime of Chandra Shamsheer. It was the first institution for higher education in Nepal.

After the democratic revolution against Ranas in 2007 B.S., different schools for lower education and colleges for higher education had been started in Nepal. Gradually, different commissions, committees and councils were organized for the improvement of

education by democratic governments. National Education System Plan 2028 B.S. had drastically changed the system of education. The recruitment of teachers was started by district education office for government schools. For teacher training, different training colleges were opened in Nepal by the full investment of Nepal Government. It was felt by the people that the teacher education is depended upon the quality of teacher educators. The quality of pedagogical inputs without the teacher education programmers and their operative utilization for the purpose of preparing prospective teachers depend to a large extent on the professional competence of teacher educators and the ways in which it has been utilized for the reinforcement of the teacher education programmes. Teacher education programmes have the main objectives of adequately preparing the teacher educators.

We generally understand a person who teaches especially in a school, is called a teacher. Education refers to the process of imparting knowledge, skills and judgments to the students. In another word education concerns with facts, skills and ideas that have been learned either formally or informally. Aspects of teacher education are, who (teacher educator), whom (student teachers) what (contents) and how (teaching strategies). Teacher education is dependent upon the quality of teacher educators. Teacher training is needed

for an effective teaching. It has two fundamental bases according to the Henderson and Larier (1970 A.D). The first standard is related to the quality and appropriateness of the teacher selected goals that in the desirability of the intended changes, he seeks to produce in learner's behaviour.

The second standard is to measure the extent and nature of the actual change in learner's behaviour. Evaluation of both intended change and actual change are essential to the judgment of teaching effectiveness. Effective teaching can then be said to occur when the intended changes selected by teacher, are both desirable and constructive for the learner and the intended changes are actualized as a result of teaching. The qualities of an effective teacher are the characteristics of a good learning. It covers the context, selection, control, qualification, planning etc. As presage factors like motivation, presentation, critical awareness of pupils, participation, closing of lesson etc. are termed as process factors. As like pupil's progress towards the objectives, diagnosis and remedies are as product factors.

Now, Nepal has 314220 teachers excluding child teachers according to the Flash Report data of MOEST, 1917/18. In community schools, nearly hundred percent teachers are trained and institutional schools have no such numbers of trained teachers.

Teachers claim that all teaching methods can not be used in the existing environment of schools due to lack of physical facilities. Now the Ministry of Education, Science and Technology is the apex body responsible for initiating and managing education activities in the country. The Ministry has established seven provincial directorate offices and seventy seven education development and co-ordination units respectively. Since the establishment of federal democratic republic, Nepal is ruled by three governments like federal, provincial and local. Every local government has got more rights to conduct and manage schools in its area according to the chapter 3, article 11, sub article 2 (h) of the Local Government Operational Act-2074. These decentralized offices are responsible for over seeing non-formal and formal level school education activities in their respective areas. Provincial directorates are mainly responsible for monitoring and evaluating education activities, while the district education development coordination units are the main coordinating agencies. Local level municipal offices are the main implementing authorities in our country.

Since 2009 A.D., the Government of Nepal has been implementing the School Sector Reform Programme (SSRP: 2009/1/5), which aims to restructure school teachers by integrating the various levels into basic

teacher for basic education (grade 1-8) and secondary teacher for secondary education (grade 9-12). Higher education consists of Bachelor, Master and Ph.D. degree. Bachelor levels have implemented 4-5 years programme according to the technical and non technical streams. The duration of master's level has 2-3 years. Semester programmes which take 6 months of duration for one phase and non semester programmes refer to yearly programmes.

Among them a few separate programmes are running in the level of education as Intermediate (11-12), Bachelor and master degree programmes with M. Phil and Ph.D. degree. Now, some schools have suggested the Government of Nepal for conducting vocational and technical subjects also from class 9 to 12. Universities also offer such vocational and technical degree. For technical schools, Nepal is producing vocational teachers for secondary to university level. The training is also needed for technical teachers to apply different pedagogical methods in technical subject teaching in their classroom.

Now, school and colleges are categorized into community and institutional schools, just like campuses are categorized into constituent, public and private campuses. According to the categories of schools and campuses, teachers are also categorized according

to school/ campus categories. Teachers are not equally managed. Nepal wants to fulfill the trained and qualified teachers in every institution according to its level and number of students but some hindrances are seen in the way of such recruitment of teaching and non teaching staff. According to the national education policy-2076, such hindrances are decreasing gradually.

Analysis of present situation

The main focus of teacher education is based upon the levels of education and requirements of the students. Teacher education is taken as an indispensable concept for the teacher at every level of education. These are pre-primary (child class), basic education, secondary education and tertiary. The teacher education is essential to take into consideration the needs and requirements of the students. Therefore, level and stage specific teacher preparation is indispensable to complete the teaching learning process. Teacher education provides a significant contribution in the development and progress of teaching skills among students. For the development of teaching skills of the teachers, it is needed to use the specialized teacher training for the purpose of training the students, who will be an entry into their teaching profession. In Nepal different education campuses have taken such responsibilities to prepare the teachers to perform their job/ duties

in an appropriate manner to apply on the place of educational institution (campuses). If we talk about teacher education, it represents the following teaching knowledge:

What to teach ? Who to teach ? Whom to teach ? Who is to teach ? Why to teach ? When to teach ? Where to teach ? For a skilled teaching learning work, a teacher has a better knowledge of basic elements of teaching profession such as current philosophy, social system and culture, education system, child psychology, teaching learning principles, education objectives, teaching materials, teaching methods and evaluation. By such knowledge, teachers achieve teaching expertise which is called a skill of teaching profession. Teaching is believed an honourable and serviceable profession. For honourable and servable profession, some norms should be taken as systematic body of knowledge, acquisition of knowledge and competent application, carrying social responsibilities, social acceptance, organizational structure and code of ethics. Teaching work is not an easy work. Only a few number of teachers come under the category of good and great teachers. Majority Nepalese teachers use lecture and explanation method. A good teacher demonstrates and great teacher inspires.

Essential qualities and characteristics of an effective teacher are must for successful teaching. Such

qualities are related to professional requirements, character and personality, human relations and professional education/ training. The qualities relating to professional requirements are love of profession, love of children, respect for the individuality of each child, knowledge of child psychology and educational psychology, mastery of subject matter, use of proper teaching method, preparation, skill in questioning, interest in curriculum activities, punctuality, use of teaching technology, and knowledge of aims of education. The commitment and competency of the teachers are associated with the feelings of interest and enthusiasm towards one's job, development of the feeling of job satisfaction and attitude towards the working environmental conditions (Shukla, 2014).

Qualities relating to character and personality are knowledge of communicator, patience, emotional stability, good vitality, good memory, good voice etc. In this way, qualities relating to human relations are co-operative attitude, democratic attitude, political neutrality, religious tolerance and self analysis. As like other qualities relating to teaching are the knowledge of subject matter, experience and practice, teaching skills, use of educational pedagogy, selection of teaching activities and evaluation techniques.

An effective teacher can be produced by modifying their behaviour.

In other words, teacher behaviour can be modified by certain environmental influence. In this way, there are different techniques which can help to make an effective teacher. An effective teacher is also called a model of good teacher. They involve the selection of the theoretical knowledge from the discipline cognate to education, namely psychology, sociology and philosophy and converting into the forms that are suitable for teacher education. These disciplines provide a better knowledge for an effective teaching learning situation and help to prepare the base for better understanding and application of teacher education.

Philosophy provides the insights to the students and teachers. The sociological basis helps the students and teachers to understand the role of the society and its dynamics in the educational system of nation and world at large. The psychological basis helps them develop insights into the psychological well-being. A proper knowledge of above three disciplines provides meaningful and relevant learning experiences to their students. These three subjects are also called triangular basis of teacher education.

The teacher education covers four aspects like who (teacher educator), whom (student teacher), what (content) and how (teaching strategy). These teacher education programmes depend upon the quality of the teacher educators

because teacher educators are the main actors to conduct the teaching learning programmes. Teacher educators adopt aims at the formation of the attitude among the individuals, so they are able to cope up with challenges and problems in a positive manner. Among them, content matter is the primary focus of teacher education.

Here, it is needed to explain the changing context of teacher education in the Nepalese scenario. The teacher preparation programmes are implemented by two ways like pre-service and in service level. They are implemented at the national, provincial, district and municipal level. The resource institutions are working in integration to improve the eminence and efficiency of the teacher preparation programmes for the serving teachers throughout the country.

Nepal has got a better progress in the field of education since democratic era. Before 2007 B.S., the number of schools, students and teachers were negligible. After Rana regime, progress in educational sectors got a drastic change. We can justify by the data of schools, students and teachers like 35,601, 7,214,525 and 314,220 except child teachers respectively according to the Flash Report of MOEST, 2017/18. Numbers of universities are 17 and campuses are 1,407 according to UGC, 2017/18. For such progress, Nepalese Government has prepared

different policies to uplift the status of educational system time to time. It has got a progressive level to the overall literacy, infrastructure, universal access and involvement in schools. In recent years, the major developments have taken place to teacher education. The academic qualification is categorized according to the level of education. They are fixed as like intermediate in education for basic education (1-8), bachelor and master degree in education for secondary education (9-12). All teachers must be trained and licensed for the entry in the education institution.

Since Nepal achieved its democracy, there has been development in school education. It has been estimated that more than 75% of nearly three crore population within the age group of six to eighteen years were enrolled in schools. The students of secondary and campus level have also been increased as skyrocketing rate especially the number of girls. However, increasing privatization and differentiation of schooling system have recognized the right of education for all children irrespective of their categories and back grounds. But the morality of teachers, who work in the community schools, should be arisen in their activeness in the teaching-learning process. Now the test results of private schools are better than community schools. In this context, teacher should be trained and qualified according to the fixed level of education

(School Sector Reform Programme (SSRP): 2009-2015).

According to the changing patterns of educational system, teachers should also be changed themselves for the application of modern innovative strategies and methods that would lead to overall growth and development of the students. Within the teaching period, the teachers have to face a number of problems and challenges related to the performance of job duties, classroom management and dare to cope with needs and requirements of the students. For facing with these challenges, it is necessary to process the essential skills, abilities and knowledge. For the solution of such problems, teacher education should be researchable and innovative. Here research can be carried out in three ways like first use of books, articles, reports and other documents, second: the use of the internet and third: field research. For the upliftment of abilities, teachers make visits to other educational institutions and observe and generate awareness in terms of the approaches and strategies implemented by them.

Another problem is an inclusive education. One is exclusive of child with disabilities and another, who belongs to deprived and marginalized sections of the community. The teacher would be alert to promote inclusive education and not discriminate against any students on the basis of caste, creed,

race, religion, gender, ethnicity etc. Now the information and communication technology (ICT) is essential according to modern concept of education. Teacher education has been used to equip the teachers to differentiate between developmentally appropriate and detrimental uses of ICT.

Nowadays, some challenges are seen in teacher education. They incorporate insufficient research in the field of Nepalese education, lack of quality teachers, lack of motivation of teachers, inadequate infrastructures, lack of skills, lack of subject knowledge, problem of recruitment and selection, lack of competence in teachers, improper practice of teaching, inappropriate teaching methods etc. Without the solution of these problems, teachers can not teach properly in their classroom. For such teachers, qualified educator is must to upgrade the teaching qualities.

Recommendations

Our educational system was properly planned according to the national demand. Commissions after commissions have been set up to suggest reforms in education system since the dawn of democracy and they have proposed suggestions. All these kinds of education in Nepal are equally distributed. Basic education should be compulsory and free and the basic teachers should be well qualified and well paid. At secondary stage, classes should

not be wide so that individual attention may be a possibility. The spoon feeding system of education should be replaced with practical education. In short, two reforms are very essential at basic and secondary stages. Firstly, there should be a controllable number of students in every class and secondly, the teachers should be well qualified and well paid. Some major recommendations for teacher education are listed below.

1. Sufficient researches and innovations are needed to uplift the status of teacher education. The trainers who perform the job duties of training the teachers need to be developed as researchers and innovators.
2. Teacher quality is regarded as one of the most in leading to improvements in quality of education. One of the most important factors determining student achievement is teaching quality (Azam & Kingdon, 2014).
3. Motivation is also an important factor to develop the interest and enthusiasm towards their work for successful teaching learning situation. The Nepalese teachers use lastly such motivational factors in their class rooms. The terms such as commitments, satisfactions, morale and attitude are taken into consideration.
4. Infrastructures are the key aspects for teaching and learning in

- school but such infrastructures are inadequate especially in remote and rural schools. It affects the teaching learning situation. Therefore, proper infrastructure and equipments should be fulfilled in schools in various regions throughout the country.
5. The important skills are communication skills, problem solving abilities, soft skills, decision making skills and leadership skills. These skills encourage the teachers to teach perfectly in their class room. But lecture technique is the one that is most commonly used in teaching.
 6. It is needed that every teacher/ educator, should be qualified in their subject matter. They need the training of teacher education. Lack of subject knowledge, teachers would not be able to provide adequate explanation of the concepts to the students.
 7. The recruitment and selection system of the teachers in Nepal are not better than other civil servants. Teachers of any levels should be recruited by Teacher Service commission.
 8. Improper teaching practices are regarded as challenges that hinder the abilities of the teachers to impart adequate knowledge and information to the students. Teachers are required to master this technique appropriately and be well prepared before they initiate their class lectures or other training methods.
 9. Improper teaching methods are the major challenges that would impede the learning of the students. Only proper methods should be used by teacher educators like demonstration, discussion, role play, laboratories, contests, practices, projects, assignments, field works and supervised experiences. Lastly the number of schools, teachers and students has been increasing due to the risen awareness of people towards education. This is the positive aspect for satisfaction.

Conclusion.

A person, who teaches in a school, is known as a teacher. If we summarize the whole educational system of Nepal, we have progressed in the status of education than past. Such progresses are not sufficient according to the national demands. In any institutions, proper learning depends upon the proper teaching methods put into practice by the teachers. In other words, teacher, student and curriculum are major aspects of effective teaching learning situation. Among them, teacher's role is an important one to play in learning to effective growth and development of the students. If we take the scope of teacher education, it should be centered upon the

different level of education, triangular basis and aspects of teacher education.

The Nepalese scenario of teacher education summarizes some important aspects which are the pillars of educational system like impact of national policies, developments in school education, changing role of the teacher, challenges in teacher education, research and innovations, inclusive education, equitable and sustainable development, role of community knowledge in education, ICT in schools and teacher education programmes. Nepal has categorized the educational institutions as like child education, basic education (1-8), secondary education (9-12) and higher education (campus and universities). In our country, teacher education is experiencing numerous challenges from 2007 to present. Now some hindrances of teacher education are insufficient research, lack of quality educators, lack of motivational classes, inadequate infrastructures, lack of teaching skills, lack of subject matters, wrong system in the recruitment and selection of teachers, incomplete competency of teachers, improper teaching practices and inappropriate teaching methods. For proper teaching learning process, these hindrances should be reduced by the proper management of educational system.

Different commissions have been organized for the improvement of educational system in Nepal but there is no sufficient improvement among the

teachers. Teaching is a profession which covers systematic body of knowledge, acquisition and competent application, sharing social responsibility, social acceptance, organizational structure and code of ethics. An effective teacher holds essential qualities which influence the students for whole life.

It is too essential work for representatives and governments to formulate the measures that would enable the teachers to overcome these challenges. Teaching profession is based on one or more disciplines from which it builds its own applied knowledge and skills. Therefore it should be well equipped and resourceful. Teacher is the main actor in teaching-learning process. Without the attraction of good salary and facilities, a talented student will not enter in the teacher education programme. The new generation will also be affected by such demerits and wrong management of teacher education programme.

According to the changing patterns of educational system, teachers should also be changed themselves for the application of scientific and technological methods that would change the all-round development of the students. Teacher training can provide such modern qualities and techniques to properly use the educational methods in their class room. Only a qualified educator can shift their qualities to new generation.

References

- Azam, M. & Kingdon, G. (2014), Assessing Teacher Quality in India Retrieved December 04, 2018 from <http://ftp.iza.org/dp/8622.pdf>.
- Bruce, Joucee and March wail (1972), Model of Teaching, Delhi Printing Hall of India.
- CBS, Population Monograph of Nepal, volume II, GN, NPCS, Central Bureau of Statistics, Ram Shah Path, Kathmandu, Nepal-2014.
- Dr. Kapoor, Radhika, Concept of Teacher Education, A Research Report from a journal.
- Dr. Pandit, R.S., Literacy Education, A Research Writing, Submitted to Centre for Education and Human Resource Development- 2077.
- Dr. Pandit, R.S., Doctoral Thesis: Fertility Pattern of Tharu Community in Nepal, 2010 AD. Submitted to L.N.M. University, Darbhanga, Bihar India.
- Koul, Lokesh, Methodology of Educational Research, Vikash Publishing Home, New Delhi, 1953.
- Kumar, P & Azad, S. (2016), Teacher Education in India : Some Policy Issues and Challenges. IJARIE, 2 (6), 1217-1224, Retrieved December 05, 2018 from [http://ijariie.com/Admin//pload/pdf/Teacher Education in India- Some Policy Issues and Challenges Ijariie 3514.pdf](http://ijariie.com/Admin//pload/pdf/Teacher%20Education%20in%20India-%20Some%20Policy%20Issues%20and%20Challenges%20Ijariie%203514.pdf).
- Ministry of Education : National Education System Plan, Kathmandu, 1971-1976.
- Rai, B.C., Technique and Methods of Teaching, Prakashan Kendra, Lukhnow, 1994.
- School Sector Reform Plan, 2009-2015, Vol. 1 Government of Nepal, Ministry of Education.
- Secondary Education Support Prograame, Core Document, 2002, Government of Nepal and DANIDA.
- Sharma & Sharma, Chiranjibi and Nirmala: Philosophical and Sociological Foundation of Education, M.K. Publishers and Distributors, Bhotahiti, Kathmandu, 2066 B.S.
- Toom, A & Oancea, A. (n.d.) The Role of Research in Teacher Education, Retrieved December 05, 2018, from [https://www.nokut.no/globalassets/nokut/artikkelbibliotek/norsk utdanning/apt/toomauli oancea alis the role of research in teacher education.pdf](https://www.nokut.no/globalassets/nokut/artikkelbibliotek/norsk%20utdanning/apt/toomauli%20oancea%20alis%20the%20role%20of%20research%20in%20teacher%20education.pdf).
- Vashishtha, S.R.: Teacher Education in the Third World Countries. Anmol publication, 1992.

Early Childhood Development Status and the Role of Educators in Nepal

✍ Purushottam Ghimire

Abstract

Early child development has a special role to play in having a positive impact on child development, socialization, learning and foundation of further learning. Much research and evaluation has been done in this regard. In early classes, a student's prior knowledge and preparation play an important role in learning. In general, early childhood education helps in the effective development of pre-literacy and pre-mathematical skills. It is completely based on natural learning. Nepal's legal policy and programmatic arrangements have given high priority to early childhood education and early childhood development. Stakeholders especially educators have a key role to put these into effective implementation. They are crucial in strengthening early childhood education and early childhood development programs, building educational structures, developing relevant materials, producing and distributing materials as such, providing educational support for teachers professional development, implementing continuous assessment and remedial support, promoting community development, support and research, and monitoring and evaluation. This article attempts to explore these issues in the context of Nepal.

Introduction

Are educators responsible for effective implementation of early childhood development? Nowadays both print and digital media have significantly raised this issue in Nepal. School Sector Development Plan, 2016 includes the national policy on early childhood development provided the basis for large investments in ECD centres. However, educators are facing lots of challenges such as upgrading the minimum requirements and professional development of ECD facilitators/teachers. In fact stakeholders have to focus on technical and administrative support for ECD by developing guidelines and ensuring requirements. Based on minimum quality standards, if we can motivate and make them responsible for regular monitoring and mentoring, there will be quality improvement. In this context, to understand and analyze some key role of stakeholder we must go through relevant policies, practices

✍ Curriculum officer, CDC, Nepal

and research based findings. So this is an influential based research article which is based on SWOT analysis. This article will help the concerned stakeholders by providing information and some reflective findings.

Context

Nepal has prioritized early childhood development (ECD) as a fundamental right of the children from conception to eight years through constitution of Nepal, article no 39 (2) & (3) and Education Act as well. Every child will have the right to education, health care, proper care, sports, entertainment and all-round personality development from the family and the state and every child will have the right to early childhood development and participation (Government of Nepal, 2072). Nepal has made global commitments and revised its policy documents to ensure the fundamental rights of ECD as this is a special period in terms of human growth and development.

In humans, the period from birth to 2 years of age is characterized by rapid and dynamic brain development and plays an important role in cognitive development (Gilmore, 2018). Most commonly, the development of various aspects including physical, intellectual, social, emotional and linguistic development of the child takes place during two to eight years. Since the general form of their personality development is determined at this time, the more attention should be paid to

the developmental aspect of the child's condition. It will help in the overall development and learning of the child. The learning is a complex process that “involves multiple cognitive, emotional, and social abilities” (Roskos, et al, 2009). Therefore, the field of early childhood education continues to grapple with the issue of understanding quality in classrooms (Kessler, 1991) and beyond.

Nepal has been promoting and expanding ECD services since the 1950s because of its importance as well as need with sectorial driven programs in health, nutrition, protection, and education for ECD. There are 30,039 (CEHRD, 2021) government-funded pre-primary child development centers in Nepal. Some private schools (i.e. 6,623) are also contributing for this sector. In 2019-20 the overall enrollment rate (GER) is 86.4% and net enrollment rate (NER) is 67.2% in Early Childhood Development and Education. The Gender Equality Index in the Early Childhood Development and Education Program is 0.85. Even in the minority group i.e. Dalit and Janajati community, the gender equality indicators are 0.88 and 0.86 respectively. Teachers with less than SEE qualification are 4.3%, teachers with SEE qualification are 13.2% and those with higher qualification are 82.5% (CEHRD, 2019). Though the expansion of the ECD programs are remarkable,

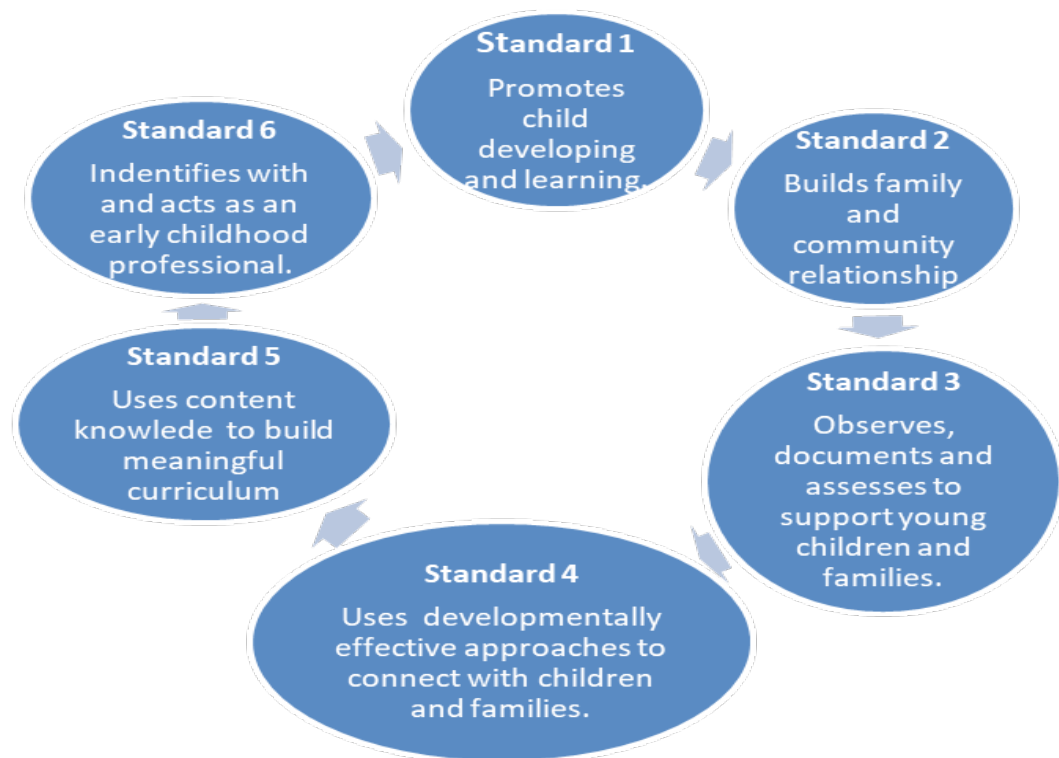
government is now providing attention towards the quality of the programs.

Role of educators for early childhood development

With respect to child development, educators are the ones who carry out various policies, guidelines, and scientific research works, testing and practice for planning and operation of learning activities to enhance quality. Educators need to emphasize the learning principles to ensure a child-friendly learning environment i.e. learning by doing, addressing diversity and culture, managing language learning, promoting children's curiosity

in learning and supporting learning in a self-motivated way.

With a view to addressing these issues listed above, scholar such as Morrison (2015) suggests the need of early childhood based educators to conduct inclusive classroom and to apply multicultural approaches i.e. children's culture, language, social relationships, children's and family's socioeconomic conditions and disability of children. Every educator of early childhood development must be aware of national association for education of young children's six standards. These include the following.

(Morrison, 2015)

Early childhood development is not fully based on education. It covers child growth, development and learns. A young child learns by using operant conditioning learning theory, classical conditioning learning theory, trial and error learning theory, insightful learning theory, social learning theory and multiple learning theory so that educators should support them by providing equitable access to high-quality learning and care environments. Similarly, every child is an individual with unique developmental variations. Young has a strong relationship within multiple contexts, including families, cultures, languages, communities and society. In this context, family-teacher relationship and community support can play vital role. To know about, understand and value the diversity of families, partnership or collaboration is best practice. Educators and concerned stakeholders must use developmentally appropriate, culturally and linguistically relevant, anti-bias, evidence-based teaching skills and strategies that reflect the principles of universal design for learning. They can involve themselves in this field and serve as informed advocates for young children, families, and the profession.

According to CEHRD, 2019, 0.3% children with disabilities have been enrolled in the early grades. There is the problem of physical and gender

friendly environment for the children with disabilities that many researches indicate. Without physical and gender friendly environment, the development of children with disabilities is negatively affected. Similarly, there are still many problems with respect to equity and access to early grades. Gender based discrimination is one of them.

Many children have been deprived of access to education in Nepal till date. Similarly, children enrolled in schools have been experiencing difficulties for quality and lifelong education. Moreover, the state has been facing the challenges in mainstreaming marginalized groups in education and other aspects of development. Dalits and minorities have been combating for quality education (MOES, 2016). Because of fragmented policies, it has not been possible to operate integrated services for early childhood development in Nepal, including education and safety. School classrooms are not comfortable for early child education with respect to physical and psychological aspects. In this regard, the government has to increase its investment to bring a dramatic change in this aspect. Hong and Reynolds (2013) assert that children with disabilities and their families often require multi-disciplinary professional services to address physical, social and developmental needs, and differences in professional training, pedagogy

and practice can create conflict and confusion in meeting those needs.

Status and role analysis

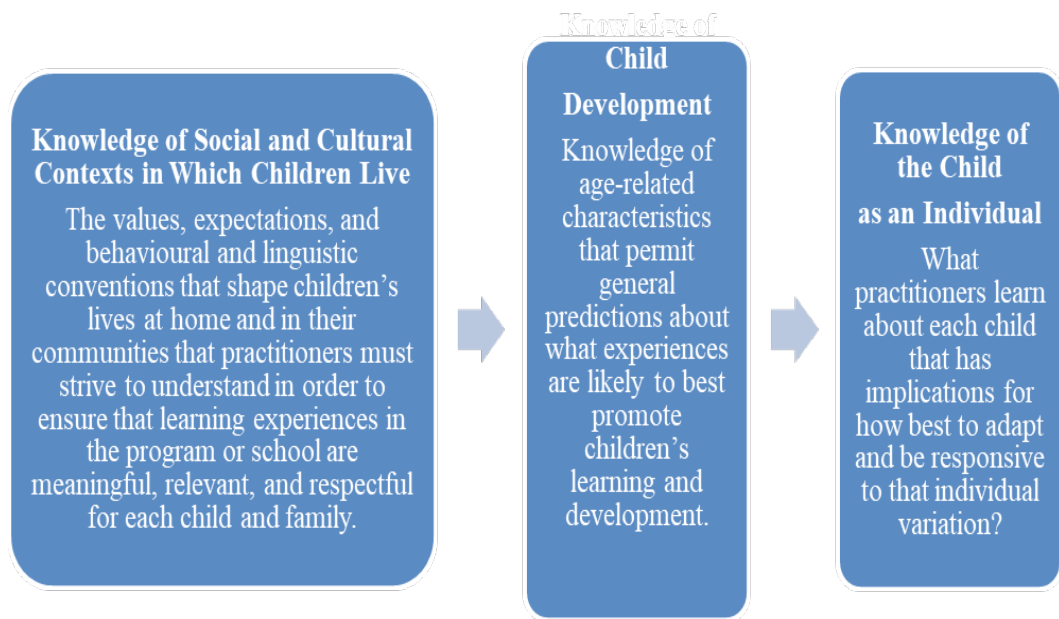
Nepal has developed and implemented ECD policy, strategy and programs to enhance quality of learning to ensure intend of constitutional rights of the children. Adequate legal institutional structures are formed for this purpose. The national integrated ECD strategy has made early childhood development and education program compulsory for all children from conception to 8 years. This strategy has considered children 4 years above as an integral part of school education structure. It is decided to redistribute child development centers at the local level under the concept of at least one school and one child development center with the intent of ensuring the access of basic education for all.

The federal government grant is allocated to the local government along with the budget from the province and local level governments for the child development centers. Arrangements have been made for the implementation, monitoring, evaluation and regulation of early childhood development and education related policies, laws, standards and plans at both province and the local level governments. The role of the educator seems clear as per the prescribed law and policy provisions. Accordingly, the process of determining the institutional structure and work

responsibilities is underway.

Although Nepal has clarity in its policy and legal provisions but the implementation part of the ECD programs need some improvements. Some of the local governments have been facing problems and challenges regarding effective implementation of ECD programs. Similarly, all ECD teachers are not qualified and competent to handle child friendly activities and thereby ensure quality in development and learning. Training is required to build up innovative knowledge and skills in them. However, many ECD teachers have not been able to get the need based workshops and training programs.

Training programs have not been moved away from traditional methods. Teacher training curriculum has not been revised at a regular interval of time as per the actual needs. Qualification and quality of the trainers are not standardized and made up to date. The family and the community are shrinking their roles and responsibilities due to changing socioeconomic conditions. With the view point of strengthening community engagement in the ECD centers and learning of children, parental education is the most important one. There are no regular parenting education/awareness programs to involve and engage parents in the child development process. Educators are not aware of core considerations in developmentally appropriate practice such as:

(Morrison, 2015)

For effective implementation of early childhood development and education, contemporary and periodic improvements are required in the teaching-learning activities, facilitation skills and evaluation process. Similarly, new technology and newly appointed trained teachers with positive attitude are the key factors. In order for ECD centers to provide the childfriendly learning environment for children's holistic development, teachers should be well motivated and physical facilities should remain conducive for working and learning as Ndalila (2012) suggests. In the context of Nepal, resource limitation is one of the threats to implement effective early childhood education. In the rural part, especially in

mountain region, the limitations in the physical and human resources hinder the programs. To address this issue properly, we need political commitment and bureaucratic engagement. Similarly, greater political prioritization is core to scale-up; as are policies that afford families time and financial resources to provide nurturing care for young children that Richter et al (2017) highlights. These resources include the school facility (infrastructures) and basic instructional materials i.e. paper, pencils and chalkboards and play materials. Teachers expected for readymade materials instead of no cost and low cost local materials.

Suggestions

An educator, teacher, trainer and

instructional materials developer need to understand the gaps and make a plan for future accordingly. Early childhood teachers need adequate emotional competency to cope with on-the-job stressors and to serve as positive role models for the children in their care (Kremenitzer & Miller, 2008). He/she must focus on mapping the status, redistribution of early childhood development and education centers/ programs and, if necessary, establishing centers in new locations and includes children from endangered and marginalized communities living in complex geographical areas and children with disabilities for their access to the program. At first, no child can be expected to learn well who is not fed or is in a state of physical threat as Kessler (1991) stressed and yet these conditions are part of the reality in many developing countries including Nepal. One who is able to understand the context can only be able to contribute as per the requirements so that we can empower the ECD facilitators/teachers with pre-service education and in service capacity development in line with the early learning and development standards requirement.

ECD is multi-sectoral and multi-dimensional programs. It requires multiple interventions to address the developmental need of the children of different age groups and children living

at the different geographical areas and cultural context. An educator can support and motivate the local level government to develop and implement home-based, community-based, workplace based (industry, factory) and mobile early childhood development and education centers and programs for all children of early childhood age, and especially for those with disabilities living in remote areas and in need of special protection. Therefore we have to change the way and process of assessment.

The results of assessments based on children's interests, desires, and needs are important and assessments should be made in continuous and formative manner. Such assessments should include the individual improvement, family status of the child and the overall aspect of their growth, development and learning. Their physical, psychological, mental, intellectual, social, etc. status should be identified and gradually improvement. In view of the changes that have taken place in them, they should be vigilant in planning for improvement by adopting various therapeutic, diagnostic and other methods as per the need. To address above context, most of scholar such as Morrison (2015) suggests the following steps:

Step 1

Gathering data using observation, different assessment tools

Step 2

Using data to plan and make instructional decisions

Step 3

Sharing assessment data with colleagues and families

An educator has a great responsibility to enhance and ensure the quality ECED contributing to develop and effectively implement developmentally appropriate practices and standards. The role of an educator is to support all the stakeholders (policy makers to implementers) to address new and innovative approaches such as multicultural approaches, language and diversity, and support to develop oral language and literacy skills. As spoken language is the foundation of learning to read and write (Snow, 1983 & Watson, 2001), we can support children together by ensuring their holistic development and learning.

Conclusion

At present, dramatic transformation and reforms are undergoing in ECD. The tremendous increase in scientific

knowledge and skills are being implemented for young children's growth, development and learning. For that we have to develop the need based programs, curricula and relevant instructional materials. The developed need-based or research-based programs and curricula as such help children learn literally from the beginning of their life. In order to well address all issues related to early child development and education, the early childhood educator should empower oneself academically and professionally. Afterwards, reform campaigns should be launched with the participation and mobilization of experts and stakeholders. Educators should present themselves as role model. They have to develop and approve a comprehensive capacity development

action plan for newly appointed ECD facilitators/teachers. Educators should standardize the existing ECD curricula, curricular materials and so on. Similarly, educator must help ECD facilitators/teachers develop interactive class-based assessment tools for children's overall improvement and development.

References

CEHRD (Education and Human Development Centre), (2021), Flesh Report, Nepal government, Ministry of Education, Science and Technology, Sinhadubar: Author

Gilmore, J. H., Knickmeyer, R. C., & Gao, W. (2018). Imaging structural and functional brain development in early childhood. *Nature Reviews Neuroscience*, 19(3), 123-137.

Hong, S. B., & Reynolds-Keefer, L. (2013). Transdisciplinary Team Building: Strategies in Creating Early Childhood Educator and Health Care Teams. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 5(1).

Kessler, S. A. (1991). Alternative perspectives on early childhood education. *Early Childhood Research Quarterly*, 6(2), 183-197.

Kremenitzer, J. P., & Miller, R. (2008). Are you a highly qualified, emotionally intelligent early

childhood educator?. *Young Children*, 63(4), 106.

Ministry of Education. School Sector Development Plan 2016/17-2022/23.kathmandu:Author

Ndalila, K. S. (2012). *Impact of the government subsidized community support grant on pre-school teachers motivation; Bungoma north district Kenya* (Doctoral dissertation, University of Nairobi).

Nepal Government, (2072 BS), Constitution of Nepal (NC), Ministry of Law, Justice and parliamentary Affairs, Sinhadubar: Author

Richter, L. M., Daelmans, B., Lombardi, J., Heymann, J., Boo, F. L., Behrman, J. R., ... & Lancet Early Childhood Development Series Steering Committee. (2017). Investing in the foundation of sustainable development: pathways to scale up for early childhood development. *The lancet*, 389(10064), 103-118.

Roskos, K., Strickland, D., Haase, J., & Malik, S. (2009). First Principles for Early Grades Reading Programs in Developing Countries. *EQUIP1*.

Snow, C.E. (1983). Literacy and language: Relationships during the preschool years. *Harvard Educational Review*, 53, 165-189.

साक्षरता र सिकाइ

पेशला दाहाल

जसरी

प्यास जल्छ पानीको

अतुलनीय भोक

छटपटी र अज्ञानताले

तृष्णा जाग्दछ ज्ञानको

अनि

म भौतारिन्छु एकलै

र

गुनुनाउँछु

हिँड्न कोसिस गर्दछु ठम्टम्

लक्ष्पकिन्छु पाइलाहरू

आँखा बन्दी छु

पाउँछु केवल शून्यता

किन कि

मभिन्न छ

तेजविनाको ऊर्जा

शीतलताविनाको चाँदनी

प्राणविनाको काया

दयाविहीन मुटु

कर्मविनाका हात

सोचविनाको माथ

विवेकविनाको विद्या

उफ् !

किन यो छटपटी ?

अज्ञानताको भुमरी

कति भौतारिनु ?

साक्षरताका लागि

दिगो सिकाइका लागि

अब

मैले पनि

ज्योति बाल्नु छ ज्ञानको

कर्मशील बन्नु छ

सम्बन्ध गाँस्नु छ भाइचाराको

तर

सन्नाटा एकोहोरो बर्बराहट

अवाक् बन्छु

हाँस्छु छिनमा अट्टहासले

क्रन्दनसहितको रोदन

कहिले

देह जल्दो छ तापले

बाह्र बजेछ

लालाबालाहरू

खल्बल, गुनुनाहट्

निस्पृहताको माझ

बतास कानमा लाग्दछ

र

गुञ्जन्छ

बुढा जान्दैनन् ।

हो

आत्मसात् गरे किन ?

म अबोध छु

सुमसुम्याउँछु मनभित्रैबाट

दीपज्योति आयआर्जन महिला समूह, महालक्ष्मी नगरपालिका, ललितपुर, इमाडोल सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, (पचपन्नौं अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवस २०७८ सालको कविता प्रतियोगितामा प्रथम स्थान प्राप्त)

पवनमा मायावी कल्पना
उछवास छोडिन्छ
मनोताप, ईर्ष्यामिश्रित भाव
भक्कानो फुट्दछ
तर
जाने कहाँ ?
गन्तव्यहीन पाइला
अकस्मात्
फाटेको तुवाँलो
सुवासिला फूल
कोमल माया
स्वच्छन्द पवन
प्रेमसहितको आलिङ्गन
समीपमा
सामुदायिक केन्द्र
बाल, बुढा वा युवाको
अक्षमहरूको
पिछडिएकाहरूको
पालेहरूको
निरक्षरहरूको
आज
बढ्दो छ सक्षमता र खुसी
मभिन्नको म
जाग्न खोज्दो छ
कर्मशील बन्दै छन् हातहरू
गलौजका स्वरहरू
परिवर्तित छन्
एकाएक

जम्लाहात बढ्दै छन् मउपर
प्रदूषणरहित गगन
ज्ञानसहितको विज्ञान
विवेकसहितको आत्मा
सम्मोहित पर्यावरणबिच
धाउँछु रोजे
विश्व पढ्छु, कुरा टिप्छु
सिपार्जनका पथ खोज्दछु
सक्षमता बढाउँछु
त्यसैले
ओ साथी !
प्रिय साथी !
आऊ हातेमालो गरौँ
भावी दुनियाँका लागि
साक्षरता बाँडौँ
सिकाइ दिगो बनाऔँ
सम्मानका खातिर
रणनीति कोरौँ
उद्धोधन गर्छु म
आँगनीमा कोही आएछ क्यारे
पूजा घडा द्वारमा राख्दछु
स्वागत गर्दछु
आमन्त्रण गर्दछु
आसनमा राख्दछु
विश्व साक्षरताको सुनौलो दिन
सेप्टेम्बर आठ
सक्षमहरूको प्रतिबद्धताको दिन ।

साक्षरता र सिकाइ

गीताकला ढकाल

शिक्षा भनेको रवितुल्य उज्ज्वल
शिक्षा भए हुन्छ सुखी धरातल
विकासको फुट्छ नयाँ मुहान
सकिन्छ जोगाउन स्वाभिमान

अत्यन्त आवश्यक रत्नतुल्य
किताबका अक्षर छन् अमूल्य
फराकिलो पार्न विचारलाई
साथी बनाऔं अब ज्ञानलाई

बुझिन्छ जानिन्छ नयाँ नयाँ कुरा
यो देश बन्ला सजिलै हराभरा
समाज चम्काउँछ चेतनाले
शिक्षा फिँजाऔं न सबै जनाले

हामी सबैको अधिकार हो यो
अज्ञानका निम्ति प्रहार हो यो
सजाउनै पर्छ समाजलाई
सधैँ चलोस् साक्षरता सिकाइ
अन्याय वा शोषण रोक्नलाई
अत्यन्त आवश्यक हो सिकाइ
सङ्कीर्णता तोड्न अगाडि जान
चाहिन्छ शिक्षा सबमा समान

प्रत्येक विद्यालयमा सिकाइ
चलोस् बढाओस् अघि देशलाई
भविष्य चम्कोस् सबको विराट
कोही नहून् वञ्चित ज्ञानबाट

परिचालक, देवघाट सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, देवघाट ५, तनहुँ (पचपन्नौं अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवस २०७८ सालको कविता प्रतियोगितामा द्वितीय स्थान प्राप्त)

साक्षरता र सिकाइ

✍ मिरा कटुवाल घिमिरे

चम्कन्छ आकाश मण्डल पूर्णिमा तारा पुञ्जले
झल्कन्छ धर्ती जङ्गल वृक्ष लहरा कुञ्जले
लम्कन्छ मानिस लक्ष्यमा दृढ सङ्कल्प शक्तिले
पुग्दछ मानिस शिखरमा साक्षरता र शिक्षाले

खुल्दछ शरीर मुहार निश्चल शुद्ध मनले
बोल्दछ मधुर वचन विद्वान् ज्ञानी जनले
खोज्दछ सुखको सागर तृष्णा र प्यास हुनेले
चुम्दछ उद्देश्य अठोट असल ज्ञान हुनेले

निश्चल मनले ज्ञानमा पसिना पोखे युवाले
झम्कन्छ सर्वत्र गुञ्जन तारिफ गर्छ जनले
चुम्दछ सिर्जना नवीन पाखुरी बल हुनेले
जुट्दछ एकता बनाई तिर्सना लक्ष्य छुनेले

झल्मल किरण झुल्कन्छ सर्वत्र दुःख हटेर
उज्यालो संसार बन्दछ शिक्षामा लागे जुटेर
अँध्यारो हटाऊँ कल्पना मधुर मिठो लिएर
उज्ज्वल जीवन बनाऊँ शिक्षाको रस लिएर

शरीरलाई अन्नले पोस्दछ ज्ञानले मस्तिष्क
समाज वचनले जुट्दछ खुराक दिन्छ अस्तित्व
पढेर दर्शन पुस्तकमा गढेको ज्ञान निकाली
हुन्छ प्रयोग व्यवहारमा सडेको चित्त पखाली

फूलको रस बटुली मौरीले मह झार्दछ
सज्जन सभामा तर्कले श्रोता मोहित पार्दछ
गलत नै लाग्दछ छुद्रलाई अमृत सरी वचन
छुस्करी उसको गुण रहँदा टिक्दैन सँगै सज्जन

नदीले दिन्छ शीतल जल लिने हो कति प्यासीले
मनसंसार छ सधैं पुग्दैन सोचे जत्तिले
हिजो थियो र आज छ भोलि खोइ हुन्छ हुँदैन
रहन्छ त केवल शिक्षा नै शरीर पक्कै रहँदैन

भावना फोहोरमा डुबाई बाँचेको के नै अर्थ भो
जगतमा धन दौलत के छ र शिक्षा आखिर हो
मनबाट छलकपट हटाई सराबर सम्झी रनवन
धर्तीमा लिएर शिक्षालाई सार्थक पारौँ जीवन

✍ परिचालक, श्री सिद्धेश्वर सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, खाँदवारी नगरपालिका, सङ्खुवासभा, (पचपनौँ अन्तर्राष्ट्रिय साक्षरता दिवस २०७८ सालको कविता प्रतियोगितामा तृतीय स्थान प्राप्त)